

ΑΡΧΕΙΟΝ
ΤΩΝ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΣΥΝΤΑΣΣΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΤΟΜΟΣ 5'

1948

ΑΘΗΝΑΙ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ "ΕΣΤΙΑ"

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΛΕΙΨΑΝΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Μετά ὀκτὼ ἐτῶν διακοπὴν, ὀφειλομένην εἰς τὴν κατηραμένην ξενικὴν κατοχὴν τῆς χώρας μας καὶ εἰς τὰ ἐπακολουθήσαντα αὐτὴν θλιβερὰ ἐσωτερικὰ γεγονότα, τὸ *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος* ἐπαναλαμβάνει τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ, εἶναι δ' εὐτυχές, διότι, ὡς ἀπαρχὴν τῆς δευτέρας ταύτης περιόδου του, προσφέρει εἰς τὴν ἐπιστήμην τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς προσφάτως ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ ἀπελευθερωθείσης καὶ εἰς τοὺς κόλπους τῆς μητρὸς Ἑλλάδος ἐπανελθούσης μαρτυρικῆς Δωδεκανήσου.

Α. Κ. Ο.

Ἐκ τῶν γειτονικῶν πρὸς τὰς ἀκτὰς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μεγαλονήσων τοῦ Αἰγαίου — Λέσβου, Χίου, Σάμου, Ρόδου — αἱ ὁποῖαι, ὡς ἀλλαχοῦ μακροτερον ἀνέπτυξα¹, ἔχουσι μεγάλην σπουδαιότητα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῶν πρώτων ἐκδηλώσεων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἢ ὀλιγώτερον ἢ μᾶλλον οὐδόλως μέχρι σήμερον ἐξετασθεῖσα ἀπὸ τῆς πλευρᾶς παλαιοχριστιανικῶν λειψάνων, εἶναι ἡ Ρόδος. Πράγματι ἐν ᾧ ἡ Λέσβος παρέσχε μέχρι σήμερον ἑξ παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν², ἡ Χίος δύο³ καὶ ἡ Σάμος πέντε⁴, περὶ τῆς Ρόδου ἡ ἐπιστήμη γνωρίζει μόνον ἑξ ἀπλῆς μνείας⁵ τὴν ὑπαρξίν παλαιοχριστιανικῆς τινὸς βασιλικῆς, ἰδρυθείσης ἐπὶ τῶν ῥεπιῶν τοῦ ἐπὶ τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσσοῦ — τοῦ μεσαιωνικοῦ Φιλερήμου — ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς. Τίποτε ἄλλο σχετικὸν πρὸς τὴν παλαιοχριστιανικὴν τέχνην τῆς μεγάλης καὶ ἐνδόξου ταύτης νήσου δὲν ἐδημοσιεύθη μέχρι σήμερον⁶.

Καὶ ὅμως ἡ Ρόδος εἰς τὴν ὁποίαν προσήγγισε⁷ καὶ πιθανώτατα ἀπεβί-

¹ Ἴδε σχετικῶς ὅσα ἔγραψα ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τῆς περὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Λέσβου μελέτης μου ἐν *Ἀρχ. Δελτ.* 1929 σ. 1 ἐξ.

² Βασιλικαί: Ὑψηλομετώπου, Ἐρεσοῦ καὶ Ἀφεντέλλῃ (Α. Ὁρλάνδος, Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 1928 σ. 322 καὶ Ἀρχαιολ. Δελτ. 12 [1929] σ. 1-82). Ἀργάλων (Δ. Εὐαγγελίδης, Ἀρχ. Δελτ. 13 [1930-31] σ. 1-33) Χαλινάδου (Α. Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον τῶν Βυζ. μνημ. τῆς Ἑλλάδος Γ' [1937] σ. 115-127). Ἀχλαδερῆς Πρωτοσ. Ἰακ. Κλεόμβροτος, Ποιμὴν ἔτ. Ζ' [1939] σ. 125-128). Περὶ τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀχλαδερῆς, τῆς ὁποίας τὴν ἀνασκαφὴν συνεπλήρωσα ἐν ἔτει 1947, θέλω πραγματευθῆ λεπτομερῶς εἰς προσεχὲς τεῦχος τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζ. Μνημείων.

³ Βασιλικαί: Ἀγ. Ἰσιδώρου παρὰ τὴν πόλιν τῆς Χίου (Α. C. Orlandos, Monuments byz. de Chios II Athènes 1930 πίν. 1), Φανῶν (Α. Orlandos ἔ.ἀ. πίν. 6).

⁴ Βασιλικαί: Τηγανίου (Κάστρου Παναγίτσας καὶ Ἡραίου Α. M. Schneider, Ath. Mitth. 54 [1929] 110-126), Μεσοκάμπου (W. Wrede, Ath. Mitth. 54 [1929] 67-69 XXXI), Κέδρου (Ἐμμ. Βαμβουδάκης, Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. Θ' [1932] σ. 431-32).

⁵ Ἀρχ. Δελτ. 1929 σ. 2 σημ. 1.

⁶ Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς Ἰταλικῆς κατοχῆς ἀπεκαλύφθη ἐν Κολυμβίᾳ (San Benedetto) παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ἥτις ὅμως δὲν ἐδημοσιεύθη εἰσέτι, καθόσον τοῦλάχιστον γνωρίζω. Περὶ ταύτης οὐδόλως θὰ κάμω ἐνταῦθα λόγον, ἐπειδὴ εἰς ἄλλους ἀνήκει ἡ δημοσίευσίς της.

⁷ Πράξ. Ἀποστ. κα', 2.

βάσθη ἐπ' ὀλίγον αὐτὸς οὗτος ὁ Παῦλος¹, ἡ Ρόδος ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑφίστατο Χριστιανικὴ κοινότης ἤδη πρὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας² ἡ Ρόδος ἦτις διετέλεσε πρώτη πόλις τῆς ἐπαρχίας τῶν Νήσων τοῦ Αἰγαίου³ καὶ τόσον ἐνεργῶς μετέσχε τῆς ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως τῶν πρώτων αἰώνων⁴, πιθανώτατα ἀπὸ τοῦ 300⁵, ἀσφαλῶς δὲ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰῶνος μητροπόλις τῶν πέριξ νήσων μὲ δώδεκα⁶ ὅλας ἐπισκοπὰς ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν

¹ Οἱ κάτοικοι τῆς Λίνδου δεικνύουν σήμερον καὶ τὸν λιμενίσκον τοῦ "Αἱ Ποστόλων ἐνθα, κατὰ τὴν παράδοσιν, ἀπεβίβασθη ὁ Ἀπόστ. Παῦλος. Πβλ. καὶ Μ π ι λ ι ὁ ὅ τ η - Κ ο τ - τ ρ έ, "Η νῆσος Ρόδος 1881 σ. 246, Α. Βερόντη, Ρόδος, τὸ νησι τῶν Ρόδων, 1948 σ. 29.

² Τοῦτο μανθάνομεν ὅχι τόσον ἐκ τῶν ὀλίγων χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν τῆς νήσου (Achelis, Zeitschr. für Neut. Wiss. I 1900 σ. 87) H. Grégoire, Recueil des inscr. grecques chrét. d'Asie Mineure, Paris 1922 ἀρ. 124 καὶ 129) — διότι τούτων ἀμφισβητεῖται ἡ πρόωμος χρονολογία (πβλ. Α. Harnack, Mission und Ausbreitung des Christentums, Leipzig 1924 σ. 785) ὅσον ἐκ τοῦ ὑπὸ Συμεῶνος τοῦ Μεταφράστου συνταχθέντος βίου τοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ μαρτυρήσαντος ἱερομάρτυρος Κλήμεντος τῆς Ἀγκύρας (Migne, P. G. τ. 114 στ. 849) ἐξ οὗ παραθέτω σχετικὸν ἀπόσπασμα: *ΜΑ'.* Συγκαί γοῦν ἐερίβησαν αὐτοῖς κατὰ τὸν πλοῦν ἡμέραι καὶ εἰς τὴν Ρόδον κατασχόντες, οἱ μὲν ἄλλοι πάντες ἐπισιτίσασθαι βουληθέντες τοῦ πλοίου ἀπέβησαν, τοῖς δὲ γε φυλακῆς χάριν τῶν ἁγίων (Κλήμεντος καὶ Ἀγαθαγγέλου) ὑπολειφθέντες προσέκειντο λιπαροῦντες αὐτοὶ καὶ δεόμενοι, ἐξείναι τε αὐτοῖς τῇ τῶν Χριστιανῶν ἐκκλησίᾳ παραβαλεῖν καὶ τῶν ἀχράντων μετασχεῖν μυστηρίων. Κυριακὴ μὲν οὖν τηλικαῦτα ἡμέρα ἦγετο καὶ πάντες ὅσοι κατὰ τὴν νῆσον Χριστιανοὶ (ὀλίγοι δὲ οὗτοι) πρὸς τὸν ναὸν συντρέχον. Τούτων δέ τις ἀκριβῶς ὅπως εἶχε τὰ κατὰ τοὺς ἁγίους μαθὼν, μὲνεί πάντα τῷ τῆς Ρόδου Προέδρῳ, Φωτεινὸς τῷ ἐπισκόπῳ ὄνομα. Κακεῖνος οὐδὲν ἔτι διαμελλήσας, παραλαβὼν αὐτίκα μάλα συγχούς τῶν παρόντων Χριστιανῶν εἰς τὸν αἰγιαλὸν ἀφικνεῖται, ὃ γε ἡ τοὺς ἁγίους ἔχουσα ναὺς προσωρμίζετο καὶ πολλὴ ἦν τῶν φυλάκων δεόμενος, ὥστε λυθῆναι τοὺς μάρτυρας τῶν δεσμῶν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας αὐτοῖς ἀνεθῆναι ἀποδοῶν.

³ Ἱεροκλέους, Συνέκδημος 395 (Βόννης) «Ἐπαρχία Νήσων ὑπὸ ἡγεμόνα, πόλεις κ': Ρόδος, Κῶς, Σάμος, Χίος, Μιτυλήνη, Μέθυμνα, Πέτελος, Τένεδος, Προσελήνη, Ἄνδρος, Τήνος, Νάξος, Πάρος, Σίφνος, Μήλος, Ἴος, Θήρα, Ἀμοργός, Ἀστυπάλαια».

⁴ Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἀρκεταὶ αἰρέσεις τῶν πρώτων αἰώνων εὗρον γόνιμον ἔδαφος ἀναπτύξεως ἐν Ρόδῳ. Οὕτω π.χ. φαίνεται ὅτι ἡδωκίμησεν ἐκεῖ ἡ Σευηριανὴ αἵρεσις, κατὰ τῆς ὁποίας ἀντετάχθη ὁ Ἐπίσκοπος Ρόδου Εὐφρόσυνος [ἢ Εὐφράνωρ] (Praedestinatus I, 24 = Migne, P.L. 53 στ. 595), ὅστις καὶ ἀφώρισε τοὺς ὁπαδούς της, ἔπειτα δὲ καὶ ἡ Πελαγιανή, περὶ τὸ 415 (Hieronymus εἰς Ἱερειμῖαν IV πρόλ.) Δὲν στερεῖται ἐπίσης σημασίας ἡ πληροφορία τοῦ Σωκράτους Ἐκκλ. Ἰστ. VII, 25 = Migne P. G. 66, 796) καθ' ἣν ὁ αἰρεσιάρχης Σαββάτιος ἀπέθανεν ἐξόριστος ἐν Ρόδῳ. Χαρακτηριστικὴ δὲ εἶναι καὶ ἡ παρὰ Μάρκῳ τῷ Διακόνῳ (Βίος Πορφυρίου 56, 14, ἐκδ. Grégoire-Kugener σελ. 46) εἰδησις, καθ' ἣν ὁ ναύκληρος τοῦ πλοίου τοῦ ὁδηγήσαντος ἐκ Ρόδου εἰς Κ/πολιν τὸν ἐπίσκοπον Γάξης Πορφυρίον, ἦτο Ἀρειανός.

⁵ Harnack, ἔ. ἀ. σ. 6.

⁶ Μέχρι τοῦ 400 μ. Χ. οἱ ἐπίσκοποι Ρόδου ἦσαν ἰσότιμοι πρὸς τοὺς τῶν ἄλλων νήσων, ἔκτοτε ὁμως ἀπέβησαν μητροπολίται τῆς ἐπαρχίας τῶν Νήσων, ἦτις περιελάμβανε τὰς ἐξῆς δώδεκα ἐπισκοπὰς: Ρόδου, Σάμου, Χίου, Κῶ, Νάξου, Θήρας, Πάρου, Λέρον, Ἄνδρου, Τήνου, Μήλου καὶ Πισύνης. Ἀργότερον ἦτοι κατὰ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ.

της, δὲν ἦτο δυνατόν βέβαια νὰ μὴ εἶχε πολλὰ καὶ σπουδαῖα παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα, πολλοὺς καὶ εὐρυχώρους ναοὺς, ἐκτισμένους μὲ τὸ ἐν χρῇσει κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον τῆς βασιλικῆς.

Ἡ τύχη ἐν τούτοις δὲν τῆς ἐπεφύλαξεν — ὡς ἔκαμε π.χ. διὰ τὴν Θεσσαλονίκην — νὰ διατηρήσῃ ὀρθία ἕως σήμερον τὰ μεγάλα καὶ πολυτελῆ ἐκεῖνα κτήρια· διότι ἂφ' ἐνὸς μὲν οἱ συνταράξαντες τὴν νῆσον σεισμοὶ¹ καὶ ἂφ' ἑτέρου ἡ καταστρεπτικὴ μανία τῶν Σαρακηνῶν ἐπιδρομῶν, οἵτινες ἐλυμαίνοντο τὴν νῆσον ἀπὸ τοῦ 7ου μέχρι τοῦ 9ου αἰ.,² οὐδενὸς αὐτῶν ἐφείσθησαν.

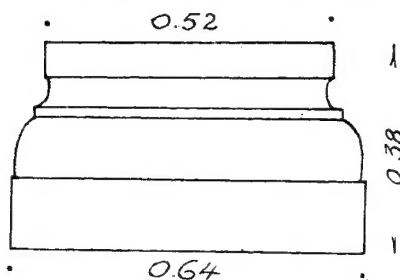
ἡ ἐπαρχία τῶν Νήσων περιελάμβανε 15 ἐπισκοπὰς· διότι προσετέθησαν αἱ ἐπισκοπαί: Ἱκαρίας, Ἀστυπάλαιας, Τραχείας καὶ Νισύρου, ἀπεσπάσθη δ' ἡ Ἄνδρος. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀρχαιοτέραν περίοδον ἡ μητροπόλις Ρόδου κατεῖχε τὴν 26ην θέσιν, ἀπὸ δὲ τῆς ἐν Χαλκηδόνι Συνόδου τοῦ 451 τὴν 28ην, ἀπὸ Ἰουστινιανοῦ τὴν 30ην καὶ ἀπὸ τοῦ 733 καὶ ἐξῆς τὴν 33ην (Κ. Πορφυρογέννητος, I, 793, § Βόν.). Πβλ. τὸν ἔναντι τῆς σ. 27 τοῦ ἔργου τοῦ Γ. Κονιδάρη, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἴκου. Πατριαρχείου, Ἀθήναι 1934, πίνακα). Ἐπίσκοποι δὲ καὶ μητροπολίται Ρόδου γνωστοὶ κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἥτοι τὴν μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ περίοδον εἶναι διὰ μὲν τὴν πρὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας ὁ Φωτεινός, ἀρχιερατεύσας ἐπὶ Διοκλητιανοῦ (Συμεῶν ὁ Μεταφράστης Migne, P.G. 114, 843), διὰ δὲ τὴν ἀπὸ τοῦ θριάμβου τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξῆς οἱ κάτωθι: 1) Εὐφρόσυνος (ἢ Εὐφράνωρ) παρακαθίσας εἰς τὴν Α' ἐν Νικαίᾳ Οἴκῳ. Σύνοδον (325 μ. Χ.) (Mansi, Conc. ampl. collectio II, 695, 700). 2) Ἐλλάνικος παρευρεθείς εἰς τὴν Γ' ἐν Ἐφέσῳ οἴκουμ. Σύνοδον τοῦ 431 (Mansi, ἔ. ἀ. IV 1124, 1141, 1213, 1364, V, 612). 3) Ἰωάννης, παρὼν κατὰ τὴν ἐν ἔτει 449 σύνοδον, τὴν κοινῶς γνωστὴν ὡς λαθραίων. Ἀντιπροσωπεύθη κατὰ τὴν ἐν Χαλκηδόνι σύνοδον τοῦ 451 ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Χίου Τρύφωνος (Mansi, VI, 568, 608, 854, 871, 914, 977, 1054, 1084, VII, 432). 4) Ἀγαπητός. Τοῦτον συνεβουλεύθη ἐπὶ ἐκκλησιᾷ ζητημάτων ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Α' (457-474) (Mansi, VII, 523, 580, 917). 5) Ἡσαΐας. Συνυπέγραψε μετ' ἄλλων τὸ 520 ἐπιστολὴν συνοδικὴν πρὸς τὸν Πάπαν Ρώμης Ὁρμίσδαν, ἀγγέλλουσαν τὴν ἐκλογὴν τοῦ Ἐπιφανίου ὡς Πατριαρχοῦ Κ/πόλεως. Τὸ 528 ἐπέσυρε, λόγῳ τῶν ἀκολασιῶν του, τὴν μῆνιν καὶ τὴν τιμωρίαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ (Mansi, VIII, 492, — Θεοφάνης I, 271 (Βόννης). Μαλάλας, 436, § (Βόννης) Κεδρηνός I 645, 7 (Βόννης) 6) Θεοδόσιος· Παρεκάθησεν εἰς τὴν ἐν Κ/πόλει σύνοδον τοῦ 553 (Mansi, IX, 174, 192, 390).

¹ Μέγας, νυκτερινὸς μάλιστα, σεισμός προξενήσας μεγάλας ἀπωλείας εἰς ἔμψυχον ὕλικὸν μαρτυρεῖται διὰ τὸ 515 μ.Χ. Καὶ παρέσχε μὲν ὁ αὐτοκράτωρ Ἀναστάσιος μεγάλην ποσά δι' ἀνοικοδόμησιν τῶν ἐρειπίων πλὴν οὔτε αὐτὸς οὔτε οἱ σύγχρονοί του Ρόδιοι ἦσαν εἰς θέσιν νὰ ἀνακτίσουν μὲ τὴν προτέραν τὴν λαμπρότητα τὰ καταπεσόντα κτήρια (Μαλάλας 406, 19 (Βόννης), Εὐάγγελος III, 43, Νικηφόρος Κάλλιστας XVI, 28). Ἀργότερον μαρτυροῦνται καὶ ἄλλοι σεισμοὶ ὡς π.χ. ὁ τοῦ ἔτους 1304 (Παχυμέρης II 393, 1 Βόν.) καὶ ὁ τοῦ 1364 (Eclogium historiarum σ. 237-239) καὶ τέλος ὁ μέγιστος σεισμός τοῦ 1481, ὅστις κατέστρεψε καὶ τὸ παλάτιον τῶν Μ. Μαγίστρων (Caoursin, De terrae motus labe).

² Ἡ κατάκτησις τῆς Συρίας ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν τὸ 637 ἐνεφάνισε νέαν ναυτικὴν δύναμιν ἐν τῇ Μεσογείᾳ, τῆς ὁποίας ὁ στόλος ὑπὸ τὸν Ἀβουλαβάρ, ὑπαρχον τοῦ καλῖφον τῆς Συρίας Μαῦια, κατέλαβε τὸ 653 τὴν Ρόδον, μετὰ μακρὰν ἀντίστασιν. Κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην οἱ Σαρακενοὶ τεμαχίσαντες τὸν ἀπὸ μακροῦ καταπεσόντα περίφημον

μούς και κιονόκρανα) και παραθύρων (ἀμφικιονίσκους και ἐπιθήματα αὐτῶν), ἀφ' ἑτέρου δὲ τμήματα τέμπλων, ἀμβώνων, σαροκοφάγων κλπ.

Κίονες. Ἐκ τῶν μελῶν τῶν κίωνων παρουσιάζω πρῶτον μίαν βάσιν

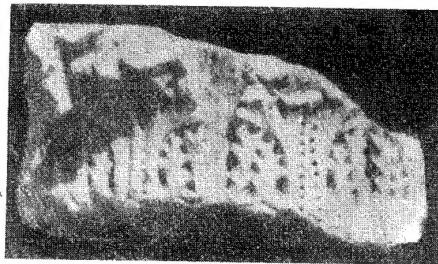

Εἰκ. 2. Βάσις παλαιοχριστιανικοῦ κίονος.

(εἰκ. 2) εὐρισκομένην οὐχὶ εἰς τὸ μουσεῖον ἀλλὰ παρὰ τὴν βόρειον εἴσοδον τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου¹. Εἶναι «ἰωνικὴ» μετὰ πλίνθου, ἀντὶ ὅμως δύο σπειρῶν φέρει μόνον μίαν, τὴν κάτω, τῆς ἄνω ἀντικατασταθείσης διὰ πλατείας (0.065) ταινίας. Ἡ τοιαύτη διαμόρφωσις οὕσα χαρακτηριστικὴ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους, ἐφηρμόζετο πρὸς ἐπίτευξιν ὅσον τὸ δυνατόν μικροτέρας πρὸς τὰ κάτω διαπλα-

τύνσεως. Οὕτω π.χ. εἰς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς παράδειγμα ἡ μὲν ἄνω ταινία ἔχει διάμετρον 0.52 μ., ἡ δὲ κάτω μόνον 0.64, ἐν ᾧ εἰς τὰ κλασσικὰ καὶ τὰ ἐλληνιστικὰ παραδείγματα ἡ διάμετρος τῆς σπείρας εἶναι περίπου 1 1/2 φορὰν μεγαλυτέραν τῆς ἄνω.

Ὅσον ἀφορᾷ τοὺς κορμούς τῶν κίωνων, οὗτοι ἦσαν μονόλιθοι μὲ ἀπόθεσιν κάτω καὶ ἐπίπεδον ταινίαν εἰς τὸ ἄνω μέρος. Ἐκ τῶν κιανοκράνων ἄξια προσοχῆς εἶναι δύο τεμάχια τοῦ Θεοδοσιανοῦ καλουμένου τύπου (εἰκ. 3) μὲ πλαστικῶς ἀκόμη εἰργασμένα τὰ φύλλα τῆς πριονωτῆς ἀκάνθης αὐτῶν² καὶ τὰ νεῦρα δεδηλωμένα διὰ σειρᾶς ὀπῶν τοῦ τρυπάνου. Τὰ σωζόμενα τεμάχια προέρχονται ἐκ μεγάλων διαστάσεων κιανοκράνου (κάτω διάμετρος 0.48 μ.).

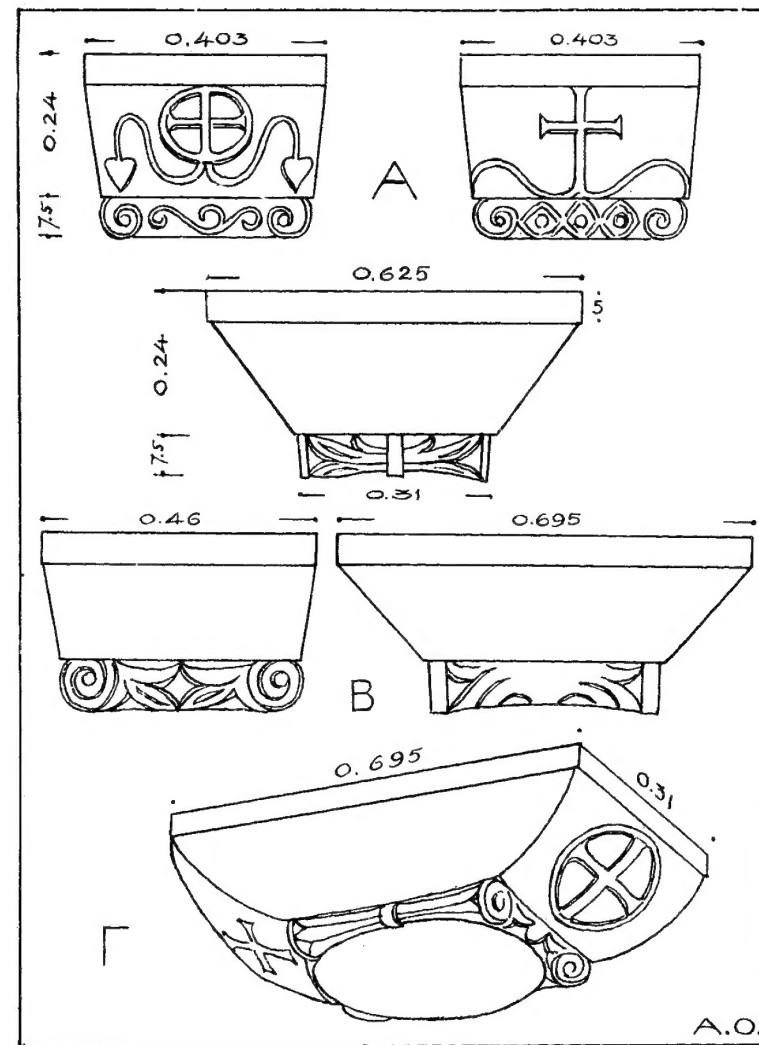

Εἰκ. 3. Τμήμα «Θεοδοσιανοῦ» κιανοκράνου.

¹ Περί τῆς βυζαντινῆς ταύτης ἐκκλησίας, ἥτις μετασκευασθεῖσα ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν μετετράπη ἐπὶ τουρκοκρατίας εἰς τζαμί (Ἐντεροῦν ἢ Καντουρὶ τζαμί) θέλω διαλάβει λεπτομερῶς εἰς τὸ περί τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου κεφάλαιον.

² Ὅρα ἀνάλογα κιανοκράνα παρὰ R. K a u t z s c h, Kapitellstudien, Berlin - Leipzig 1936, πίν. 25.

ρόμβων (εἰκ. 4, A). Τὰ προσκεφάλαιά των διακοσμοῦνται συνήθως διὰ λογοχειδῶν φύλλων (καλάμου) (εἰκ. 4). Τὸ ἐπιθήμά των, σχήματος ἀντεστραμ-

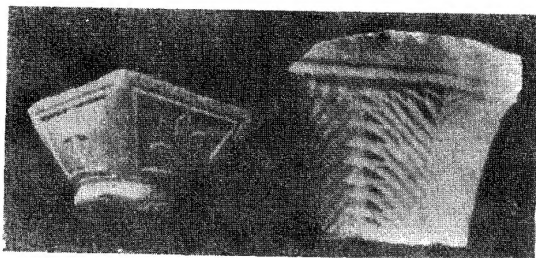

Εἰκ. 4. Ἰωνικά μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα τοῦ μουσείου Ρόδου.

μένης κολούρου πυραμίδος, ἔχει ἄλλοτε ἐπιπέδους καὶ ἄλλοτε ἐλαφρῶς καμπύλας τὰς πλευρὰς, παρουσιάζει δὲ κεκοσμημένην μόνον τὴν στενὴν πλευρὰν του, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μὲν δι' ἀπλοῦ, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτου «λατινικοῦ» σταυροῦ, ἐνίοτε δὲ καὶ διὰ σταυροῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 4, A), σπα-

νιώτερον δὲ συνδεδευσμένον πρὸς ἑλικοειδεῖς βλαστοὺς ἀπολήγοντας εἰς κισσόφυλλα (εἰκ. 4-Α). Αἱ διαστάσεις τῶν κιονοκράνων τοῦ περιγραφέντος τύπου εἶναι μέτραι: τοῦ ἐπιθήματός των π. χ. αἱ πλευραὶ δὲν εἶναι μεγαλύτεραι τῶν 0.50×0.70 μ.

Τελευταῖον δεῖγμα παλαιοχριστιανικοῦ κιονοκράνου ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ μουσείου προσάγω ἐν «τεκτονικόν» ἦτοι ἐν σχήματι τετραπλεύρου, ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος. Ἐφ' ἐκάστης τῶν τεσσάρων αὐτοῦ πλευρῶν εἰκονίζονται, ἐντὸς πλαισίου, ἐναλλάξ ἀνάγλυπτοι «λατινικοὶ» σταυροὶ καὶ φύλλα ἀμπέλου (εἰκ. 5 ἀριστερά). Τόσον τὸ σχῆμα ὅσον καὶ ἡ ἐργασία τοῦ κιονοκράνου

Εἰκ. 5. Κιονόκρανα «τεκτονικά» τοῦ μουσείου Ρόδου.

τούτου τάσσουσιν αὐτὸ μεταξὺ τοῦ 6^{ου} καὶ τοῦ 8^{ου} μ. χ. αἰῶνος¹. Λόγῳ δὲ τῶν σχετικῶς μικρῶν διαστάσεων αὐτοῦ εἶναι λίαν πιθανόν, ὅτι τὸ ὑπ' ὅψιν κιονόκρανον προέρχεται ἐκ κιβωρίου τῆς Ἀγ. Τραπέζης.

Πρὶν ἢ τελειώσω τὸν περὶ τῶν κιονοκράνων λόγον κρίνω σκόπιμον νὰ ὀμιλήσω καὶ περὶ ἑνὸς ἄλλου μικροῦ κιονοκράνου (ὑψ. 0.26, διαστ. ἄβακος 0.25×0.26) φυλασσομένου σήμερον ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἰδρύματος Ρόδου. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο (εἰκ. 6 δεξιά) ἔχει τὴν μορφήν κορινθιακοῦ καλαθοῦ μετὰ τετραγώνου ἄβακος. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ καλαθοῦ ἀπλοῦνται τέσσαρα μεγάλα φύλλα ἀκάνθης φέροντα πόλλας καὶ ὀξείας αἰχμὰς. Εἰργασμένα ἄνευ πλαστικότητος τὰ φύλλα ταῦτα φαίνονται μᾶλλον ὥς προσκεκολλημένα ἐπὶ τοῦ πυρήνος. Τὰ νεῦρα των, ἐλαφρῶς ἑσκαμ-

¹ Ὅμοια κιονόκρανα εὐρίσκονται καὶ ἄλλαχού. Ἀναφέρω προχείρως τὸ τῆς Κων-/πόλεως Pétridès, Échos d'Orient V (1901 - 03) σ. 229 - 221 καὶ τὰ μετὰ μονογραφημάτων τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν (G. Sotiriou, Guide du musée byzantin d'Athènes 1932 σ. 50 N° 216 - 217). Ὁμοίως τὸ τῆς Πάλιανης Κρήτης (Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta II σ. 185 εἰκ. 126). τοῦ μουσείου τῆς Πάλλας (Puig-i-Cadafalch, Byzantion I σ. 526 σημ. 7), τοῦ Παρεντίου (Parenzo) (Riviera, Le origini della architettura Lombarda I (1901) εἰκ. 89 καὶ 137) τῆς Καρχηδόνας (τῆς Sidi Okba τοῦ Kairouan Diehl, Justinien et la civil. byz. au VIe s. Paris 1901 εἰκ. 66), τῆς Κ/πόλεως (Ὁθωμ. Μουσείου Ebersolt, Mission Archéol. de C/ple. Paris 1921 σ. XXIV εἰκ. 2) κλπ.

μένα, δὲν ἀποδίδουσι τὴν φυσικὴν διάπλασιν τῶν φύλλων ἀλλ' ἀποτελοῦσι σύνολον διακοσμητικῶν γραμμῶν συντεθειμένων κατὰ ἓνα ὠρισμένον νόμον. Τόσον τὸ τεκτονικόν σχῆμα, ὅσον καὶ ἡ λίαν ἐσχηματοποιημένη διακόσμησις τάσσουσι τὸ ὑπ' ὅψιν κιονόκρανον εἰς τὸν 7^{ον} ἢ τὸν 8^{ον} μ. Χ. αἰῶνα¹. Ὡς λίαν συγγενὲς λοιπὸν πρὸς τὰ παλαιοχριστιανικά τὸ περιέλαβον εἰς τὸ περὶ τούτων κεφάλαιον.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν προορισμὸν τοῦ περιγραφέντος κιονοκράνου, τοῦτον

Εἰκ. 6. Ἐπιγραφαὶ χαραγμέναι ἐπὶ τοῦ ἄβακος τοῦ κιονοκράνου τῆς εἰκόνος 5 (ἀριστερά).

διδασκόμεθα ἐκ τῆς ἐπὶ τῶν τεσσάρων καθέτων πλευρῶν τοῦ διμεροῦς των ἄβακος χαραχθεισῶν ἐπιγραφῶν — δυστυχῶς ἀρκετὰ κολοβῶν — (εἰκ. 5 καὶ 6) αἵτινες, ἀποτελοῦσαι συνέλειαν, λέγουσιν :

†] Ὅροι διαφέρων[τες]
]τοῖς κλι [.]
μὰ]ρτυρες Χριστοφό
Ρ.φ καὶ Γεωργίω

Ὑψ. γραμμ. 0.015 μ.

Ἐκ τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς προκύπτει σαφῶς, ὅτι τὸ περιγραφέν

¹ Ὅμοια περίπου εἶναι καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τῆς Μέντζενας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Α' (1935) σ. 102 εἰκ. 3) καὶ τὸ τῆς Λευκωσίας Κύπρου (Σωτηρίου, Βυζαντ. μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 135).

κιονόκρανον ἀπετέλει ποτὲ τὴν στέψιν κιονίου χρησιμεύοντος ὡς ὁρόσημον (ὄρος) μεταξὺ γειτονικῶν κτημάτων ἀνηκόντων εἰς τινὰ Χριστόφορον καὶ τινὰ Γεώργιον. Ἐκ τοῦ πληθυντικοῦ δὲ μάλιστα (ὄροι) πρέπει νὰ συναγάγωμεν, ὅτι πλὴν τοῦ διασωθέντος θὰ ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι ὅμοιοι ὄροι, διαφέροντες¹ ἦτοι ἀνήκοντες εἰς τὰ αὐτὰ γειτονικά κτήματα, ἰδρυμένοι δὲ βεβαίως εἰς τὰς γωνίας ἢ τὰς καμπὰς αὐτῶν καὶ χρησιμεύοντες ὡς μάρτυρες τῆς ιδιοκτησίας².

Σημειωτέον, ὅτι τὸ ρῆμα διαφέρειν (=ἀνήκειν) εἶναι ἐδῶ συντεταγμένον κατὰ τὸν ἀρχαῖον τρόπον ἥτοι μετὰ δοτικῆς καὶ ὄχι μετὰ γενικῆς, ὡς ἀπαντᾷ συνήθως εἰς ἐπιτυμβίους χριστιανικὰς ἐπιγραφάς.

Ὁρόσημα ιδιωτικῶν καὶ ἰδίᾳ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ἔχουσιν εὐρεθῆναι ἀρκετὰ μέχρι τοῦδε. Ἐχουσι δὲ ταῦτα ἄλλοτε μὲν τὴν μορφήν κιονίου³, ἄλλοτε δὲ σταυροῦ⁴. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ κιονίου ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή χαράσσεται συνήθως ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, ἐνταῦθα ὅμως ἐγράφη ἐπὶ τοῦ ἄβacos τοῦ κιονοκράνου⁵.

Παράθυρα. Ἰδιαιτέρως πλουσία εἶναι ἡ συγκομιδὴ κορμῶν ἀμφικιονίσκων διλόβων ἢ πολυλόβων παραθύρων, ποικίλων μεγεθῶν. Ἡ ἀφθονία των — ἐμέτρησα ἄνω τῶν 50 ἐν τῷ ὀπισθεν τοῦ μουσείου κήπῳ — μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἐν τῷ Κάστρῳ ὑπάρξεως τριῶν ἢ δύο τοῦλάχιστον βασιλικῶν. Ἰδιαιτέρως μνείας ἄξιοι εἶναι δύο μεγάλοι τοιοῦτοι κορμοὶ ἀμφικιονίων, ἰδρυμένοι σήμερον εἰς τινὰ γωνίαν τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τοῦ προσφάτως ὑπὸ τῶν

¹ Περὶ τῆς ἐκφράσεως διαφέρειν τινὶ ἢ τινὸς ὄρα κυρίως Γ. Ν. Χατζηδάκιν ἐν Glotta 2, (1909-10) 300 καὶ Ἀθηνᾶ 21 (1909) 463-4. Πβλ. καὶ Ν. Βέην, Ἀναγνώσεις Χριστ. Ἐπιγραφῶν σ. 21-22.

² Ὁμοίως ἀκριβῶς φύσεως ὄροι εὐρέθησαν καὶ εἰς Πάντερμα τῆς Μ. Ἀσίας: *† ὄροι διορίζοντες τὰ δίκ(αι)α μεταξὺ Μακεδονίου τοῦ ἐνδοξ(οτάτου) κ(αι) Ἀνδρέου τοῦ εὐλαβ(εστάτου) †* H. Grégoire, Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure σ. 11 ἀρ. 27.

³ Κολοβὸν τεμάχιον ὁροσήμου κιονίου σώζεται καὶ ἐν τῷ Μουσείῳ Μυτιλήνης, προερχόμενον ἐκ Θεσμῆς. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ χαραγμένη ἀδημοσίευτος ἔτι ἐπιγραφή λέγει: *† ὄροι τῶν / ἐνδῶξων / ἀρχανγέλων / Μιχαήλ καὶ Γ[α]/βριήλ. Ὑψ. γραμ. 0.03-0.036* Ὁμοίου προορισμοῦ ἦτο πιθανῶς καὶ τὸ ἐν Ἀττικῇ ἐν θέσει Σταυρὸς σωζόμενον κίονιον τοῦ Νεοφύτου περὶ οὗ βλ. Δ. Καμπούρογλου, Μελέται καὶ Ἐρευναι - Τὰ Ἀττικὰ σ. 130 ἐ. καὶ Φ. Κουκουλέν, Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπ. Η' σ. 148 ἐ.

⁴ Ὁρόσημον σχήματος σταυροῦ εὐρίσκεται ὡσαύτως εἰς τὸ Μουσεῖον Μυτιλήνης, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: *ὄροι τοῦ ἀγ(ίου) ἀρχαγ[γέλου] Μιχ[αήλ]*. Ἐν Ρόδῳ γνωστοὶ μέχρι τοῦδε εἶναι τρεῖς ἄλλοι ὄροι (IG XII, 1, 130-674-675). Ἐκ τούτων ὁ πρῶτος ἔχει τὸ σχῆμα σταυροῦ.

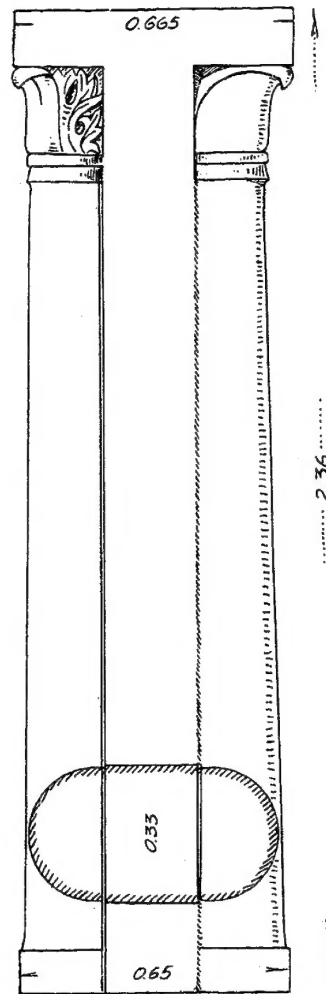
⁵ Πρέπει ἐνταῦθα νὰ σημειωθῇ, ὅτι οἱ ὄροι δὲν ἐτίθεντο πάντοτε πρὸς προάσπιν δικαιωμάτων ιδιοκτησίας ἀλλὰ καὶ ὡς σύνορα τοῦ δικαιώματος τῆς ἀσυλίας, ἧς ἔχαιρον οἱ καταφεύγοντες εἰς ναοὺς ἢ εἰς ἄλλας ἱερὰς περιοχάς. Τοιοῦτος εἶναι π. χ. ὁ τὸ 1909 εὐρεθεὶς ὄρος τῆς βασιλικῆς τῆς Δαμασκοῦ, βλ. L e c l e r c q, D. A. C. L. ἐν λ. Damas σ. 137.

Ἰταλῶν ἀνακτισθέντος Καστέλλου, ἥτοι τοῦ Παλατίου τῶν Μεγάλων Μαγίστρων τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν τῆς Ἱερουσαλήμ, εἰς τὸ ὁποῖον καὶ πολλὰ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ ἐνεκτίσθησαν, χρησιμοποιηθέντα ἀνηλεῶς εἴτε ὡς ἀπλοῦν, εἴτε ὡς διακοσμητικὸν οἰκοδομικὸν ὑλικόν. Τὸ μέγα ὕψος (2.36 μ.) τῶν κορμῶν τῶν διαχωριστικῶν τούτων ἀμφικιονίων (εἰκ. 7), μαρτυρεῖ, ὅτι προέρχονται ἐκ βασιλικῆς μεγάλων διαστάσεων¹, ἴσως αὐτοῦ τούτου τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς πόλεως Ρόδου.

Οἱ σωζόμενοι κορμοὶ ἀμφικιονίσκων φέρουσι γενικῶς κάτω ἀπλὴν τινὰ, ἐλαφρῶς ἐξέχονσαν καὶ ὑψηλὴν ταινίαν (εἰκ. 7). Εἶναι πάντοτε ἀρράβδωτοι — παρουσιάζοντες ἐνίοτε καὶ ἐλαφρὰν μείωσιν — τὰ δὲ συμφυᾶ πρὸς τὸν κορμὸν κορινθιάζοντα συνήθως κιονόκρανα, αἵτινα στέφουσι τὰ ἡμικυκλικά των μέρη, κοσμοῦνται μὲ 2 ἄλλοτε ἀπλοποιημένα (εἰκ. 7 δεξιὰ) καὶ ἄλλοτε λεπτομερῶς εἰργασμένα φύλλα ἀκάνθης (εἰκ. 7 ἀριστερὰ). Κατ' ἀμφοτέρας τὰς μακρὰς πλευρὰς τῶν ἀμφικιονίσκων καταλείπεται πάντοτε ἐπίπεδος ταινία κατακόρυφος, διήκουσα καθ' ὅλον τὸ ὕψος καὶ χρησιμεύουσα εἰς τὴν διευκόλυνσιν τῆς προσαρμογῆς τοῦ τετραξύλου (κάσας) τοῦ ὑαλοστασίου. Ἡ ταινία αὕτη κατελείπετο βεβαίως ἀκόσμητος, ἀφ' οὗ ἐπ' αὐτῆς προσηρμόζετο τὸ τετραξύλον.

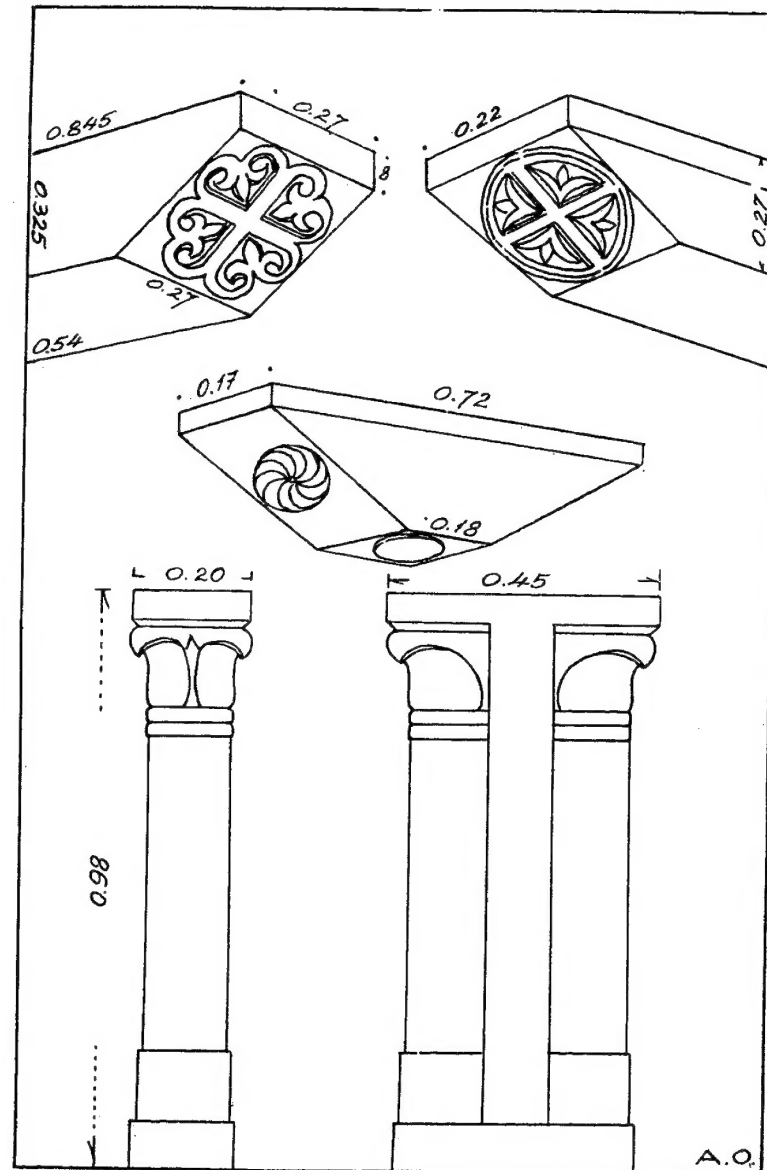
Ὑπεράνω τῶν ἀμφικιονίσκων ἐτίθεντο, ἐπὶ χωριστοῦ τεμαχίου λαξεύμενα, πρισματικά ἢ κολουροπυραμιδοειδῆ ἐπιθήματα, διὰ τῶν ὁποίων ἐπετυγχάνετο ἡ μετάβασις ἀπὸ τοῦ σχετικῶς στενοῦ κορμοῦ τοῦ ἀμφικιονίου πρὸς τὸν πολὺ παχύτερον τοῖχον τοῦ τοξωτοῦ λοβοῦ τῶν παραθύρων. Ἐπὶ τῶν στενῶν κεκλιμένων παρειῶν τῶν ἐπιθημάτων ἐλαξεύθησαν σταυροὶ ἄλλοτε ἐλεύθεροι μετ' ἀγκυρωτῶν ἀποφύσεων καὶ ἀνθεμίων (εἰκ. 8, ἄνω ἀριστερὰ), ἄλλοτε δ' ἐγγεγραμ-

¹ Χάριν συγκρίσεως σημειῶν, ὅτι οἱ κορμοὶ τῶν μὲν ἀμφικιονίων τῆς ἀψίδος τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Ὁνίκης, οἵτινες εἶναι καὶ οἱ μεγαλύτεροι, ἔχουν ὕψος 2.82, τῶν δὲ βορείων παραθύρων τοῦ γυναικωνίτου τῆς Ἀχειροποιήτου 1.345 μ.

Εἰκ. 7. Ὁ ἕτερος τῶν μεγάλων ἀμφικιονίων τῆς αὐλῆς τοῦ «Καστέλλου».

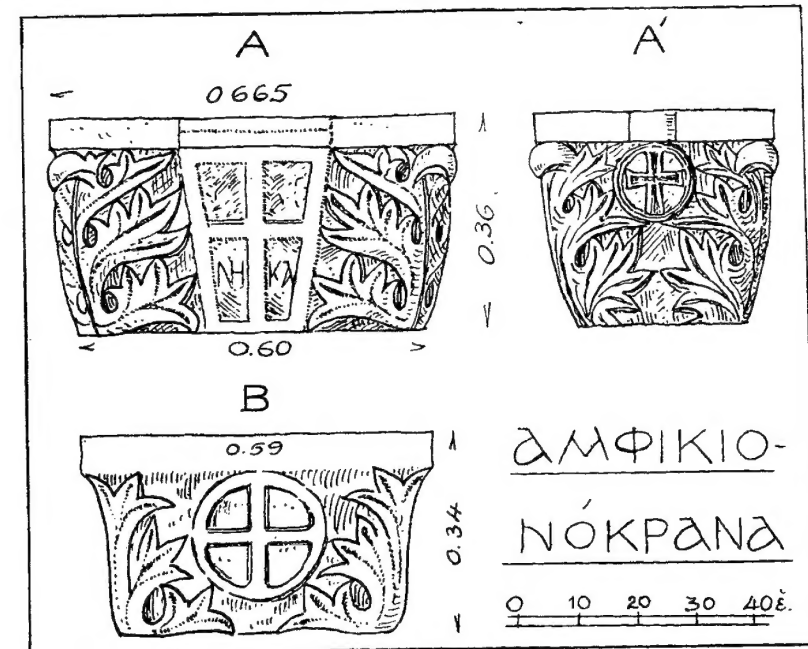
μένοι ἐντὸς κύκλων (εἰκ. 8 Β, ἄνω δεξιά). Διεσώθη δὲ καὶ ἐπιθήμα ἀπλοῦ, κυλιν-

Εἰκ. 8. Διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παραθύρων καὶ ἐπιθήματα αὐτῶν.

δρικοῦ κιονίσκου, φέρον ἐπὶ τῆς στενῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνάγλυπτον πυροστρόβιλον (εἰκ. 8 ἐν τῷ μέσῳ). Εἰς τὰ μνημονευθέντα παραδείγματα ἐπιθημάτων ἢ

ταινία τοῦ τετραζύλου δὲν συνεχίζεται καὶ ἐπ' αὐτῶν, εἰς ἄλλα ὅμως πάλιν τὴν συναντῶμεν διακεκοσμημένην, ὅποτε πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ὁ σχετικὸς ἀμφικίων ἐχρησιμοποιήθη ὄχι εἰς παράθυρον ἀλλ' εἰς ἀνοικτὴν τινα στοάν. Εἰς τὴν περίπτωσηιν αὐτὴν ἀνήκει μέγα κιονόκρανον ἢ ἐπιθήμα ἀμφικίονος, χρησιμοποιηθὲν ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν εἰς τὴν ἄνω στοάν τῆς αὐλῆς τοῦ Καστέλλου (εἰκ. 9. Α). Ἔχει ὕψος 0.36 μ. καὶ ἄνω πλευρὰν 0.665. Τὰ δύο ἡμικυκλικά του

Εἰκ. 9. Κιονόκρανα ἀμφικίωνων.

τμήματα κοσμοῦνται διὰ βαθέως γεγλυμένων φύλλων ἀκάνθης καὶ σταυροῦ ἐγγεγραμμένου ἐντὸς κύκλου, τὸ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἐπίπεδον τμήμα τῆς μακρᾶς πλευρᾶς δι' ἀναγλύπτου σταυροῦ, εἰς τὰς 4 γωνίας τοῦ ὁποίου ἐχαράχθη ἢ γνωστὴ συντετμημένη ἐπιγραφὴ [IC] [XC] NH-KA (εἰκ. 9, Α) Ἰησοῦς Χριστὸς Νηκᾶ, τῆς ὁποίας ὅμως τὰ δύο ἄνω πρῶτα μέλη ἀπεξέσθησαν ἀργότερον ὑπὸ τῶν Τούρκων.

Ἄλλο ὁμοίας φύσεως κιονόκρανον ἀμφικίονος, μικροτέρων κάπως διαστάσεων (ὕψ. 0.34, μήκος ἄνω πλευρᾶς 0.59) εἶνε ἐντειχισμένον εἰς τὴν βόρειον τυφλὴν ἀψίδα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Φανουρίου (πρῶν τζαμί Πεγιαλ—εδ—Ντίν). Τοῦτο μεταξὺ τῶν πλουσίως γεγλυμένων φύλλων ἀκάνθης τῶν ἡμικυκλικῶν τμημάτων του, φέρει ἀνάγλυφον ἰσοσκελῆ σταυρόν, ἐγγεγραμμένον ἐντὸς κύκλου (εἰκ. 9, Β).

Τέμπλα. Μαρμαρίνων παλαιοχριστιανικῶν τέμπλων ἦτοι φραγμάτων χωρίζοντων τὸ πρεσβυτέριον ἀπὸ τοῦ διὰ τοὺς λαϊκοὺς προοριζομένου χώρου (τοῦ quadratum populi) ὑπάρχουσιν εἰς τινα αὐλὴν τοῦ μουσείου Ρόδου εὐάριθμα τεμάχια, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλα ἀνήκουσιν εἰς πεσσίσκους ἥτοι χαμηλοὺς ὀρθογωνίους στύλους, ἄλλα δὲ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν πεσσίσκων παρεμβαλλόμενα θωράκια.

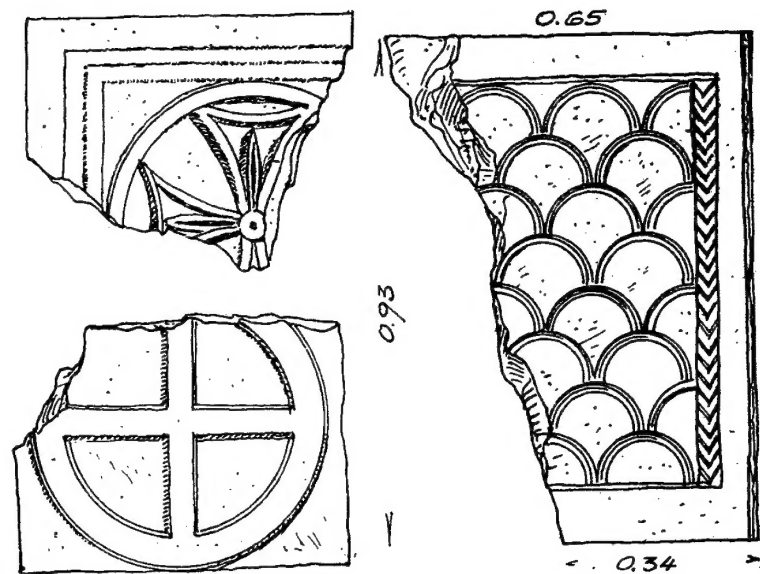
Ἐκ τῶν πεσσίσκων δύο κυρίως παρουσιάζουσιν ἐνδιαφέρον (εἰκ. 10) ἐπειδὴ ἀμφότεροι ἔχουσιν τὴν προσθίαν ἥτοι τὴν πρὸς τὸ ἐκκλησίασμα βλέπουσαν πλευρὰν αὐτῶν κεκοσμημένην οὐχὶ διὰ τῶν συνήθων κατακορύφων συνεχῶν γλυφῶν—τοιαύτας φέρει ἡ ὀπισθία πλευρὰ τοῦ ἀριστεροῦ εἰκονιζομένου πεσσίσκου—ἀλλὰ διὰ γλυπτοῦ κοσμήματος¹, ὅπερ εἰς μὲν τὸν πρὸς τ' ἀριστερὰ τῆς εἰκόνος πεσσὸν ἀποτελεῖται ἐκ δύο συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν ἄξονικοῦ στελέχους ἀνερχομένων καὶ ζωηρῶς ἀναγλύφων ἐλικοειδῶν βλαστῶν περιβαλλομένων ὑπὸ πλαισίου, εἰς δὲ τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐξ ἐπαλλήλων χαρακτῶν καμπυλοπλεύρων τριγώνων. Ἀμφότεροι οἱ πεσσίσκοι ἔχουσι συμφνεῖς εἰς τὸ ἄνω μέρος των ἰωνικὰς βάσεις, φέρουσι δὲ κατὰ τὰς πλαγίας παρεΐας των ἐγκοπὰς πρὸς ὑποδοχὴν τῶν παρεμβαλλομένων πλακῶν τῶν θωρακίων. Τὸ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ εἰκονιζομένου πεσσίσκου εἶνε 0.925 μ., μετὰ δὲ τῆς βάσεως 1.03 μ. Ἡ ὀριζοντία του διατομὴ εἶνε ὀρθογώνιος (0.24×0.185). Ἡ ἄνω σπεῖρα

τῆς πρὸς τὸν πεσσίσκον συμφυοῦς βάσεως ἔχει διάμετρον 0.15, κατὰ τὴν λοιπὴν μικροτέραν πρέπει νὰ δεχθῶμεν καὶ τὴν διάμετρον τοῦ κιονίσκου, ὅστις ἔβρηνε ποτε ἐπὶ τοῦ πεσσίσκου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ μετὰ κιονίσκων ἐπὶ πεσσίσκων μορφή τοῦ τέμπλου ἐφηρμοσθῇ κατὰ τὸν 5^{ον} καὶ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας, πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ οἱ σωζόμενοι πεσσίσκοι δὲν εἶναι ἀρχαιότεροι τοῦ 5^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τοὺς μετὰ τὸ 400 χρόνους ἀνήκουσιν ἐπίσης καὶ τὰ ὀλίγα σωζόμενα θωράκια· διότι οὐδὲν ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει τὴν κατὰ τὸν 4^{ον} αἰῶνα ἐν χρήσει διάτρητον διακόσμησιν. Ἐν τούτοις μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐμφανίζουσιν, ἀνάγλυ-

¹ Πεσσίσκοι μὲ πλουσίαν διακόσμησιν τῆς ἐμπροσθίας των ἐπιφανείας εὐρέθησαν καὶ ἀλλαχοῦ ὡς π. χ. ἐν Θήβαις (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Τ. Ε' (1939—40) σ. 124 εἰκ. 3), ἐν ἁγ. Κλήμεντι τῆς Ρώμης (Br. Schulz, Die Kirchenbauten auf der Insel Torcello, Berlin und Leipzig 1927 Πίν. I, A. C.) ἐν τῇ βασιλικῇ τοῦ ὄρους Ναβαῦ (Nebo) (S. Saller, The Memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941 Πίν. 132. 1, 2) καὶ ἀλλαχοῦ.

πτὰ ὅμως, διακοσμητικὰ θέματα ἀπαντῶντα συχνάκις ἐπὶ διατρήτων θωρακίων τοῦ 4^{ου} αἰῶνος. Οὕτω π. χ. τὸ δεξιὸν τῆς εἰκόνος 11 εἰκονιζόμενον θωράκιον, (ὕψ. 0.93 καὶ πλάτος 0.145) φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον φολιδωτὸν κόσμημα, ὅπερ προφανῶς ἀπομμεῖται ὀρειχάλκινα ὑποδείγματα κινγκλίδων

Εἰκ. 11. Τεμάχια θωρακίων τέμπλων.

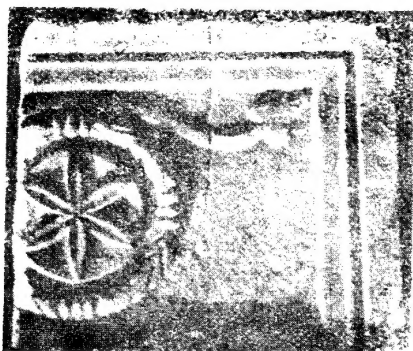
ἐν χρήσει ἤδη ἀπὸ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὸ φολιδωτὸν τοῦτο κόσμημα πλαισιοῦται ἐνταῦθα ὑπὸ 2 κατακορύφων ράβδων μὲ διακόσμησιν ἐξ ἐπαλλήλων γωνιῶν (ψαροκόκκαλο).

Τὸ παλαιὸν ἐπίσης δικτυωτὸν θέμα, ὅπερ εὐρίσκομεν ἤδη εἰς τὰ ἑλληνικὰ θωράκια ἄνω στοῶν τοῦ 4^{ου} καὶ 3^{ου} π. Χ. αἰῶνος¹ κοσμεῖ τὴν προσθίαν ἐπιφάνειαν ἐτέρου θωρακίου τοῦ μουσείου τῆς Ρόδου (εἰκ. 12) μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐνταῦθα τὸ δικτύωμα ἀφ' ἐνὸς μὲν διακόπτεται ὑπὸ κύκλου φέροντος 4 ἑλλειψοειδῆ φύλλα κατὰ τὴν περιφέρειαν αὐτοῦ χιαστὶ ἐνούμενα, ἀφ' ἑτέρου δὲ περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίου ἐκ φύλλων δάφνης.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μετ' «ἀρχαῖζόντων» θεμάτων θωρακίων ὑπάρχουσι καὶ δύο ἄλλα τῶν ὁποίων τὸ μὲν (εἰκ. 11, ἄνω ἀριστερὰ) παρουσιάζει ἐντὸς

¹ Πρβλ. τὰ στηθαῖα τοῦ ἄνω ὀρόφου τῆς ἐν Ἀθήναις Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου (F. Adler, Die Stoa des Königs Attalos, Berlin 1875 πίν. 6) ὡς καὶ τὰ τῆς Ἐπιδαύρου (Lechat-Defrasse, Epidaure σ. 139), τῆς Πελλήνης (Ὁρλάνδος, Πρ. Ἀρχ. Ἑταιρ. 1932 σ. 62 εἰκ. 1) κλπ.

πλαισίου ισοσκελῆ σταυρὸν μὲ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα (crux hastata), τὸ δὲ (εἰκ. 12) ἐξάφυλλον ρόδακα περιβαλλόμενον ὑπὸ ζωηρῶς ἑξέργου στεφάνου

Εἰκ. 12. Θωράκιον τέμπλου.

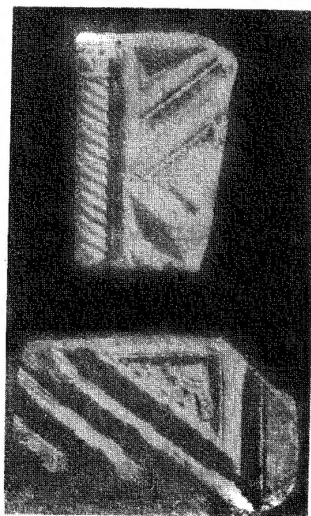
δάφνης, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἑκατέρωθεν ἑλιξ καταλήγουσα εἰς κισσόφυλλον. Ἀμφοτέρω τὰ θωράκια ταῦτα εἶναι κολοβά.

Ἄλλα τέλος θωράκια, κολοβά καὶ αὐτά, παρουσιάζουσι τὸ θέμα τοῦ ἐντὸς ὀρθογωνίου (εἰκ. 13, κάτω) ἢ τετραγώνου (εἰκ. 13, ἄνω) πλαισίου ἐγγεγραμμένου ρόμβου. Καὶ τὸ πλαῖσιον καὶ ὁ ρόμβος ἐδηλώθησαν μὲ βαθείας, πλαστικὰς γλυφάς. Εἰς τὰ μεταξὺ τοῦ ρόμβου καὶ τοῦ πλαισίου δημιουργούμενα μικρὰ τρίγωνα ἐγλύφησαν εἰς τὸ κάτω παράδειγμα τῆς εἰκόνος 13 ἐλαφρῶς

ἐκτυποι παραστάσεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἀκεραία διετηρήθη μόνον μία, εἰκονίζουσα παγώνιον κατὰ κρόταφον, βαδίζον πρὸς τ' ἀριστερά, ἵνα ραμφίσῃ τρίφυλλον. Ἰδιότυπος εἶναι ὁ συνδυασμὸς τοῦ ἄνω θωρακίου τῆς εἰκόνος 13 μετὰ κιονίσκου κορινθιακοῦ, ἔχοντος τὸν κορμὸν κεκοσμημένον δι' ἐλικοειδῶν ραβδώσεων.

Ἐπισκοπικὸς θρόνος; Τριγωνικόν τι, κολοβὸν δυστυχῶς καὶ τοῦτο τεμάχιον, φέρει ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν παρειῶν αὐτοῦ ἀνάγλυπτον παράστασιν ἐλικοειδῶν βλαστῶν ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκφύονται κισσόφυλλα καὶ ὄστλιγγες (εἰκ. 14, δεξιὰ). Οἱ βλαστοὶ περιβάλλουσι κύκλον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζετο ἰδιότυπον τετράφυλλον, ὡς ἐκ τῶν σωζομένων λειψάνων συνάγω. Μεταξὺ τῶν βλαστῶν καὶ τοῦ κύκλου ἐσχεδιάσθη κατὰ κρόταφον παχύ τι πτηνὸν (πέρδιξ;) ραμφίζον κισσόφυλλον. Λόγω τῆς ὀξείας γωνίας, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει τὸ περιγραφέν τεμάχιον, εἶναι πιθανόν, ὅτι προέρχεται ἐκ τῆς ἐτέρας τῶν πλαγίων πλευρῶν ἐπισκοπικοῦ θρόνου, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν.

Τράπεζα προθέσεως. Ἐρευνῶν εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ μουσείου ἀνεῦρον μαρμάρινον στρογγύλον δίσκον (εἰκ. 15) ἀπαρτιζόμενον ἐκ πλείονων τεμαχίων συγκολληθέντων πάλαι ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν διὰ γύψου. Ὁ ἐλαφρῶς

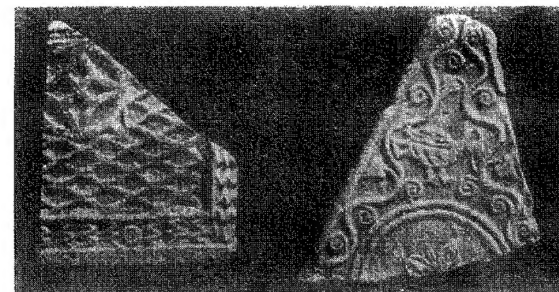

Εἰκ. 13. Τεμάχια θωρακίου τέμπλου.

κοῖλος δίσκος οὗτος ἀπετέλει ποτὲ τὸ κάλυμμα μονόποδος τραπέζης προθέσεως ἢ προσφορῶν. Τοιαῦται τράπεζαι ἔλκουσαι τὴν καταγωγὴν τῶν ἐξ ἐλληνιστικῶν προτύπων¹ ἐχρησιμοποιήθησαν συχνὰ καὶ ὑπὸ τῶν χριστιανῶν, τοποθετούμεναι εἴτε ἐν τῷ διακονικῷ εἴτε πρὸς βορρᾶν τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἢ —ὅταν ὁ ναὸς εἶχε παστοφόρια— εἰς τὸ βόρειον παστοφόριον.

Οἱ «καρποφοροῦντες» πιστοὶ ἀπέθετον ἐπ' αὐτῶν τὰς προσφορὰς τῶν, αἵτινες ἔπειτα ἐκομίζοντο ὑπὸ τῶν διακόνων εἰς τὴν Ἀγ. Τράπεζαν, ἵνα εὐλογηθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου ἢ τῶν πρεσβυτέρων.

Ἡ τράπεζα τοῦ μουσείου Ρόδου, ἔχουσα διάμετρον 1,05 μ., φέρει πλατὺ ἐξέχον χεῖλος, πλάτους 0.13, περιβαλλόμενον ἐξωτερικῶς ὑπὸ ἀστραγάλου ἀπο-

Εἰκ. 14. Θωράκια τέμπλου καὶ ἐπισκοπικοῦ θρόνου (:)

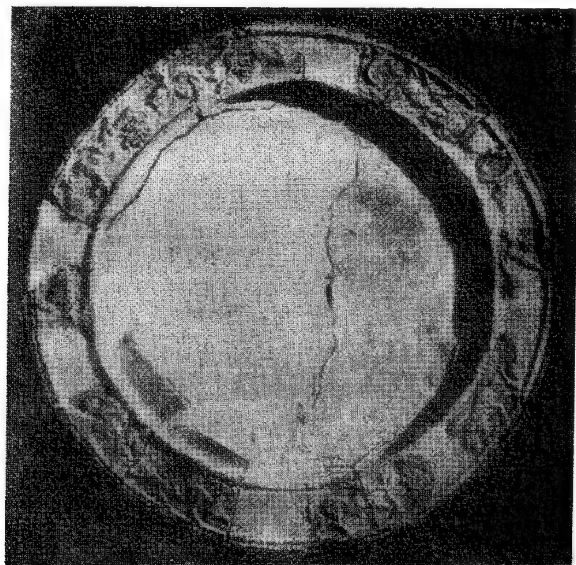
τελουμένου ἐκ μακρῶν ἀτράκτων ἐναλλασσομένων πρὸς δύο στρογγύλα κομβία, κοσμουμένου δ' ἐπὶ τοῦ πλατέος αὐτῆς τμήματος διὰ μικρογλαφύρων, ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων παραστάσεων δύο εἰδῶν ἥτοι α) ἀνθρωπίνων κεφαλῶν καὶ β) κυνηγετικῶν σκηνῶν.

Ἐκ τῶν κεφαλῶν διεσώθησαν μόνον δύο: μία γυναικεία κατὰ κρόταφον βλέπουσα πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 15) καὶ μία ἀνδρική γενειοφόρος (Διὸς ἢ Ποσειδῶνος) ὡσαύτως κατὰ κρόταφον, βλέπουσα πρὸς ἀριστερά (εἰκ. 15). Ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων² γνωρίζομεν, ὅτι εἰς τοιοῦτου εἶδους τραπέζας αἱ ἐλληνιστικαὶ κεφαλαὶ εἶναι ἐν συνόλῳ τέσσαρες, διατάσσονται δὲ κατὰ τὰ ἄκρα δύο κατ' ὀρθὰς γωνίας τεμνομένων διαμέτρων τοῦ δίσκου. Τοῦτο ὁμως δὲν συμβαίνει εἰς τὸν ἐξεταζόμενον δίσκον, ἐνθα αἱ δύο κεφαλαὶ ἐτοποθετήθησαν κατὰ τὴν ἀνασύνθεσιν εἰς ἀπόστασιν μικροτέραν τετάρτου κύκλου, ἄρα πλημμελῶς.

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὴν στρογγύλην τράπεζαν τοῦ μουσείου Δήλου, ἧς εἰκόνα ἐδημοσίευσεν ὁ W. D e o n n a ἐν Mobilier Délien (Expl. Arch. de Délos 18) Paris 1938 σ. 57 καὶ πίν. XXI εἰκ. 148 κλπ.

² Π.χ. τοῦ ἀργυροῦ δίσκου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Dalton, Catalogue of the early christ. antiqu. in the Brit. Museum σ. 79 Νο 356 κλπ.

Ἡ κόμμωσις τῆς κεφαλῆς παρουσιάζει τύπον συναντώμενον εἰς πλαστικά ἔργα τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου¹. Αἱ δὲ κυνηγετικαὶ σκηναὶ ποὺ μὲν εἰκονίζουσι κυνηγὸν μὲ βραχὺν χιτῶνα ἀκολουθοῦντα τὸν πρὸ αὐτοῦ διὰ λωρίου δεδεμένον κύνα σπεύδοντα νὰ ἐπιτεθῇ ἐκ τῶν ὀπισθεν ἐναντίον δορκάδος (εἰκ. 15 ἀριστερὰ κάτω), ποὺ δὲ πάλιν λέοντας διώκοντας ἢ σπα-

Εἰκ. 15. Τράπεζα προθέσεως.

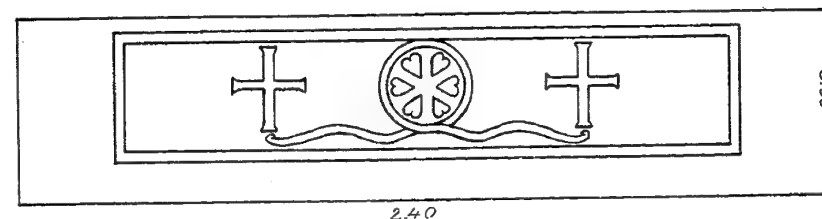
ράσσοντας ἀντιλόπας ἢ ἐλάφους, ἐντὸς δάσους συμβολιζομένου δι' ἀραιῶς εἰκονιζομένων δένδρων (εἰκ. 15, ἄνω).

Τοιαῦται κυνηγετικαὶ σκηναὶ εἶναι τυπικαὶ σχεδὸν εἰς τὰς τοιούτου εἵδους τραπεζας, συμφωνοῦσι δὲ πλήρως καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ 4^{ου} αἰῶνος, ὅστις τόσον ἡσμένιζεν εἰς τὴν ἀπεικόνισιν εἰδυλλιακῶν ἐν γένει σκηνῶν (κυνηγετικῶν, βουκολικῶν, ἀλιευτικῶν κλπ). Ὅμοίαν σχεδὸν ἀλλ' ἀρτίως ταύτην διατηρουμένην τράπεζαν, προερχομένην ἐκ Θήρας, κατέχει τὸ βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν².

¹ Περί τῆς κομμώσεως ὄρα Albizzati, Historia III (1929) σ. 401 ἔ. καὶ C. Cecchelli, Aquileja, Bologna 1933 σ. 180.

² Κατάλογον χριστιανικῶν στρογγύλων τραπεζῶν μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων παρέσχε παλαιότερον ὁ Ét. Michon (Bull. de la Soc. N^{le} des Antiquaires de France 1908 σ. 268). Ἀργότερον ἄλλας τοιαύτας τραπεζας ἐδημοσίευεν ὁ Α. Ευγρόπουλος ἐν Α.Ε. 1914 σ. 70 ἔ. δύο δὲ τεμάχια τοιούτων τραπεζῶν τοῦ μουσείου, Ἡρακλείου Κρήτης ὁ γράφων (Byz.-Neugr. Jahrbücher (1928) σ. 160-163). Πβλ.

Σαρκοφάγος. Παλαιοχριστιανικῶν σαρκοφάγων διετηρήθη ἐν καὶ μόνον, ἀκέραιον μάλιστα, δείγμα. Εἶναι δὲ τοῦτο τὸ μόνον παλαιοχριστιανικὸν

Εἰκ. 16. Παλαιοχριστιανικὴ σαρκοφάγος.

τεμάχιον, ὅπερ ἤξιώθη προσοχῆς. Πρῶτος ἀπεικόνισεν αὐτὸ ἀτελῶς Ἰωὺς τῷ 1854 ὁ Joh. Hedenborg εἰς τὴν ἱστορίαν του τῆς νήσου Ρόδου¹, ἥς τὸ

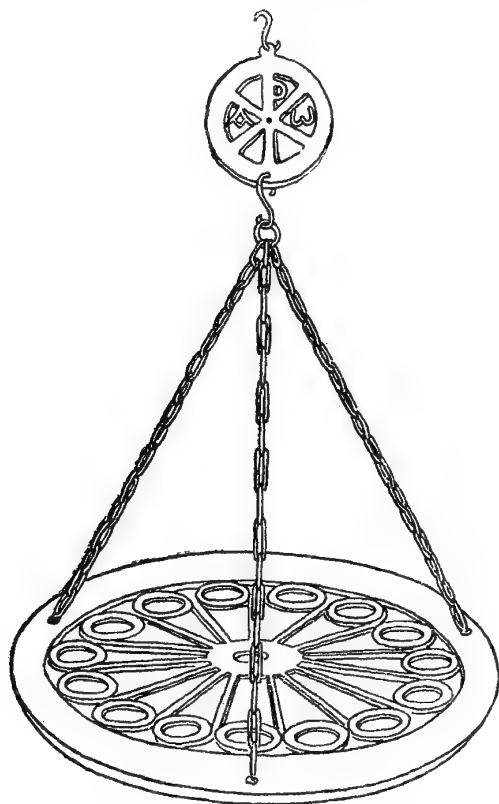
Εἰκ. 17. Χαλκὴ λαβὴ πολυκανδήλου.

χειρόγραφον ἀπόκειται σήμερον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἐν Ρόδῳ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρυμάτος Αἰγαίου. Εἰς τοῦτο κάτωθεν τοῦ σχεδίου τῆς σαρκοφάγου (πίν. XX) ἀναγράφεται γαλλιστί: «σαρκοφάγος χρησιμεύουσα ὡς

καὶ τὰ ὑπὸ Wulff, Alchr. und Mittelalt. Bildwerke I (πιν. III) ἀρ. 1637 κλπ. ἀναφερόμενα παραδείγματα, ὡς καὶ τὸν ἐκ Καρχηδόνος ἀργυροῦν δίσκον τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (Dalton, Catalogue of the early chr. Antiqu. in the Br. Mus. σ. 79 ἀρ. 356).

¹ Geschichte der Insel Rhodos, 1854.

δεξαμενή εις μικρόν τζαμί τῆς πόλεως». Ἀργότερον, τὸ 1923, ἡ αὐτὴ σαρκοφάγος ἐμνημονεύθη ὑπὸ τοῦ G. Gerola¹, κατόπιν δὲ ἀπεικονίσθη ὑπὸ τοῦ A. Gabriel², ὅτε ἀκόμη εὗρίσκετο εἰς τὴν ἀρχικὴν τῆς θέσιν, ἥτοι εἰς τὸ τζαμί

Εἰκ. 18. Ἀναπαράστασις πολυκανδήλου μετὰ τῆς λαβῆς αὐτοῦ.

Χουδαΐ-Μεστζίδ. Σήμερον μετεφέρθη καὶ αὐτὴ διὰ «λόγους διακοσμητικούς» εἰς τὴν ἐσωτερικὴν αὐλὴν τοῦ παλατίου τῶν Μ. Μαγίστρων (Καστέλλο). Ὡς συνήθως εἰς τὰς σαρκοφάγους, κεκοσμημένη εἶναι μόνον ἡ μία τῶν μακρῶν πλευρῶν (διαστάσεις 2.40×0.55 μ.). Συνίσταται δὲ ἡ διακόσμησις τῆς ἐκ δύο «λατινικῶν» σταυρῶν ἱσταμένων εἰς τὰ ἄκρα ἐλικοειδοῦς ὄρηκος ἐκτυλισσομένου ἐκατέρωθεν κύκλου, ὅστις φέρει γεγλυμμένον ἐντὸς τὸ γράμμα Χι (= Χριστός) ἐν συνδυασμῷ πρὸς καρδιόσχημα φύλλα (εἰκ. 16).

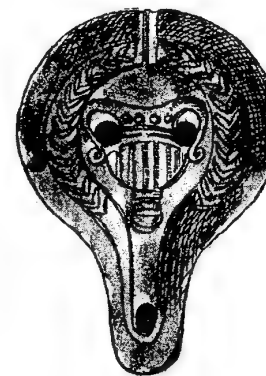
¹ La Cité de Rhodes, Paris 1923, σ. 201 εἰκ. 148.

² Annuario della Sc. Italiana di Atene I σ. 246.

Χαλκά. Μετὰ τὰ μαρμάρινα λείψανα θὰ ἐξετάσωμεν καὶ δύο ἄλλα τεμάχια ἐκ διαφόρου ὕλης. Καὶ δὴ πρῶτον ἓνα ὀρειχάλκινον δίσκον, (εἰκ. 17), τὸν ὁποῖον ἀπέσπυρα ἐκ τινος ἀποθήκης τοῦ ἄνω ὀρόφου τοῦ μουσείου, ὅπου ἦτο παραπεταγμένός μεταξὺ θραυσμάτων μυκηναϊκῶν ἀγγείων καὶ ἄλλων νεωτέρων ἀντικειμένων. Ἔχει διάμετρον 0.175 μ. καὶ πάχος 0.002 μ. καὶ παρουσιάζει ἀφ' ἐνὸς μὲν τὸ Χρῖσμα ἥτοι τὸ μονογράφημα τοῦ Χριστοῦ ✠, ἀφ' ἑτέρου δὲ—μεταξὺ τῶν σκελῶν τοῦ Χ κάτω—τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω. Τέλος ἐπὶ τῆς παρυφῆς του εἶναι χαραγμένος ἐλικοειδὴς βλαστὸς μὲ βότρες ἀμπέλου. Πόθεν προέρχεται ὁ δίσκος μᾶς ἐξηγοῦν 2 ὁπαί, τὰς ὁποίας φέρει εἰς τὸ ἄνω καὶ τὸ κάτω του μέρος.

Πράγματι, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων συμπεραίνομεν, ὁ δίσκος¹ πρέπει ν' ἀποτελεῖ ποτὲ τὴν διακοσμητικὴν «λαβὴν» πολυκανδήλου τινός· καὶ ἡ μὲν κάτω του ὀπὴ θὰ ἐδέχετο τὸ συνάπτον τὰ βαστάγια (=ἀλύσεις) τοῦ πολυκανδήλου ἄγκιστρον, ἡ δὲ ἄνω ἄλλο ἄγκιστρον, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνηρτᾶτο τὸ ὅλον πολυκάνδηλον, ὡς ἡ παρατιθεμένη ἀναπαράστασις δεικνύει (εἰκ. 18).

Πήλινα. Τὸ δὲ δεύτερον ἀντικείμενον εἶναι παλαιὸς λύχνος τοῦ συνήθους σχεδίου καὶ ἄνευ λαβῆς, (εἰκ. 19) ἐνδιαφέρων διὰ τὴν ἐπὶ τοῦ ἄνω μέρος αὐτοῦ παράστασιν ἀμφορέως (ἀγίου ποτηρίου) θέματος λίαν ἀγαπητοῦ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν, ἀφ' οὗ τὸ συναντῶμεν τόσον εἰς ψηφιδωτὰ δάπεδα², ὅσον καὶ εἰς ἀνάγλυφα θωράκια³ ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ σαρκοφάγων⁴ καὶ κιονοκράνων⁵.

Εἰκ. 19. Πήλινος λύχνος.

¹ Πβλ. ὅμοιον δίσκον τοῦ Βρετανικοῦ μουσείου, μὲ ἀπλοῦν ὁμοῦς σταυρὸν, παρὰ Dalton Cat. of the early christ. antiqu. in the Br. Mus καὶ (Lethaby-Swainson, Sta Sophia C/ple 1894 σ. 112 εἰκ. 16). Ὁμοίως ἕτερον τοῦ μουσείου Βουδαπέστης (Atti del III Congresso intern. di archeol christiana, Roma 1934, σ. 305 εἰκ. 13) καὶ τέταρτον ἐξ Ἀκυλίας, (XI Supplementheft der Röm. Quartalschrift 1913 σ. 296).

² Περὶ τοῦ διακοσμητικοῦ θέματος τοῦ ἀμφορέως ὄρα ὅσα ἔγραψα ἐν Ἀρχαιολ. Δελτ. 1929 σ. 36, ἐνθα προσάγω καὶ εἰκόνας χρήσεως αὐτοῦ εἰς τὰ χριστιανικὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα: Ἐρεσοῦ Λέσβου (Ἀρχ. Δελτ. 1920 σ. 34 εἰκ. 36) καὶ Ἀφεντέλλη Λέσβου (Ἀρχ. Δελτ. σ. 63 εἰκ. 70 καὶ σ. 66 εἰκ. 73). Εἰς ταῦτα νῦν προσθετέα καὶ τὰ τοῦ Ὄρους Ναβαῦ (S. Saller, The memorial of Moses κλπ. πίν. 82) Καπίης (Capua), (Garrucci, Storia dell' arte II πίν. 277,1) Π. Κορίνθου (Shear. A. J. A. 1925 378) καὶ Ἀκυλίας (C. Cechelli, Aquileia, Bologna 1933, πίν. XXI καὶ XXIV).

³ Ἀνάγλυφον ἐκ τῆς προσεχῶς δημοσιευομένης βασιλικῆς τῆς Θάσου, ἀποκείμενον ἐν τῷ μουσεῖῳ τῆς νήσου.

⁴ Σαρκοφάγος Philippeville (St. Gsell, Musée de Philippeville, Paris 1898 πίν. III 2).

⁵ Κιονόκρανον Φθιωτίδων Θηβῶν (Ἀρχ. Ἐφημ. 1929 σ. 53) καὶ ἀνέκδοτον, νεωστὶ εὑρεθὲν λεβητοειδὲς κιονόκρανον τοῦ μουσείου Θάσου.

ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ

1. ΑΦΑΝΤΟΥ

Ἐξερχόμενοι τῆς πόλεως καὶ ἀκολουθοῦντες τὴν μεγάλην ἀρτηρίαν, ἥ ὁποία διασχίζει τὴν νῆσον παραλλήλως περίπου πρὸς τὴν ἀνατολικὴν τῆς ἀκτῆς ἀπὸ τοῦ βορειοτάτου μέχρι τοῦ νοτιωτάτου τῆς ἄκρου (εἰκ. 1) θὰ συναντήσωμεν, εἰς ἀπόστασιν 21 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς πόλεως Ρόδου, τὸ χωρίον Ἀφάντου μετὰ τὰ κάτασπρα καὶ γραφικὰ του σπίτια. Τρία τέταρτα περίπου τῆς ὥρας πρὸς τὰ ΝΑ αὐτοῦ, ἥτοι πρὸς τὴν θάλασσαν, ὀρθοῦται ἐν μέσῳ καταφύτου περιοχῆς ναῖσκος, τοῦ 17 αἰῶνος, σταυρικοῦ σχεδίου¹ (εἰκ. 20) τιμώμενος εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καθολικῆς, ² μνημεῖον ἀπολαῦτον μεγάλου σεβασμοῦ ὑπὸ τῶν περιοίκων. Εἰς τὸν βόρειον καὶ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ναῖσκου αὐτοῦ εἶναι ἐντοιχισμένοι 5 μεγάλοι, ἀρράβδωτοι κορμοὶ μαρμαρίνων κίωνων, διαμέτρου 0,45 μ. χρησιμοποιηθέντες ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν³ (εἰκ. 20). Τῶν κίωνων αὐτῶν, οἵτινες προφανῶς ἀνήκουν εἰς παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, σώζονται εὐτυχῶς ἀκόμη καὶ τὰ κιονόκρανα, κατεσπαρμένα εἰς τὸν ἀβλόγυρον τῆς ἐκκλησίας. Ἐμέτρησα ἑξ αὐτῶν τέσσαρα. Οἱ σύγχρονοι πιστοὶ τὰ ἔχουν δυστυχῶς ἀσβεστοχορίσει, μερικὰ δὲ μάλιστα ἑξ αὐτῶν τὰ χρησιμοποιοῦν καὶ ὡς τραπέζια κατὰ τὰς σχετικὰς πανηγύρεις.

Τὰ ἐκ φαιουκάνου μαρμάρου κιονόκρανα αὐτὰ εἶναι ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος (εἰκ. 21), τοῦ ὁποῖου ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἔχει διαστάσεις 0,65—0,68 × 0,89—0,995, ἡ δὲ διάμετρος τοῦ ἑξίνου των συμφωνεῖ πρὸς τὴν διάμετρον τῶν ἐντοιχισμένων κορμῶν. Ἐπὶ τῶν στενῶν κεκλιμένων πλευρῶν τοῦ 0,28 ὑψηλοῦ ἐπιθήματος τῶν ἄλλα μὲν ἔχουν ἀναγλύφους «λατινικούς», σταυροῦς

¹ Περὶ τοῦ σχεδίου καὶ τῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναῖσκου τούτου θὰ ὁμιλήσωμεν λεπτομερέστερον εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς μελέτης ταύτης, τὸ πραγματευόμενον περὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου.

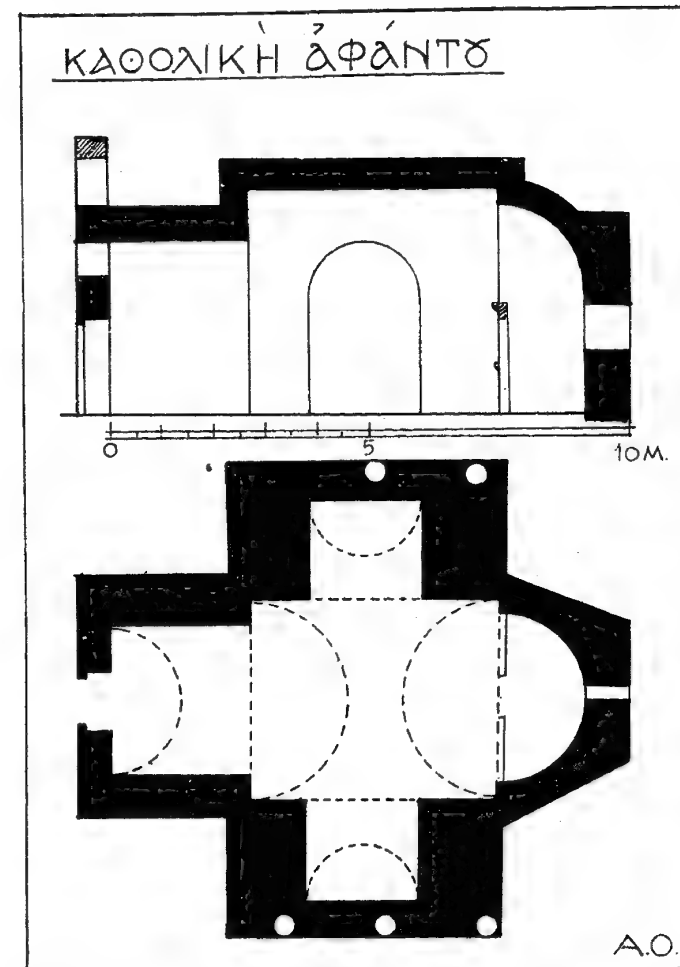
² Μετὰ τὸ ἐπίθετον τοῦτο τιμᾶται ἡ Παναγία καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ρόδου (ὡς π.χ. εἰς Λάρδον, Κρεμαστόν, Σορωνὴν κ.λ.π.) θεωρουμένη ὡς ἡ γενικὴ (καθολικὴ) προστάτις, ἡ πολιοῦχος τρόπον τινὰ τῆς νήσου. Πβλ. Ἀν. Ἀναστασιάδης, (Βρόντη) ἡ Πολιοῦχος τῆς Ρόδου Παναγία ἡ Καθολικὴ, Ρόδος 1921. Τὴν βοήθειάν της ἐπικαλεῖται συχνά καὶ ἡ λαϊκὴ ἐρωτικὴ μοῦσα. Παραθέτω δύο σχετικὰ δίστιχα τὰ ὁποῖα ἐρανίζομαι ἀπὸ τὰ «Δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ρόδου» τοῦ Παύλου Γνευτοῦ (Ἀλεξάνδρεια 1926).

σελ. 134 Ὡ Παναγιά Καθολικὴ μετὰ τὰ κατὸ καντήλια
Βλέπε με τὴν ἀγάπην μου νὰ σοῦ τὰ κάνω χίλια.

σελ. 134 Ὡ Παναγιά Καθολικὴ καὶ ὦ Παναγιά Λεοῦσα
τὴν κόρην ὅπου ἀγαπῶ νὰ μοῦ τὴν ἐλόουσα!

³ Ἐκ τῶν πέντε τούτων κορμῶν οἱ μὲν δύο τῆς βορείου πλευρᾶς σώζονται ἀκόμη εἰς τὰς θέσεις των, οἱ δὲ τῆς νοτίας ἔχουν ἀφαιρεθῇ, διατηροῦνται ὁμως σαφέστατα καθ' ὅλον τὸ ὕψος αἱ ἡμικυλινδρικοὶ κοιλότητες τῆς ἐντοιχισέως των.

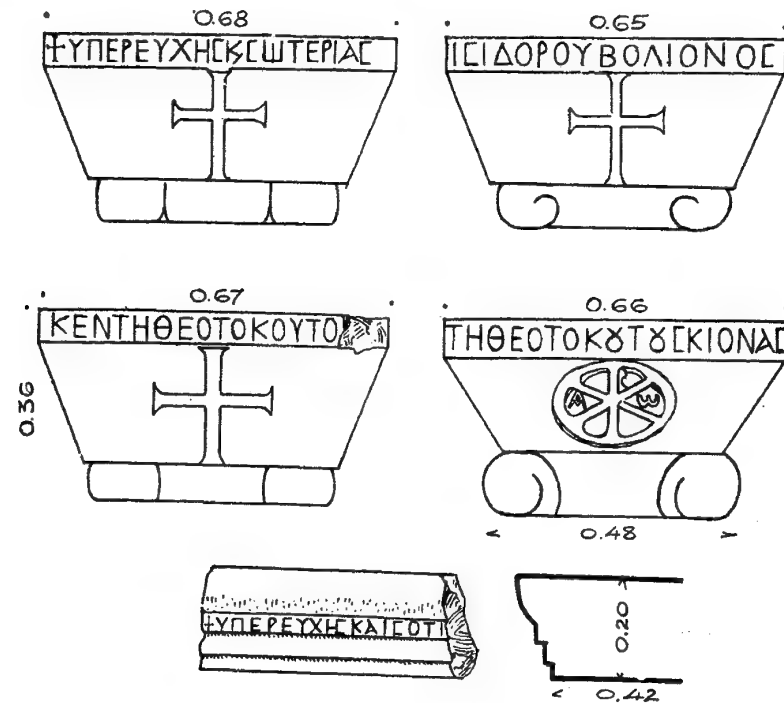
(εἰκ. 21) ἀλλὰ δὲ κύκλους μετὰ τὸ χρῶμα καὶ τὰ γράμματα τῆς Ἀποκαλύψεως Α καὶ Ω (εἰκ. 21 δεξιὰ). Ἀλλὰ τὸ μᾶλλον ἐνδιαφέρον στοιχεῖον τῶν κιονοκράνων αὐτῶν εἶναι αἱ ἐπιγραφαί, τὰς ὁποίας φέρουν χαραγμένας ἐπὶ τῆς ἄνω

Εἰκ. 20. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομή τῆς Καθολικῆς Ἀφάντου.

ταινίας τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν πλευρῶν τοῦ ἐπιθήματος, ἀναμφιβόλως τῆς βλεπούσης πρὸς τὸ μέσον κλίτος. Ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν αἱ 3 πρῶται ἀπετέλουν προφανῶς συνέχειαν, λέγουσι δὲ ἡ μὲν πρώτη ὑπὲρ εὐχῆς καὶ σωτηρίας, ἡ δὲ δευτέρα Ἱσιδόρου Βολλονος, ἡ τρίτη ἀνέθηκεν τῇ Θεοτόκῳ το[ύς, καὶ ἡ τετάρτη τῇ Θεοτόκῳ τοὺς κίονας. Ἡ τετάρτη λοιπὸν συμπληρῶναι τὴν τρίτην.

Πρόκειται προφανώς περί αναθηματικῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἐκείνων, αἱ ὁποῖαι συνηθίζετο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν νὰ χαράσσωνται ἐπὶ θωρακίων τέμπλων, ἀμβώνων καὶ ἄλλων μελῶν. Ἐνταῦθα ἡ ἐπιγραφή ἐχαράχθη ἐπὶ τῶν κιονοκράνων τῶν κίωνων τοῦ μέσου κλίτους, ὅπερ εἶναι κάπως

Εἰκ. 21. Ἵωνικά μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου.

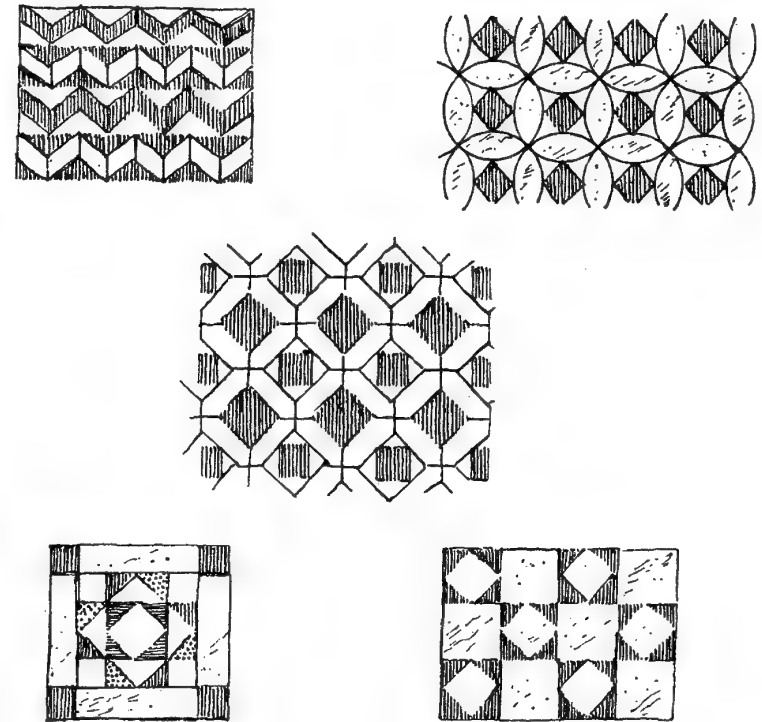
σπανιώτερον¹. Ὡς ἐκ τῆς ἐπαναλήψεως δὲ τῆς τελευταίας συνάγεται ὅτι ἡ αὐτὴ ἐπιγραφή θὰ ἦτο χαραγμένη συμμετρικῶς—μὲ τὸ αὐτὸ ἢ διάφορον ὄνομα δωρητοῦ—καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν κιονοστοιχιῶν τοῦ μέσου κλίτους.

Ἡ ἐπιγραφή ἤρχιζε μὲ τὴν συνήθη εἰς ἀναθηματικὰς ἐπιγραφὰς ἔκφρασιν † Ὑπὲρ εὐχῆς καὶ σωτηρίας. Ὁ δωρητὴς ὠνομάζετο Ἰσίδωρος ἦτο δὲ υἱὸς τοῦ Βολίου. Ἐκ Ρόδου γνωστὸς μέχρι τοῦδε ἦτο ὁ Βώλιος Ἀρχικύδης (IG, XII 1,341) οὐχὶ ὅμως καὶ Βολίων. Περαιτέρω ἡ ἐπιγραφή διδάσκει, ὅτι ὁ Ἰσίδωρος ἀνέθηκε τῇ Θεοτόκῳ τοὺς κίονας. Ἡ μετὰ γενικῆς ἀντὶ

¹ Ἄλλα παραδείγματα μὲ ἀναθηματικὴν ἐπιγραφὴν ἐπὶ κιονοκράνου εἶναι εἰς ἐμὲ γνωστὰ μόνον 1) τὸ ἐν τῷ μουσεῖῳ Αἰγίνης ἀδημοσίευτον εἰσέτι ἐπίθημα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν οἷδες τὸ ὄνομα ἀμὴν καὶ 2) τὸ ἐν τινὶ οἰκίᾳ τοῦ λιμένος Θάσου, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν † Κύριε βο(ηθεῖ)ον υδὲ ω θεως [τὸ ὄνομα] (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

δοτικῆς σύνταξης τοῦ ἀνέθηκε, δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς συμφυρμὸν τοῦ «τῇ Θεοτόκῳ» καὶ τοῦ «τῆς Θεοτόκου».

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ μακροῦ *E* ἀντὶ τοῦ *H* εἰς τὴν λέξιν *Σωτηρίας*. Τοῦναντίον εἰς θραῦσμα ἐπιστύλιον τοῦ τέμπλου (εἰκ. 21 κάτω)

Εἰκ. 22. Μαρμαροθετήματα τῆς βασιλικῆς Ἀφάντου.

ἡ αὐτὴ λέξις φαίνεται ὅτι εἶχε γραφῇ διὰ ἰῶτα ἢ ἦτα. Ὡς πρὸς τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή μᾶλλον ἀρχαῖζει διότι κάμνει χρῆσιν τοῦ γωνιώδους ἔψιλον καὶ τοῦ γωνιώδους σῖγμα ἀντὶ τῶν ἡμικυκλικῶν. Ἐν τούτοις ἡ τεχνοτροπία καὶ ἡ τεχνικὴ τῶν ὑπ' ὄψιν κιονοκράνων τάσσει αὐτὰ εἰς τὸν 6^{ον} μᾶλλον ἢ τὸν 5^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

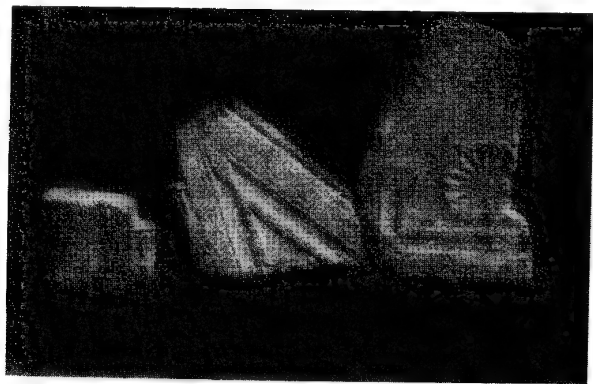
Ἡ βασιλικὴ εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν τὰ ἐξετασθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ὥς καὶ τινὰ θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων, ἐντειχισμένα παρὰ τὴν πρόσοψιν τοῦ ναῖσκου, ἔκειτο ἀμέσως ὑπὸ τὸν ναῖσκον τῆς Παναγίας, ὅστις φαίνεται ὅτι κατέλαβε τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ μέσου αὐτῆς κλίτους, ὥς τοῦτο συνέβη καὶ εἰς ἄλλας παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς¹. Συνάγομεν δὲ τὴν

¹ Π.χ. Φανῶν Χίου (Orlandos, *Monuments byz. de Chios*, Athènes 1930 πίν. 6) Γλυφάδας (Ορλάνδος, Πρακτ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 5 (1930) 260), Ἐπιδαύρου

εὐθύς ὑπὸ τὸν ναῖσκον ὑπαρξιν τῆς βασιλικῆς ἐκ τῆς παρουσίας ἀρκετῶν ποικιλοχρῶμων μαρμαροθετημάτων, (εἰκ. 22) εὐθύς πρὸ τῆς εἰσόδου τοῦ ναΐσκου διατηρηθέντων καὶ προερχομένων προφανῶς ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς¹, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον καὶ τὰς λοιπὰς λεπτομερεῖας θὰ καθορίσῃ μελλοντικὴ σκαφικὴ ἔρευνα.

2. ΛΑΡΔΟΣ

Ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ συνεχίζοντες πρὸς νότον τὴν πορείαν μας θὰ συναντήσωμεν εἰς τὸ 57^{ον} χιλιόμετρον τὸ χωρίον Λάρδος².

Εἰκ. 23. Τεμάχια ἄμβωνος Λάρδου.

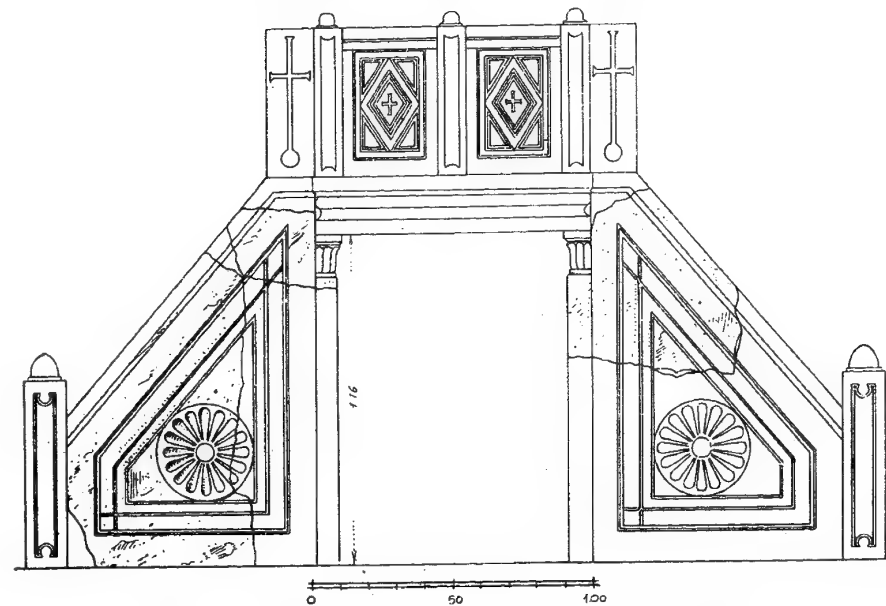
Ἐν περίπου χιλιόμετρον νοτίως τοῦ χωρίου τούτου ὀρθοῦται ἐντὸς ἀμπελῶνων ὁ μονοκάμαρος ναῖσκος Παναγίας τῆς Καθολικῆς, φέρων ἐσωτερικῶς καλῆς ὁποσοδήποτε τέχνης τοιχογραφίας τοῦ 17^{ου} ἢ 18^{ου} αἰῶνος. Πέριξ τοῦ ναΐσκου διακρίνονται ἐντὸς τοῦ ἀμπελῶνος λείψανα τοίχων, οἱ ὅποιοι βαίνουν παραλλήλως πρὸς τοὺς τοίχους τοῦ ναΐσκου ἥτοι ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς

(Καββαδίας, Ἀρχ. Ἐφημ. 1918 σ. 173 εἰκ. 13) Καλυβίων Κουβαρᾶ Ἀττικῆς (Ὁρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. 35 σ. 171 εἰκ. 5 καὶ Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. τ. Θ' (1932) σ. 443 εἰκ. 5), Ἀρκασίας Καρπάθου (G. Jacopich, Edifici bizantini di Scarpanto, Rodi 1925 σ. 8. εἰκ. 2).

¹ Τὰ ἐν λόγῳ μαρμαροθετήματα εἶχε παρατηρήσει καὶ ὁ G. Gerola (Annuario della Sc. Ital. di Atene I σ. 167), τὸν ὁποῖον ὁμως διέφυγον τὰ κιονόκρανα καὶ πρὸ πάντων αἱ ἐπὶ τῶν τελευταίων τούτων ἐπιγραφαί.

² Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἡ ἀντίστοιχος πόλις θὰ ἐκαλεῖτο Λάρτος ἥτοι δὲ ὀνομαστή διὰ τὸν παρ' αὐτὴν ἐξαγόμενον ὑποκύανον μαρμαρῶδη λάρτιον λίθον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐκτίσθησαν πολλὰ κτίρια τῆς νήσου. Ὁ λάρτιος λίθος ἀναφέρεται καὶ εἰς ἐπιγραφὰς Ρόδου, Καρπάθου καὶ Κρήτης (I. G. XII, 1, 2, 677 καὶ 1033, SIG 581, 98). Κατὰ τὸν Fick (Vorgr. Ortsnamen 47) τὸ ὄνομα <Λάρτος> εἶναι προελληνικόν, πρβλ. καὶ H. v. Gärtringen A. M 17 (1892) 309.

καὶ ἀπὸ βορρᾶ πρὸς νότον. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ εἶναι πιθανώτατα τὰ θεμέλια βασιλικῆς εἰς τὴν ὁποίαν θὰ ἀνήκουν καὶ τρία γλυπτὰ τεμάχια (εἰκ. 23) ἐκ λίθου ὑποκιτρίνου μετ' ἐρυθρῶν φλεβῶν ἀποκείμενα παρὰ τὸν ναῖσκον. Ἐκ τῶν τεμαχίων αὐτῶν τὰ δύο ἔχουν ἀσβεστοχρισθῇ, συμφώνως πρὸς τὴν μέχρι ψυχώσεως φθάνουσαν νησιωτικὴν συνήθειαν, δι' αὐτὸ δὲ καὶ αἱ γλυφαὶ των

Εἰκ. 24. Ἀναπαράστασις τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς Λάρδου.

εἶναι κάπως δυσδιάκριτοι. Ἐκ τοῦ σχήματός των ὁμως καὶ ἐξ ἄλλων λεπτομερειῶν συνάγεται ἀσφαλῶς, ὅτι ταῦτα ἀνήκον ποτὲ εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος. Ὁ ἄμβων αὐτὸς θὰ εἶχε τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν συχνὰ βλέπομεν εἰς ἄμβωνας τοῦ 5^{ου}, ἰδίᾳ ὁμως τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Θὰ ἔφερε δηλαδὴ ἐκατέρωθεν ἀνὰ μίαν κλίμακα, ἥτοι μίαν πρὸς Ἀνατολὰς καὶ μίαν πρὸς Δυσμὰς, αἱ ὁποῖαι ὠδήγουν εἰς ὑψωμένον ἡμικυκλικὸν δάπεδον. Τὸ δάπεδον τοῦτο, ὅπερ δὲν ἐσώθη ἐδῶ, θὰ ἐπάτει ἐκατέρωθεν ἐπὶ δύο κιονίσκων συμφυῶν πρὸς τὰς πλαγίας πλευρὰς (εἰκ. 23). Τῶν κιονίσκων τούτων ἐσώθησαν τὰ κιονόκρανα (εἰκ. 23) ὡς καὶ τμῆμα τοῦ κορμοῦ. Ἐκ τῶν διαστάσεων καὶ τοῦ σχήματος τῶν περισωθέντων τεμαχίων τῶν πλευρῶν συνάγομεν, ὅτι τὸ ὕψος τῆς κάτω ἐπιφανείας τοῦ κυκλικοῦ δαπέδου τοῦ ἄμβωνος ὑπὲρ τὸ δάπεδον ἦτο 1.16 μ. ἀγνοοῦμεν ὁμως πόσον θὰ ἦτο τὸ πλάτος τοῦ μεταξὺ τῶν δύο κιονίσκων τῶν πλευρῶν κενοῦ. Εἰς τὴν ἀναπαράστασιν (εἰκ. 24) τὸ ἐδέχθημεν ἴσον πρὸς 0.80 μ. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου θὰ ὑπῆρχον κατὰ τὰ

ήμικυκλικά αὐτοῦ τμήματα θωράκια, ὡς ἐξ ἄλλων παραδειγμάτων συνάγομεν¹. Ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 24 παρέχει ἀναπαράστασιν τοῦ ἄμβωνος, ἐν τῇ ὁποία τὰ μὲν σωζόμενα τεμάχια ἐδηλώθησαν διὰ προσθέτων ἐσωτερικῶν γραμμῶν, τὰ δὲ ἀναπαριστώμενα ἀφέθησαν ἐσωτερικῶς λευκά.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω τεμαχίων τοῦ ἄμβωνος φυλάσσεται ἐν τῷ ναύσκῳ καὶ μικρὸν κορινθιάζον κιονόκρανον προερχόμενον ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ τέμ-

1.43

ΝΙΣΥΠΩΡΨΥΧΗCΑΥΤΟΥCΥΝΒΙΩΤΕΚΕΤΕΚΝΩΝCΚΥΜΙCΕΟCΓΩΝ

Εἰκ. 25. Ἐπιγραφή ἐκ θωρακίου τέμπλου.

πλου τῆς αὐτῆς βασιλικῆς. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ τέμπλου προέρχεται ἀσφαλῶς καὶ στενὴ μαρμαρίνη λωρὶς, μήκους 1.43 μ., ἐντειχισμένη εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναύσκου, δυτικῶς τῆς θύρας. Ἡ λωρὶς αὕτη φέρει χαραγμένην τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν: (εἰκ. 25) Ἰωάν[ν]ις ὑπὲρ ψυχῆς αὐτοῦ συνβίω τε καὶ τέκνων καὶ κυμίσσεος γονέων².

Παρομοίου περιεχομένου ἐπιγραφὴ ἐχαράχθη εἰς τὸ ἄνω μέρος θωρακίου ἐτέρας βασιλικῆς, τὸ ὁποῖον θὰ γνωρίσωμεν κατωτέρω (σελ.) Εἶναι λοιπὸν λίαν πιθανόν, ὅτι καὶ ἡ ἡμετέρα ἐπιγραφὴ, λόγῳ καὶ τοῦ μήκους της, θὰ ἦτο ποτὲ χαραγμένη εἰς τὴν ἄνω παρυφὴν θωρακίου τοῦ τέμπλου ἢ καὶ τῶν κιονοστοιχιῶν.

Εἰς τὸν αὐτὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναύσκου εἶναι ἐντειχισμένον καὶ γλυπτόν εἰκονίζον ἑλικοειδῆ κλιματίδα μὲ βότρυν. Τέλος ὡς ὑπέρθυρον τῆς εἰσόδου τοῦ ναύσκου ἐχρησιμοποιήθη κορμὸς ἀρραβδῶτου κίονος προερχόμενος καὶ αὐτὸς προφανῶς ἐκ τῆς βασιλικῆς.

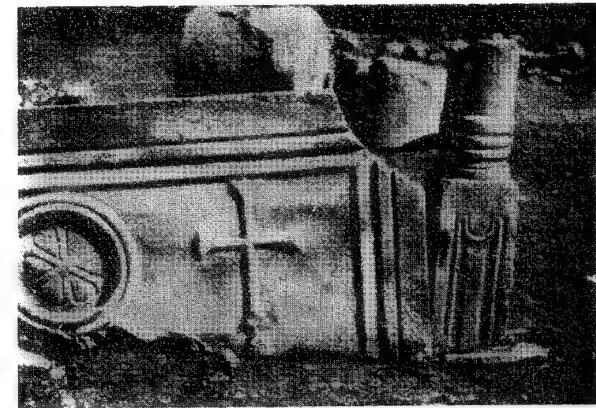
3. ΓΕΝΝΑΔΙ

Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ συνεχίζοντες τὴν πρὸς νότον διαδρομὴν θὰ συναντήσωμεν περὶ τὸ 70^{ον} χ)μετρον τὸ εὐπορον χωρίον Γεννάδι. Εἰς τὴν ἐκκλησίαν του εἶναι ἐντοιχισμένη ἡ ἐξῆς παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ μακροῦ γνωστὴ καὶ καταχωρισμένη εἰς τὸ Corpus (IG XII, 1) ὑπ' ἀριθμ. 911: ὑπὲρ εὐχῆς Κοστ[αν]τίνου Μαγιστριανοῦ.

¹ Ἀμβων Δήλου Orlandos, Délos chrétienne B.C.H., 1936 σ. 81 εἰκ. 12, Ἀγ. Τίτου Γορτύνης Κρήτης Ὁρλάνδος, Ἑπετ. Ἑν. Βυζ. Σπουδῶν τ. Γ (1926) σ. 313 εἰκ. 9 ἄμβων Ἀγ. Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου Ch. Diehl, Ravenne, Paris 1907 σ. 47 κλπ.

² Ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη ἀντεγράφη καὶ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ L. Ross, (Reisen nach Kos, 1852 σ. 68) ἔπειτα δὲ κατεχωρίσθη καὶ εἰς τὸ Corpus τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ρόδου (I.G. XII, 1) ὑπ' ἀριθμ. 920.

Ὀλίγον ἔξω τοῦ χωρίου, πρὸς τὰ ΒΔ, εὐρίσκεται τὸ νεκροταφεῖον ἢ ἐκκλησία τοῦ ὁποίου, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Ἀναστασίας (παλαιότερον ἀναμφιβόλως τῆς Ἀναστάσεως) εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος διὰ μεταγενεστέρων τοιχογραφιῶν καὶ φέρει ἐντειχισμένα εἰς τὸ βόρειον ἰδίᾳ προστῶον αὐτῆς ἀρκετὰ παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἰδίως κορινθιακὰ κιονόκρανα. Φαίνεται λοιπὸν, ὅτι καὶ ἡ ἐκκλησία αὕτη ἀντικατέστησε παλαιότεραν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικὴν ὅχι μόνον διότι φέρει ἐντειχισμένα τοιαύ-

Εἰκ. 26. Γλυπτὰ μέλη τέμπλου εἰς Γεννάδι.

της ἐποχῆς μέλη ἀλλὰ κυρίως διότι εὐρέθησαν, πρὸς ἀνατολὰς τοῦ μεταγενεστεροῦ ναοῦ, καθ' ὃν χρόνον εὐρισκόμεναι εἰς Ρόδον, τὰ θεμέλια παλαιότερου, τὰ ὁποία οἱ ἐπιτροποὶ τοῦ νεκροταφείου κατέστρεψαν, ἐν ἀγνοίᾳ τῶν βέβαια, ἐπειδὴ ἡμπόδιζον τὴν ἰσοπέδωσιν τοῦ χώρου τὸν ὁποῖον ἀπεχωμάτωσαν. Εὐτυχῶς εἶχον τοῦλάχιστον τὴν πρόνοιαν νὰ περισυλλέξουν τὰ ταυτοχρόνως μὲ τὰ θεμέλια ἀνευρεθέντα ποικίλα παλαιοχριστιανικὰ μέλη—κορμούς κίωνων, ἐπιθήματα κιονοκρανῶν κλπ.—τῶν ὁποίων τινὰ παρέχει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν 26. Πάντα τὰ ἐν λόγῳ μέλη εἶναι ἐξ ὠραίου λευκοῦ μαρμάρου κατεσκευασμένα, αἱ δ' ἐπ' αὐτῶν γλυφαὶ εἶναι ἐπιμελοῦς ἐργασίας τοῦ 5ου αἰῶνος. Τὸ μέγα μῆκος τοῦ θωρακίου, ὅπερ σημειωτέον εἶναι ἀμφίγλυφον, ὡς φέρον καὶ ἐπὶ τῆς ἐτέρας του παρειᾶς σταυρὸν ἐντὸς κύκλου, καθιστᾷ πιθανὴν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι θὰ προέρχεται ἐκ τοῦ μεταξὺ τῶν κιονοστοιχιῶν φράγματος. Οἱ πεσίσκοι ἔχουν ὕψος 1,11 μ. καὶ διατομὴν 0.22×0.22¹.

¹ Μίαν ὥραν πρὸς Ν. τοῦ χωρίου εἰς θέσιν Μπουδρὸν-Καρατά, ὁ Guérin (L'île de Rhodes, Paris 1880 σ. 256) ἀναφέρει, ὅτι εἶδε σωροὺς τεθραυμένων μαρμάρων καὶ κορμῶν κίωνων προερχομένων, ὡς λέγει, ἐξ ἀρχαίου ναοῦ, ὅστις ἀργότερον θὰ μετεβλήθη εἰς ἐκκλησίαν. Τῆς σήμερον ἐρειπωμένης ταύτης ἐκκλησίας ὁ Guérin διέκρινε καὶ τὸ σχέδιον. Οἱ περίοικοι τὸν ὀνομάζουν Ἀγ. Δημήτριον. Πρόκειται καὶ ἐδῶ πιθανώτατα περὶ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τὴν ὁποίαν ὁμως δὲν ἠὲ καίρησα δυστυχῶς νὰ ἐπισκεφθῶ.

4. ΑΡΝΙΘΑ

Ἐγκαταλείποντες ἀπὸ τὸ Γεννάδι τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ τρεπόμενοι πρὸς Δυσμὰς θὰ φθάσωμεν μετὰ μιᾶς περίπου ὥρας ἐπὶ λόφων διαδρομὴν εἰς εὐρὺ ὁροπέδιον ἐκτεινόμενον πρὸς Βορρᾶν τοῦ χωρίου Ἀρνίθας. Εἰς ἀπόστασιν τετάρτου τῆς ὥρας ἀπὸ τοῦ χωρίου αὐτοῦ ὁρτοῦνται, ἐντὸς ἐρήμων ἀγρῶν, καὶ εἰς ὕψος 3 περίπου μέτρων, τὰ λείψανα τριῶν ἡμικυκλικῶν πλινθοκτίστων ἀψίδων ἱεροῦ παλαιᾶς βασιλικῆς, ἣτις ὑπὸ τῶν περιόικων τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Εἰρήνης. Ἐξαιρέσει τῶν τριῶν ἀψίδων τῆς τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ σχέδιον τῆς ἐκκλησίας ταύτης δὲν φαίνεται σήμερον, ἐπεὶ δὴ ἡ ὑπόλοιπος ἔκτασις αὐτῆς εἶναι κεκαλυμμένη ὑπὸ γαιῶν, αἱ ὁποῖαι καλλιεργοῦνται. Ὁ Guérin, ὁ ὁποῖος ἐπεσκέφθη τὸ μνημεῖον ὀλίγον πρὸ τοῦ 1880 διέκρινε ἀκόμη εἰς τὸ ἐσωτερικόν του τετραυσιμένους μαρμαρίνους κίονας καὶ κιονόκρανα «ἔχοντα σχῆμα κανίστρου μὲ διακόσμησιν ἐκ πλέγματος σχοίνων»¹. Δύο ὅμοια κιονόκρανα τοῦ αὐτοῦ τύπου, γράφει ὁ αὐτὸς Guérin, ὅτι εἶδε καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ 20' λεπτὰ τῆς ὥρας ἀπέχοντος χωρίου Ἀπολακκιᾶς, ἄλλα δὲ πάλιν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη λέγει ὅτι «ἐπλούτισαν τὸ μικρὸν γειτονικὸν μοναστήριον τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ». Τέλος ὁ αὐτὸς περιηγητὴς προσθέτει, ὅτι ἐντὸς τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Εἰρήνης διεσώζοντο ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του καὶ τὰ λείψανα «ἄμβωνος ἐκ λευκοῦ μαρμαρίου».

Πάντα τ' ἀνωτέρω στοιχεῖα καθιστῶσι φανεράν τὴν ἐνταῦθα ὑπαρξιν παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιον θέλει φέρει εἰς φῶς ἡ σκαπάνη. Ἐν τούτοις ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ τῆς δυνάμεθα ἀπὸ τοῦδε νὰ εἰπωμεν, ὅτι ἡ ὑπ' ὅψιν βασιλικὴ δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ 6^{ου} μ.Χ. αἰῶνος. Ἀκριβῶς δὲ εἰς τὸ β' ἡμῖς τοῦ αἰῶνος τούτου ὁδηγοῦν ἡμᾶς καὶ τινὰ κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα οἱ Ἱταλοὶ μετεκόμισαν ἐκ τῆς ἐκκλησίας ταύτης εἰς τὴν πρωτεύουσαν χρησιμοποίησαντες αὐτὰ ὡς στέψεις τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων τῶν δυτικῶν αἰθουσῶν τοῦ ἄνω ὁρόφου τοῦ ἀνακτισθέντος παλατίου τοῦ Μ. Μαγίστρου (Καστέλλου). Λόγῳ δὲ τοῦ μεγάλου ὕψους εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθησαν μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ δι' εἰδικῶν ἱκρωμάτων ἠδυνήθησαν νὰ τὰ καταμετρήσω καὶ φωτογραφῆσω (εἰκ. 27). Ἐχουσι λοιπὸν τὰ κιονόκρανα ταῦτα ὕψος μὲν σωζόμενον 0,49, πλευρὰν δὲ ἄβακος 0,71. Ὁ τύπος τῶν ἀντιγράφει πιστῶς τὸν τύπον τῶν κιονοκρανῶν τῆς Ἰουστινιανείου Ἀγ. Σοφίας τῆς Κων/πόλεως. Εἶναι δηλαδὴ καὶ αὐτὰ λεβητοειδῆ, μὲ ἐπίπεδον ἄβακα ἄνω καὶ μικρὰν σπειραν εἰς τὸ κάτω μέρος. Ὅπως δὲ εἰς τὴν Ἀγ. Σοφίαν, οὕτω καὶ ἐδῶ μικραὶ ἰωνικαὶ ἔλικες ἐλαξεύθησαν ὑπὸ τὰς γωνίας τοῦ ἄβακος συνεχιζό-

¹ L'île de Rhodes 1880 σ. 265.

μεναι εἰς τὰς πλαγίας πλευρὰς διὰ προσκεφαλαίων. Ἐξαιρέσει τῶν ἑλίκων ὅλη ἡ ὑπόλοιπος ἐπιφάνεια τῶν κιονοκρανῶν διεκοσμήθη διὰ φυτικῆς διακοσμῆσεως. Οὕτω ὁ μὲν ἄβαξ καὶ ἡ σπειρα φέρουσι σειρὰν φύλλων (δάφνης;) διατεταγμένων συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν ἄξονικοῦ στελέχους, τὰ προσκεφάλαια

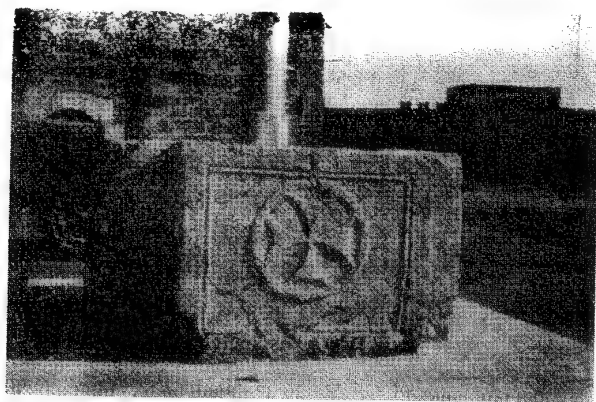

Εἰκ. 27. Κιονόκρανα ἀπὸ τὴν βασιλικὴν Ἀγ. Εἰρήνης Ἀρνίθας.

τῶν ἑλίκων καλύπτονται διὰ πλαγιαστῶν φύλλων προιονωτῆς ἀκάνθης (εἰκ. 27 ἄνω ἀριστερὰ) καὶ τέλος ὁ «λέβης» κοσμεῖται κατὰ μὲν τὰς φερούσας τὰς ἑλικας πλευρὰς διὰ δύο λιγυρῶν φύλλων ἀκάνθης περιβαλλόντων κατεστραμμένον σήμερον ἡμισφαιρικὸν κομβίον (εἰκ. 27) κατὰ δὲ τὰς κάτωθεν τῶν προσκεφαλαίων πλευρὰς διὰ σειρᾶς ἐπαλλήλων ὁριζοντίων φύλλων ἀκάνθης ἀναχωρούντων ἑκατέρωθεν κύκλων τοποθετημένων κατὰ τὸν ἄξονα. Ὅλη ἡ διακόσμησις τοῦ λέβητος εἶναι ἐκτελεσμένη κατὰ τὸν διάτρητον τρόπον δι' ἀφαιρέσεως δηλ. τοῦ κάμπου τῶν κοσμημάτων εἰς ἀρκετὸν μάλιστα βάθος, ὥστε νὰ καταστή οὗτος σκιερὸς διὰ νὰ ἐξαρθῶσι τὰ περιγράμματα τῶν φύλλων, τὰ νεῦρα τῶν ὁποίων ἐγλύφησαν ἐλαφρῶς.

Τόσον λοιπὸν ὡς πρὸς τὸ σχῆμα ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰ διακοσμητικὰ θέματα καὶ τὴν τεχνικὴν τὰ κιονόκρανα τῆς Ἀγ. Εἰρήνης μιμοῦνται τὰ τῆς Ἀγίας Σοφίας Κ/πολεως χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν καὶ τὴν λεπτότητα τῆς ἐκτελέσεως ἐκείνων. Εἶναι ἀδαέστερα ἐπαρχιακὰ ἔργα, ὧχραὶ ἀνταύγειαι τῶν πρωτοτύπων τῆς πρωτεύουσας.

Ἐπὶ τῶν κομβίων θὰ ὑπῆρχον ἀναμφιβόλως—ὡς ἐν Ἀγ. Σοφίᾳ—μονογραφήματα, πιθανώτατα αὐτοκρατόρων ἐνισχυσάντων ὑλικῶς τὴν οἰκο-

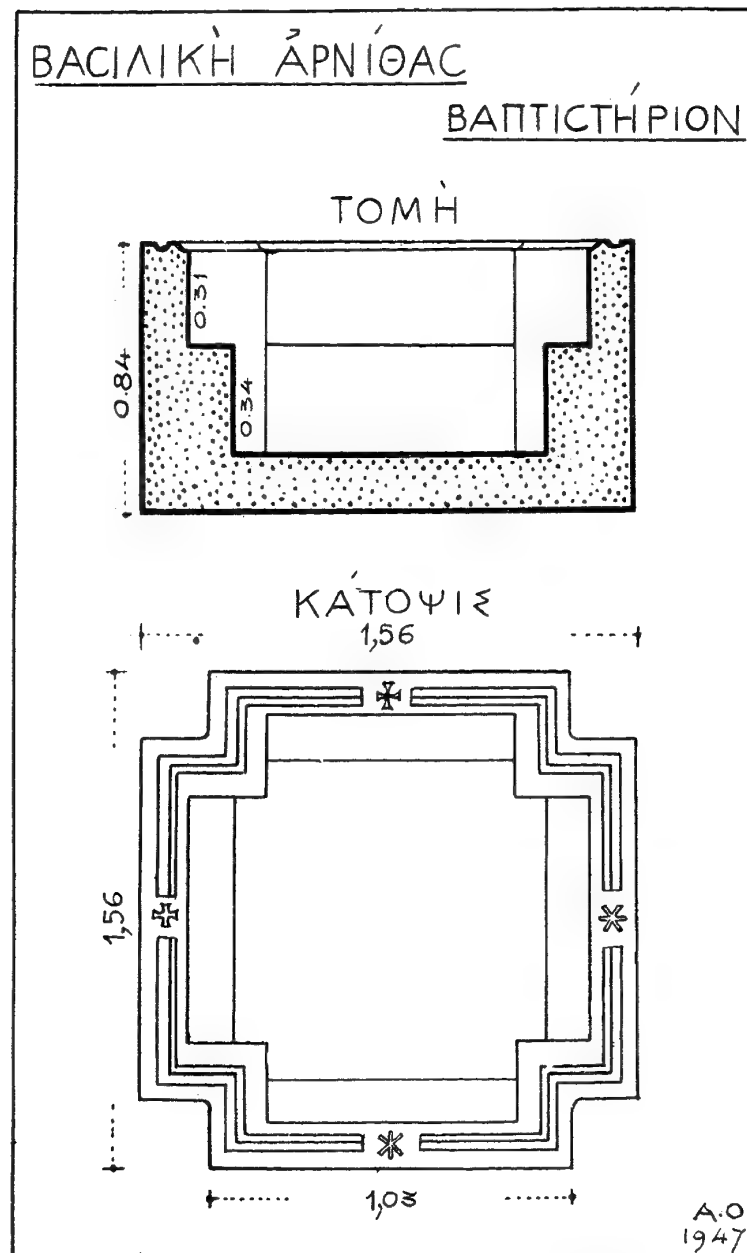
Εἰκ. 28. Κολυμβήθρα ἐξ Ἀρνίθας.

δομὴν τῆς ἐκκλησίας, ὥςως μάλιστα αὐτοῦ τούτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τῆς Θεοδώρας. Ταῦτα ὅμως οἱ κατὰ καιροὺς κατακτηταὶ ἐφρόντισαν νὰ ἐξαφανίσουν (εἰκ. 27).

Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀγ. Εἰρήνης θὰ εἶχε, παραπλεύρως καὶ βαπτιστήριον. Ἐκ τούτου δὲ προέρχεται¹ ἡ ὡραία κολυμβήθρα ἢ κοσμοῦσα σήμερον τὴν μικρὰν πρὸ τοῦ ἐν Ρόδῳ Ἱστορικο - Ἀρχαιολογικοῦ Ἰδρυμάτος πλατεῖαν (εἰκ. 28) Κατεσκευασμένη ἐξ ἐνὸς μόνον πορφυροφλεβοῦς λίθου (διαστάσεων $1.56 \times 1.56 \times 0.84$) ἡ κολυμβήθρα αὕτη ἔχει ἐν κατόψει τὸ σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ², ἐκάστη τῶν κατακορύφων πλευρῶν τοῦ ὁποῖου κοσμεῖται διὰ διαφόρου ἐκάστοτε σχεδίου ἀναγλύπτου σταυροῦ (εἰκ. 30) καθ' ὅλην δὲ τὴν διαδρομὴν τοῦ χεῖλους τῆς ὑπάρχει μικρὰ αἰλαξ διακοπτομένη κατὰ τὸ μέσον

¹ G. Gerola, Annuario I σ. 335. Ἐλευθέραν ἀπεικόνισιν τῆς κολυμβήθρας αὐτῆς παρέσχε καὶ ἡ κ. Ἀθ. Ταρσούλη (Δωδεκάνησα τ. 1 σελ. 33 εἰκ. 10).

² Ἐκ τῶν πολυπληθῶν σχεδίων μαρμαρίνων κολυμβηθρῶν τὸ συνηθέστερον εἶναι τὸ τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ (ἴδρα κατωτέρω, σ. 39, σχέδιον κολυμβήθρας Μεσαναγοῦ). Τοῦτο δὲ τὸ σχέδιον συναντῶμεν συχνὰ καὶ εἰς βυζαντινὰς τοιχογραφίας, αἱ π.χ. εἰς τοιχογραφίαν τοῦ ἐν Θλίκῃ Ἀγ. Εὐθυμίου (παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Δημητρίου) (Σωτηρίου, Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Μ. Ἀσίας, Ἀθῆναι 1920, πίν. Γ' εἰκ. 2).

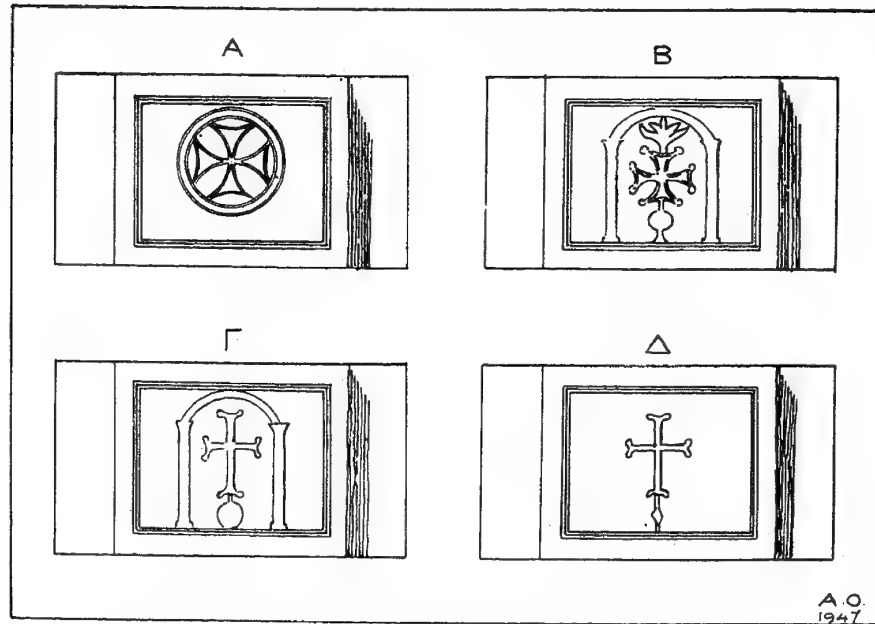

Εἰκ. 29. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς ἐξ Ἀρνίθας κολυμβήθρας.

ἐκάστης κεραίας τοῦ σταυροῦ δι' ἀναγλύπτου ἰσοσκελοῦς σταυροῦ ἢ διὰ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ (εἰκ. 29).

5. ΜΕΣΑΝΑΓΡΟΣ

Ἐπιστρέφοντες εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ προχωροῦντες ἀκόμη ἀρκετὰ πρὸς νότον θὰ κάμψωμεν πάλιν πρὸς Δυσμὰς διὰ τὰ φθάσωμεν μετὰ δαιδαλώδη διαδρομὴν διὰ μέσου λοφώδους περιοχῆς εἰς τὸ παλαιὸν¹ χωρίον Μεσαναγρὸς². Τοῦ χωρίου λοιπὸν αὐτοῦ ἡ παλαιὰ κεντρικὴ ἐκκλησία τιμω-

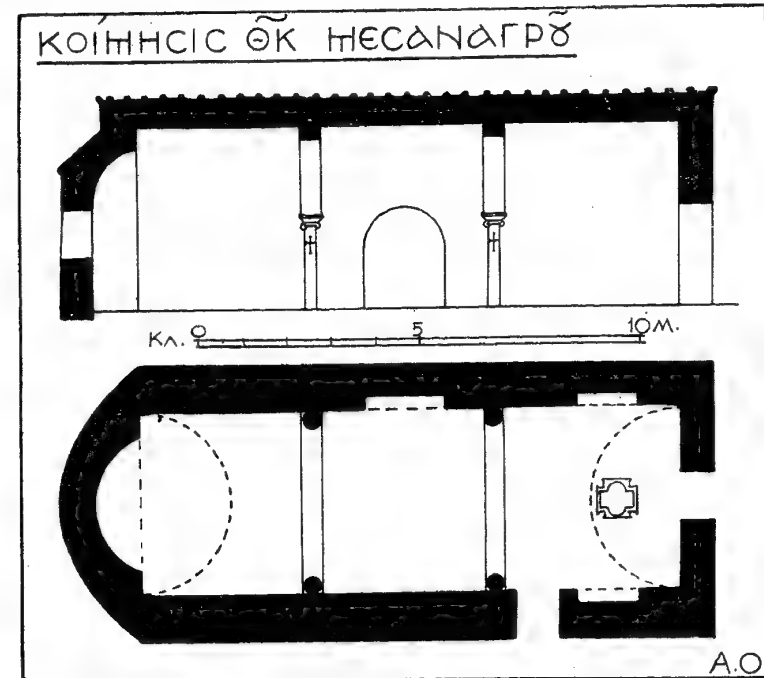
Εἰκ. 30. Ὅψεις τῶν 4 πλευρῶν τῆς ἐξ Ἀρνίθας Κολυμβήθρας.

μένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ μέσου κλίτους μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας εἶναι ἀκόμη ὁρατὴ εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων μέτρων πρὸς ἀνατολὰς τοῦ ἱεροῦ τῆς μεταγενεστέρως ἐκκλησίας, ἡ μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ, σώζεται δὲ προσέτι καὶ τμήμα τοῦ νοτίου μακροῦ τοίχου ἐκτισμένον διὰ μελαψῶν λίθων καὶ τεμαχίων πλίνθων μετὰ κορασανίου. Τῆς παλαιᾶς δὲ ταύτης βασιλικῆς δὲν ἔχομεν μόνον θεμέλια

¹ Περί τοῦ τύπου τῶν σπιτιῶν τοῦ Μεσαναγροῦ ἔγραψα ἤδη εἰς τὸν *Hellénisme Contemporain* τοῦ 1947 σ. 231 ἑ., ὅπου καὶ παραπέμπω τὸν ἐνδιαφερόμενον ἀναγνώστην.

² Τὴν ὀνομασίαν ταύτην ὑπὸ τὸν τύπον Μεσαγρὸς συναντῶμεν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος (π.χ. εἰς Αἰγιναν, Χίον, Λέσβον, Νάξον, Θήραν, Κάρπαθον). Ὁ μέσα-αγρὸς ἐγένετο εἰς τὴν Ρόδον, μετὰ τὴν ἰδιόζουσαν εἰς τὰς νήσους ἀνάπτυξιν τοῦ νῦ, μέσαν-αγρὸς.

τοίχων ἀλλὰ καὶ πολλὰ μέλη ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη στοιχεῖα. Οὕτω ἐντὸς τοῦ μεταγενεστέρου ναῦσκου ἴστανται, ἐφαπτόμενοι τῶν μακρῶν αὐτοῦ τοίχων, ἀνὰ δύο ἐφ' ἐκάστης πλευρᾶς ἀρράβδωτοι κίονες φέροντες ἐπ' αὐτῶν τὰ παλαιὰ τῶν κιονόκρανα (εἰκ. 31). Οἱ κίονες αὐτοὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὥς στηρίγματα τῶν δύο ἐνισχυτικῶν ζωνῶν τῆς κυλινδρικῆς καμάρας διὰ τῆς ὁποίας ἐκαλύφθη ὁ μεταγενέστερος (16^{ου} ἢ 17^{ου} αἰῶνος) ναῦσκος τῆς Παναγίας¹

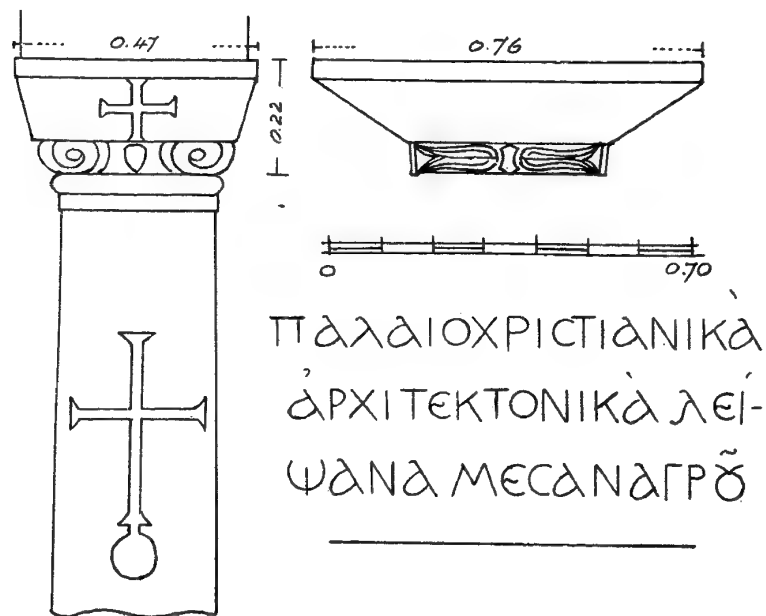
Εἰκ. 31. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ναοῦ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Μεσαναγροῦ.

(εἰκ. 31) Ἄλλος δὲ πάλιν κορμὸς κίονος ἐχρησιμοποιήθη ὥς ὑπέρθυρον τῆς βορείου θύρας εἰσόδου. Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν κίωνων ἱσταμένων κιονοκραγῶν δύο ἄλλα διατηροῦνται ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ ναῦσκου, ὧν τὸ ἐν εὔρηται ὑπὸ τὴν Ἀγίαν Τράπεζαν, τὸ δ' ἄλλο χρησιμεύει ὥς τράπεζα προθέσεως. Ἐχομεν λοιπὸν ἐν συνόλῳ 5 μὲν κορμούς κίωνων (διαμέτρου 0.32 μ.) καὶ 6 ἰωνικὰ μετ' ἐπιθήματος κιονόκρανα, πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἓν μικρὸν κορινθιάζον κιονόκρανον, ὕψ. 0.245, προερχόμενον πιθανώτατα ἐκ τοῦ κιβωρίου τῆς παλαιο-

¹ Χαρακτηριστικὰ τῆς παλαιότητος τοῦ μεταγενεστέρου ναῦσκου εἶναι αἱ μεγάλαι, ἐλαφρῶς κοῖται καὶ ἐλαφρῶς τραπεζιόσχημοι κέραμοί του, αἱ ὁποῖαι ἔχουν διαστάσεις 0.42×0.735 καὶ πάχος 0.03 μ.

χριστιανικῆς Ἀγ. Τραπέζης καὶ χρησιμεῖον σήμερον ὡς βάσις τοῦ Ἑσταυρωμένου.

Ἰδιάζον χαρακτηριστικὸν τῶν κορμῶν τῶν κιόνων εἶναι, ὅτι φέρουν εἰς τὸ ἄνω μέρος των καὶ κατὰ τὸ τμήμα του τὸ βλέπον πρὸς τὸ μέσον κλίτος

Εἰκ. 32. Κίον τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς Μεσαναγοῦ.

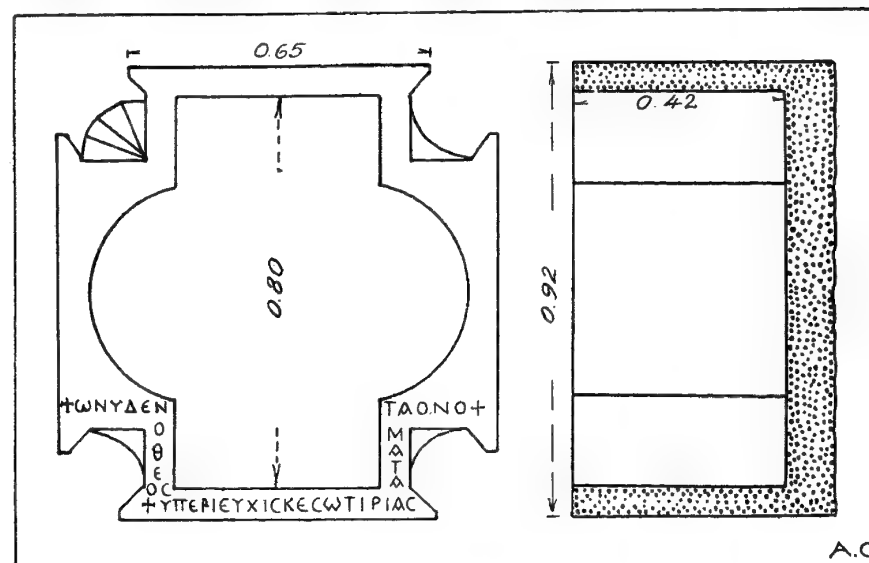
μέγαν ἀνάγλυπτον «λατινικὸν» σταυρὸν (ὑψ. 0.38) βαίνοντα ἐπὶ σφαίρας¹ (εἰκ. 32). Τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα, φέρουσι τὰς ἐκφυλισμένας, συμπεπιεσμένας ἑλικας, εἰς τὸν μεταξὺ δ' αὐτῶν ἔχινον ἓν μόνον «ὦδον» (εἰκ. 32). Ἡ στενὴ πλευρὰ τοῦ ὀρθογωνίου κολουροπυραμιδοειδοῦς ἐπιθήματός των (διαστάσεις ἄνω ὀρθογωνίου 0.47×0.76) κοσμεῖται δι' ἑλληνικοῦ ἀναγλύπτου σταυροῦ. Τέλος τὰ προσκεφάλαια τῶν ἑλίκων φέρουσιν ἀνάγλυφα ἐκφυλισμένα φύλλα καλάμου (εἰκ. 32).

Ἀλλὰ τὸ πλέον ἐντυπωσιακὸν λείψανον τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς ἀποτελεῖ μεγάλη μονόλιθος κολυμβήθρα, λαξευθεῖσα ἐπὶ τεμαχίου λευκοῦ μαρμάρου διαστάσεων 0.92×0.89×0.40 μ. Ἡ κολυμβήθρα αὐτή, ἀπολαμβάνουσα μεγά-

¹ Ὁμοίους σταυροὺς ἐπὶ τοῦ κορμοῦ συνήντησα καὶ εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ Ἀγ. Στεφάνου καὶ τοῦ Μαστιχάρη τῆς Κῶ, ἣν ἀνέσκαψα τὸ 1947, ἐσημειώθησαν δὲ παλαιότερον καὶ εἰς τὰς βασιλικὰς τῶν Φθ. Θηβῶν (Ἀρχ. Ἐφ. 1929 εἰκ. 41) καὶ τῆς Χερσῶνος, (Pamjatnikichristianskago Chersonesa, Moskba 1905 σ. 93 εἰκ. 67).

λου σεβασμοῦ ὑπὸ τῶν φιλοδρῆσκων κατοίκων, ἵσταται σήμερον εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναῖσκου (ᾶρα εἰκόνα 31). Ἐχει ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς τὸ σχῆμα τοῦ σταυροῦ, μὲ τὴν διαφορὰν, ὅτι ἐν ᾧ ἐξωτερικῶς ὅλα τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ εἶναι εὐθύγραμμα, ἐσωτερικῶς τὰ δύο πλάγια εἶναι ἡμικυλινδρικά. Περισσότερας λεπτομερείας τοῦ σχεδίου βλέπει ὁ ἀναγνώστης εἰς τὰ παρατιθέμενα σχέδια (εἰκ. 33).

Τὴν κολυμβήθραν ἀφιέρωσαν εἰς τὴν βασιλικὴν εὐλαβεῖς πιστοί, οἵτινες ἠθέλησαν νὰ μείνωσιν ἀνώνυμοι. Τοῦτο μᾶς διδάσκει ἡ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφα-

Εἰκ. 33. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας Μεσαναγοῦ.

νείας τοῦ χεῖλους¹ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς κολυμβήθρας χαραχθεῖσα, ἀθησαύριστος δὲ μέχρι τοῦδε ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

† ἐπερὶ εὐχῆς κέ σωτηρίας

† ὧν ὕδεν ὁ Θεὸς τὰ ὀνόματι

Τὸ ἐπερὶ τοῦ πρώτου στίχου προέρχεται, ὡς ἤδη πρὸ πολλοῦ ὑπεστήριξεν ὁ Grégoire², σχολιάζων ὁμοίαν περίπτωσιν, ἐκ συμφυρμού τῶν προθέσεων ὑπὲρ καὶ περὶ.

¹ Ἐπιγραφαὶ παρὰ τὸ χεῖλος τῆς κολυμβήθρας συναντῶνται ἰδίως ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Ὑπεριορδανίᾳ. Οὕτω π.χ. ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ τῆς Βηθλεὲμ (De Vogüé, Les églises de la Terre-Sainte pl. V n 2, 3) τοῦ ὄρους Ναβαῦ (Nebo) (S. Saller, The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941, πιν. 47 εἰκ. 2), τῆς Malekatha (Revue Biblique 1896 σ. 272) κλπ.

² Πβλ. Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure σ. 4

Ἡ μορφή τῶν κιονοκράνων, ἡ τέχνη τῶν, ὡς καὶ τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς τῆς κολυμβήθρας¹, τάσσουν τὴν βασιλικὴν ἐκ τῆς ὁποίας προέρχονται εἰς τὸν 5^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

6. ΠΛΗΜΜΥΡΙ

Ἐπιστρέφοντες καὶ πάλιν εἰς τὴν κεντρικὴν ἀρτηρίαν καὶ προχωροῦντες ὀλίγον ἐπ' αὐτῆς πρὸς Νότον θὰ συναντήσωμεν τὸ μικρὸν χωρίον Λαχανιά. Εἰς τὸ χωρίον αὐτὸ ὑπάρχοντα δύο ἐξωκκλήσια. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν κείμενον δέκα λεπτὰ τῆς ὥρας πρὸς Ἀνατολὰς, τιμᾶται εἰς μνήμην τῆς Ἀγ. Εἰρήνης· τὸ ἄλλο, ἀπέχον τῆς Λαχανιάς ἱκανὰ χιλιόμετρα πρὸς τὰ Ν.Δ., εὐρίσκεται οὐχὶ μακρὰν τῆς θαλάσσης, παρὰ τὴν ἄκρην τῆς ἀρχαίας Σαλαμίνας, τιμᾶται δὲ εἰς μνήμην τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς²· διότι ὑπάρχει εἰς τὸν νάρθηκα αὐτοῦ θαυματουργὸν ἁγίασμα προσελκῦον πολλοὺς προσκυνητάς, ὀνομαζόμενον Πλημμύρι. Τὸ δευτέρον τοῦτο ἐξωκκλήσιον ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μικρᾶς μονῆς, σήμερον ἐγκαταλελειμένης. Ἐκ τῶν δύο ἀνωτέρω ἐξωκκλησίων τὸ πρῶτον παρουσιάζει τοῦτο μόνον τὸ ἐνδιαφέρον: ὅτι εἰς τὴν αὐλὴν αὐτοῦ διασώζεται μονόλιθος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου κολυμβήθρα, ἔχουσα ἐξωτερικῶς μὲν σχῆμα κυλίνδρου στενουμένου κατὰ τι περὶ τὴν βάσιν, ἐσωτερικῶς δὲ σχέδιον τετράφυλλον (εἰκ. 34 καὶ 35)³. Ἡ διάμετρος τοῦ λίθου εἶναι 1.15 μ. τὸ δὲ ὕψος 0.60 μ. Ἐν ἀντιθέσει δὲ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν τῆς ἐπιφάνειαν, ἥτις ἐλαξεύθη λεία, ἡ ἐξωτερικὴ εἶναι ἀδρότερον εἰργασμένη (εἰκ. 35).

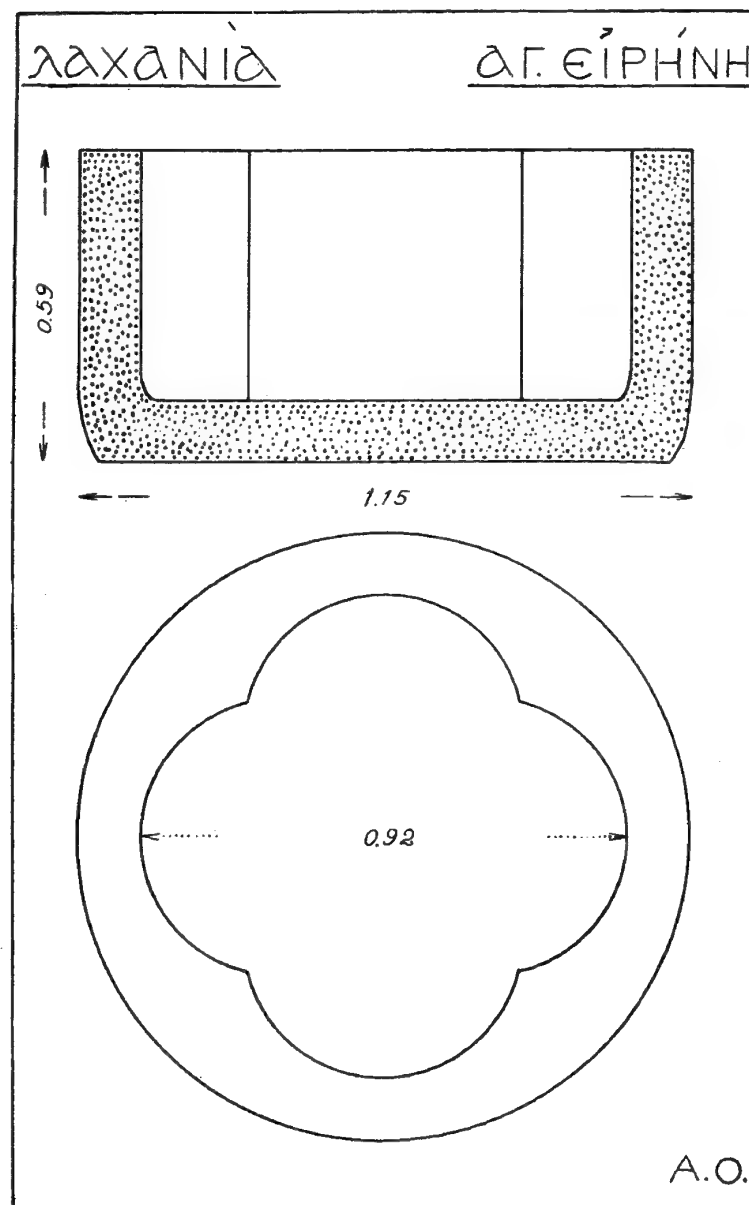
Λόγῳ τῆς ἀπουσίας ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν ἢ γλυπτικῶν μελῶν δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω, ὅτι ἡ νεωτέρα ἐκκλησία ἔχει κτισθῇ ἐπὶ τῆς θέσεως παλαιᾶς τινος βασιλικῆς. Τοῦναντίον ὅμως συμβαίνει εἰς τὸ Πλημμύρι, ὅπου ὄχι μόνον πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ σώζονται ἐπὶ τόπου ἀλλὰ καὶ ἱκανὰ τμήματα τῶν θεμελίων τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἥτις ἦτο ἰδρυμένη ἐνταῦθα. Εἶναι δὲ ταῦτα ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ, ὅστις καὶ αὐτὸς φαίνεται, ὅτι εἶχεν ἰδρυθῇ ἐπὶ τῆς θέσεως τοῦ ἀρχαιοτέρου ρωμαϊκοῦ κτίσματος³.

ἀρ. 2 πβλ. καὶ ἀριθμοὺς 15 (σ. 9) καὶ 40 (σ. 13). Ὁ αὐτὸς τύπος (ὑπερὶ εὐχῆς) ἀπαντᾷ καὶ εἰς ἄλλην παλαιοχριστιανικὴν ἐπιγραφὴν τῆς Ρόδου (I.G.XII, 1, 911) εὐρισκομένην εἰς τινὰ ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου μεταξὺ Γενναδίου καὶ Λαχανιάς.

¹ Τὴν κολυμβήθραν τοῦ Μεσαναγροῦ ἀναφέρει καὶ ὁ Guérin (ἔ. ἀ. σ. 258) οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴν. Ὁ Gerola φαίνεται ὅτι δὲν ἐπεσκέφθη τὸν Μεσαναγρόν· διότι ἄλλως δὲν θὰ ἔγραφε περὶ αὐτοῦ ξηρῶς «Non mi consta trovarvisi nulla di notevole» (Annuario I σ. 353).

² Ὅμοιον ἀκριβῶς σχέδιον ἔχουσι καὶ ἄλλαι κολυμβήθραι ἰδίᾳ τῆς Ὑπεριορδανίας καὶ Συρίας, ὡς π.χ. ἡ τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ (S. Saller, The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941, ἐνθα καὶ ἄλλα ὅμοια παραδείγματα ἀναφέρονται).

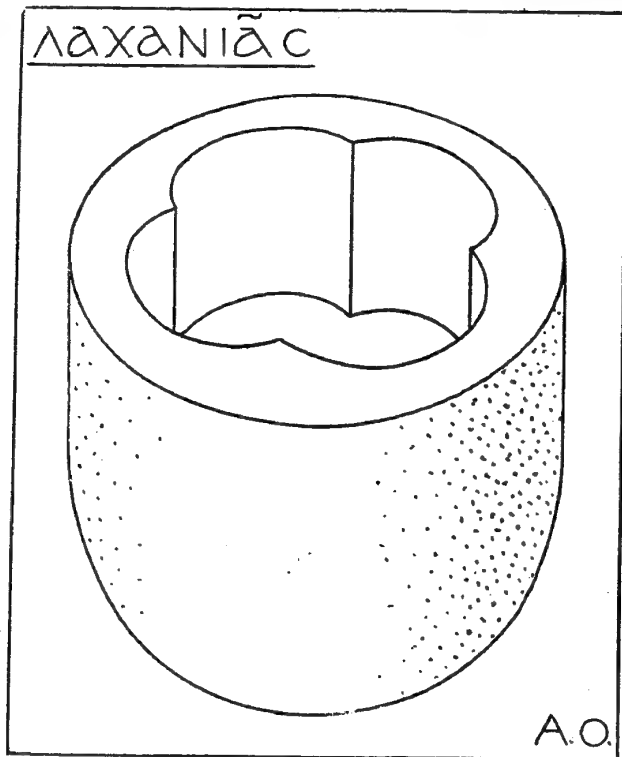
³ Τοῦτο εἶχεν ἤδη παρατηρήσει καὶ ὁ Guérin ἔ. ἀ. σ. 259.

Εἰκ. 34. Κάτοψις καὶ τομή τῆς κολυμβήθρας Ἀγ. Εἰρήνης Λαχανιάς.

Ὡς δ' εἰς πολλὰς περιπτώσεις, οὕτω καὶ εἰς τὴν προκειμένην, ὁ μεταγενέστερος ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ μέσου κλίτους τῆς παλαιᾶς

βασιλικής. Ἐχει δ' οὗτος τὸν τύπον μονοκλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ἡ καμάρα στηρίζεται ἐν τῷ μέσῳ δι' ἐνισχυτικῆς ζώνης. Πολυάριθμα ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ μέλη τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς εἶναι ἐντειχισμένα εἰς τὸν μεταγενέστερον ναὸν καὶ εἰς τὸν πρὸ αὐτοῦ ἔτι νεώτερον σταυροθολοσκεπῇ νάρθηκα. Οὕτω εἰς μὲν τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ μονόλιθοι κορμοὶ ἀρραβδω-

Εἰκ. 35. Προοπτικὴ ἀποψὶς τῆς Κολυμβήθρας ἀγ. Εἰρήνης Λαχανιάς.

των κιόνων, διαμέτρου 0.44 μ., στεφόμενοι ὑπὸ μεγάλων κορινθιακῶν κιονοκράνων, ἐχρησιμοποίησαν ὡς στηρίγματα τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης τῆς καλυπτοῦσης τὸν ναὸν καμάρας, ἄλλοι δὲ πάλιν ὅμοιοι κορμοὶ καὶ κιονόκρανα ἀπετέλεσαν τὰ στηρίγματα τοῦ καλύπτοντος τὸν ἐξωνάρθηκα βεργωτοῦ σταυροθολίου. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι, ὅτι ἐπὶ τῶν τεσσάρων ἐκ τῶν ἐξ σωζομένων κορμῶν κιόνων, ἐλαξέυθησαν ἀφιερωτικαὶ ἢ ἀναμνηστικαὶ ἐπιγραφαί, αἵτινες ἀντεγράφησαν, ἥδη πρὸ ἐνὸς περίπου αἰῶνος, ὑπὸ τοῦ L. Ross¹ κατεχωρίσθησαν δ' ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Kirchhoff κατ' ἀρχὰς καὶ τοῦ Hiller von Gär-

¹ L. Ross, Reisen nach Kos 1852 σ. 66.

tringen ἀργότερον εἰς τὸ Corpus. Οὕτω εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἐν τῷ ναῷ νοτίου κίονος ἐλαξέυθη δέλτος μετὰ λαβῶν (tabella ansata), ὕψ. 0.185, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐχαράχθη ἡ ἐπιγραφή¹.

ὑπὲρ εὐχῆς Στε-
φάνου ἢ καὶ τῆς συν-
βίου] αὐτοῦ. Ἀμήν ὕψ. γρ. 0.035 μ.

Ἐπὶ δὲ τοῦ ἀντιστοίχου βορείου κίονος ἐχαράχθη ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ κορμοῦ ἡ ἐπιγραφή² ὑπὲρ εὐχῆς Ἀγερούχιου Α(μίν).

Τὸ ὄνομα Ἀγερώχιος συνηθίζετο, ὥς φαίνεται, κατὰ τὸν 4^{ον} Ἰερωμ. Χ. αἰῶνα, ὑπὸ τὸν τύπον Ἀγερούχιος. Οὕτω τουλάχιστον τὸ συναντῶμεν παρὰ Γρηγορίῳ τῷ Ναζιανζηνῷ³, τὸ δὲ θηλυκὸν του (Ἀγερούχια) παρὰ Νύμφῃ⁴.

Πλὴν ὅμως τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων ἐπιγραφὴν φέρει καὶ εἰς τῶν κιόνων τοῦ νάρθηκος, ἥτις περιέργως διέφυγε τὸν Ross οὐχὶ ὅμως καὶ τὸν Hiller. Εἶναι δὲ αὕτη χαραγμένη ὁμοίως εἰς τὸ ἄνω μέρος κορμοῦ κίονος καὶ λέγει⁵.

ὑπὲρ εὐχῆς
Χρυσανθίου
ἀναγνώστου ὕψ. γραμ. 0.022

Τὰ στέφοντα τοὺς κορμούς κιονόκρανα εἶναι κορινθιακοῦ τύπου, λαξευμένα ὅμως ἀμελῶς⁶. Τὸ ὕψος των εἶναι 0.50 μ. ἡ δὲ πλευρὰ τοῦ ἄβρακός των 0.69. Δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἐκ τοῦ προϋπάρχαντος ἐκεῖ μεταγενεστέρου ρωμαϊκοῦ κτίσματος. Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν κιόνων ἱσταμένων σώζονται ἐν τῷ ἱερῷ καὶ δύο ἄλλα εἰσέτι, ἐλεύθερα, τοῦ αὐτοῦ τύπου κιονόκρανα, ἐξ ὧν τὸ ἐν χρησιμεύει σήμερον ὡς στήριγμα τῆς ἀγ. Τραπεζῆς.

Ἐκτὸς τῶν μνημονευθέντων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ὑπάρχουν εἰς τὸ Πλημμύρι καὶ πολλὰ διακοσμητικὰ γλυπτὰ, προερχόμενα ἐκ τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ ἁμβωνος τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς. Εἶναι δὲ πάντα ἐκ μαρμάρου οὐχὶ Ροδίου. Ἐκ τούτων ἀναφέρω ἐν πρώτοις πλάκα τεθραυσμένου θωρακίου, ἐντειχισμένου ἐξωτερικῶς εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ κατὰ τὸ εἰωθὸς, ἀσβεστωμένην. Ἡ πλάξ αὕτη φέρει ἀνάγλυφον τὸ σύνθημα κατὰ τὸν 5^{ον} αἰῶνα θέμα (εἰκ. 36) τοῦ ἐντὸς κύκλου ἐγγεγραμμένου μονογραφήματος τοῦ

¹ L. Ross, ἔ. ἀ. C. I. G. IV 8877=IG XII 1, 902, Grégoire, Recueil ἀρ. 132.

² C. I. G. IV 8878=IG XII 1, 903=Grégoire, Recueil ἀρ. 133.

³ Migne, P. G. τ. 35.

⁴ Ἐπιστολὴ CXXIII ad Ageruchiam, Migne P. L. 22 σ. 1046.

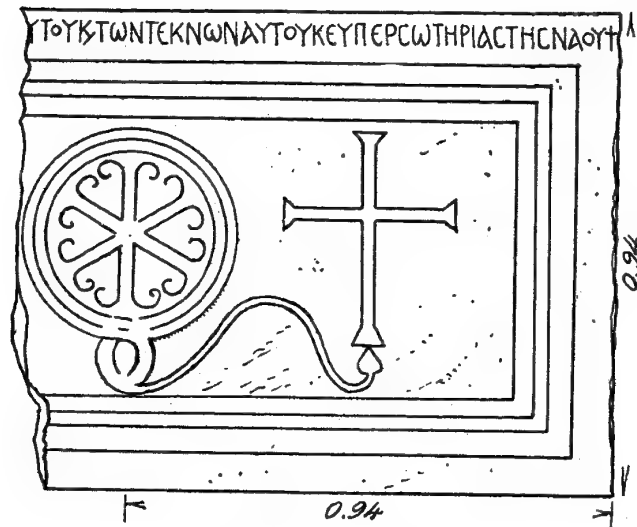
⁵ IG XII 1, 674—Grég. ἀρ. 130.

⁶ Βλέπε ὅμοια κιονόκρανα παρὰ Mendel, Catalogue des sculpt. du musée impérial ottoman t. III ἀρ. 452 ἕως 457 καὶ παρὰ Kautzsch, Kapitellstudien πίν. 6 εἰκ. 88, 8 εἰκ. 107 κλπ.

Χριστοῦ ✠ ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποῖου ἐκφύεται ἀνὰ εἰς ἑκατέρωθεν ἑλικοειδῆς βλαστὸς καταλήγων εἰς κισσόφυλλον, ὑπὲρ τὸ ὁποῖον ἴσταιται σταυρός. Ἐπὶ τῆς ἄνω ταινίας τοῦ πλαισίου τοῦ θωρακίου τούτου¹ ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή².

(ὁ δεῖνα) ὑπὲρ εὐχῆς εἰν] τοῦ κ(αὶ) τῶν τέκνων αὐτοῦ καὶ ὑπὲρ σωτηρίας τῆς νάου. ὕψ. γραμ. 0.04 μ.

³ Ἡ ἐν τέλει τῆς ἐπιγραφῆς λέξις ναον εἶναι, κατὰ τὸν Grégoire³ γενικὴ

Εἰκ. 36. Θωράκιον τέμπλου.

«μεταπλαστική» τῆς λέξεως ναῦς. Ἀντὶ δηλαδὴ ναὺς ἐγράφη νάου. Κατὰ ταῦτα νομίζω, ὅτι ὁ ἀναθέτης τοῦ θωρακίου θὰ ἦτο πιθανώτατα ναύκληρός τις. Συχνὰ ἄλλως τε εἰς τὰς νήσους συναντῶνται ἀφιερωτικαὶ ἐπιγραφαὶ ναυκλήρων. Καὶ ἐξ αὐτῆς δὲ τῆς Ρόδου ἔχομεν μίαν, εὐρεθεῖσαν ἐν τινὶ ἡρειπωμένῳ ναύσῳ τῆς Παναγίας παρὰ τὸ χωρίον Βάτοι, δημοσιευθεῖσαν δὲ τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ch. Diehl ἐν B. C. H. 9 (1885) σ. 124 ἀρ. 30=IG XII, 1,912 καὶ Recueil σ. 51 ἀρ. 135

Τὸ θωράκιον τῆς εἰκόνος 35 ἵα εἰσέδυσεν ἑκατέρωθεν ἐντὸς ὀρθογωνίων

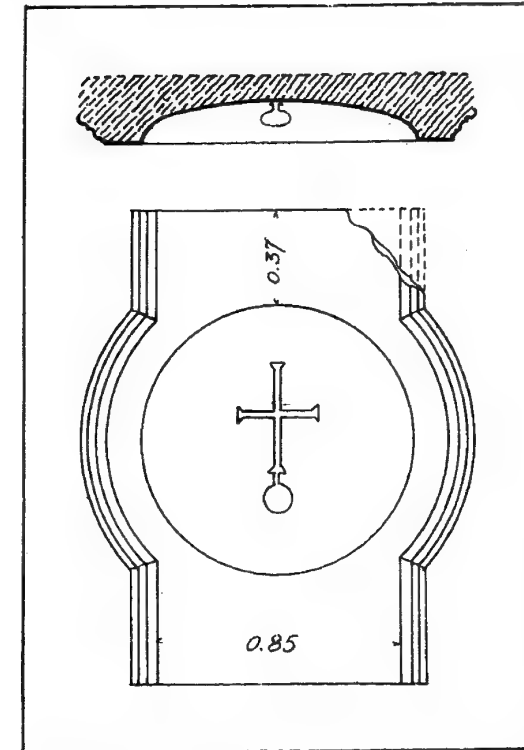
¹ Ἀνάλογος ἐπὶ θωρακίῳ τέμπλου ἐπιγραφή εὑρεται 1) ἐπὶ τοῦ ἐξ Ἐφέσου θωρακίου τοῦ μουσείου Σμύρνης Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1937) σ. 134 εἰκ. 6, καὶ Recueil σ. 51 ἀρ. 135 καὶ 2) ἐπὶ θωρακίῳ τῆς βασιλικῆς τῆς Περὶνης Grégoire, Recueil σ. 44 ἀρ. 119.

² Recueil σ. 50 ἀρ. 133 bis.

³ Recueil σ. 50 ἀρ. 133 bis.

ἐγκοπῶν πεσσίσκων ἀναλόγων πρὸς τὸν σήμερον παρὰ τὴν νοτίαν εἴσοδον τῆς μονῆς ἐντειχισμένον, ὅστις ἔχει ὕψ. 1.02 καὶ πλευρὰς 0.20 καὶ 0.23.

Ἐκτὸς τῶν τεμαχίων τοῦ τέμπλου διεσώθησαν εἰσέτι καὶ δύο μέλη τοῦ μαρμαρίνου ἁμβωνος τῆς βασιλικῆς. Τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν εἶναι σήμερον ἐσφηνωμένον εἰς τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρὰ τὸ στόμιον

Εἰκ. 37. Δάπεδον ἁμβωνος, ἄνοιξις καὶ τομή.

τῆς κινστέρνας, εἰς τὴν ὁποίαν συλλέγεται τὸ θαυματουργὸν ὕδωρ τοῦ ἱερατικοῦ ἀγιάσματος· τὸ ἄλλο εἶναι ἐντειχισμένον ὑπὲρ τὴν θύραν εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ πρῶτον τεμάχιον (εἰκ. 37) ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ ὑψωμένον μονόλιθον δάπεδον ἁμβωνος κυκλικοῦ ἐν τῷ μέσῳ καὶ φέροντος ἑκατέρωθεν δύο εὐθυγραμμίους ἀποφύσεις, εἰς αἷς κατέληγον ἀνὰ μία ἑκατέρωθεν κλίμαξ ἐκ 4 ἢ 5 ὑψηλῶν βαθμίδων. Ὅτι δὲ πράγματι τὸ τεμάχιον αὐτὸ προέρχεται ἐκ τοῦ δαπέδου ἁμβωνος, ἀποδεικνύει ὅχι μόνον τὸ σχῆμα του ἀλλὰ καὶ αἱ χαρακτηριστικαὶ «ἰωνικά» γλυφαὶ τὰς ὁποίας φέρει εἰς τὰς δύο ἐλευθέρως πλευρὰς του (εἰκ. 37) ἀκόμη δὲ καὶ ἡ σφαιροειδῆς κοιλότης, ἣν φέρει κάτωθεν τὸ κυκλικόν του τμήμα καὶ ἣτις ἐδῶ εἶναι κεκοσμημένη δι' ἀναγλύπτου σταυ-

ροῦ βαίνοντος ἐπὶ σφαίρας (εἰκ. 37). Ἡ ἔνσταυρος αὕτη κοιλότης¹ ἦτο δραστὴ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ κεντρικοῦ μέρους τοῦ ἄμβωνος, ὅπερ ἦτο ὑπόκενον.

Τὸ δὲ δεύτερον τεμάχιον εἶναι θωράκιον ἀνήκον εἰς τὸ κυκλικὸν τμήμα τοῦ ἄμβωνος, ὡς ἀποδεικνύει ἡ καμπυλότης του, ἥτις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν καμπυλότητα τοῦ κυκλικοῦ μέρους τῆς βάσεως. Τὸ θωράκιον δὲ τοῦτο κοσμεῖ-

Εἰκ. 38. Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Καταβιᾶν.

ται πέριξ διὰ γλυφῶν ἐν ὀρθογωνίῳ πλαίσιῳ καὶ φέρει ἐν τῷ ἐσωτερικῷ αὐτοῦ ἀνάγλυπτον σταυρὸν βαίνοντα ἐπὶ σφαίρας.

7. ΚΑΤΑΒΙΑ

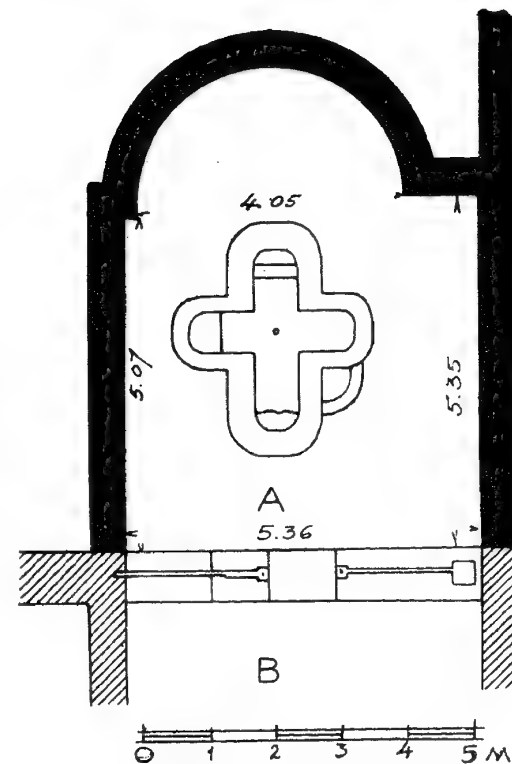
Τὸ νοτιώτατον χωρίον τῆς νήσου εἶναι ἡ Καταβιά (91^{ον} χ/μετρον). Εἰς τὸ ἀπέριπτον νεκροταφεῖον της ὀρθοῦται παλαιὰ σταυρικὴ ἐκκλησία μὲ βαρεῖας, ἀρχαϊκὰς ἀναλογίας, τιμωμένη εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ γλυπτά — ἰωνικὰ κιονόκρανα μετ' ἐπιθήματος πεσίσκοι (εἰκ. 38), μικρὰ κορινθιάζοντα κιονόκρανα τέμπλου κλπ. — ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν μέρει εἰς τὰ νεώτερα μνήματα, ἐν μέρει δ' ἐνετειχίσθησαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Παναγίας.

Ἡ ὑπαρξὶς τῶν μελῶν τούτων ἐνταῦθα μαρτυρεῖ, ὅτι καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ νεκροταφείου τῆς Καταβιάς εἶναι πιθανώτατα ἰδρυμένη ἐπὶ τῆς θέσεως παλαιοχριστιανικῆς τινος βασιλικῆς, τῆς ὁποίας ὁμως σήμερον δὲν διακρίνεται τὸ σχέδιον.

¹ Ὁμοίας κοιλότητος, κεκοσμημένης διὰ κογχυλίων ἢ καὶ διὰ τοῦ χρίσματος, συναντῶμεν εἰς ἄμβωνας ἄλλων βασιλικῶν ὡς π.χ. τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου τῆς Ραβέννας, τῆς βασιλικῆς τῶν Θεομῶν τῆς Κῶ (Ὁρλάνδος, Δωδεκ. Ἐπιθ. τόμ. 2 (1948) σ. 73 εἰκ. 2) κλπ. Καὶ τῆς Ἁγ. Σοφίας Κ/πόλεως τὸ δάπεδον τοῦ ἄμβωνος ἦτο κάτωθεν κοῖλον (Π. Σιλενταρίου, Ἐκφρασις στ. 116 ἐκδ. Friedländer).

8. ΙΑΛΥΣΟΣ (Φιλέρημος)

Ἡ τελευταία βασιλικὴ τὴν ὁποίαν θὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα εὐρίσκεται, εἰς τὸ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετον πρὸς τὴν Καταβιάν σημεῖον τῆς νήσου ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας Ἰαλυσοῦ (μεσαιωνικοῦ Φιλερήμου). Ὅπως ἀπέδει-

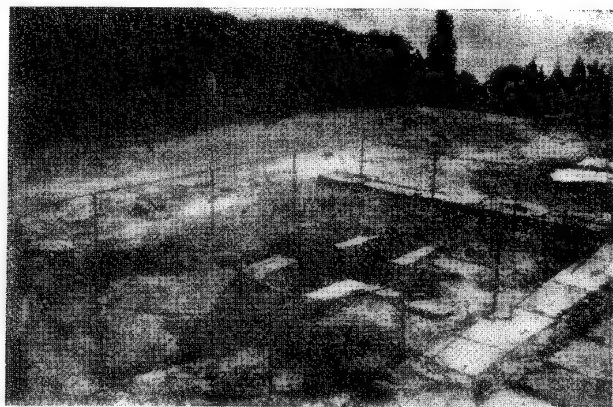
Εἰκ. 39. Κάτοψις τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Ἰαλυσοῦ.

ξαν αἱ ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν ἐνεργηθεῖσαι ἀπὸ τοῦ 1927 ἀνασκαφαὶ ὑπῆρχεν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως ταύτης εἰς ἑλληνικοὺς χρόνους ναὸς τῆς Ἀθηνᾶς¹. Ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ ναοῦ τούτου ἐκτίσθη εἰς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους βασιλική, τῆς ὁποίας τοῦ μὲν κυρίου σώματος τὸ σχέδιον εἶναι σήμερον δυσδιάκριτον, λόγῳ τῶν μεσαιωνικῶν ἐποικοδομήσεων τοῦ χώρου, τοῦ δὲ κατὰ τὴν Ν.Α. πιθανώτατα γωνίαν τῆς βασιλικῆς προσηρητημένου βαπτιστηρίου εἶναι, κατὰ τὸ σπουδαιότερον αὐτοῦ τμήμα, λίαν εὐκρινές. Τὸ βαπτιστήριον λοιπὸν τοῦτο

¹ Ὅρα περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης A. m. Maiuri, Clara Rhodos I (1928) σ. 74 ἐξ., ὅστις περιέργως οὐδὲν περὶ τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐκκλησίας ἀναφέρει.

ἀπετελείτο ἐξ ἑνὸς ὀρθογωνίου χώρου, ὅστις διηρεῖτο δι' ἐγκαρσίον διαφράγματος εἰς δύο διαμερίσματα: ἐν ἀνατολικόν, (Α εἰκ. 39) ὅπερ καὶ περιεσώθη, καὶ ἐν δυτικόν (Β) τοῦ ὁποίου δὲν διετηρήθησαν οἱ τοῖχοι. Τὸ ἐγκαρσίον διάφραγμα εἶχε τὴν μορφήν χαμηλοῦ τέμπλου, ἀπετελείτο δηλαδὴ ἐκ πεσσίσκων καὶ θωρακίων μὲ μίαν θύραν διόδου¹ ἐν τῷ μέσῳ. Ἡ σύνθεσις τοῦ αὐτῆ ἀποδεικνύεται σαφῶς ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου αὐτοῦ σωζομένων σχετικῶν ἐγχοπῶν (εἰκ. 39).

Τὸ ἀνατολικὸν διαμέρισμα, ὅπερ ἦτο καὶ τὸ κυρίως βαπτιστήριον, ἔχει σχῆμα περίπου τετράγωνον (5.36×5.07) φέρει δὲ κατὰ μὲν τὴν ἀνατολικήν

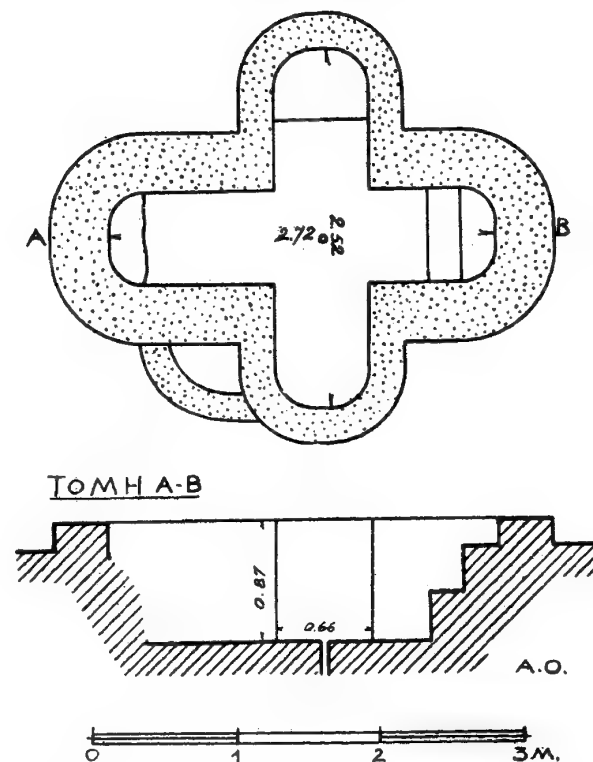
Εἰκ. 40. Ἀποψὶς τῆς κολυμβήθρας τῆς Ἱαλυσοῦ ἀπὸ Β.Α.

αὐτοῦ πλευρὰν μεγάλην, ἐξέχουσαν ἡμικυκλικὴν κόγχην ἀσυμμέτρως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ χώρου τοποθετημένην (εἰκ. 39) καὶ χρησιμεύουσαν, ἵνα ἐν αὐτῇ παραμένῃ ὁ ἐπίσκοπος κατὰ τὴν ὥραν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου, ἐν τῷ μέσῳ δὲ κτιστὴν κολυμβήθραν σχήματος σταυροῦ, μὲ καμπύλα τὰ ἄκρα τῶν κεραίων (εἰκ. 40, 41). Ἡ κολυμβήθρα αὕτη ἐξέχουσα κατὰ 0.20 μ. τοῦ ἐδάφους ἔχει τὸ δάπεδόν της εἰς βάθος 0.67 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους, κατήρχοντο δ' εἰς αὐτὸ διὰ βαθμίδων κατεσκευασμένων εἰς τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ². Ἐσωτερικῶς τὸ δάπεδον καὶ αἱ παρειαὶ τῆς κολυμβήθρας ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ στενῶν πρασίνων μαρμαρίνων πλακῶν, τῶν ὁποίων διετηρήθησαν τεμάχια τινα κατὰ χώραν, φαίνονται δὲ καὶ τῶν ἑλλειπουσῶν οἱ κατακόρυφοι ἄρμοι ἀποτυπωμένοι ἐπὶ τοῦ κονιάματος, τὸ ὁποῖον συνεκράτει

¹ Τοιαῦτα διαφράγματα ἀπαντῶσι καὶ εἰς ἄλλα βαπτιστήρια ὡς π.χ. εἰς τὸ τῆς βασιλικῆς τοῦ ὄρους Ναβαῦ Sylv. Saller, The memorial of Moses on mount Nebo, Jerusalem 1941 Γενικὴ ἀπόψις).

² Αἱ κλίμακες αὗται εἶναι λοιπὸν ἡ descensio καὶ ἡ ascensio fontis τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Galvulus (De Rossi, Inscriptiones christianae urbis Romae II σ. 240).

τὰς πλάκας ἐπὶ τῶν τοίχων. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ κατὰ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ σταυροῦ τῆς κολυμβήθρας ὑπαρξίς ἀβαθοῦς κτιστῆς κοιλότητος, σχήματος τετάρτου κύκλου, ὁμοίαν τῆς ὁποίας συναντῶμεν καὶ εἰς τινὰς κολυμβήθρας τῆς Κῶ. Ποῖος δ' σκοπὸς τῆς κοιλότητος ταύτης δὲν δύναται κατηγορηματικῶς νὰ εἴπω. Ἴσως νὰ προωρίζετο πρὸς ἐναπόθεσιν τῶν ὑδριῶν, δι' ὧν ἐκομί-

Εἰκ. 41. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς κολυμβήθρας τοῦ βαπτιστηρίου τῆς Ἱαλυσοῦ.

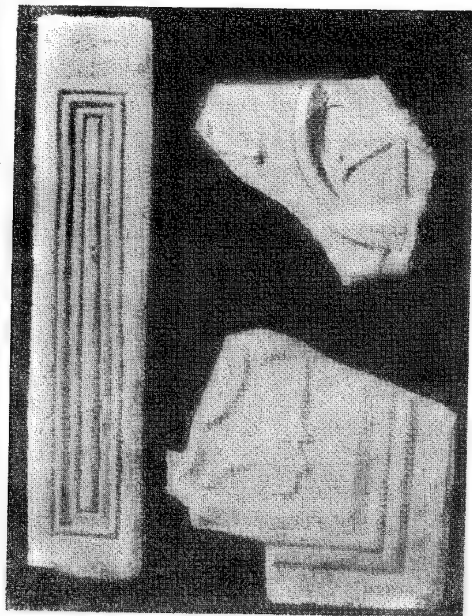
ζετο τὸ πρὸς τὸ βάπτισμα ὕδωρ. Ἀναφέρω ἐν τέλει, ὅτι τὸ ὕδωρ τοῦ βαπτίσματος ἀπαχετεύετο διὰ σωλήνος, τοῦ ὁποίου τὸ στόμιον σώζεται εἰσέτι εἰς τὸ μέσον τοῦ δαπέδου τῆς κολυμβήθρας.

Ἐκ τῆς κυρίως βασιλικῆς διεσώθησαν εὐτυχῶς ἄρκετὰ γλυπτὰ μαρμαρίνα τεμάχια, ἅτινα ἀνεῦρον παρερριμμένα εἰς μίαν ὀπισθεν τοῦ ἀναστηλωθέντος φραγκικοῦ ναοῦ αὐλήν. Εἶναι δὲ ταῦτα:

1) Τετραγώνου τομῆς πεσσίσκος (εἰκ. 42 ἀριστερὰ) ὕψους 1.16 μ. καὶ πλευρᾶς 0.20 φέρων κατὰ τὰς ὁρατὰς κατακορύφους αὐτοῦ ἐπιφανείας τὰ συνήθη ἀνάγλυφα ὀρθογώνια πλαίσια καὶ ἐπὶ μιᾶς μόνον πλευρᾶς ὀρθογώνιον ἐγχοπήν.

2) Τεμάχια πλακῶν θωρακίων τέμπλου (εἰκ. 42) μετὰ τὸ ἐπίσης σύνηθες θέμα τοῦ μονογραφήματος τοῦ Χριστοῦ ἐγγεγραμμένον ἐντὸς κύκλου, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἐλικοειδεῖς ταινίαι καταλήγουσαι εἰς κισσόφυλλα ἐπὶ τῶν ὁποίων ἴστανται σταυροὶ (εἰκ. 42 δεξιὰ).

3) Τεμάχια ἄμβωνος, τοῦ μετὰ δύο ἐκατέρωθεν κλιμάκων τύπου, τὸν ὁποῖον ἐγνωρίσαμεν ἐν Λάρδω (ᾧρα ἀνωτέρω σελ. 29) ἦτοι θωράκια ἀνή-

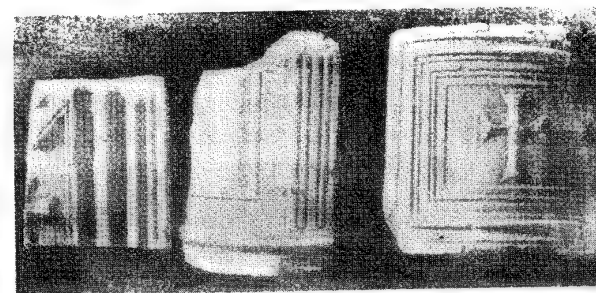
Εἰκ. 42. Πεσσίσκος καὶ θωράκια ἐκ τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τῆς Ἰαλυσσοῦ.

κοντα ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὰς τριγωνικὰς παρεῖας τῶν κλιμάκων (εἰκ. 43 ἀριστερὰ) ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ μέσον ἡμικυκλικὸν τμήμα (εἰκ. 43 δεξιὰ) ἢ εἰς τὰς δύο μικρὰς εὐθυγράμμους ἀποφύσεις τοῦ κυκλικοῦ τμήματος (εἰκ. 43 μέσον).

Καὶ τῶν τριῶν τούτων εἰδῶν θωρακίων ἡ διακόσμησις συνίσταται ἐκ πλαίσιων, ἄλλων ζωηρῶς ἀναγλύφων (τριγωνικὰ πλαίσια παρεῖων κλιμάκων), ἄλλων δ' ἐπιπεδωτέρων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἀνάγλυφος σταυρὸς (εἰκ. 43). Τὸ καμπύλον θωράκιον τοῦ μέσου τμήματος ἔχει ὕψος 1.05 ἀντιστοιχεῖ δὲ πρὸς διάμετρον κύκλου 1.50 μ.

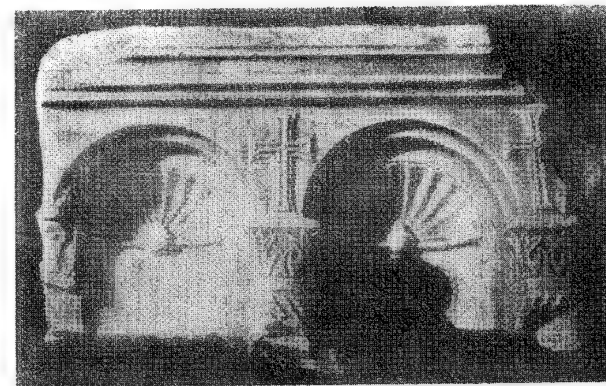
Τὸ σπουδαιότερον ὅμως τῶν γλυπτῶν τῆς Ἰαλυσσοῦ εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ ἐν εἰκόνι 44 παριστάμενον, δυστυχῶς τεθραυσμένον, τεμάχιον ἐξ ὑποκύνου μαρμάρου. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο παρουσιάζει τρεῖς κιονίσκους τοποθετημένους εἰς κανονικὰς ἀπ' ἀλλήλων ἀποστάσεις, μετὰ κορυμνὸν φέροντας

ἐλικοειδεῖς ραβδώσεις καὶ στεφομένους ὑπὸ κορινθιαζόντων κιονοκρανῶν. Οἱ κιονίσκοι αὐτοὶ συνάπτονται πρὸς ἀλλήλους διὰ τόξων, τὸ βάθος τῶν ὁποίων κατεσκευάσθη κοῖλον καὶ ἐγλύφη διακοσμητικῶς ἐν εἴδει κογχυλίου (εἰκ. 44).

Εἰκ. 43. Τεμάχια ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς τῆς Ἰαλυσσοῦ.

Τὰ μεταξὺ τῶν τόξων καταλειπόμενα ἑξωτερικῶς καμπυλόπλευρα τρίγωνα ἐκοσμήθησαν διὰ ζωηρῶς ἀναγλύφων σταυρῶν. Ἔχομεν λοιπὸν ἐνταῦθα

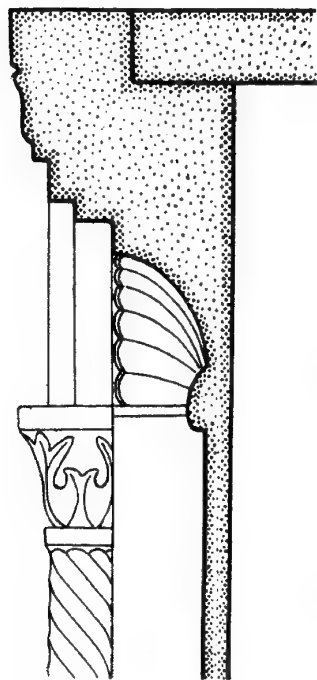

Εἰκ. 44. Τεμάχιον σαρκοφάγου μετ' ἀρχιτεκτονικῆς διακοσμήσεως.

τμήμα μικρᾶς ἀναγλύφου τοξοστοιχίας, τῆς ὁποίας ἡ στέψις ἐσηματίζετο δι' ἐπαλλήλων, ἐλαφρῶς ἐξεχόντων, κυματίων. Τοιαῦτα ἀνάγλυφοι τοξοστοιχίαι, ἀπομιμούμενοι στοὰς κτιρίων καὶ φέρουσαι κατὰ τὰ μετακίονια ἀναγλύφους μορφάς, ἄλλοτε ἁπλᾶς καὶ ἄλλοτε ἐν συνθέσει, συνηθίζοντο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν ὡς διακόσμησις σαρκοφάγων τοῦ λεγομένου Μικρασιατικοῦ ἢ Ἀντιοχειακοῦ τύπου¹. Ἐκ σαρκοφάγου δ' ἀναμφιβόλως προέρχεται

¹ Ὅρα σχετικῶς O. Wulff, *Altchristliche und byz. Kunst*, Berlin-Neubabelsberg, 1914, σ. 108 ἐξ.

καὶ τὸ ἡμέτερον τεμάχιον, ὡς ἀποδεικνύει ἡ κατὰ τὸ ὀπισθεν μέρος τῆς στέψης αὐτοῦ ὑπάρχουσα ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ (πατοῦρα) (εἰκ. 45), ἣτις προωρίζετο, ἵνα

0 .05 .10 .20

Εἰκ. 45. Τομή κατακόρυφος τοῦ τεμαχίου τῆς σαρκοφάγου.

αὐτοῦ ἔχει τὸ σῶμά του λεβητοειδές (εἰκ. 47) στεφόμενον ὑπὸ ὑψηλοῦ ἄβρακος κοσμουμένου διὰ σειρᾶς ὀρθίων φύλλων ἀκάνθης. Τὸ δὲ κάτω του μέρος περιεσφίγγετο ὑπὸ μικρᾶς σπείρας, κοσμουμένης πιθανώτατα διὰ φύλλων δάφνης, ἅτινα σήμερον δυσκόλως διακρίνονται.

Τὸ λεβητοειδές σῶμα τοῦ κιονοκράνου κοσμεῖται ἐφ' ἐκάστης τῶν 4 αὐτοῦ πλευρῶν δι' ἑνὸς μεγάλου, ἐσχηματοποιημένου φύλλου ἀμπέλου, ἀπὸ τῆς ρίζης τοῦ ὁποίου ἐκφύεται ἐκατέρωθεν ἀνὰ ἓν ἡμίφυλλον ἀμπέλου πλαι-

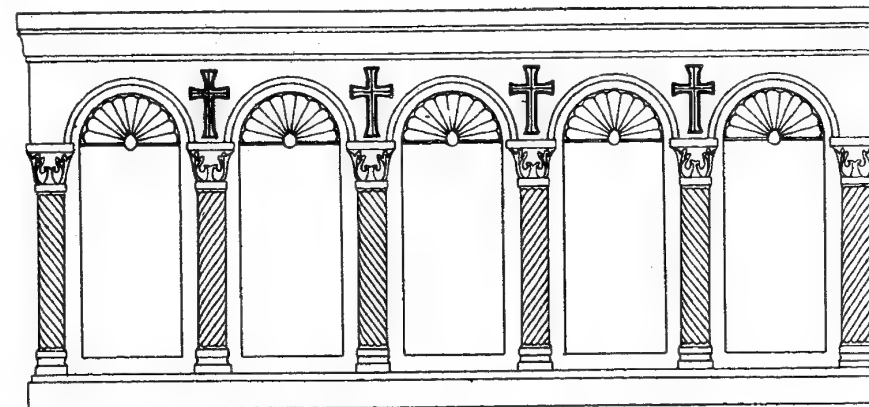
¹ Τὰ ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσείῳ Ἀθηνῶν σωζόμενα τεμάχια παλαιοχρ. σαρκοφάγων τοῦ τύπου Sidamara ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀνήκουσιν εἰς διάφορον κατηγορίαν δὲν εἶναι χριστιανικά ἀλλὰ προγενέστερα.

εἰς αὐτὴν προσαρμόζεται ἡ ὀριζόντιος καλυπτήριος πλᾶξ τῆς λάρνακος, τὴν προσθίαν παρεῖαν τῆς ὁποίας ἐκόσμει ἡ περιγραφεῖσα μικρὰ τοξοστοιχία (εἰκ. 46). Πάντως τὸ τεμάχιον τῆς Ἰαλυσσοῦ, καίπερ μὴ διακοσμούμενον δι' ἀναγλύπτων μορφῶν, ὡς τὰ μνημονευθέντα εἶδη τῶν σαρκοεἶναι κατὰ τοῦτο πολῦτιμον, διότι ἀποτελεῖ τὸ φάγων, μόνον μέχρι τοῦδε εὐρεθὲν ἐπὶ ἑλληνικοῦ ἐδάφους λείψανον σαρκοφάγου τοῦ τύπου τῶν Μικρασιατικῶν ἢ Ἀντιοχειανῶν ¹.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω κυρίων γλυπτῶν σώζονται ἐν Φιλερήμῳ καὶ πλεῖστα ἄλλα δευτερεύοντα ἀρχιτεκτονικὰ ἰδίως μέλη, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κιονόκρανα κιόνων ἢ διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων. Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων μνημονεύω ἰδιαίτερος δύο λόγῳ τῶν ἰδιαζόντων διακοσμητικῶν θεμάτων τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν (εἰκ. 47). Ἐκ τούτων τὸ μὲν (εἰκ. 47 δεξιὰ) εἶναι μικρὸν ἐπίθημα διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου, φέρον γεγλυμμένον ἐπὶ τῆς ἐτέρας τῶν στενῶν κεκλιμμένων αὐτοῦ πλευρῶν ἀγγεῖον σχήματος ἀμφορέως ἀπὸ τοῦ στομίου τοῦ ὁποίου προβάλλει τρίφυλλον. Τὸ δὲ δεύτερον (εἰκ. 47 ἀριστερὰ) δυστυχῶς ἀρκετὰ κολοβωμένον, ἀπετέλει πιθανώτατα τὴν στέψιν ἑνὸς τῶν τεσσάρων κιόνων τοῦ κιβωρίου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς τῆς Ἰαλυσσοῦ. Τὸ κιονόκρανον λοιπὸν

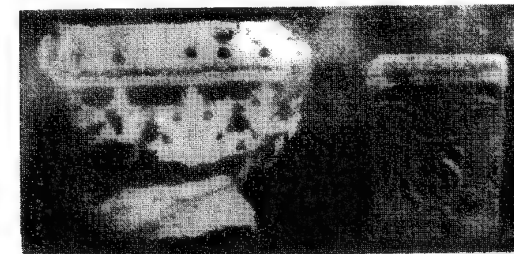
σιῶνον τοὺς κατὰ τὰς γωνίας γεγλυμμένους κώνους πίτυος, οἵτινες, κατὰ τὸν Strzygowski ¹ εἶναι περσικῆς καταγωγῆς.

Ἡ διακόσμησις τοῦ λέβητος ἐξετελέσθη κατὰ τὸν ἡμιδιάτρητον τρόπον ἥτοι δι' ἀφαιρέσεως, εἰς ἱκανὸν βάθος, τοῦ κάμπου τῶν φύλλων, οὕτως

Εἰκ. 46. Ἀναπαράστασις τῆς σαρκοφάγου τῆς Ἰαλυσσοῦ.

ὥστε ταῦτα νὰ προβάλλονται ἐπὶ σκοτεινοῦ ἀέρος, παραγομένης οὕτω ἐντὸν ἀντιθέσεως φωτὸς καὶ σκιάς (chiaroscuro) καὶ ἐπομένως ζωγραφικῆς

Εἰκ. 47. Κιονόκρανον καὶ ἐπίθημα ἐξ Ἰαλυσσοῦ.

μᾶλλον ἢ πλαστικῆς ἐντυπώσεως, οἷα ἐπεκράτησε κατὰ τὸν 6^{ον} μ.Χ. αἰῶνα, εἰς τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ ταχθῇ καὶ λόγῳ τοῦ τεκτονικοῦ τοῦ σχήματος τὸ ἡμέτερον κιονόκρανον.

Μὲ ὁμοίαν διὰ φύλλων ἀμπέλου διακόσμησιν ἔχουσιν ἤδη σημειωθῇ ² καὶ

¹ Mschatta, Jahrb. der Kg. Kunstsammlungen 1904 σ. 361.

² B. Filow, Mélanges Diehl, II σ. 11. Γ. Σωτηρίου Ἐπετ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδῶν ΙΑ' σ. 449 ἔ.

ἄλλα κιονόκρανα ἀνήκοντα εἰς διαφόρους περιόδους τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Ἐκ τούτων τὸ ἡμέτερον παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸ τῆς Χίου¹ (εἰκ. 48), τοῦ ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης² καὶ τοῦ Καΐρου³. Ἀλλ' ὁ σχηματισθεὶς κατάλογος τῶν μετ' ἀμπελοφύλλων κιονοκράνων ὁλονὲν πλουτίζεται διότι

Εἰκ. 48. Κιονόκρανον τοῦ μουσείου Χίου.

πλὴν τοῦ ἐνταῦθα δημοσιευομένου καὶ τῶν ὧν ὑπέδειξα ἤδη ἐν τῷ Ε' τόμῳ τοῦ Ἀρχείου⁴, θὰ πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ τὸ σπουδαῖον καὶ ἄριστα διατηρούμενον ἐκ τῆς Πριγκιποννήσου Ἀντιγόνης κιονόκρανον⁵, ὅπερ, λόγῳ τοῦ τόπου τῆς εὐρέσεώς του, ἔρχεται νὰ στηρίξῃ τὴν γνώμην, καθ' ἣν καὶ ὁ μετὰ φύλλων ἀμπέλου τύπος κιονοκράνου θὰ ἐδημιουργήθῃ ἐν Βυζαντίῳ κατὰ τὸν 5^{ον} ἢ τὸν 6^{ον} μ. Χ. αἰῶνα.

Ἐνδιαφέρουσα ἐπίσης εἶναι καὶ μικρὰ ὀρθογώνιος ἐξ ὑπερύθρου μαρμάρου πλάξ μὲ χαρακτὴν παράστασιν δελφίνος, τοποθετηθεῖσα εἰς τὴν στρώσιν τοῦ ἀνοικοδομηθέντος ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν φραγκικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας.

Ἀναφέρω ἐν τέλει, ὅτι καὶ ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς παλαιᾶς βασιλικῆς διεσώθη τμήμα τοῦ μαρμαροτετήματος, παρουσιάζον γεωμετρικὸν συνδυασμὸν τετραγώνων καὶ ἑξαπλεύρων, λευκῶν καὶ χρωματιστῶν μαρμαρίνων πλακιδίων.

¹ Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ' σ. 453 εἰκ. 5.

² Ἐπ. Ἐτ. Βυζ. Σπουδ. ΙΑ' σ. 452 εἰκ. 4.

³ Kautzsch, Kapitellstudien πίν. 41 εἰκ. 686.

⁴ Τόμ. Ε' σ. 76 σημ. 2.

⁵ J. Papadopoulos, Byz.-Neugr. Jahrb. V (1927) σ. 83 καὶ 84. Ὁ συγγραφεὺς ἐξέλαβε τὰ φύλλα ὡς δρυὸς (σ. 88) ἐν ᾧ εἶναι ἀμπέλου.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες, ἀπὸ τοῦ 7^{ου} μέχρι καὶ τοῦ 9^{ου}, δὲν ἀντιπροσωπεύονται ἐν Ρόδῳ διὰ μνημείων, ὅπως ἄλλως τε καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι. Καὶ εἶναι τοῦτο φυσικόν, ἀφ' οὗ κατὰ τε τὸν 7^{ον} καὶ τὸν 8^{ον} αἰῶνα οἱ Ἀγαθηνοὶ ἐνήργουν διαρκῶς ἐπιδρομὰς κατὰ τῆς νήσου, τὴν ὁποίαν πρὸς καιρὸν καὶ κατελάμβανον διὰ νὰ τὴν ἀποδώσουν πάλιν μετ' ὀλίγον εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς¹. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς ἀκόμη τοῦ 9^{ου} αἰῶνος (807) ὑπέστη ἡ νῆσος οὐχὶ μικρὰν λεηλασίαν ὑπὸ τοῦ στόλου τοῦ περιφήμου Ἀραβὸς ἄββασίδου χαλίφου Χαροὺν - αλ - Ρασίδ. Οὕτω ἐπὶ δύο ὅλους αἰῶνας ὁ βυζαντινὸς στόλος τοῦ θέματος τῶν Κιβυρραιωτῶν, εἰς τὸ ὁποῖον ὑπήγετο ἡ Ρόδος ἤδη πρὸ τοῦ 700 μ.Χ.², ἦτο διαρκῶς ἀπασχολημένος εἰς ναυμαχίας κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ Ρόδιοι ναῦται ἐπολέμησαν γενναίως.

Μία τοιαύτη τετραγαμμένη ἐποχὴ φυσικὸν εἶναι, ὅτι δὲν παρήγαγεν ἔργα τέχνης ἢ μνημεῖα. Μόλις ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὅτε ἐπῆλθε ποιὰ τις ἡρεμία καὶ ἀσφάλεια εἰς τὴν νήσον, λόγῳ ἐμπεδώσεως τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας, ἔχομεν εἰδήσεις τινὰς καὶ λείψανα ἀκόμη τινῶν μνημείων. Συγκεκριμένως ἐξ ἐπιγράμματος Κωνσταντίνου τοῦ Λινδίου³ — τοῦ γνωστοῦ συνθέτου τῆς «ἐκφράσεως» τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως — μαρθάνομεν τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 10^{ου} αἰῶνος ὑπαρξίν ἐν Λίνδῳ ναοῦ τῆς Παναγίας, μακρονοῦ προγόνου τῆς σήμερον σωζομένης ὁμωνύμου ἐκκλησίας⁴. Ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἰαλυσοῦ, τοῦ μεσαιωνικοῦ Φιλερήμου, ἀπεκαλύφθησαν τὰ θεμέλια ναοῦ, ἀγνώως βυζαντινοῦ τύπου, ἅτινα δύνανται νὰ ἀναρθῶσιν εἰς τὸν 10^{ον} αἰῶνα.

Ἡ βυζαντινὴ ἐπὶ τῆς Ρόδου κυριαρχία ὑπῆρξεν ἀπόλυτος κατὰ τὸν 11^{ον} αἰῶνα⁵. Τότε πιθανότατα ὠχύρωσαν οἱ Βυζαντινοὶ τὴν Ρόδον κτίσαντες κάστρα πλὴν τῆς πρωτεύουσας καὶ εἰς τρία ἄλλα στρατηγικὰ σημεία

¹ Ὅρα τὰ ἐν σελίδι 6 (σημ.) τοῦ παρόντος τεύχους λεχθέντα.

² Κ. Πορφυρογέννητος, Περὶ θεμάτων III σ. 37₁₁ (Βόννης).

³ Παλατίνη Ἀνθολογία XV, 15 - 17.

⁴ Ὅρα σχετικῶς κατωτέρω.

⁵ Ἐμπορικά τινα προνόμια μόνον παρεχωρήθησαν ἐν Ρόδῳ εἰς τοὺς Ἑνετοὺς διὰ χρυσοβούλλου τοῦ ἔτους 1082, τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου τοῦ Α' τοῦ Κομνηνοῦ.

τῆς νήσου, ὧν δύο, τὸ τοῦ Φαράκλου¹ καὶ τὸ τῆς Λίνδου, εὐρίσκονται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τὸ δὲ τρίτον—τοῦ Φιλερήμου—πλησίον τῆς δυτικῆς². Εἶναι αὐτὰ ταῦτα τὰ φρούρια τὰ ὁποῖα κατέλαβον καὶ περαιτέρω ὠχύρωσαν οἱ Ἰωαννῖται Ἰππῶται μετὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν, τὸ 1309, κατάληψιν τῆς νήσου.

Πλὴν ὅμως τῶν φρουρίων αἱ πηγαὶ καὶ τὰ σωζόμενα λείψανα πιστοποιοῦσι τὴν ἐν Ρόδῳ ὑπαρξιν καὶ ἄλλων πολλῶν μνημείων. Οὕτω π.χ. τὸ Ὀδοιπορικὸν τοῦ βασιλέως Ριχάρδου³ ἀναφέρει, ὅτι οἱ Ἄγγλοι σταυροφόροι εὗρον τὸ 1190 ἐν Ρόδῳ «πολλὰς καὶ ἀνθούσας εἰσέτι μονάς, ἀν καὶ οὐχὶ τόσον πλήρεις μοναχῶν, ὅσον ἦσαν πρότερον». Ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τοῦ ὅρους Παραδείσου, κειμένου παρὰ τὴν δυτικὴν ἀκτὴν τῆς νήσου, διεσώθησαν τὰ λείψανα πολλῶν ἐντὸς βράχων ναῶν, μὲ τοιχογραφίας χρονολογουμένας ἀπὸ τοῦ 12ου αἰῶνος⁴. Καὶ γλυπτὰ δὲ λείψανα μαρμαρίνων τέμπλων τοῦ 11ου καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος, μετὰ πλουσίων κοσμημάτων, διετηρήθησαν ἀφθονα εἰς τε τὸ κάστρον τῆς Ρόδου καὶ εἰς τὸν Φιλέρημον⁵. Τέλος μολυβδόβουλλα, χρονολογούμενα ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς⁶, ὡς καὶ ἐπιγραφαὶ διατηρηθεῖσαι ἐπὶ λίθων καὶ μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μαρτυροῦσι περὶ τῆς ἀκμῆς τῆς νήσου κατὰ τοὺς αὐτοὺς αἰῶνας⁷.

Ἀκόμῃ ἀφθονώτερα λείψανα μνημείων τέχνης περιεσώθησαν προερχόμενα ἐκ τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐκ τούτων ἄλλα μὲν χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος, ὅτε ἐδέσποζον τῆς νήσου οἱ Γαβαλάδες⁸, ἄλλα

¹ Λείψανα βυζαντινοῦ κάστρου ἐν Φαράκλῳ ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Cecil Torr (Rhodos in modern times, Oxford 1887 σ. 44) ἐκκλησιῶν δὲ ὑπὸ τοῦ Hiller von Gärtringen Ath. Mitt. 17 (1892) σ. 315.

² Τὰ φρούρια τοῦ Φιλερήμου καὶ τῆς Λίνδου ἀναφέρονται ὑπὸ τοῦ Ἀκροπολίτου (σ. 86, 87 Heis.), τοῦ Εὐφραΐμ (στ. 8637, Βόννης) καὶ τοῦ Ἀωνάνιου (σ. 499₁₁₆). Ὁ Βατικανὸς κώδιξ 166 τοῦ Ἀκροπολίτου γράφει, προφανῶς κατὰ παρανόγησιν, Ληϊτὸν ἀντὶ Λίνδον.

³ Itinerarium Regis Richardi II, 27.

⁴ Ὅρα σχετικῶς C. Brandi ἐν Memorie dell' Istituto storico archeologico τ. III (1938) σ. 9-18.

⁵ Ὅρα περὶ τούτων λεπτομερέστερον εἰς τὸ περὶ γλυπτικῆς διακοσμήσεως τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ρόδου κεφάλαιον.

⁶ N. A. Χαβιαρᾶς, Journ. Intern. d'arch. Numismatique XII (1910) σελ. 149-152.

⁷ Τὸ κείμενον τῶν ἐπιγραφῶν τούτων δημοσιευθήσεται ἐν τέλει τῆς μελέτης ταύτης.

⁸ Μεταξὺ τῶν τοπαρχῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας ἡ καὶ προυχόντων πόλεων, οἵτινες, ἐπωφελοῦμενοι τῆς ἐπικρατησάσης μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1204 κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Λατίνων ἀναρχίας, ἀνεκίρουν ἐαυτοὺς ἡγεμόνας τῶν χωρῶν, τὰς ὁποίας διόκουν ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος, ἦσαν καὶ οἱ ἐκ Κρήτης πιθανώτατα ἔλκοντες τὴν καταγωγὴν Γαβαλάδες. Ἐκ τούτων ὁ Λέων Γαβαλᾶς, ἵνα ἀποφύγῃ καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Ἑγενῶν κατάληψιν τῆς Ρόδου, ἐκίρουν ἐαυτὸν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ εἰς Νίκαιαν καταφυγόντος αὐτοκράτορος Θεοδώρου τοῦ Α' τοῦ Λασκάρεως, ἐπιτελοφορεῖτο δὲ «καῖσαρ» (Ἀκροπολίτης σ. 45, Ἐκδ. Heisenberg, Εὐφραΐμ στ. 8147 καὶ 8630.

δὲ ἐκ τοῦ δευτέρου⁹. Ἐκ τῆς τελευταίας δὲ ταύτης περιόδου χρονολογοῦνται ἀσφαλῶς ἱκανοὶ ναοὶ τῆς Ρόδου, ἐμφανίζοντες, ἀγνῶς βυζαντινὸν τύπον ὡς π.χ. ἡ Παναγία τοῦ κάστρου Ρόδου, ὁ ἐξαφανισθεὶς Ἀγ. Στέφανος, κείμενος

Νικηφ. Βλεμμύδης Διήγησις μερικὴ Χ, σ. 61, 62 ἔκδ. Heisenberg. Ὁ Χωνιάτης [σ. 842 Βόννης] τὸν ἀποκαλεῖ τύραννον). Τὸν τίτλον δὲ τοῦ καίσαρος ἐγράψεν ὁ Γαβαλᾶς καὶ ἐπὶ τῶν νομισμάτων, ἅτινα ἔκοψε (Π. Λάμπρος Πανδώρα IB' [1861-62, σ. 98]. Καὶ ὁ μὲν αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας ἀφῆκε τὸν Γαβαλᾶν ἀνενόχλητον, δὲν ἐπραξεν ὅμως τὸ αὐτὸ καὶ ὁ διάδοχός του Ἰωάννης Δούκας ὁ Βατάτζης, ὅστις χαρακτηρίσας τὸν Γαβαλᾶν ὡς ἀποστάτην, (Ἀκροπολίτης σ. 41 Εὐφραΐμ στ. 8147, 8151] 8154), ἔστειλε κατ' αὐτοῦ τὸ 1224 ἰσχυρὸν στόλον, ὁ ὁποῖος καὶ κατέλαβε τὴν Ρόδον, καθ' ὅδον δὲ καὶ τὰς ἄλλας γειτονικὰς πρὸς τὴν Μ. Ἀσίαν μεγαλονήσους—Λέσβον, Χίον, Σάμον καὶ Κῶ—(Νικηφ. Γρηγορᾶς I σ. 29 Βόννης). Ἐν τούτοις ὁ Βατάτζης ἀφῆκε καὶ πάλιν τοπαρχὴν ἐν Ρόδῳ τὸν Λέοντα Γαβαλᾶν, τοῦ ἐπέτρεψε δὲ μάλιστα νὰ ἐξακολουθῇ νὰ φέρῃ τὸν τίτλον τοῦ καίσαρος, ἀρκεσθεὶς εἰς μόνον τὸν ὄρκον ὑποτελείας. Τοῦτο τοῦλάχιστον συνάγεται ἀπὸ τὰ νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἔκοψε τότε ὁ Γαβαλᾶς, τὰ ὁποῖα ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ὀψεως φέρουν τὴν ἐπιγραφὴν *Καῖσαρ ὁ Γαβαλᾶς*, ἐπὶ δὲ τῆς ἑτέρας *ὁ δοῦλος τοῦ βασιλέως* (Π. Λάμπρος ἔ. ἀ., Schlumberger Rev. Arch. XVII 1876-77). Μετὰ ἑννέα ἐτῶν ὑποταγὴν ὁ Λέων Γαβαλᾶς ἔπαυσε καὶ πάλιν νὰ ἀναγνωρίζῃ τὸν Βατάτζην ὡς ἐπικυρίαρχον. Τούτου δ' ἐνεκα ὁ αὐτοκράτωρ ἔστειλεν ἐκ νέου κατ' αὐτοῦ στόλον (1233) μὲ ἐπαρκῆ στρατὸν ὑπὸ τὸν μ. δομέστικον Ἀνδρόνικον Παλαιολόγον (Εὐφραΐμ, 8149. N. Βλεμμύδης, Διήγησις μερικὴ Χ σ. 62 Heisenberg), ὅστις ὅμως δὲν κατώρθωσε νὰ κυριεύσῃ τὸ ἰσχυρὸς ὠχυρωμένον ἄστυ τῆς Ρόδου, ἠρκέσθη δὲ μόνον εἰς λεηλασίαν τῆς ὑπαίθρου (Βλεμμύδης, Διήγησις Χ σ. 62 Heis.). Ὁργισθεὶς διὰ τὴν ἔχθραν ταύτην τὸν Βατάτζην ὁ Γαβαλᾶς ἔσπευσε νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τῆς Βενετίας, ἣτις καὶ τοῦ ἐδόθη (A. Dandolo, Chronicon παρὰ Muratori XII σ. 349), τὸ ἐπόμενον δὲ μάλιστα ἔτος (1234) συνῆψε καὶ συνθήκην μετὰ τοῦ δόγη Ἰακώβου Tiepolo, δι' ἧς ὑπεχρεοῦτο νὰ βοηθήσῃ τοὺς Ἑνετοὺς ἐναντίον τοῦ Βατάτζου καὶ νὰ προσφέρῃ κατ' ἔτος μεταξωτὸν χρυσοκέντητον ὕφασμα εἰς τὸν ἐν Βενετίᾳ ναὸν τοῦ Ἀγ. Μάρκου (Tafel-Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig B', 231—Heyd, Histoire du commerce du Levant A' 386). Ἀπολύτως εὐπειθὴς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Νικαίας ὑπῆρξε, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος ἐπισυμβάντα τὸ 1240 (C. Hopf, Geschichte Griechenlands I σ. 311), ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ρόδου ἀδελφός του Ἰωάννης Γαβαλᾶς, ὅστις ἄλλως τε ἐγένετο καὶ γαμβρός τοῦ βασιλέως, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπιστολῆς περιεχομένης εἰς τὸν ὑπ' ἀρ. 367 παλατινὸν κώδικα τοῦ Βατικανοῦ (φ. 110β-111α) ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Ἰωάννης ἀποκαλεῖται «πανσέβαστος, σεβαστός, μέγας δούξ καὶ περιπόθητος γαμβρός τοῦ κραταῖου καὶ ἁγίου βασιλέως καὶ ἑξουσιαστῆς τῆς θεοφρονητοῦ νήσου Ρόδου καὶ τῶν Κυκλάδων νήσων» (Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλλην. 6,32). Κατὰ τινὰ ἀπουσίαν τοῦ Ἰωάννου τούτου ἐκ Ρόδου, σπεύσαντος εἰς Νικομήδειαν, ἵνα βοηθήσῃ τὸν Βατάτζην κατὰ τῶν Λατίνων, οἱ Γενοῦται κατώρθωσαν «νυκτὸς κλοπῇ» (Ἀκροπολίτης σ. 86 H.) νὰ καταλάβουν τὸ κάστρον τῆς Ρόδου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου μετὰ πολλῆς δυσκολίας κατώρθωσαν νὰ τοὺς ἐκδιώξουν, τὸ 1248, ὁ ἐπίτηδες σταλεὶς κατ' ἀρχὰς εἰς Ρόδον Ἰωάννης Καντακουζηνός (Ἀκροπολίτης σ. 86 Heis. Εὐφραΐμ στ. 8634) ἀργότερον δὲ ὁ πρωτοσέβαστος Θεόδωρος Κοντοστέφανος (Ἀκροπολίτης σ. 87 Heis. Εὐφραΐμ στ. 8647).

ὀλίγον ἔξω τοῦ κάστρου¹, ἡ μικρὰ μὲν ἀλλὰ πολύτιμος διὰ τὰς ἐν αὐτῇ καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένας τοιχογραφίας της θολωτῇ βασιλικῇ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, παρὰ τὸ χωρίον Ἀπολακκιανὴ κλπ. Ὑφίστατο δ' ἐπίσης τότε καὶ ἡ κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ ὄρους Ἀταβύρου πλουσία εἰς βιβλία μονὴ τοῦ Ἀρταμίτου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐμόνασεν ἐπὶ τινὰς μῆνας καὶ ὁ πολυπαθὴς λόγιος μοναχὸς Νικηφόρος ὁ Βλεμμύδης².

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἰπποτῶν τοῦ τάγματος Ἀγ. Ἰωάννου τῆς Ἱερουσαλὴμ, μετὰ κρατερὰν ἀντίστασιν, γενομένην κατάληψιν τῆς νήσου ἐν ἔτει 1309 καὶ τὴν ἐν τῇ νήσῳ ἱδρυσιν λατινικῆς ἐπισκοπῆς, οἱ ὀρθόδοξοι ἐτέλουν ἀνενόητοι τὰ θρησκευτικὰ τῶν καθήκοντα³, οὐκ ὀλίγοι δὲ καὶ τότε ἀνηγέρθησαν ἢ διεκοσμήθησαν ναοὶ τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος τὸσον ἐν τῷ

¹ Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου Γαβαλά ἡ Ρόδος φαίνεται ὅτι ἐκυβερνήθη ἐπὶ τι διάστημα ἀπ' εὐθείας ἐκ Βυζαντίου. Εἶχεν ἄλλως τε ἡ νήσος παραχωρηθῇ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ VIII τοῦ Παλαιολόγου ὡς τιμῶν εἰς τὸν ἀδελφόν του Ἰωάννην (G. Schlumberger, Rev. Arch. XVII (1876) I σ. 315), ὅστις καὶ τὴν ἐκράτησε μέχρι τοῦ 1275, ὅτε, ὑποπέσας εἰς τὴν δυσμένειαν τοῦ ἀδελφοῦ του, τὴν ἐπέστρεψεν εἰς αὐτόν. Πάντως κατὰ τὸ μεταξὺ 1240 καὶ 1275 διάστημα καὶ ἀκόμη ἀργότερον ἡ νήσος διωκεῖτο ἐν ὀνόματι τοῦ αὐτοκράτορος ὑπὸ διοικητῶν στελλομένων ἐκ Βυζαντίου. Παραδίδεται δὲ μάλιστα καὶ τὸ ὄνομα ἐνὸς τούτων, τοῦ Κριβικιώτη διὰ τὸ ἔτος 1278 (Tafel-Thomas, Urkunden III, 161, 196, 197). Κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα ἐκόπησαν ἐν Ρόδῳ καὶ χαλκὰ νομίσματα φέροντα τὸ ἔμβλημα τῶν Παλαιολόγων, ἦτοι ἄλλοτε μὲν ἀπλοῦν Β ἄλλοτε δὲ τέσσαρα Β τεταγμένα κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας σταυροῦ $\begin{array}{c|c} \text{B} & \\ \hline \text{B} & \end{array}$ (πρβλ. Κωδινὸν Ε', 28 Βόννης). Μερικὰ μάλιστα τῶν νομισμάτων αὐτῶν $\begin{array}{c|c} \text{B} & \\ \hline \text{B} & \end{array}$ φέρουν καὶ τὴν μορφήν αὐτοκράτορος καὶ λείψανα τῶν λέξεων ΠΑΛΕΟΛΟΓΟΣ καὶ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡ (Schlumberger, Rev. Arch. XXXI πίν. IX, 5, 6, I. Σβορώνος, Journ. Intern. d'Arch. Num. II (1899) σ. 394).

Μετὰ τὸ 1278 οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου διετήρησαν μὲν τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν ἐπὶ τῆς Ρόδου ὡς τρανῶς ἀποδεικνύει καὶ ἡ μνημονεύουσα τὸν «*βασιλέα Ἀνδρόνικον*» ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, τοῦ ἔτους 1290, παρεχώρησαν ὅμως τὴν διοίκησιν τῆς ὡς καὶ τῶν περὶ αὐτὴν νήσων εἰς ὑπηκόους τῶν Γενοάτας, τοὺς ὁποίους καὶ διώρισαν μεγάλους δοῦκας (= ναυάρχους) τῶν ἐν τῷ νοτίῳ Αἰγαίῳ. Τοιοῦτοι διοικηταὶ ἀναφέρονται ὁ Dello Cavo, οἱ Moresco καὶ ὁ Vignolo (Schlumberger, R. A. XVII σ. 316). Οὗτοι ὅμως δὲν κατεῖχον ἐξ ὁλοκλήρου τὴν νήσον, διότι ἐν τῷ μεταξύ οἱ Τούρκοι τῆς ἀπέναντι ἡπείρου εἶχον καταλάβει ἄλλο αὐτῆς τμήμα.

Πρέπει δ' ἐνταῦθα νὰ προστεθῇ, ὅτι ὅπως κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν οὕτω καὶ κατὰ τὸν 13^{ον} αἰῶνα, ἡ Ρόδος παρέσχε πρόσφορον ἔδαφος δράσεως αἰρετικῶν. Οὕτω εἰς τῶν ἐνθροισμένων ὁπαδῶν τοῦ Πατριάρχου Ἀρσενίου ὑπῆρξεν κατὰ Παχυμέρη (II σ. 295 Βόννης) ὁ Ρόδιος μοναχὸς Ἰγνάτιος. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δὲ ἱστορικοῦ πληροφοροῦμεθα (II σ. 230), ὅτι ἀπὸ τοῦ 1291 μέχρι τοῦ 1293 ἐμόνασεν ἐν Ρόδῳ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐξιδος αὐτοῦ πρὸς τὸν ὁμώνυμόν του Πατριάρχην Κ/πόλεως. Ἀργότερον τοὺς Ἑλλήνας τῆς Ρόδου συνετάραξε καὶ ἡ Παλαμικὴ αἵρεσις, ὅτε ἡ ἐκκλησία τῆς Ρόδου ἀνεθεμάτισε τὸν Παλαμῆν καὶ τοὺς ὁπαδοὺς του (Νικ. Γρηγοράς II σ. 787 Βόννης) ἀν καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ μητροπολίτης Ρόδου ἦτο παλαμῆτης.

² Νικηφ. Βλεμμύδου, Μερικὴ διήγησις XI σ. 62, ἔκδ. Heisenberg.

κάστρῳ ὅσον καὶ εἰς τὴν ὑπαιθρον, τοὺς ὁποίους θέλομεν γνωρίσει κατωτέρω. Ἀκόμη δὲ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἦτοι ἀπὸ τοῦ 1522 καὶ ἔξῃς ἀνηγέρθησαν ὑπὸ εὐλαβῶν ὀρθοδόξων πολλὰ μικρότεραι ἐκκλησίαι, αἵτινες συνετέθησαν καὶ διεκοσμήθησαν κατὰ τὴν πατροπαράδοτον βυζαντινὴν τεχνουργίαν. Τὴν ἱδρυσιν τῶν ναῶν τούτων μαρτυροῦσι πολλὰ κητορικαὶ ἐπιγραφαὶ σωζόμεναι ἀκόμη ἐντὸς αὐτῶν, τὰς ὁποίας καὶ θὰ ἀναφέρωμεν λεπτομερῶς ὅταν ἔλθωμεν εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν σχετικῶν μνημείων.

Ἐκ τῆς γενομένης βραχείας ἐπισκοπῆσεως συνάγεται ἀσφαλῶς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος καὶ ἔξῃς ἡ Ρόδος ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μνημεῖα πολιτισμοῦ ἀποδεικνύοντα τρανῶς ὅτι πᾶν ἄλλο ἢ «*σχεδὸν ἐγκαταλελειμμένη καὶ παντελῶς λησμονημένη ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*» ὑπῆρξεν ὡς φρονεῖ ὁ Balducci¹ καὶ ὅτι ἡ ἱστορία τῆς δὲν «*εἶναι σχεδὸν βωβὴ*» καὶ δὲν ὁμιλεῖ μόνον περὶ ἐπιδρομῶν τῶν Περσῶν, Ἀράβων καὶ τῶν Τούρκων ὡς καὶ τῶν συχνῶν διαβάσεων τῶν Χριστιανῶν πριγκίπων μεταβαινόντων εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις τῶν Ἀγ. Τόπων, ὡς γράφει ὁ Gerola². Ἡ ἱστορία τῆς δυνατὸν νὰ μὴ ἀναφέρῃ σπουδαῖα γεγονότα καὶ κατορθώματα, ὅμως γράφεται συνεχῆς καὶ ἀδιάλειπτος καὶ πάντοτε ἑλληνικὴ διὰ τῶν πολυπληθῶν μνημείων τῆς, τὰ ὁποῖα ἀποδεικνύουν, ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου δὲν ὑπέστειον εἰς πολιτισμὸν τῶν λοιπῶν χωρῶν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, οὐδὲ ἀπέβαλον ποτὲ τὸν ἐθνισμὸν καὶ τὴν θρησκείαν τῶν.

Βιβλιογραφία.

Αἱ περὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου εἰδήσεις μας εἶναι σχετικῶς πολὺ πενιχραὶ καὶ τοῦτο, διότι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παλαιῶν λογίων εἴλκυσε περισσότερον ἀφ' ἐνὸς μὲν τὰ πλήρη αἰγλῆς λείψανα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ πολυπληθέστερα καὶ ἐντυπωτικώτερα ἱπποτικά μνημεῖα τῆς νήσου. Οὕτω ἐκ τῶν παλαιότερων περιηγητῶν καὶ λογίων ὁ μὲν Buondelmonti³ (σ. 15), ἀναφέρει μόνον τὸν Ἀγ. Στέφανον τῆς πόλεως Ρόδου (σ. 26) καὶ τὴν Παναγίαν τοῦ Φιλερήμου (σ. 28), πολὺ δὲ περισσότερα ὁ ἱστορικὸς Bosio⁴, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὴν Παναγίαν τοῦ Κάστρου τῆς Ρόδου καὶ τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου (II, 506). Περισσότερας σχετικῶς εἰδήσεις παρέσχον περὶ τῶν ὀρθοδόξων μνημείων τῆς νήσου οἱ κατὰ τὸν 19^{ον} καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 20^{ου} αἰῶνος περιηγηθέντες αὐτὴν λόγοι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄλλοι μὲν ἀπλῶς μνημονεύουσιν ἢ καὶ συντόμως περιγράφουσιν αὐτά, ὡς ὁ Guérin⁵,

¹ Architettura Turca in Rodi, Milano (1933;) σ. 7.

² Annuario della scuola Italiana di Atene I σ. 24.

³ Description des îles de l'Archipel. Ἐκδόσις E. Legrand 1897.

⁴ Istoria del sacro militare ordine Gerosolimitano (1594 - 1602) Τόμ. I καὶ II.

⁵ Voyage dans l'île de Rhodes, Paris, 1880.

οἱ Biliotti-Cottret¹ καὶ ὁ Sommi Picenardi², ἄλλοι δὲ πάλιν παρέχουσι καὶ χαλκογραφικὰς ἀπόψεις τινῶν ἐξ αὐτῶν, ὡς ὁ Rottiers³, ὁ Alb. Berg⁴ ὁ L. de Launey⁵ καὶ ὁ Belabre⁶.

Συστηματικώτερον περιγραφικὸν κατάλογον τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς νήσου, μετὰ φωτογραφικῆς ἀπεικονίσεως τινῶν ἐξ αὐτῶν—οὐχὶ ὁμῶς, δυστυχῶς, καὶ σχεδίων—παρέσχε, τὸ 1914, ὁ G. Gerola⁷, ὀλίγα δ' ἔτη ἀργότερον (1923) ὁ A. Gabriel⁸ περιέλαβεν εἰς τὸ δίτομον αὐτοῦ περὶ τῶν στρατιωτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἱστορικῶν κτισμάτων τῆς πόλεως Ρόδου ἔργον του, κατόψεις, τομὰς καὶ ἀπόψεις τῶν σπουδαιότερων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τοῦ κάστρου, συνοδεύσας αὐτὰς καὶ διὰ συντόμου κειμένου. Τέλος κατὰ τὰ τελευταῖα πρὸ τοῦ παγκοσμίου πολέμου ἔτη ἡ μὲν Mar. Montessanto ἐδημοσίευσεν ἀπεικονίσεις τινὰς τῶν μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τῆς Αἰνδου⁹, ὁ δὲ C. Brandi λεπτομερῶς ἀνέλυσε τὰ βυζαντινὰς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς τοῦ ὄρους Παραδείσι¹⁰.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καταφαίνεται πόσα καὶ ποῖα κενὰ ὑφίστανται ἀκόμη εἰς τὰς περὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ρόδου γνώσεις μας. Πράγματι, ὅσον μὲν ἀφορᾷ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, ἂν ἐξαιρέση τις τὰς κατόψεις καὶ τομὰς τῶν ναῶν τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου τὰς ὁποίας ἐδημοσίευσεν ὁ Gabriel, (ἔ. ἀ.) οὐδενὸς ἄλλου ἐκ τῶν πολυπληθῶν ναῶν τῆς ὑπαίθρου τὸ σχέδιον γνωρίζει μέχρι σήμερον ἡ ἐπιστήμη. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωγραφικὴν ἐλάχιστα καὶ αὐτῆς ὡς εἵπομεν γνωρίζομεν δείγματα ἕως τώρα, ἐν ᾧ πλῆθος αὐτῶν ὑφίσταται, ἰδίᾳ εἰς ναοὺς τῆς ὑπαίθρου, πολλοὶ δ' ἄλλοι ἀπεκαλύφθησαν εἰς τοὺς ναοὺς τοῦ κάστρου μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ, ὁπότε καὶ αἱ ἀπὸ τοῦ 1522

¹ L'île de Rhodes, Rhodes 1881. Τὸ βιβλίον τοῦτο μετεφράσθη καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν, περιέχει δὲ σοβαρὰ χρονολογικὰ σφάλματα.

² Itinéraire d'un chevalier dans l'île de Rhodes, Lille 1900 (σ. 186 Παναγία Αἰνδου, σ. 205 Φουντουκλῆ, σ. 214 Φιλέρημος).

³ Monuments de Rhodes, Bruxelles 1828, Atlas (πίνακες, ἐν οἷς οἱ L. ἕως LIII ἀπεικονίζουν τὸν Ἀγ. Στέφανον) καὶ Description des monuments de Rhodes, Bruxelles 1830.

⁴ Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862 (Προφ. Ἡλίας Φουντουκλῆ II πίν. 59, Ἀγ. Ἰωάννης Αἰνδου II πίν. 10).

⁵ L'île de Rhodes ἐν τῷ περιοδικῷ «Tour du monde» VI (1900) (σ. 478 ἐσωτερικὸν τῆς Παναγίας τῆς Αἰνδου).

⁶ Rhodes of the Knights, Oxford 1908, (εἰκ. 161 καὶ 162 Χουρμαλὶ Μεδρεσέ).

⁷ Annuario della Scuola archeologica Italiana di Atene I (1914) σ. 265, 268, 269 καὶ 321.

⁸ La cité de Rhodes, Paris 1923. Αἱ βυζαντινὰ ἐκκλησίαι τοῦ κάστρου Ρόδου ἀπὸ σ. 182, μέχρι σ. 210.

⁹ La città sacra. (1930).

¹⁰ Memorie dell'Istituto storico-archeologico, τόμ. III (1938) σ. 9-18 καὶ πίν. I - XXII.

εἰς τζαμιά μετατραπείσαι ἐκκλησίαι, παρεδόθησαν καὶ πάλιν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν¹. Ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως καὶ τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ἐπιγραφῶν οὐδὲν ἐγγράφη μέχρι σήμερον. Τούτων λοιπὸν πάντων τῶν κενῶν τὴν πλήρωσιν σκοπεῖ ἡ παρούσα μελέτη, γενομένη κατὰ τὴν τριμῆνον ἐν τῇ νήσῳ παραμονὴν μου κατὰ Μάρτιον, Ἀπρίλιον καὶ Ἰούλιον τοῦ 1947.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΝΑΩΝ

Οἱ βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ ὅλων τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν κατασκευάζονται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, μέχρις αὐτοῦ ἀκόμῃ τοῦ 19^{ου} αἰῶνος ἐκ τοῦ ἔγχωριου, μαλακοῦ, σιτόχρου πωρολίθου. Καὶ τῶν μὲν εὐτελεστέρων ἐξ αὐτῶν οἱ τοῖχοι κτίζονται διὰ κοινῆς, ἀκανονίστου τοιχοποιίας καὶ κονιάματος, τῶν δὲ σπουδαιότερων κατὰ τὸ ἐν Ἀνατολῇ (Μ. Ἀσίᾳ, Συρίᾳ, Κύπρῳ) ἐπικρατοῦν ἰσοδόμον σύστημα, ἥτοι διὰ λίθων πελεκητῶν, τιθεμένων κατ' ἰσοῦψεῖς περίπου στρώσεις, ἄνευ τῆς παρεμβολῆς πλίνθων κατὰ τοὺς ὁμούς². Ἡ ὁπτὴ πλίνθος, κατὰ κανόνα, ἀποφεύγεται ἐν Ρόδῳ καὶ ὡς ὑλικὸν κατασκευῆς καὶ ὡς μέσον διακοσμῆσεως. Οὕτω ὄχι μόνον τὰ τόξα ἀλλὰ καὶ οἱ κυλινδρικοὶ θόλοι τῶν ναῶν κατασκευάζονται γενικῶς ἐκ κανονικῶν πωρολίθων, λόγῳ δὲ τῆς ἐλλείψεως κεραμοπλαστικῆς ἢ ἄλλης διακοσμῆσεως³, αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι τῶν τοίχων παρουσιάζονται ἄχρωμοι, γυμναὶ καὶ αὐστηραί. Τὴν αὐστηρότητά των δὲ ταύτην ἐνισχύει καὶ ἡ χοῆσις ὀλίγων καὶ στενῶν παραθύρων, λόγῳ τῆς ὁποίας τὰ πλήρη ὑπερετεροῦσι τῶν κενῶν. Μόνον οἱ τροῦλλοι ναῶν τινῶν τοῦ 14^{ου} αἰῶνος παρουσιάζουσι πολλαπλότητα καὶ πλαστικότητα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἐσωτερικὸν ἀξία ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι ἡ ἀποφυγὴ τῆς χρήσεως μαρμαρίνων κιόνων⁴, ἀντὶ τῶν ὁποίων προτιμῶνται ὡς ἐλεύθερα στηρίγματα οἱ ὀρθογώνιοι, κτιστοὶ πεσσοί.

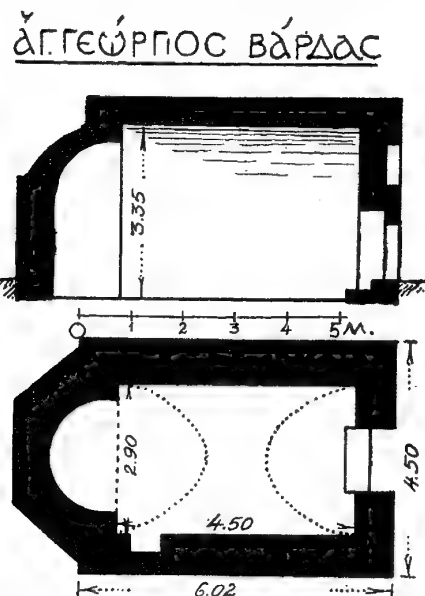
¹ Τινὰς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἐν τῷ κάστρῳ ναοῦ (τζαμιού) Ἰλκ-Μιχράμπ εἶχα τὴν εὐτυχίαν νὰ ἀπαλλάξω ἰδιοχείρως ἀπὸ τῶν ἀσβεστομάτων τὰ ὅποια τὰς ἐκάλυπτον.

² Ἐλάχισται ἐξαιρέσεις τοῦ κανόνος τούτου ἐμφανίζονται. Οὕτω π.χ. ὁ ἐν Φιλερήμῳ τετρακύντιος ναὸς (περὶ οὗ κατωτέρω) παρουσιάζει τοιχοποιίαν ἐξ ἀργόλιθοδομῆς εἰς τὴν ὁποίαν παρεμβάλλονται καὶ πλίνθοι. Ἐπίσης εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ κάστρου τῆς Αἰνδου ναὸν τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου παρεμβάλλονται μετὰ τῶν πελεκητῶν λίθων τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ μικρὰ τεμάχια ὀπτοπλίνθων. Τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι. Τέλος εἰς τὸ Ἰλκ-Μιχράμπ, τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου, μικρὰ τεμάχια κεράμων παρενεύονται κατὰ τοὺς ὁμούς τῶν σχετικῶς ἀκανονίστων πωρολίθων.

³ Εἰς ὀλίγους μόνον ναοὺς συναντῶμεν ἐντειχισμένα ἐξωτερικῶς «ρόδια», διακοσμητικὰ σκυφία ὡς π.χ. εἰς τὸ Ντολαπλῆ-τζαμί τῆς Ρόδου, τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου Ἀσκληπιοῦ, τὸν Ἀγ. Γεώργιον τῆς Αἰνδου, τὴν Καθολικὴν τῆς Κατταβιάς κλπ.

⁴ Τὸ μόνον καὶ ἀρχαιότατον βυζαντινὸν παράδειγμα χρήσεως κιόνων εὐρίσκεται εἰς τὸν κάτω ναὸν τοῦ Φιλερήμου (δρᾶ κατωτέρω).

Πρὸς τὴν γενικῶς ἐπικρατοῦσαν λιτότητα καὶ αὐστηρότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ συμβιβάζεται καλῶς καὶ ἡ σημερινὴ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν καλυπτόντων θόλων, οἵτινες, εἰς πολλοὺς ναοὺς, κατ' ἐπίδρασιν τῆς μουσουλμανικῆς καὶ τῆς ἐγγωρίου ἀρχιτεκτονικῆς, δὲν ἐπενδύονται διὰ κεράμων ἀλλὰ δι' ἀπλῆς ἐπαλείψεως δι' ὑδραυλικῆς, στεγανῆς κονίας ἐξ ἐγγωρίας ἀργιῶδους γῆς. Οὕτω ἀντὶ τῆς συνήθους εἰς τοὺς ναοὺς τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος ἐναλλαγῆς ἐρυ-

Εἰκ. 49. Κάτοψις καὶ τομὴ ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα.

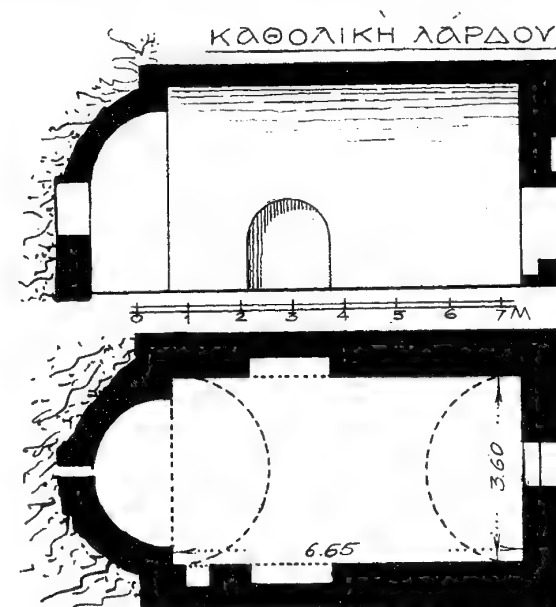
θρῶν στρωτήρων καὶ καλυπτήρων κεράμων, οἵτινες προσδίδουσι χρῶμα, κίνησιν καὶ πολλαπλότητα εἰς τὰς στέγας, ἐμφανίζονται εἰς τὴν Ρόδον—οὐχὶ βέβαια ἄνευ ἐξαιρέσεων¹—λίται καὶ ἤρεμοι, αὐστηρῶς γεωμετρικαὶ μορφαὶ στεγῶν—ἡμικυλινδρικών, ἡμισφαιρικών, τεταρτοσφαιρικών—ἥτοι μία ἀπλή καὶ εἰλικρινῆς κατασκευὴ, στερουμένη ὅμως χρωματικοῦ καὶ γραφικοῦ θελγήτρου.

1. ΒΑΣΙΛΙΚΑΙ

Οἱ βασιλικοῦ τύπου ναοὶ διακρίνονται εἰς μονοκλίτους καὶ εἰς τρικλίτους. Πολυπληθέστεροι εἶναι οἱ μονόκλιτοι. Ἐκ τούτων οἱ μικρότεροι ἔχουσι σχῆμα ὀρθογώνιον καὶ φέρουσι πρὸς ἀνατολὰς ἐξέχουσαν ἀψίδα, ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς, ἐξωτερικῶς δὲ ἄλλοτε τρίπλευρον (εἰκ. 49), ἄλλοτε τετράπλευρον καὶ ἄλλοτε ἡμικυκλικήν, ἀπαξ δὲ καὶ ὀρθογώνιον (Προφ. Ἀβακούμ Βιλλανόβας).

¹ Π. χ. εἰς τὸν ναὸν τῆς Διμυλιάς (Φουντουκλή), εἰς τὸ Χουρμαλί μεδρεσέ, εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου, εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι καὶ ἄλλαχού.

Τὸ ὀρθογώνιον τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτεται πάντοτε διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἡ δὲ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ διὰ τεταρτοσφαιρίου. Πλὴν ἐνὸς στενοῦ καὶ χαμηλοῦ παραθύρου, διατρυπῶντος τὴν ἀψίδα εἰς τὸ μέσον της, οὐδὲν ἄλλο φωτιστικὸν ἀνοιγμα ὑπάρχει. Μικρόν τι μόνον καὶ στενὸν παράθυρον ἀνοίγεται ἐνίστε ὑπεράνω τῆς κατὰ τὴν δυτικὴν, στενὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἀνοιγομένης θύρας εἰσόδου (εἰκ. 52). Εἰς τινὰς περιπτώσεις τὴν μονοτονίαν τῶν μακρῶν ἐσωτερι-

Εἰκ. 50. Καθολικὴ Λάρδου. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ.

κῶν πλευρῶν τοῦ ὀρθογωνίου διακόπτουσι τυφλαὶ ἀψίδες, ἀνοιγόμεναι εἰς τὸ πᾶχος τῶν τοίχων (εἰκ. 50 καὶ 51), οἵτινες, ἵνα ἀντιστῶσιν εἰς τὰς ὠθήσεις τῆς καμάρας κατασκευάζονται μὲ μέγα πᾶχος (εἰκ. 49).

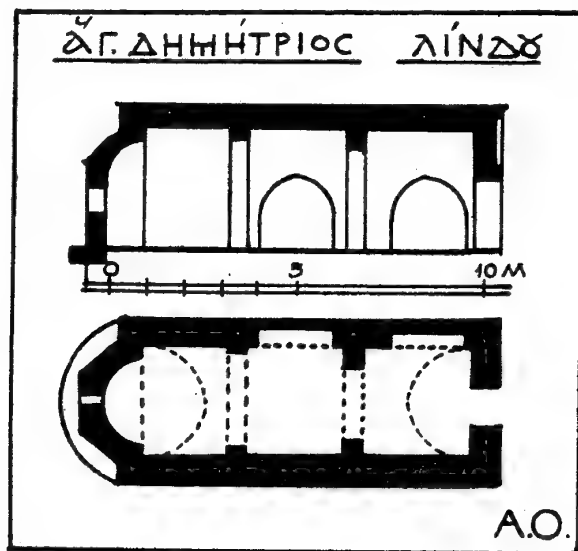
Αἱ κάπως μεγαλύτεραι μονόκλιτοι βασιλικαὶ φέρουσιν, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, παράθυρα εἰς τὰς μακρὰς πλευράς των, ἡ δὲ καλύπτουσα αὐτὰς κτιστὴ καμάρα ἐνισχύεται ἀναλόγως τοῦ μήκους της, διὰ μιᾶς, δύο ἢ τριῶν ζωνῶν αἱ ὁποῖαι βαίνουσιν ἄλλοτε μὲν ἐπὶ παραστάδων (εἰκ. 51) ἄλλοτε δ' ἐπὶ ἡμικιόνων (εἰκ. 52) καὶ ἄλλοτε ἐπὶ ὀλοκλήρων κορμῶν μαρμαρίνων κιόνων, προερχομένων ἐξ ἀρχαιοτέρων κτηρίων, ὅπως εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεσαναγροῦ (σελ. 38 εἰκ. 32) καὶ τοῦ Πλημμυρίου (σ. 42). Ὡς ὑφαψίδια τῶν ζωνῶν χρησιμοποιοῦνται ἐνίστε καὶ ὀλόκληρα ἀρχαῖα κιονόκρανα—δωρικά, ἰωνικά¹ ἢ κορινθιακά².

¹ Ναὸς Κοιμήσεως Θεοτόκου Μεσαναγροῦ (σ. 37 εἰκ. 31).

² Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς Πλημμυρίου (σ. 42).

Τὸ σχῆμα τῆς καλυπτούσης καμάρας εἶναι ἐν τομῇ ἄλλοτε ἡμικυκλικὸν καὶ ἄλλοτε ἐλαφρῶς τεθλασμένον. Θὰ ἐνόμιζε τις ὅτι τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἀποτέλεσμα ἐπιδράσεως τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Ἱπποτῶν. Ἐν τούτοις ἡ εὐρεσίς του εἰς ναὸν χρονολογούμενον ἀσφαλῶς πρὸ τῆς ἐλεύσεως τῶν Ἱπποτῶν¹ ἀποκλείει τοιαύτην παραδοχήν.

Εἰς τὰς μονοκλίτους βασιλικὰς μετὰ τυφλῶν ἀψίδων καὶ ἐνισχυτικῶν ζωνῶν πρέπει νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους Παρα-

Εἰκ. 51. Κάτοψις καὶ τομὴ ναοῦ ἁγ. Δημητρίου Λίνδου.

δεῖσι, κειμένου κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τῆς νήσου (12^{ου} αἰῶνος). Αὕτη (εἰκ. 53) παρουσιάζει σχέδιον παρεκκλίνον τοῦ συνήθους· διότι ἀντὶ νὰ στεγάζεται διὰ καμάρας, καλύπτεται διὰ σταυροθολίων βαινόντων ἐπὶ τόξων μετώπου, ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ αἱ πλευρικαὶ τῆς τυφλαὶ κόγχαι εἶναι βαθύτεραι, διατρυνώμεναι ὑπὸ στενῶν, πολεμιστροειδῶν παραθύρων. Πρὸ τοῦ διμεροῦς κυρίως ναοῦ ἡ μικρὰ αὕτη βασιλικὴ εἶχε καὶ τετράγωνον νάρθηκα· ἐπίσης παραπλεύρως τῆς μεσαίας κόγχης τοῦ ἱεροῦ παρουσιάζει καὶ δευτέραν, μικροτέραν κόγχην (προθέσεως), ἐν ᾗ εἰς τοὺς ὑπολοίπους ναοὺς ἡ κόγχη τῆς προθέσεως εἶναι συνήθως ὀρθογώνιος, ἀνοίγεται δ' ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ ἱεροῦ.

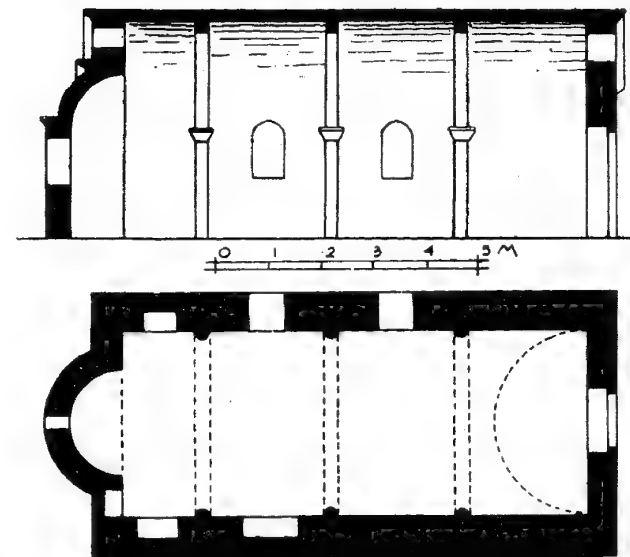
Ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνισις τῶν μονοκλίτων βασιλικῶν εἶναι ἀπλὴ καὶ ἀπέριτος. Ὅλοι οἱ τοῖχοι των εἶναι ἐπίπεδοι. Μικρὰ τις ἡμικυκλικὴ κόγχη μόνον

¹ Ναὸς ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βάρδα, παρὰ τὴν Ἀπολακκίαν, μὲ τοιχογραφίας τοῦ 1290.

κατασκευάζεται ἐνίοτε ὑπεράνω τῆς θύρας τῆς εἰσόδου, (εἰκ. 49, 50, 51) εἰς τὸ βάθος δ' αὐτῆς ζωγραφεῖται ἡ εἰκὼν τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου.

Τὰ παραδείγματα τῶν ἀπλοῦ τύπου μονοκλίτων βασιλικῶν εἶναι πάμπολλα, ἀνήκουσι δὲ εἰς τε τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδον. Ἀρκοῦμαι ν' ἀναφέρω μερικὰ μόνον ἐξ αὐτῶν.

α) **Μονόκλιτοι ἀπλᾶι.** 1) Ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου: Βαβ-ου-μεστοῦδ¹, — Ἀλεμνάκι μεστζίδ² — Μπαρουτζάν μεστζίδ — Χουδαὶ μεστζίδ³ —

Εἰκ. 52. Ναὸς τοῦ νεκροταφείου τοῦ χωρίου ἁγ. Ἰσίδωρος.

Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστῆς (Κυζιλ - καποῦ. μεστζίδ) 2) Ὑπαίθρου: Ἀγ. Ἰωάννης καὶ Ἀγ. Λουκάς Κοσκινούς, Ἀγ. Ἐλεῶσα Καλυθιῶν, Ἀγ. Μερκούριος, Ἀγ. Γρηγόριος καὶ προφήτης Ἀβακούμ Βιλλανόβας, Ἀγ. Σύλλας Σορωνῆς, Ἀγ. Γεώργιος ὁδοῦ πρὸς Σιάνα, Ἀγία Κυρὰ Πυλώνας, Ἀγ. Γεώργιος Βάρδας 1 ὥραν βορείως Ἀπολακκιάς (εἰκ. 49), Ἀγ. Παντελεήμων τοῦ κάστρου Μονολίθου, Ἀγ. Ἀναστασία Β. Α. τοῦ Μονολίθου, Παναγία ἡ Ἀλεμονίτρα περιφερείας Ἀρχαγγέλου, Παναγία ἡ Καμιναριώτισσα παρὰ τὴν Μαλώναν κ.λπ.

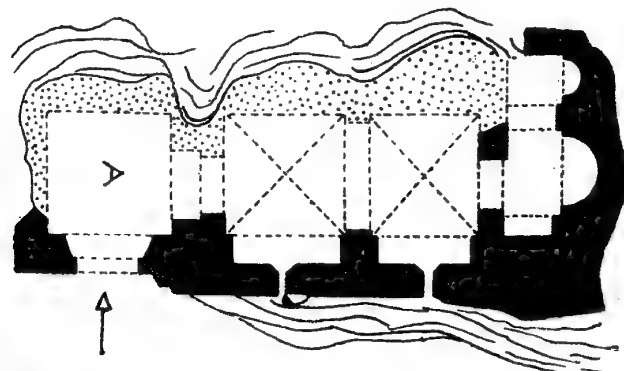
β) **Μονόκλιτοι μετὰ τυφλῶν ἀψίδων:** Καθολικὴ Λάρδου (εἰκ. 50). Ἀγ. Ἰωάννης νοτίως Λάρδου, Προφήτης Ἀμῶς, ἐν τοποθεσίᾳ Μητροπολίτης, Ἀγ. Δημήτριος Λίνδου (εἰκ. 51) κ.λπ.

¹ Κάτοψις παρὰ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 199 εἰκ. 145.

² Κάτοψις παρὰ Gabriel ἔ. ἀ. σ. 200 εἰκ. 146.

³ " " " σ. 201 εἰκ. 147.

γ) **Μονόκλιτοι μετ' ἐνισχυτικῶν ζωνῶν:** Ἀγ. Μαρίνα Βιλλανόβας (2 ζῶναι ἐπὶ παραστάδων), Ἀγ. Παντελεήμων χωρίου Σιάνα, ναὸς νεκροταφείου χωρίου Ἀγ. Ἰσίδωρος κατὰ τὰς ὑπωρείας τοῦ Ἀταβύρου (τρεῖς ζῶναι

Εἰκ. 53. Ἀγ. Παρασκευὴ Ὁρους Παραδείσι (κατὰ Brandi)

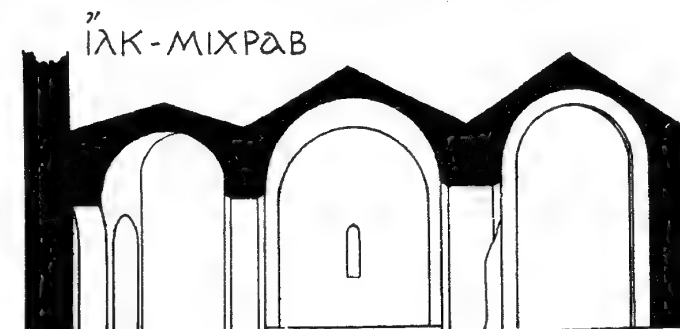

Εἰκ. 54. Κατὰ μήκος τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλκ - Μιχράμπ.

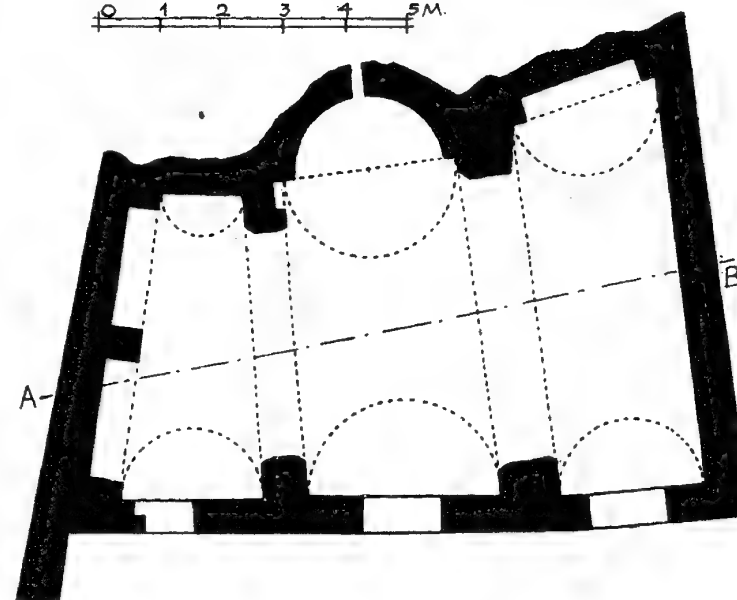
ἐπὶ ἡμικυκλίων εἰκ. 51), Ναὸς εἰς θέσιν Κιοτάρι ἐπὶ τῆς μεταξὺ Λαρόδου καὶ Γενναδίου ὁδοῦ (2 ζῶναι ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων), Ζωοδόχος Πηγὴ Πλημμυρίου (2 ζῶναι ἐπὶ μαρμαρίνων κιόνων). Ἀγ. Δημήτριος Λίνδου (εἰκ. 51).

Τρίκλιτοι βασιλικάι. Αὗται εἶναι σπανιώτεραι τῶν μονοκλίτων, ἐσημειώθησαν δὲ μέχρι τοῦδε μόνον ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου καὶ ἔχουσι τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: 1) Τὸ σχῆμα των πλησιάζει τὸ τετράγωνον ἢ μᾶλλον τὸ πλαγιαστὸν ὀρθογώνιον. 2) Ἐν ᾧ τὸ μέσον κλίτος των εἶναι εὐρύτερον τῶν ἄκρων, ὅμως δὲν ὑψοῦται ὑπερ τὰ πλάγια, ἀλλὰ στεγάζεται καὶ αὐτὸ διὰ

κυλινδρικῆς καμάρας ἰσοῦψοῦς πρὸς τὰς καλυπτούσας τὰ πλάγια κλίτη. 3) Τὰ κλίτη των δὲν χωρίζονται ἀπ' ἀλλήλων διὰ κιονοστοιχιῶν ἢ πεσσοστοιχιῶν

0 1 2 3 4 5 M.

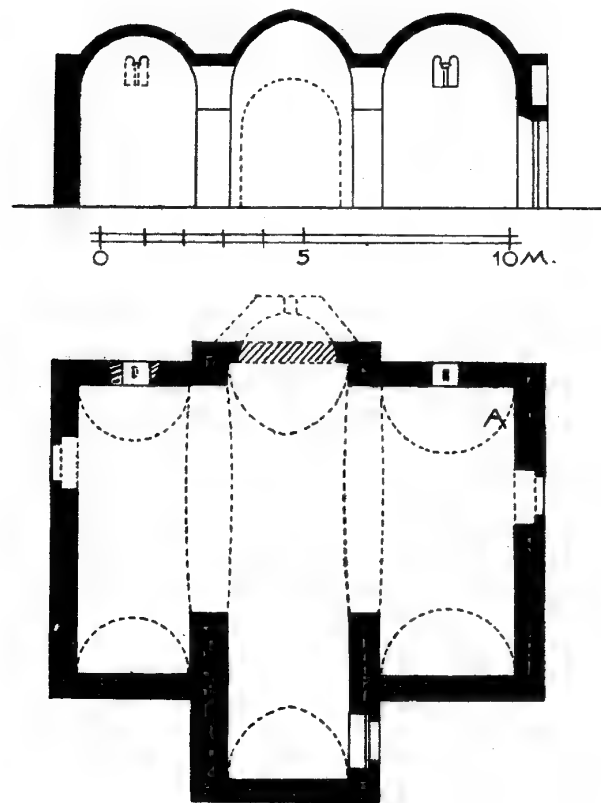
Εἰκ. 55. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἰλκ - Μιχράμπ.

ἀλλὰ δι' ἑνὸς μόνον μεγάλου ἡμικυκλικοῦ ἢ χαμηλωμένου τόξου εἰσδύοντος ὀλίγον παρὰ τὴν κλεῖδα του ἐντὸς τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους (Καδὶ - Μεστζίδ). 4) Στεροῦνται νάρθηκος. Ὅπως δὲ εἰς τὰς μονοκλίτους οὕτω καὶ εἰς τὰς τρίκλιτους τυφλαὶ ἀψίδες ἀνοίγονται ἐνίοτε εἰς τὰ ἐσωτερικὰ πλευρικὰ των τοιχώματα (Ἰλκ - Μιχράμπ εἰκ. 55).

Ἐξωτερικῶς αἱ τρικλίτοι βασιλικαὶ ἐμφανίζουσι τρία ἰσοῦσῃ περιήπου ἀετώματα, διατρυπώμενα ὑπὸ μικροῦ τοξωτοῦ παραθύρου.

Παραδείγματα τρικλίτων βασιλικῶν: Ἰλκ - Μιχράμπ¹ (εἰκ. 55), Καδὶ - Μεστζίδ (εἰκ. 56), βασιλικὴ τῆς ὁδοῦ Πυθαγόρα (Κιζιλ - καπού - Μεστζίδ),

ΚΑΔΙ-ΜΕΣΤΖΙΔ

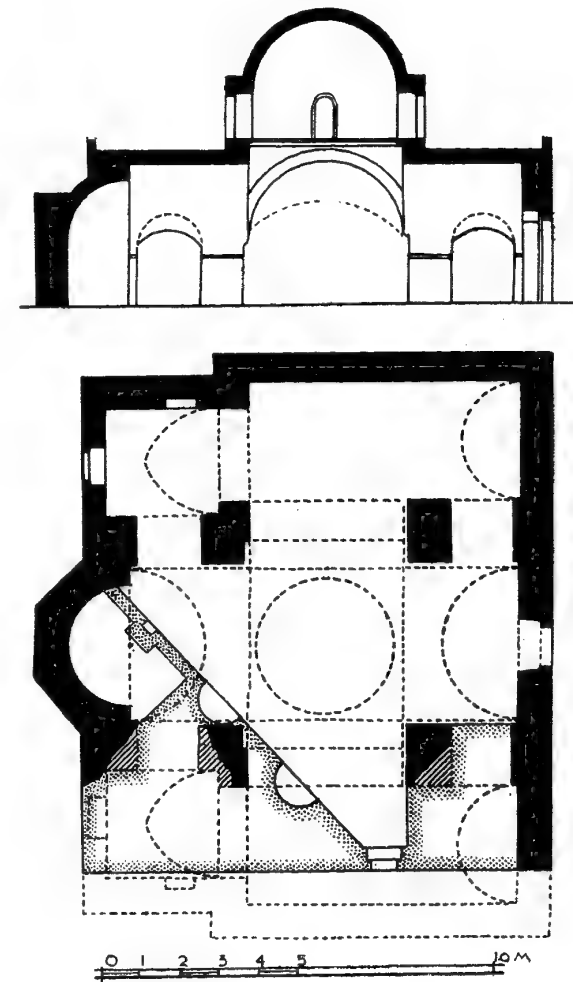
Εἰκ. 56. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς τρικλίτου βασιλικῆς τοῦ Καδὶ - Μεστζίδ.

Ἀβδούλ - Δζελλί - Μεστζίδ. Ἡ τελευταία αὕτη παρουσιάζεται σήμερον ὡς δώκιτος, θὰ ἦτο ὅμως ἄλλοτε τρικλίτος τοῦ νοτίου κλίτους τῆς μετασχηματισθέντος ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν εἰς ἀνοικτὴν κιονοστήρικτον στοὰν ἢ παρανάρθηκα, καλυφθέντα διὰ σταυροθολίων, ὧν ἐσώθησαν ἐπὶ τοῦ νοτίου

¹ Ἰλκ - Μιχράμπ σημαίνει πρῶτον προσκύνημα. Κατὰ τὴν παράδοσιν ὁ ναὸς οὗτος ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις μετεβλήθη εἰς τζαμί μετὰ τὴν ὑπὸ τῶν Τούρκων κατάκτησιν τῆς Ρόδου (1522).

τοίχου οἱ ὑφαψίδιοι κιλλίβαντες. Ὁ ναὸς οὗτος ἀπετέλει ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς, τῆς ὁποίας ἐσώζοντο μέχρι πρό τιнос κελλία τινά¹.

Ἡ συγγένεια τῶν τρικλίτων βασιλικῶν τῆς Ρόδου πρὸς ἀναλόγους ἀνα-

Εἰκ. 57. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Καβακλί - Μεστζίδ.

τολικὰς εἶναι προφανές. Ἀρκεῖ νὰ παραβάλλῃ τις τὴν κατὰ πλάτος τομὴν των (εἰκ. 55 καὶ 56) πρὸς τὴν τῶν βασιλικῶν τοῦ Μπίν - μπιρ κίλισσέ τῆς Μ. Ἀσίας² καὶ τοῦ Ἀναζάρβου τῆς Κιλικίας³, ἵνα πεισθῇ.

¹ Ὁρα τὴν παρὰ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 209 εἰκ. 150 γενικὴν κάτοψιν.

² Strzygowski, Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, No VI.

³ G. Lowthian Bell, Rev. Arch, 1906 I p. 24-27.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς των τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα, λόγω τῶν τοιχογραφιῶν τὰς ὁποίας διασώζουσιν ἐσωτερικῶς, δὲν δύνανται νὰ εἶναι μεταγενέστερα τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Εἰς μεταβατικὸς τύπος μεταξὺ βασιλικῆς καὶ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μᾶς ἐμφανίζεται εἰς μίαν μόνον ἐκκλησίαν τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου τὸ Καβακλί-Μεστζίδ¹. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ μιᾶς βασιλικῆς μετὰ τρούλλου τοῦ ἐλαφρῶς προχωρημένου τύπου. Πράγματι ὁ ναὸς οὗτος (εἰκ. 57) παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς τρουλλαίας βασιλικὰς τετράγωνον περίπου σχῆμα, ἔχει τριμερὲς ἱερὸν κάπως στενότερον τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τρούλλον ἐν τῷ κέντρῳ στηριζόμενον ἐπὶ 4 ὀγκωδῶν πεσσῶν βαίνοντα δὲ πρὸς μὲν ἀνατολὰς καὶ πρὸς δυσμὰς ἐπὶ κυλινδρικῶν καμαρῶν, πρὸς βορρᾶν ὅμως καὶ νότον ἐπὶ δύο στενῶν κυλινδρικῶν λωρίδων εἰσχωρουσῶν εἰς τὸ σῶμα τῶν πεσσῶν. Ἐκ τῶν πλαγίων κλιτῶν (διαδρόμου), σώζεται μόνον τὸ βόρειον, καλυπτόμενον, ὅπως εἰς τὰς τρουλλαίας βασιλικὰς, διὰ χαμηλῆς κυλινδρικῆς καμάρας, συγκοινωνούσης πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ διὰ τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Ὁμοίᾳ θὰ ἦτο ἡ διάταξις καὶ τοῦ νοτίου κλίτους, ὅπερ ὅμως δὲν διεσώθη, ὡς καλυφθὲν ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων τουρκικῶν κτισμάτων.

2. ΝΑΟΙ ΣΤΑΥΡΟΕΙΔΕΙΣ ΕΓΓΕΓΡΑΜΜΕΝΟΙ

Οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι ναοὶ τῆς Ρόδου ἐμφανίζονται ἅπαξ μὲν μὲ τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρὸν ἰσοσκελῆ καὶ μὲ προσθήκην νάρθηκος², τρις δὲ μὲ τὸν σταυρὸν ἔχοντα τὸ δυτικὸν σκέλος μακρότερον τῶν λοιπῶν καὶ ἐστερημένοι νάρθηκος³.

Ὁ πρῶτος τύπος (εἰκ. 58) εἶναι ἀσφαλῶς ἀρχαιότερος, ἀνερχόμενος πιθανώτατα μέχρις αὐτοῦ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, ὡς προκύπτει ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ συστήματος τῆς τοιχοδομίας του, ὅπερ εἶναι ἀκανόνιστον μὲ παρεμβολὴν πλίνθων μεταξὺ τῶν λίθων, ἀφ' ἑτέρου δ' ἐκ τῶν τριῶν ἡμικυκλικῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ του, αἵτινες, ὡς γνωστόν⁴, προτιμῶνται κατὰ τοὺς πρὸ τοῦ 11ου αἰῶνας ἀντὶ τῶν ἡμιεξαγωνικῶν, αἱ ὁποῖαι συνηθίζονται ἀπὸ τοῦ 1000 καὶ ἐξῆς.

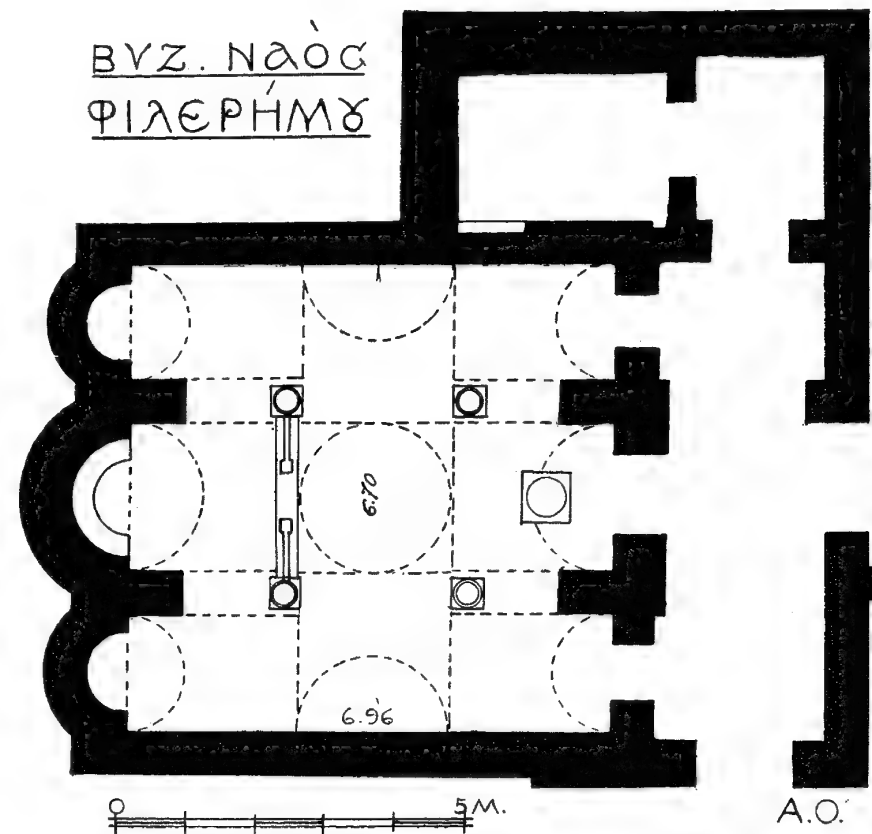
¹ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 189 εἰκ. 134.

² Κάτω ναὸς Φιλερήμου. (Δὲν πρόκειται περὶ τοῦ περιφήμου ναοῦ τῆς Παναγίας, ὅστις διεδέχθη τὴν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Ἰαλυσσοῦ ἰδρυθεῖσαν παλαιοχριστιανικὴν βασιλικήν, ἀλλὰ περὶ ἄλλου, εὐρισκομένου παρὰ τὴν δυτικὴν κλιτῶν τῆς Ἀκροπόλεως, ἀνασκαφέντος δ' ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν.

³ Ναοὶ: Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου, Δεμιρλί τζαμί (καταστραφέν ὑπὸ βόμβας κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον) καὶ Ἀγ. Ἰωάννης τοῦ Κάστρου Λίνδου.

⁴ Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916 σελ. 181.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικὴν του διάταξιν, ἥτις χρησιμοποιεῖ τέσσαρας μαρμαρίνους κίονας πρὸς στήριξιν τοῦ τρούλλου, αὕτη ἔλκει ἀναμφισ

Εἰκ. 58. Κάτοψις τοῦ ἐν Φιλερήμῳ κάτω ναοῦ.

βόλως τὴν καταγωγὴν της ἐκ Βυζαντίου, ὅπου καὶ τόσοι ἄλλοι ὁμοίου τύπου, ναοὶ ὑπῆρχον¹. Σημειωτέον δ' ὅτι τοῦ ναοῦ τούτου ἐσώθησαν κατὰ χώραν

¹ Millet, ἔ. ἀ. σ. 57 ἐξ. Βλέπων τις μόνον τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ (εἰκ. 1) θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκλάβῃ αὐτὸν καὶ ὡς βασιλικὴν τρίκλιτον ἔχουσαν καὶ τὰ τρία κλίτη κεκαλυμμένα διὰ κτιστῶν καμαρῶν. Ἐν τούτοις ἡ ἐν τετραγώνῳ τοποθέτησις τῶν κίωνων, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀναντίρρητον τεκμήριον ὑπάρξεως τρούλλου — ὡς ἀποδεικνύει ἡ Ἀγ. Σοφία τῆς Ἀρχίδος — ὅμως εἶναι ἐνδεικτικὴ, ὅτι μᾶλλον περὶ τρουλλωτοῦ ναοῦ ἢ περὶ βασιλικῆς πρόκειται. Ὁμοίαν ἀκριβῶς κάτοψιν πρὸς τὴν τοῦ Φιλερήμου καὶ ὡς πρὸς τὴν μορφήν καὶ ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις ἐμφανίζει καὶ ὁ ἐν Κύρῳ ναὸς τοῦ Λαμπαδιστοῦ, οὗ τὴν κάτοψιν ὄρα παρὰ Γ. Σωτηρίου, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου, Ἀθήναι 1935 εἰκ. 17 σελ. 27.

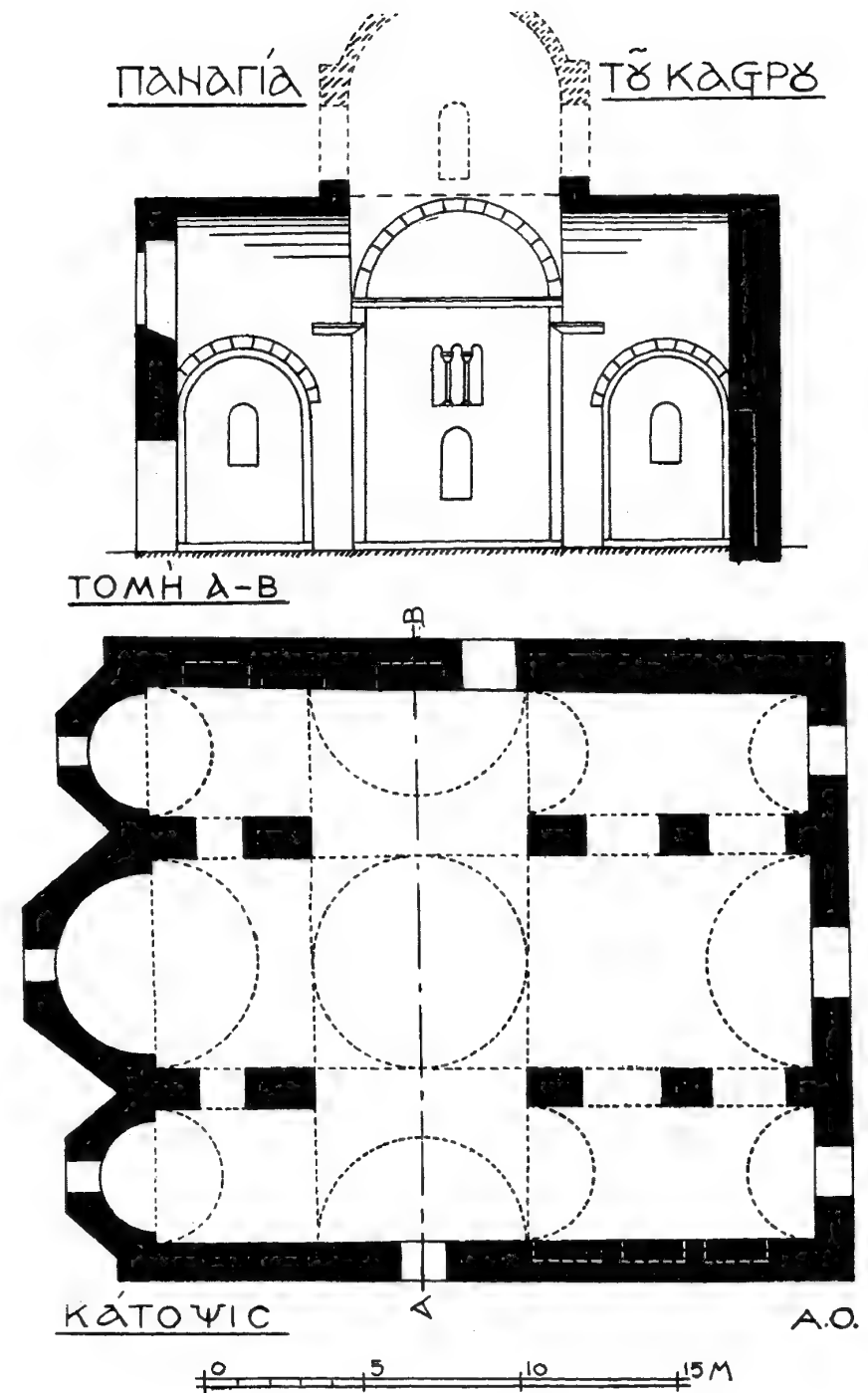
καὶ τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου, ὅπερ, περιέργως, ἐξετείνετο μόνον μεταξύ τῶν δύο ἀνατολικῶν κίωνων οὐχὶ δὲ καὶ πέραν αὐτῶν πλαγίως μέχρι τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, πράγμα τὸ ὁποῖον πρέπει νομίζω, νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀρχαϊσμός. Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου δὲ διασωζομένων ἐγκοπῶν συνάγεται, ὅτι τὸ τέμπλον εἶχε μίαν μόνον θύραν ἐν τῷ μέσῳ, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς ἀνὰ ἓνα πεσίσκον φέροντα ἄνωθεν κιονίσκον καὶ περαιτέρω ἐν θαρράκιον διήκον ἀντιστοιχῶς μέχρι τοῦ Β. Α. καὶ τοῦ Ν. Α. κίονος. (εἰκ. 58) Διεπιστώθη ἐπίσης κατὰ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ καὶ τμήμα τοῦ μαρμαροθετήματος τοῦ δαπέδου του, ἐμφανίζον λευκὸν δίσκον, διαμέτρου 0. μ., περιβαλλόμενον ὑπὸ στεφάνης ἐκ πολυχρῶμων τριγωνιδίων.

Ὁ τύπος τοῦ ἐν Φιλερήμῳ κάτω ναοῦ ἀνήκει εἰς τὴν ὑπὸ στοιχεῖον Γ κατηγορίαν τετρακιονίων ναῶν, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψα εἰς ἄλλην μελέτην μου, καταχωρισθεῖσαν εἰς τὸν Ε' τόμον τοῦ Ἀρχείου τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος (σ. 7 εἰκ. 4).

Τὰ τέσσαρα ἀκραῖα διαμερίσματα φαίνεται πιθανώτερον, ὅτι θὰ καλύπτοντο διὰ κυλινδρικῶν καμαρῶν. Ἀκολουθεῖ λοιπὸν ὁ ὑπ' ὄψιν ναὸς κατὰ τοῦτο τὴν Ἑλλαδικὴν σχολήν, ἥτις σχετίζεται μᾶλλον πρὸς τὴν Ἀνατολήν.

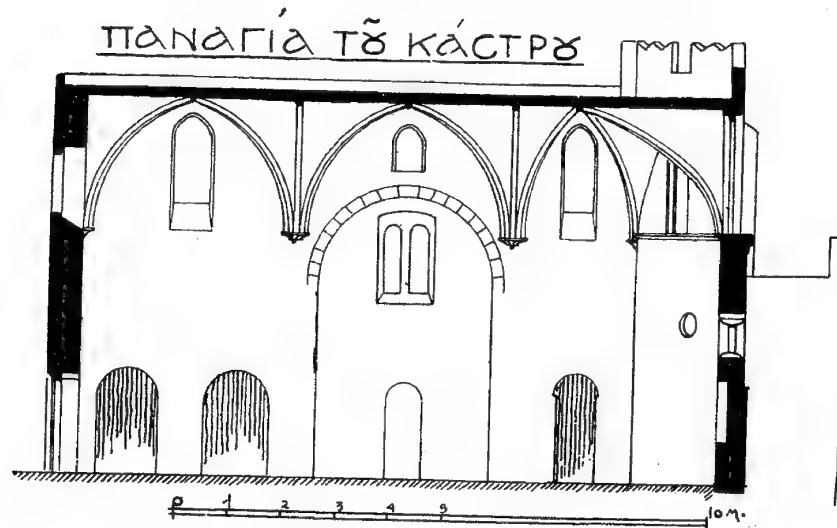
Ἐκ τοῦ δευτέρου τύπου τῶν ἐγγεγραμμένων σταυροειδῶν ἡ Παναγία τοῦ Κάστρου Ρόδου¹ (εἰκ. 59) παρουσιάζει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ λόγῳ

¹ Ὁ ὑπ' ὄψιν ναὸς φαίνεται ὅτι ἦτο ἀνέκαθεν ἀφιερωμένος εἰς τὴν Παναγίαν λόγῳ δὲ τοῦ μεγέθους του θὰ ἐχρησίμευεν ὡς μητροπολιτικὸς ναὸς ἥδη ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν. Ὡς μητρόπολιν ἄλλως τε τὸν ἐχρησίμοποίησαν ἀργότερον καὶ οἱ καταλαβόντες αὐτὸν Λατῖνοι. Πράγματι παπικὴ βούλλα τοῦ 1322 ἀναφέρει «ecclesiam cathedralē positam in civitate seu castro Rhodi» (Archives de l'Orient Latin I, 269, XXXVII, Gabriel, ἔ. ἀ. σ. 170 σημ. 1). Ἄλλο δὲ πάλιν κείμενον τοῦ ἔτους 1476 καθορίζει καὶ τὴν θέσιν τῆς καὶ τὸ ὄνομά της· διότι ἀναφέρει ὅτι «ἔπεσε τμήμα τι τοῦ περὶ τὸν λιμένα τῆς Ρόδου τείχους, κείμενον ὀπισθεν τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς ἀγίας Μαρίας τοῦ Κάστρου Ρόδου (Sancte Marie Castelli Rhodi)» (Gabriel σ. 170). Προσθέτει δὲ τὸ αὐτὸ ὡς ἄνω ἐγγραφον, ὅτι τὸ καταπεσὸν τμήμα τοῦ τείχους «ἀνακατεσκευάσθη μὲ πάχος 12 ποδῶν» ἥτοι 3.15 μ. Ὑφίσταται δ' ὄντως τοιοῦτον πάχος τείχους ἀκριβῶς ὀπισθεν τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐξεταζομένου ναοῦ (πβλ. Gabriel, ἔ. ἀ. σ. 172) ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι πρόκειται περὶ ναοῦ τῆς Παναγίας. Ἀφ' ἑτέρου ἐν τῇ μνημονευθείσῃ βούλλᾳ τοῦ 1322 καθορίζεται ὡσαύτως, ὅτι οἱ Λατῖνοι ἀρχιεπίσκοποι «θὰ καταλάβουν καὶ τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν οἶκον, ὅπου συνήθιζε νὰ κατοικῇ ὁ Ἑλλην ἀρχιεπίσκοπος, ὄντα ἀνώγειον καὶ κατώγειον, μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ εὐρισκομένου κλιβάνου καὶ λουτροῦ» (Archives de l'Orient Latin I. 269. XXXVII). Κατὰ τὸ κείμενον ὁμῶς τοῦ 1476 ἡ οἰκία αὕτη ἐγεινίαζε πρὸς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας. Ὁ σήμερον ὑφιστάμενος ναὸς τῆς Παναγίας συνέχεται πρὸς Βορρᾶν πρὸς ὁλοσχερῶς ἀνακαινισθεῖσαν οἰκίαν, ἥς ὁ ἄνω ὁροφος ἐξετείνετο ἄλλοτε μέχρις ὑπεράνω τοῦ Β. Α. διαμερίσματος τοῦ σταυροῦ τῆς ἐκκλησίας (Gabriel, ἔ. ἀ. σ. 174) Πρέπει λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι παλαιότερον ἡ οἰκία αὕτη θὰ ἦτο ὁ οἶκος τοῦ Ἑλληνος ἀρχιεπισκόπου καὶ ἐπομένως ἡ συνεχόμενη πρὸς αὐτὸν ἐκκλησία ἦτο ἡ μητρόπολις τῶν ὀρθοδόξων κατοίκων τῆς νήσου πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν Λατίνων καταλήψεως αὐτῆς.

Εἰκ. 59. Κάτοψις καὶ κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου ἐν ἀναπαράστασει.

τῆς ἐπιμελοῦς κατασκευῆς της. Ὡς ἔχει σήμερον ὁ ναὸς οὗτος εἶναι κατὰ μὲν τὰ κάτω αὐτοῦ μέρη ἀγνῶς βυζαντινός, κατὰ δὲ τὰ ἄνω ἦτοι τὴν στέγην καὶ τὰ ὑπ' αὐτὴν παράθυρα γοτθικὸς (ἱπποτικὸς). Πόθεν προῆλθε τὸ μείγμα τοῦτο; Δύο ὑποθέσεις εἶναι δυναταί: ἢ ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶχεν εἰσέτι τελειώσεισθαι ὅταν ἡ Ρόδος κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν (1309), οὗτοι δὲ σφετερισθέντες αὐτὸν τὸν ἐστέγασαν διὰ τῶν οἰκείων των γοτθικῶν σταυροθολίων, ἢ — ὅπερ πιθανώτερον — ὅτι εἶχε μὲν περατωθῇ ἤδη ἐπὶ τῶν Βυζαντινῶν

Εἰκ. 60. Κατὰ μῆκος τομή τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου.

ἡ ἐκκλησία ἄλλ' ὁ τρούλλος της καὶ αἱ κατὰ μῆκος καμάραι της κατέπεσαν ἔνεκα τινὸς τῶν συχνῶν σεισμῶν, οἱ ὅποιοι συνταράσσουν τὸ ἔδαφος τῆς Ρόδου, ἀργότερον δ' οἱ κατακτεταὶ ἱππῶται καταλαβόντες αὐτὴν ἐστέγασαν ἐκ νέου, διὰ γοτθικῶν ὅμως πλέον θόλων. Ὅπως δὲ ἡ ἀρχὴ τῆς οἰκοδομίας τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τὸν 13ον αἰῶνα¹.

¹ Ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας μετεβλήθη, ὅπως καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ναοὶ τοῦ Κάστρου, εἰς τζαμί, ὀνομασθὲν Ἐντεροῦν ἢ Καντουρι τζαμί. Λόγῳ τῆς δευτέρας ταύτης ὀνομασίας ὑπετέθη ἐσφαλμένως ὑπὸ τινων, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν ἀγ. Αἰκατερίνην (πβλ. Rottiers ἔ. ἀ. σ. 278). Κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν προσετέθη πρὸς δυσμὰς ἀνοικτὴ κιονοστήρικτος στοὰ (ρεβὰν) φέρουσα ὑπεράνω ἐκάστου τῶν τριῶν διαμερισμάτων της ἀνὰ ἓνα ἡμισφαερικὸν θόλον. Κατὰ δὲ τὴν Ν.Δ. γωνίαν τοῦ ναοῦ προσετέθη καὶ μιναρές. Στοὰ καὶ μιναρές δὲν ὑφίστανται σήμερον κατεδαφισθέντα ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν, οἵτινες ἐξετέλεσαν καὶ τινὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας ἐν τῷ ναῷ· τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως των ὅμως μᾶς διέσωσεν ὁ Gabriel (Cité de Rhodes σ. 170 εἰκ. 113) καὶ ὁ Balducci (Architettura turca in Rodi σ. 71 εἰκ. 42).

Μέχρις ἀκόμῃ τοῦ 1826, ὅτε ἐπεσκέφθη τὸν ναὸν ὁ Rottiers, ἐσώζοντο

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη πλησιέστερον τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ. Καὶ ἡ κάτοψίς του καὶ ἡ μέχρι τῆς βάσεως τοῦ τρούλλου ἀσφαλῶς ἀποκαθισταμένη ἀρχικὴ τομὴ του παρουσιάζουν τὸν ἀγνῶς βυζαντινὸν τύπον. Ὁ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ ὀρθογωνίῳ ἐγγεγραμμένος «λατινικὸς» σταυρὸς διαγράφεται σαφῶς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καταλείπων εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τὰ συνήθη τέσσαρα παρά- πλευρα διαμερίσματα. Ἐκ τούτων τὰ δύο ἀνατολικά μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, προεκτείνόμενα καὶ δι' ἡμικυκλικῶν ἐσωτερικῶς καὶ τριπλεύρων ἐξωτερικῶς ἀψίδων, ἀπαρτίζουν τὸ πρεσβυτέριον. Ἡ μεταξὺ τῶν πλαγίων διαμερισμάτων καὶ τοῦ μέσου κλίτους ἐπικοινωνία τελεῖται κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα δι' ἑνὸς ὑψηλοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος, κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν διὰ δύο¹ χαμηλοτέρων χωριζομένων διὰ τετραγώνου πεσσοῦ (εἰκ. 59).

Εἰς ἕκαστον τῶν τριῶν δυτικῶν κλιτῶν ἀντεστοίχει καὶ ἀνὰ μία θύρα εἰσόδου (εἰκ. 59). Ἀνὰ μία δὲ ἄλλη θύρα θὰ εἶχε προβλεφθῇ εἰς τὸ μέσον ἐκάστης τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ. Ἐκ τούτων ὅμως μόνον ἡ βόρειος ὑφίσταται², τῆς νοτίας μετατραπείσης ἀργότερον εἰς βαθεῖαν κόγχην, λόγῳ γειτνιάσεως πρὸς ἄλλην οἰκοδομήν.

Ὅλα γενικῶς τὰ διαμερίσματα τοῦ ναοῦ ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικών καμαρῶν, πλὴν βεβαίως τῶν τριῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ, αἱ ὁποῖαι ἐστεγάζοντο διὰ τεταρτοσφαιρίων. Ἐκ τῶν καμαρῶν αἱ τοῦ μεσαίου κλίτους εἴτε δὲν προέλαβαν νὰ γίνουν εἴτε ἀντικατεστάθησαν ἀργότερον διὰ σειρᾶς βεργω- τῶν σταυροθολίων στηριχθέντων ἐπὶ κυλινδρικών· τοῦτ' αὐτὸ ἐγινε καὶ διὰ τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς μεσαίας ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ.

Τὰ παράθυρα τῶν πλαγίων κλιτῶν τοῦ ναοῦ θὰ ἦσαν ἀρχικῶς χαμη- λότερα, οἱ δὲ ἱππῶται τὰ ἐποποθέτησαν ὅπου ἀνοίγονται σήμερον (εἰκ. 60). Ὁ Gabriel (σ. 173) διέκρινε παλαιότερον λείψανα διλόβου παραθύρου μετὰ διαχωριστικοῦ κιονίσκου εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ, τὸ ὁποῖον ἔφραξαν οἱ ἱππῶται, ὡς ἔπραξαν καὶ διὰ μέγα τρίλοβον παράθυρον τῆς μεγάλης κόγχης τοῦ ἱεροῦ μετὰ μαρμαρίνων διαχωριστικῶν κιονίσκων.

Ὅχι μόνον τὰ περίτεχνα γοτθικὰ ὑαλοστάσια τῶν παραθύρων (15ου αἰῶνος ἢ ἀρχῶν 16ου) ἀλλὰ καὶ αὐταὶ ἀκόμῃ αἱ ἐγχρωμοὶ ὑαλοὶ αὐτῶν, αἱ ποικιλλόμεναι διὰ παρα- στάσεων καὶ ἱπποτικῶν ἐμβλημάτων. (Ὅρα τὰ σχέδια καὶ τὴν περιγραφὴν των παρὰ Rottiers, Atlas πίν. XXXV, XXXVII καὶ LXXIII 17 καὶ 28 καὶ Gabriel ἔ. ἀ. σ. 174).

¹ Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Gabriel (Cité σ. 172 εἰκ. 116) σχεδιάζεται ἐν καὶ μόνον, χαμηλωμένον μάλιστα, τόξον συνδέον τὸν κεντρικὸν πεσσὸν πρὸς τὴν παραστάδα τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Κατὰ τὴν γενομένην ὑπὸ τῶν Ἱταλῶν ἀναστηλώσειν ἀπεδόθη ἡ ὀρθὴ βυζαντινὴ διάταξις τῶν δύο τόξων, προφανῶς ἐπὶ τῇ βάσει οἰκοδομικῶν ἐνδείξεων καὶ ἄλλων σωζομένων ἀναλόγων παραδείγματα των. Ὁμοίως καὶ τὸ χαμηλωμένον τόξον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος ἀνεστηλώθη ὀρθῶς ἡμικυκλικὸν καὶ ὑψηλότερον.

² Εἰς τὸ σχέδιον τοῦ Gabriel (Cité σ. 170 εἰκ. 113) ἡ θύρα τῆς πλαγίας πλευρᾶς οὐδόλως σημειοῦται.

Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἀπεκαλύφθη καὶ ἀποκατεστάθη κατὰ τὰς γενομένας ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας (εἰκ. 61). Ἀντὶ τοῦ φραχθέντος βυζαντινοῦ τριλόβου παραθύρου ἠνοίχθησαν ἐκατέρωθεν δύο στρογγύλοι φεγγῖται ἄγνωστον ἂν ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν ἢ τῶν Τούρκων. Πάντως βέβαιον πρέπει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι

Εἰκ. 61. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τρίλοβον παράθυρον τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου.

τὰ ἐπὶ τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοίχου ἀνοιχθέντα ἀρκοσόλια εἶναι ἔργα τῶν Ἱπποτῶν, οἵτινες ἔθαψαν ὑπ' αὐτὰ σημαίνοντα πρόσωπα.

Τὸ δεύτερον παράδειγμα σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ ἀποτελεῖ μεγάλη ἐκκλησία κειμένη εἰς ἱκανὴν ἀπόστασιν πρὸς νότον τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου, γνωστὴ δὲ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ τζαμίου εἰς τὸ ὁποῖον μετεβλήθη ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦτοι ὡς Δεμιρλί - τζαμί¹.

¹ Δεμιρλί τζαμί σημαίνει τὸ τζαμί μὲ τὰ σίδερα. Ὀνομάσθη δ' οὕτω λόγῳ τῶν σιδηρῶν κυκλιδωμάτων τὰ ὁποῖα ἔφεραν εἰς τὰ παράθυρα αὐτοῦ.

Ἡ ἐκκλησία αὕτη, σωζομένη ἐν καλῇ καταστάσει μέχρι τοῦ τελευταίου πολέμου, κατεστράφη δυστυχῶς τὸ 1943 (;) σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ βόμβας. Σήμερον σώζονται ἐξ αὐτῆς μόνον τὰ ἐδάφη κατασκευῆς τῶν τοίχων τῆς καὶ αἱ εἰς ὀλίγων μόνον μέτρων ὕψος διατηρούμεναι τρεῖς ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ τῆς, (εἰκ. 62) ἐσωτερικῶς τῶν ὁποίων διακρίνονται τοιχογραφίαι τινές, περὶ τῶν ὁποίων θέλομεν ὁμιλήσει εἰς τὸ περὶ τῆς ζωγραφικῆς διακοσμῆσεως τῶν ναῶν τῆς Ρόδου κεφάλαιον. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ὀλίγων σωζομένων λειψάνων δύναται τις νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν διὰ κανονικῶν, ἰσοδόμως τεθειμένων πωρολίδων τοιχοδομίαν τοῦ παλαιοῦ κτηρίου, τοῦ ὁποίου τὴν τομὴν μᾶς διέσωσεν εὐτυχῶς ὁ Gabriel¹. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ὁμοιότης τῆς κατόψεως τοῦ Δεμιρλί - τζαμίου (εἰκ. 62) πρὸς τὴν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου (εἰκ. 59). Ἡ μόνη διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ἔγκειται ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὰς κάπως μικροτέρας διαστάσεις τοῦ Δεμιρλί² καὶ ἀφ' ἑτέρου εἰς τὴν ἀποκοπὴν τῆς Β. Δ. γωνίας τοῦ τελευταίου προκληθεῖσαν λόγῳ τῆς παρ' αὐτὴν ὑπάρξεως ἐπικαμποῦς ὁδοῦ. Κατὰ τὰ λοιπὰ ἔχομεν καὶ ἐδῶ τὸν ἐγγεγραμμένον σταυρὸν μὲ τὸ δυτικὸν σκέλος πολὺ μακρότερον τῶν ἄλλων καὶ συγκοινωνοῦν πρὸς τὰ παράπλευρα διαμερίσματα διὰ δύο τοξωτῶν ἀνοιγμάτων, τὰ ὁποῖα ἐδῶ, ἔνεκα τῆς μνημονευθείσης ἀποκοπῆς τῆς Β. Δ. γωνίας, περιωρίσθησαν πρὸς βορρᾶν εἰς ἓν καὶ μόνον (εἰκ. 62). Καὶ ἐδῶ ἀκόμη ἕκαστον τῶν κλιτῶν τοῦ ναοῦ καταλήγει πρὸς ἀνατολὰς εἰς μίαν ἡμικυκλικὴν ἐσωτερικῶς, τρίπλευρον δ' ἐξωτερικῶς ἀψίδα (εἰκ. 62). Ἡ μεσαία ὁμως κόγχη εἶναι εἰς τὸ Δεμιρλί πολὺ μεγαλυτέρα ἐν σχέσει πρὸς τὰς πλαγίας παρ' ὅσον εἶναι εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Κάστρου (πβλ. εἰκ. 59 καὶ 62).

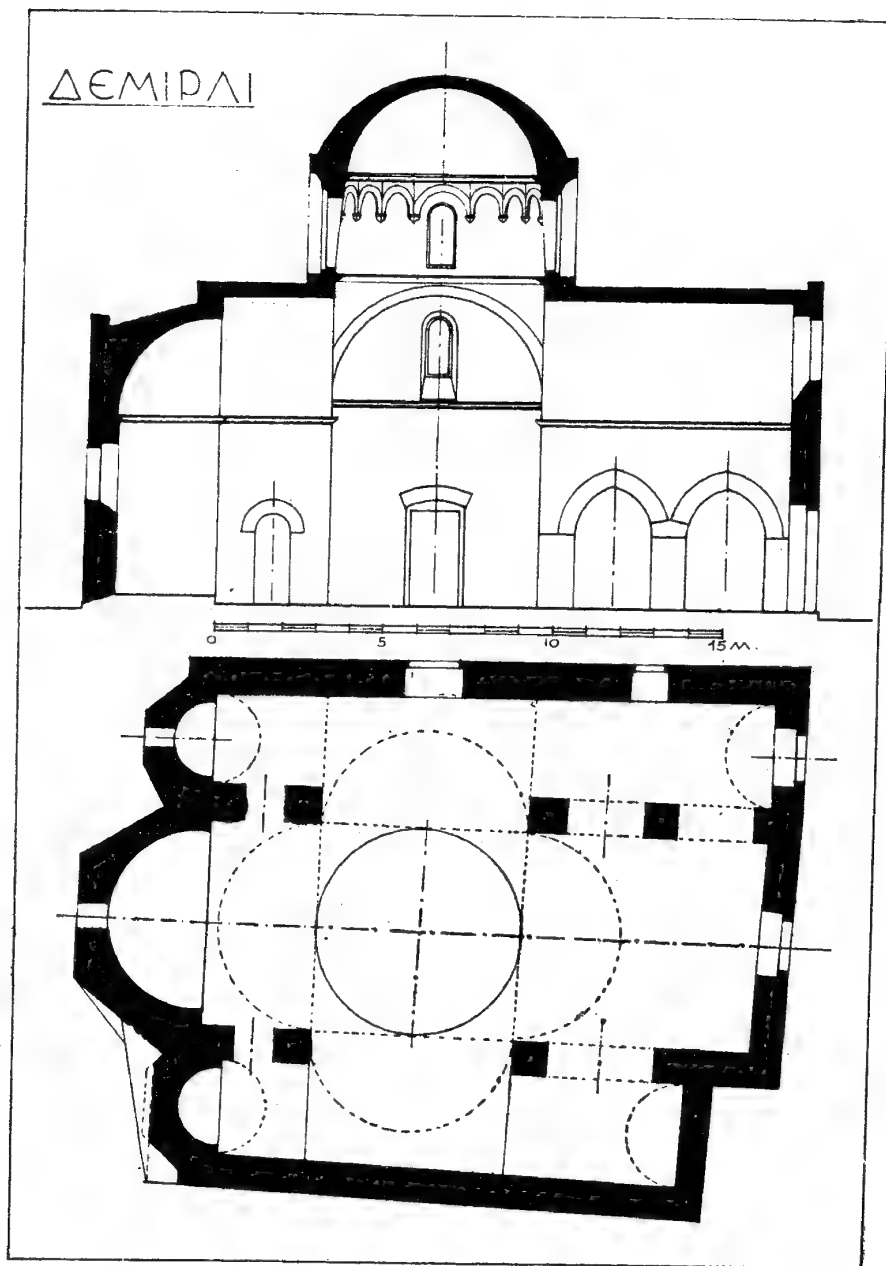
Τόσον τὰ κατὰ μῆκος, ὅσον καὶ τὰ ἐγκάρσια σκέλη τοῦ σταυροῦ ἐκαλύπτοντο δι' ἡμικυκλικῶν καμαρῶν ἐμφανιζομένων πλαγίως διὰ τριγωνικῶν ἀετωμάτων· τοῦναντίον τὰ παράπλευρα διαμερίσματα ἐστεγάζοντο δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένων θόλων³.

Ὁ ναὸς ἦτο προσιτὸς ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς διὰ μεγάλης θύρας ἀνοιγομένης εἰς τὸ μέσον κλίτος καὶ ἑτέρας κατὰ τὸ νότιον κλίτος. Ἡ μέση θύρα ἔφερε ποτὲ περίθυρον μὲ γλυφὰς καὶ ἀρχαῖζουσιν διακόσμησιν ἐκ τετρακτίνων ἀστέρων· ἄνωθεν δ' αὐτῆς ὑπῆρχε κόγχη μὲ ἡμικυκλικὴν ἄνω ἀπόληξιν. Ἀργότερον πρὸ τῆς θύρας κατεσκευάσθη τετράγωνον προστώον μετὰ δύο στηριγμάτων ὑποβασταζόντων γοτθικὸν θόλον. Πλὴν δὲ τῆς θυρικῆς ὑπῆρχε καὶ ἄλλη θύρα ἀνοιγμένη εἰς τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ, διὰ τῆς ὁποίας ὁ ναὸς ἐπεκοινωνεῖ πρὸς αὐτὴν ἐκτεινομένην νοτίως τοῦ ναοῦ.

¹ Cité de Rhodes σ. 186, εἰκ. 131.

² Ἐσωτερικαὶ διαστάσεις Δεμιρλί: μῆκος ἐσωτερικὸν ἀπὸ δυτικοῦ τοίχου μέχρι τῆς ἀψίδος 17 μ., πλάτος 14.60 μ. ἔναντι ἀντιστοίχων τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου 20,95 καὶ 17.50 μ.

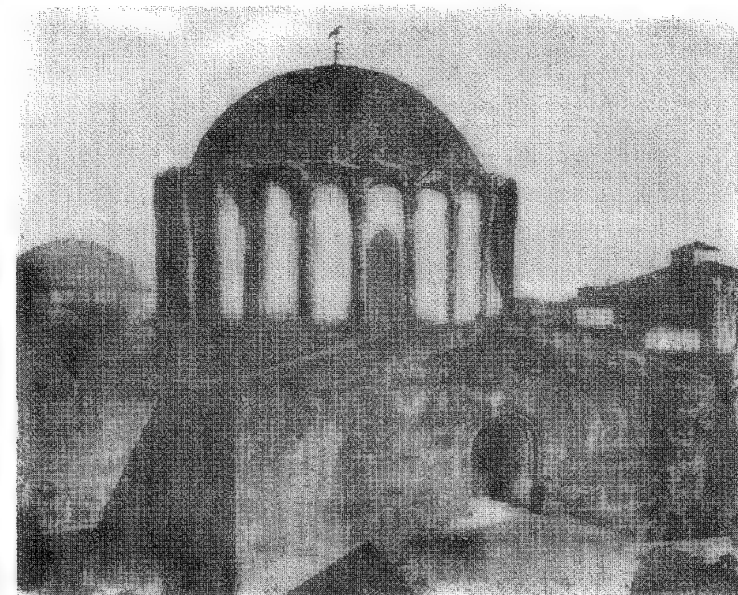
³ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 187.

Εικ. 62. Κάτοψις καὶ κατὰ μήκος τομή τοῦ Δεμιρλί-τζαμιού (σχέδιον Paolini).

Καὶ ἡ δευτέρα δ' αὕτη θύρα ἐπροστατεύθη ἀργότερον διὰ θολωτοῦ προστώου. Δὲν εἶναι ἀπίθανον τὰ σήμερον νοτίως καὶ νοτιοανατολικῶς τοῦ ναοῦ σωζόμενα κελλία μεταγενεστέρου τουρκικοῦ μεδρεσέ ν' ἀντικατέστησαν παλαιότερα κελλία βυζαντινῆς μονῆς, τῆς ὁποίας τὸ καθολικὸν ἀπετέλει ὁ ἐξετασθεὶς ναός.

Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος ἦτο ὁ κεντρικὸς τροῦλλος τοῦ ναοῦ (εἰκ. 62 καὶ 63). Οὗτος φέρων τέσσαρα μόνον παράθυρα κατὰ τοὺς κυρίους ἄξονας

Εἰκ. 63. Ὁ διὰ βόμβας καταστραφεὶς τροῦλλος τοῦ Δεμιρλί-τζαμιού (Φωτογρ. Gabriel).

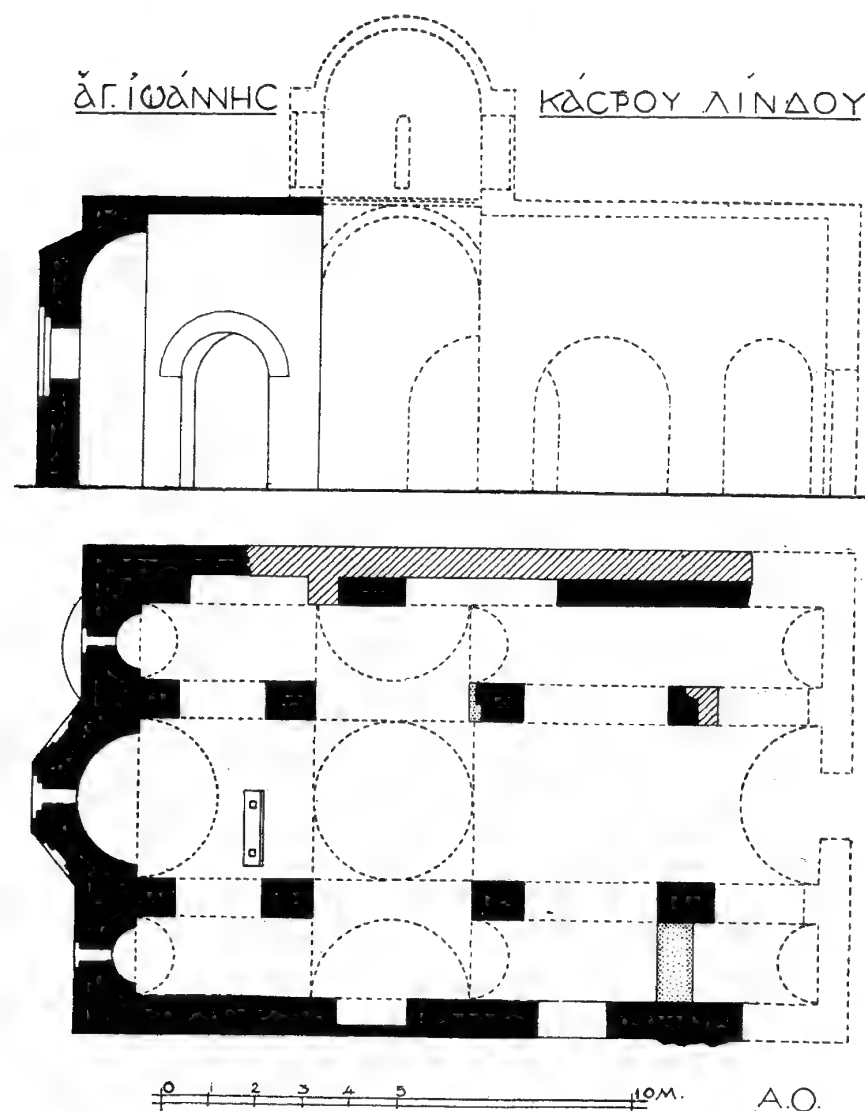
διεκόμεϊτο ἐξωτερικῶς διὰ 24 λεπτῶν πωρίνων κιονίσκων συνδεομένων ἄνω δι' ἡμικυκλικῶν λαξευτῶν τόξων. Ἐσωτερικῶς ὁ τροῦλλος παρουσιάζει εὐθύς ὑπὸ τὰς γεννήσεις τοῦ ἡμισφαιρικοῦ τοῦ θόλου 16 τόξα βαίνοντα ἐπὶ κιλλιβάντων (εἰκ. 62), σχηματίζοντα δὲ πρῶσμα δεκαεξάγωνον. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ τοιαύτη διάταξις τοῦ τροῦλλου ἔχει ἐπηρεασθῇ ἐκ τῆς ἱπποτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς· δι' ὃ καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ Δεμιρλί τζαμιού θὰ πρέπη νὰ τεθῇ εἰς τὸν 14^{ον} αἰῶνα.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἅγιον εἰς τὸν ὁποῖον ἦτο ἀφιερωμένος ὁ ἐξεταζόμενος ναὸς ὁ μὲν Guerin¹ ὑπέθεσε παλαιότερον, ὅτι θὰ ἦτο ὁ ἅγ. Αὐγουστίνος, ὁ δὲ Gabriel² ὁρθότερον φρονεῖ, ὅτι τὸ Δεμιρλί-τζαμί θὰ ἐκτίσθη

¹ L'île de Rhodes σ. 139.

² Cité de Rhodes σ. 188.

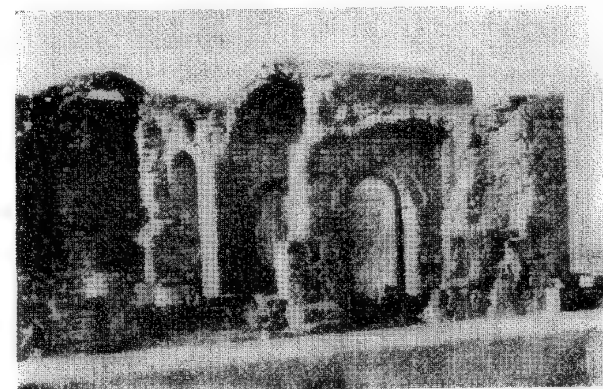
ὡς δεύτερος μητροπολιτικὸς ναὸς τῶν Ἑλλήνων ματὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν κατάληψιν τοῦ πρώτου ἦτοι τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

Εἰκ. 64. Κάτοψις καὶ τομὴ (ἐν ἀναπαράστασει) τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ κάστρου Λίνδου.

Ἄς ἐξετάσωμεν ἤδη τὸ τρίτον παράδειγμα σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ δηλ. τὸν ἅγιον Ἰωάννην τῆς ἀκροπόλεως τῆς Λίνδου. Ὁ ναὸς αὐτὸς

ἐκτίσθη εὐθὺς πρὸ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς μεγάλης κάτω στοᾶς τῶν ἀρχαίων Προπυλαίων τῆς Λινδίας ἀκροπόλεως, ὅταν πιθανῶς ταῦτα δὲν ὑφίσταντο πλέον. Ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν παλαιότερων περιηγητῶν¹ ὑπὸ τὴν προσωνομίαν τοῦ ἁγ. Ἰωάννου, ὑπὸ τοῦ Berg² δὲ μάλιστα ἀπεικονίσθη ἐν σμικρῷ ἡ ἀνατολικῇ πλευρᾷ του, ἥτις καὶ μόνη διατηρεῖται μέχρι σήμερον μετὰ τῶν συνεχόμενων πρὸς αὐτὴν καμαρῶν τοῦ ἱεροῦ. Πάντα τὰ ὑπόλοιπα τμήματά του ἔχουν καταπέσει, χαμηλὰ δὲ μόνον τμήματα τῶν τοίχων διασωθέντα ἐπιτρέπουσι τὴν συμπλήρωσιν τοῦ σχεδίου τῆς κατόψεως, καὶ ταύτης ὅμως οὐχὶ ἐξ ὁλοκλήρου.

Εἰκ. 65. Ὁ ἁγ. Ἰωάννης τοῦ κάστρου Λίνδου ἀπὸ Ν.Α.

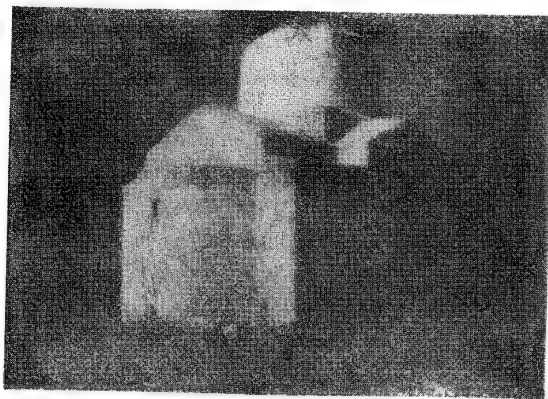
Οὕτω π.χ. δὲν διακρίνεται καλῶς ποῦ ἀκριβῶς ἔκειτο ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, δι' ὃ καὶ ἐν τῷ παρατιθεμένῳ σχεδίῳ (εἰκ. 64) ἀπεδόθη αὐτὴ δι' ἐστιγμένων γραμμῶν. Ὁ ναὸς εἶναι κατὰ τὴν ἀνατολικήν, τὴν νοτίαν καὶ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ πλευρὰν ἐλεύθερος, κατὰ τὴν βόρειον ὅμως συνέχεται πρὸς μέγα Ἱπποτικὸν κτήριον, μεθ' οὗ καὶ συγκοινωνεῖ διὰ θύρας (εἰκ. 64).

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἠνοίγοντο ἐσωτερικῶς δύο τυφλαὶ ἀψίδες (εἰκ. 64). Πάντως καὶ ἐδῶ ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς εἶχε τὸ δυτικὸν αὐτοῦ σκέλος πολὺ μακρότερον τῶν ἄλλων, διὰ δὲ τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ ὡς καὶ τὰ τέσσαρα παράπλευρα διαμερίσματα, ἐκαλύπτοντο διὰ κυλινδρικών καμαρῶν ἡμικυκλικῆς τομῆς, ἐκτισμένων διὰ μεγάλων πελεκητῶν παρολίσθων. Τῶν ἐγκαρσίων καμαρῶν σώζονται σήμερον σαφῶς αἱ γεννήσεις τοῦ βορείου σκέλους, ὥστε δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ναὸς ἔφερε τρούλλον ἐν τῷ μέσῳ. Ποία ὅμως ἦτο ἡ μορφή καὶ ποῖαι αἱ ἀναλογίαι τοῦ τρούλλου τούτου ἀγνοοῦμεν.

¹ V. Guérin, Voyage dans l'île de Rhodes Paris 1830 σ. 228. Billiotti - Cottret, L'île de Rhodes, 1881 σ. 386.

² Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862, πίν. 10.

Τὰ πλάγια κλίτη συνεκοινώνουν πρὸς τὸ μέσον κατὰ μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα δι' εὐρέως τοξωτοῦ ἀνοίγματος μὲ τονισμένην ἐξωτερικῶς τὴν ἄντυγα (εἰκ. 65), κατὰ δὲ τὸ δυτικὸν διὰ, δύο πιθανώτατα, τοξωτῶν, ἀνίσων ἀνοιγμάτων, τὰ ὅποια ἐν τῇ παρατιθεμένη τομῇ (εἰκ. 64) ἀποκατέστησα ἰσοῦσῃ πρὸς τὸ σωζόμενον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ δύο πρῶτα παραδείγματα, ὁ ἅγ. Ἰωάννης τῆς Λίνδου εἶχε μόνον τὴν κόγχην τοῦ μέσου κλίτους ἐξέχουσιν, τὰς δὲ τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ ἀνοιγμένας εἰς τὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Φαίνεται ὅμως, ὅτι καὶ αἱ κόγχαι

Εἰκ. 66. Ἀπομυκιστὶς τοῦ ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπί ἀπὸ Β.Α.

αὗται εἶχον σχεδιασθῇ μὲ ἐξοχήν· τοῦτο τοῦλάχιστον συνάγεται ἐκ τῆς ὑπάρξεως καμπύλου ἐξέχοντος θεμελίου πρὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 64). Δὲν εἶναι ὅμως ἀπίθανον τὸ θεμέλιον τοῦτο νὰ ἀνήκῃ καὶ εἰς προϋπάρχοντα ἐπὶ τῆς αὐτῆς θέσεως ναόν, ὥστε αὐτὸν ἐκείνον εἰς τὸν ὁποῖον Κωνσταντῖνος ὁ Λίνδιος ἀνέθεσε τὴν εἰκόνα, περὶ ἧς τὸ σχετικὸν ἐπίγραμμα τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας.

Ἡ ἐξωτερικὴ τοιχοποιία τοῦ ναοῦ δύναται νὰ κριθῇ μόνον ἐκ τῆς εἰς ὕψος σωζομένης κόγχης του καὶ τῶν γειτονικῶν τῆς τοίχων.

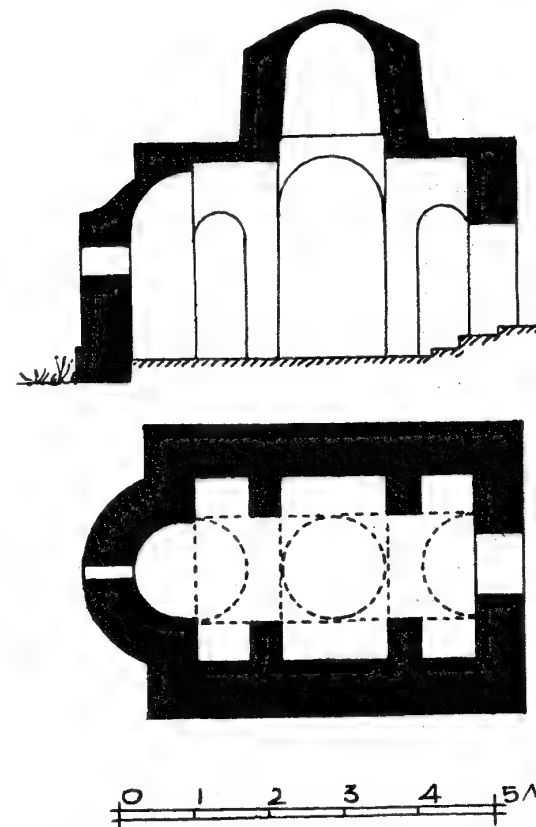
Ἐνταῦθα λοιπὸν οἱ κανονικοὶ πωρόλιθοι παρουσιάζουσι κατὰ τοὺς ἄρμους τῶν μικρὰ τεμάχια ὠχρεοῦθρων πλίνθων, ἐφ' ἑκάστης δὲ πλευρᾷ τῆς τριπλεύρου ἐξωτερικῶς μέσης κόγχης ἀνοίγονται ἀβαθεῖς βαθμιδῶται ἀψίδες, αἵτινες ἐνθυμίζουσι τὰς ἀναλόγους κόγχας τῶν ναῶν τῆς Παλαιολογείου περιόδου¹.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τοῦ ἁγ. Ἰωάννου αὕτη πρέπει νὰ τεθῇ μᾶλλον εἰς τὸν 13^{ον} αἰῶνα ἢτοι πρὸ τῆς ἀφίξεως τῶν Ἰππο-

¹ Π. χ. τῆς παρὰ τὸ Βουργαρέλι Παναγίας Βελλᾶς (Ὁρλάνδος, Ἡπειρωτικὰ Χρονικά Β' σ. 158 εἰκ. 6) κλπ.

τῶν, οἵτινες ἀναμφιβόλως δὲν θὰ ἐπέτρεπον ἐντὸς τοῦ ὀχυροτέρου ἴσως κάστρου, ὅπερ ἐκ τῶν πρώτων κατέλαβον, τὴν ἀνίδρυσιν τόσον μεγάλου μάλιστα ναοῦ ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων.

Εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρουλλοῦ ναῶν τῆς Ρόδου ὑπάγεται καὶ εἰς τύπος, ὁ ὁποῖος ἐφηρμόσθη εἰς ναοὺς μικροτέρας

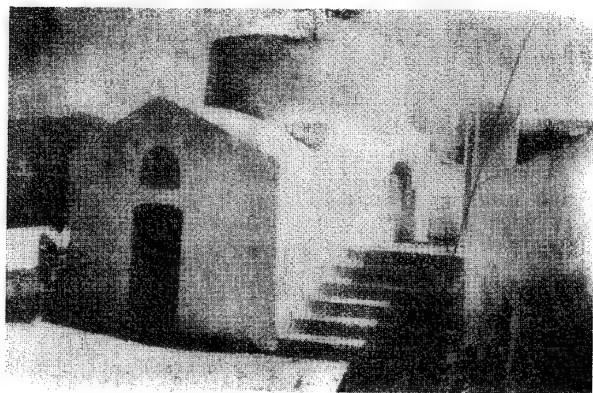
Εἰκ. 67. Κάτοψις καὶ τομὴ ἁγ. Γεωργίου στὸ Καπί.

κλίμακος, ὥς π. χ. εἰς τὸν ἁγ. Γεώργιον στὸ Καπί (= Κηπί[ον]) (εἰκ. 66 καὶ 67) κείμενον παρὰ τὴν μεταξὺ τοῦ ἀεροδρομίου Καλάθου καὶ τοῦ χωρίου Καλάθου ἀμαξιτόν. Ο τύπος οὗτος, ὅστις συναντᾶται καὶ εἰς ἀρκετοὺς ναοὺς τῇ Κύπρου¹ καὶ τῆς Κρήτης² δύναται νὰ ὀνομασθῇ μονόκλιτος σταυροειδῆς ἐγγε-

¹ Παναγία Καρδακιώτισσα (Σωτηρίου, Βυζ. μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 3 σ. 47), Παναγία Ὑάτη (ἐ. ἀ. εἰκ. 36 σ. 47), Παναγία τοῦ Κάμπου (ἐ. ἀ. σ. 43 εἰκ. 32

² G. Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta II Venezia 1908 εἰ. 226 ἁγ. Νικόλαος παρὰ τὰ Κυριακόσσια, εἰκ. 227 ἁγ. Σωτὴρ Πριγνὲ Μυλοποτάμου κλ.

γραμμένος μετά τρούλλου· διότι εἰς αὐτὸν τὰ τέσσαρα στηρίγματα τοῦ τρούλλου ἀντὶ νὰ ἴστανται ἐλεύθερα ἐν τῷ ἐσωτερικῷ προσεκολλήθησαν, δίκην μεγάλων παραστάδων, εἰς τοὺς δυὸ μακροὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, μεθ' ὧν ἀπετέλεσαν, κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας, ἀβαθεῖς κόγχας καλυφθείσας δι' ἐγκαρσίως βαινουσῶν καμαρῶν (εἰκ. 67) Ἐννοεῖται δ' ὅτι μὴ ὑπαρχόντων πλαγίων κλιτῶν μία καὶ μόνη κόγχη ἱεροῦ ὑπάρχει, προβάλλουσα πρὸς ἀνατολὰς ἐν σχήματι ἡμικυλίνδρου, ἁρμονιζομένη δὲ κατὰ τὸ σχῆμα καὶ πρὸς τὸν τρούλλον, ὅστις σημειωτέον παρουσιάζει καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ πολλοὺς Ροδίους καὶ τινὰς Κυπρίους ἀκόμη ναοὺς¹ ἐλαφρὰν στένωσιν πρὸς τ' ἄνω, ἣν

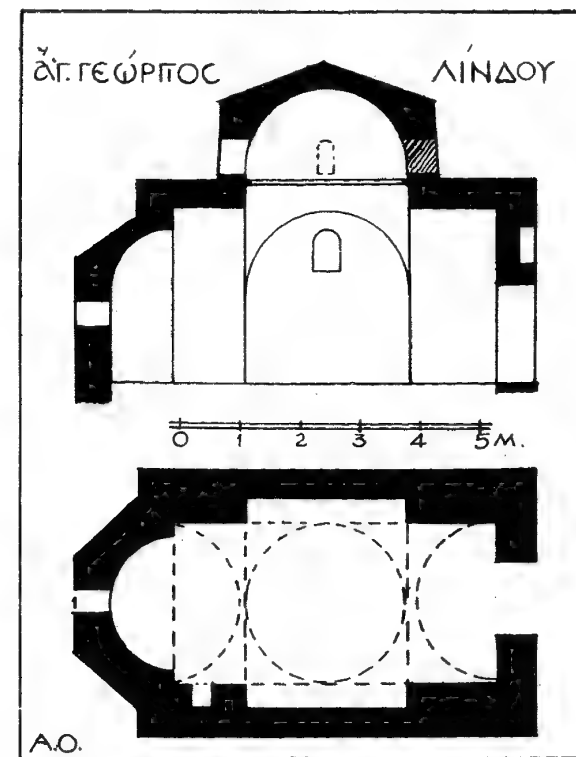
Εἰκ. 68. Ἁγ. Γεώργιος τῆς Λίνδου Ἀποψις ἀπὸ Ν.Δ.

συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ Δεμιρλί τζαμί. Πάντως ὁ ναῖσκος τοῦ ἁγ. Γεωργίου ἐμφανίζει ἐξωτερικῶς λίαν ἱκανοποιητικὴν ἁρμονίαν τῶν μαζῶν του. Λόγῳ ὅμως τῆς ὀλοσχεροῦς δι' ἀσβέστου ἐξωτερικῆς του ἐπιχρίσεως, τὸ σύστημα τῆς τοικοποιίας του δὲν φαίνεται, οὔτε δὲ καὶ ἄλλο τι στοιχεῖον ὑπάρχει ἀσφαλοῦς χρονολογήσεώς του.

Μίαν τελευταίαν παραλλαγὴν τοῦ μονοκλίτου μετὰ τρούλλου ναοῦ μᾶς παρουσιάζει ὁ ἁγ. Γεώργιος τῆς Λίνδου (εἰκ. 68 καὶ 69). Ἐνταῦθα αἱ μὲν ἐγκάρσιαι κεραῖαι τοῦ σταυροῦ μόλις διαφαίνονται, εἰσδύουσαι ἐλαφρῶς εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων τῶν μακρῶν πλευρῶν, οἱ δὲ κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας μυχοὶ τῆς προηγουμένης περιπτώσεως (εἰκ. 67) καταργοῦνται, συγχωνεύμενοι εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων. Φθάνομεν οὕτω εἰς τὴν ἀπλουσιτάτην μορφήν τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου ναοῦ, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν

¹ Σωτηρίου, (Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 16, 23, 26).

ἀρκετὰ συχνὰ καὶ εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα¹ καὶ εἰς τὴν Κύπρον², ἐφηρμο-

Εἰκ. 69. Κάτοψις καὶ τομὴ ἁγ. Γεωργίου Λίνδου.

σμένην, ὥς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἰς παρεκκλήσια ἢ εἰς μικρῶν διαστάσεων ναοὺς, ὅπως εἶναι καὶ ὁ ἁγ. Γεώργιος τῆς Λίνδου.

3. ΝΑΟΙ ΣΧΗΜΑΤΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

Ὁ τύπος τοῦ ἐλευθέρου μετὰ τρούλλου σταυροῦ, ἀγαπητὸς ἤδη λίαν ἐνωρὶς λόγῳ τοῦ συμβολικοῦ του σχεδίου, ἐφηρμοσθῆ ἐν Ρόδῳ συχνότερον

¹ Π. χ. εἰς τὸ παρεκκλήσιον ἁγ. Βαρβάρας τῆς Καπνικαρέας Ἀθηνῶν (Εὐρετήριο τῶν Μεσ. μνημείων Β' σ. 69 εἰκ. 57) εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ καθολικοῦ τῆς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος Μ. τοῦ ὁσ. Μελετίου (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. τ. Ε' σ. 59 εἰκ. 12), εἰς τὴν ἁγ. Τριάδα καὶ τὸν Ταξιάρχην Καμαρίου τῆς Πεντέλης (Εὐρετήριο Γ' σ. 193 εἰκ. 258 καὶ σ. 195 εἰκ. 260), εἰς τὴν Παναγίαν Μεσοσπορίτισσαν τῶν Καλυβίων Κουβαρά (Ὁρλάνδος, Ἀθηνᾶ τ. 35 σ. 117 εἰκ. 9) κλπ.

² Παλαιὸν Καθολικὸν τῆς Μ. Χρυσστόμου τοῦ Κουτσοβέντη (Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου εἰκ. 33 σ. 44).

παντός άλλου. Συγγενεύει λοιπόν η Ρόδος και ως προς τοῦτο προς τὴν Ἀνατολήν, τὴν Κύπρον καὶ τὴν Κρήτην, ὅπου ὁ σταυρικός τύπος ἐμφανίζεται συχνά, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπου ὑπερτερεῖ ὁ σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος μετὰ τρούλλου ναός. Λόγω τῆς τόσον συχνῆς αὐτοῦ χρήσεως ἐν Ρόδῳ φυσικὸν εἶναι ὁ σταυρικός ναὸς νὰ ἐφηρμοσθῇ ὑπὸ πλείονας παραλλαγὰς, αἱ ὁποῖαι προκύπτουν εἴτε ἐκ τῆς διαφόρου ἐκάστοτε ἀναλογίας μήκους τῶν σκελῶν του πρὸς ἄλληλα, εἴτε καὶ ἐκ τοῦ εἴδους τοῦ ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἱσταμένου τρούλλου. Ἄς γνωρίσωμεν λοιπὸν τὰς παραλλαγὰς ταύτας:

1η Παραλλαγή. Τὰ τέσσαρα σκέλη τοῦ σταυροῦ κατασκευάζονται ἰσομήκη καὶ μὲ μικρὰν ἑξοχήν, σχηματίζουν δηλαδὴ τὸν λεγόμενον «ἐλληνικὸν»

Εἰκ. 70. Ἀγ. Εἰρήνη Κοσκινούς. Ὁψὶς Ν Δ.

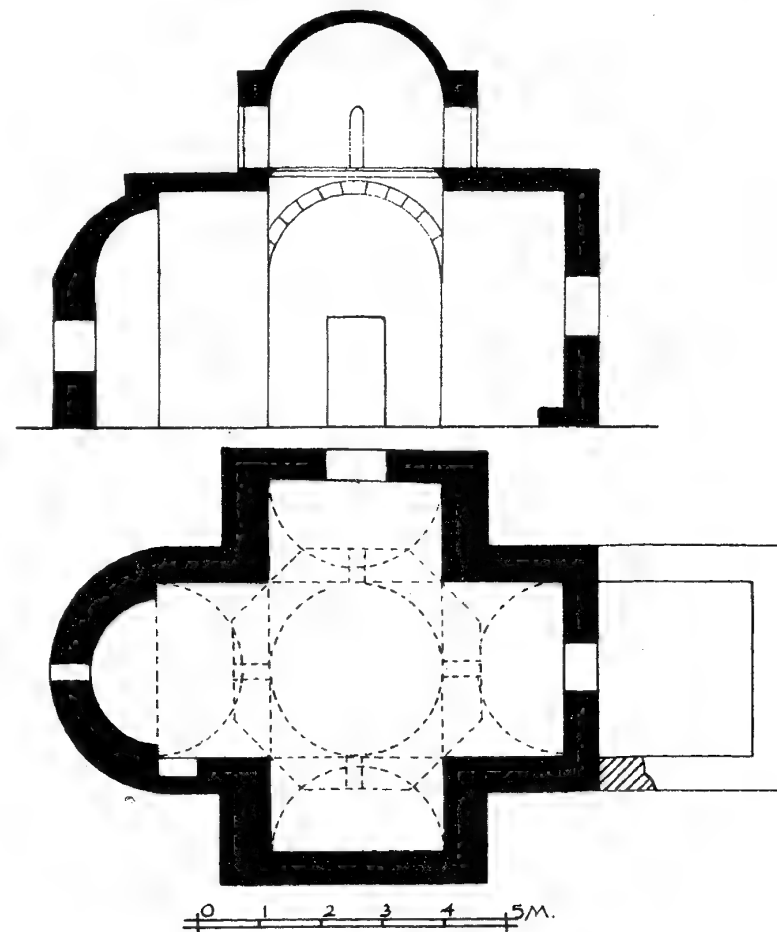
σταυρόν. Τὰ παραδείγματα τῆς κατηγορίας ταύτης εἶναι ὀλίγα ἐν Ρόδῳ: Ἀναφέρω προχείρως τὴν ἁγ. Εἰρήνην τοῦ χωρίου Κοσκινούς (εἰκ. 70 καὶ 71). Ἀντιθέτως ἐν Ἑλλάδι ὁ ἰσοσκελὴς σταυρὸς συναντᾶται συχνότερον¹.

2α Παραλλαγή. Τὰ τρία σκέλη τοῦ σταυροῦ — Ἀνατολικόν, Βόρειον καὶ Νότιον — κατασκευάζονται περίπου ἰσομήκη καὶ μὲ μικρὰν σχετικῶς ἑξοχήν, τοῦ δυτικοῦ ὅμως τὸ μήκος αὐξάνεται κατὰ πολὺ, ὁπότε σχηματίζεται ὁ λεγόμενος «λατινικὸς» σταυρὸς. Τὸ μήκος τοῦ δυτικοῦ σκέλους ἐν σχέσει πρὸς τὸ τῶν λοιπῶν γίνεται τώρα ἄλλοτε διπλάσιον (ἁγ. Γεώργιος παρὰ τὴν Λάρδον, (εἰκ. 72 καὶ 73), ἁγ. Ἰωάννης Ἀσκούρου, (εἰκ. 74 καὶ 75), Παναγία Κατταβιάς (εἰκ. 77), ἀρχικός² ἁγ. Φανούριος Κάστρου Ρόδου (Πεγιάλ-

¹ Ἀγ. Νικόλαος Πάργης (Εὐρετήριο μεσ. μνημείων τευχ. Γ' σ. 207 εἰκ. 276), Παναγία Βαραμπά Μεσογείων, Ἀγ. Πέτρος Πύργου Μάνης (B.S.A. 1908-9 πίν. XI) κλπ.

² Ἐνταῦθα ἡ μετὰ τυφλῶν ὀψίδων προέκτασις τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ εἶναι προφανῶς μεταγενεστέρα προσθήκη, ὥς μαρτυρεῖ σαφῶς καὶ ἡ σχετικὴ θλάσις τοῦ κυλινδρικοῦ θόλου (εἰκ. 78).

εδ - Ντίν) (εἰκ., 78) ἁγ. Ἰωάννης Ν Δ χωρίου Τριάντα κλπ., ἄλλοτε δὲ πάλιν τριπλάσιον καὶ πλέον τῶν πλαγίων (Ἀσκληπιὸς εἰκ. 79). Εἰς τὴν παραλλαγὴν ταύτην πρέπει νὰ ὑπαχθῇ, συμφώνως πρὸς τὰ σχέδια τοῦ Rottiers¹, καὶ

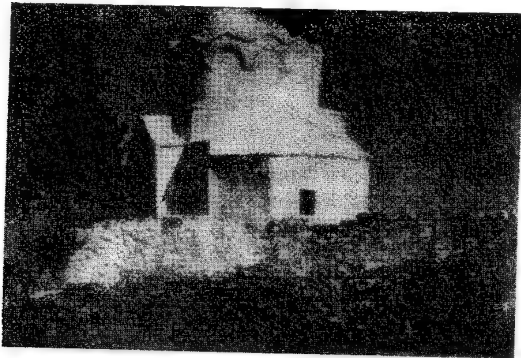
Εἰκ. 71. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἀγ. Εἰρήνης Κοσκινούς.

ὁ ἐξαφανισθεὶς λόγω κατεδαφίσεως ναὸς τοῦ ἁγ. Στεφάνου παρὰ τὴν πόλιν τῆς Ρόδου (εἰκ. 100).

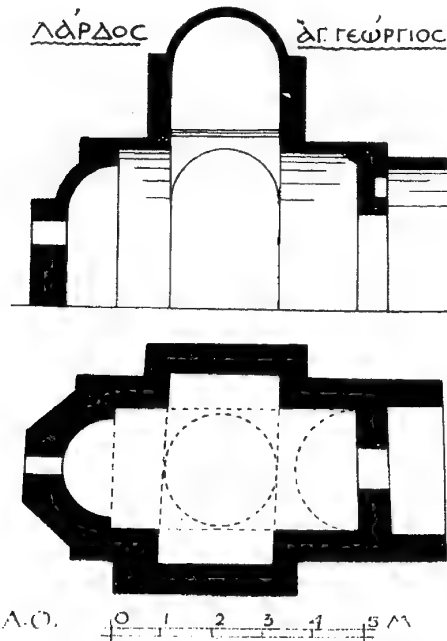
3η Παραλλαγή. Τὸ ἀνατολικὸν σκέλος παραμένει βραχὺ αὐξάνονται ὅμως ὑπερμέτρως τὰ δύο πλάγια σκέλη τείνοντα νὰ φθάσουν εἰς μήκος τὸ

¹ Monuments de Rhodes, Bruxelles 1828 πίν. L καὶ LI.

ἤδη λίαν ἐπίμηκες δυτικόν¹. Παραδείγματα: Ντολαπλί τζαμί Ρόδου (εἰκ. 80), παρεκκλήσιον ὑπ' ἀριθ. 26 τοῦ κάστρου Ρόδου (εἰκ. 81).

Εἰκ. 72. "Αγιος Γεώργιος παρὰ τὴν Λάρδον. Ὅψις ἀπὸ Ν.Α.

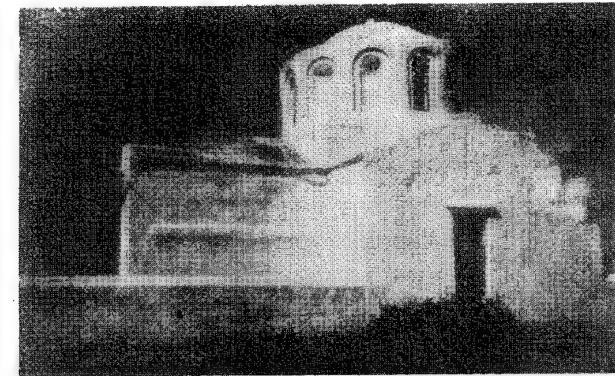

Εἰκ. 73. Κάτοψις καὶ τομὴ "Αγ. Γεωργίου παρὰ τὴν Λάρδον.

¹ Εἰς τὴν Ἀττικὴν ἔχομεν ἓν καὶ μόνον τοιοῦτο παράδειγμα ὅχι ὁμῶς μὲ τόσον ὑπερβολικὴν ἐξοχὴν τῶν πλαγίων κλίτων, ὅσον βλέπομεν ἐν Ρόδῳ. Εἶναι δὲ τοῦτο ἡ Παναγία εἰς Τράχωνες (Εὐρυετήριον μεσ. μνημείων τευχ. Γ' σ. 156 εἰκ. 204). "Αξίον παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὁ τύπος οὗτος δὲν εὗρισκεται οὔτε ἐν Κρήτῃ οὔτε ἐν Κύπρῳ.

4η Παραλλαγή. Τὰ πλάγια σκέλη μένουσι μὲ μικρὰν ἐξοχὴν, τὸ μήκος τοῦ δυτικοῦ γίνεται μέγα, αὐξάνει ὁμῶς τὴν ἀντιστοιχίαν καὶ τὸ μήκος τοῦ ἀνατολικοῦ, ὅπερ καὶ πλουτίζεται διὰ πλευρικῶν κογχῶν. Οὕτω τὸ γενικὸν σχῆμα πλησιάζει τὸ τῆς ἐπιμήκου μονοκλίτου βασιλικῆς. Παράδειγμα: ὁ ἁγ. Ταξιάρχης τοῦ Θάρι¹ (εἰκ. 83).

Εἰς πάσας τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας παραλλαγὰς τὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καλύπτονται δι' ἰσοῦσιν καμαρῶν, ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁποίων ἴσταται τρουῖλος, ἥτοι ἡμισφαιρικὸς θόλος βαίνων ἐπὶ ὑψηλοῦ τυμ-

Εἰκ. 74. "Αγ. Ἰωάννης Ἀσγούρου. Ὅψις ἀπὸ Νότου.

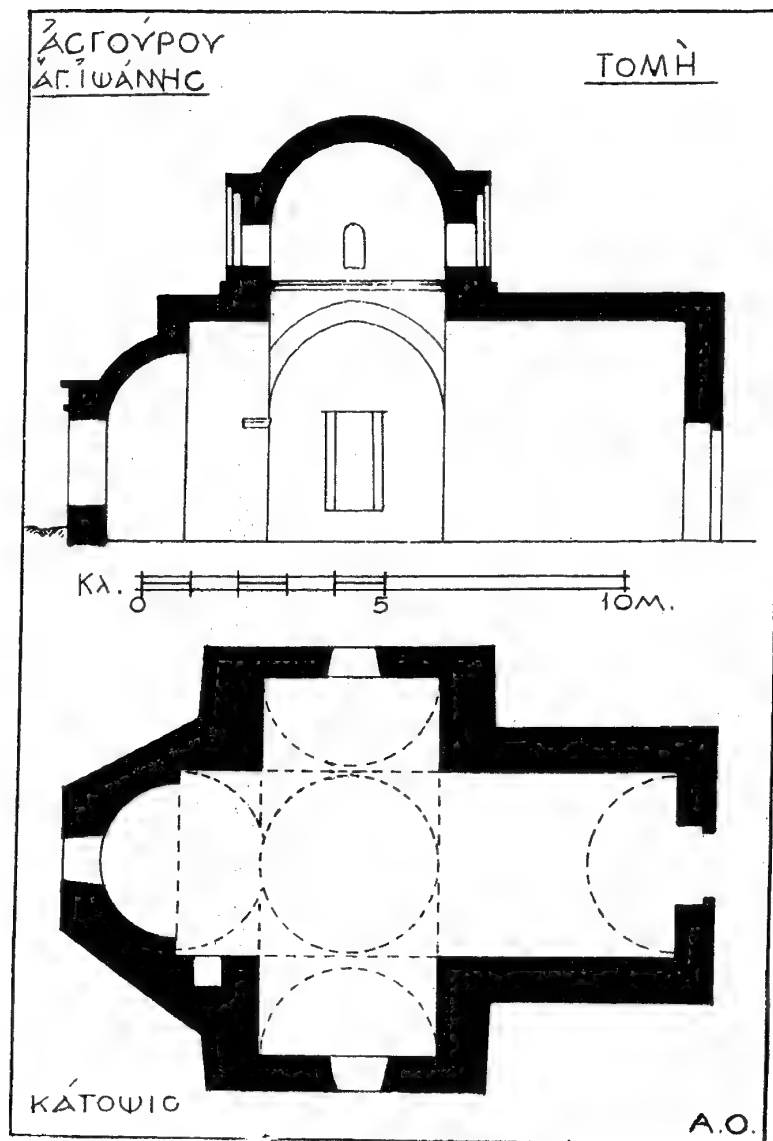
πάνου (σφενδόνης) ποικίλων σχημάτων. Ὑπάρχουσιν ὁμῶς καὶ τινες ἄλλοι σταυρικοὶ ἐν κατόψει ναοί, οἱ ὅποιοι ἀντὶ διὰ τρουῖλου καλύπτονται, ὑπὲρ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν, διὰ κυλινδρικῆς καμάρας, ἥτις, ἀνευ βεβαίως τῆς παρεμβολῆς σφαιρικῶν τριγώνων, βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν κύριον ἄξονα τοῦ ναοῦ ἥτοι ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς—Σατρι Τσελεμπὶ μεστζίδ (εἰκ. 82, 84)—Καθολικὴ Ἀφάντου (σ. 25 εἰκ. 20). Τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ τρουῖλου ἀπεκάλεσα ἄλλοτε τρουλλοκαμάραν², ἐμελέτησα δὲ ἐν ἰδίᾳ διατριβῇ, ἔνθα κατέλεξα καὶ τὰ ἕως τότε γνωστά μου παραδείγματα³. Οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες

¹ Εἰς τὴν διὰ μηχανοκινήτου μέσου προσέλασιν τοῦ μακρινοῦ αὐτοῦ ναοῦ (κειμένου πέραν τοῦ Ἀλαέρμων) ὡς καὶ τὴν καταμέτρησιν αὐτοῦ, μεγάλως μὲ ἐβοήθησεν ὁ φίλος ταγματάρχης τοῦ πεζικοῦ Κ. Κρικεύκας, τὸν ὁποῖον καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης θερμῶς εὐχαριστῶ.

² Α. Ὁρλάνδου, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας. Ἀθῆναι 1922 σ. 37 ἐξ.

³ Α. Orlandos, Eine unbeachtete Kuppelform ἐν Byzant. Zeitschrift τοῦ 1930 τ. XXX σ. 377 ἐξ.

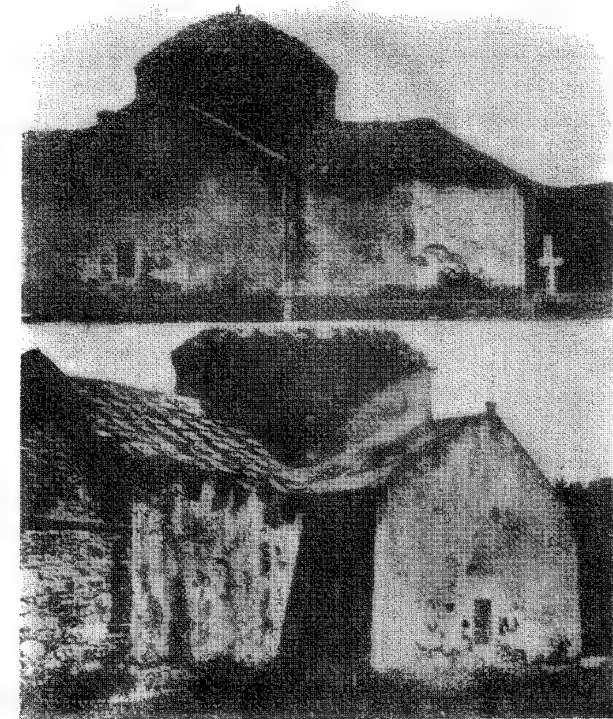
⁴ Εἰς ταῦτα προσέθεσα ἀργότερον καὶ τὸ τοῦ Ταξιάρχου Πολυγώνου Ἀθηνῶν (Εὐρυετήριον μεσ. μνημείων τευχ. Γ' σ. 132 εἰκ. 169), ὅπερ παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ροδιακά.

Εικ. 75. Κάτοψις καὶ τομή τοῦ ναοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Ἀσγούρου.

ναοὶ τῆς Ρόδου ἔρχονται ἤδη ν' αὐξήσουν κατὰ δύο τὸν ἀριθμὸν τῶν γνωστῶν παραδειγμάτων τρουλλοκαμαρῶν.

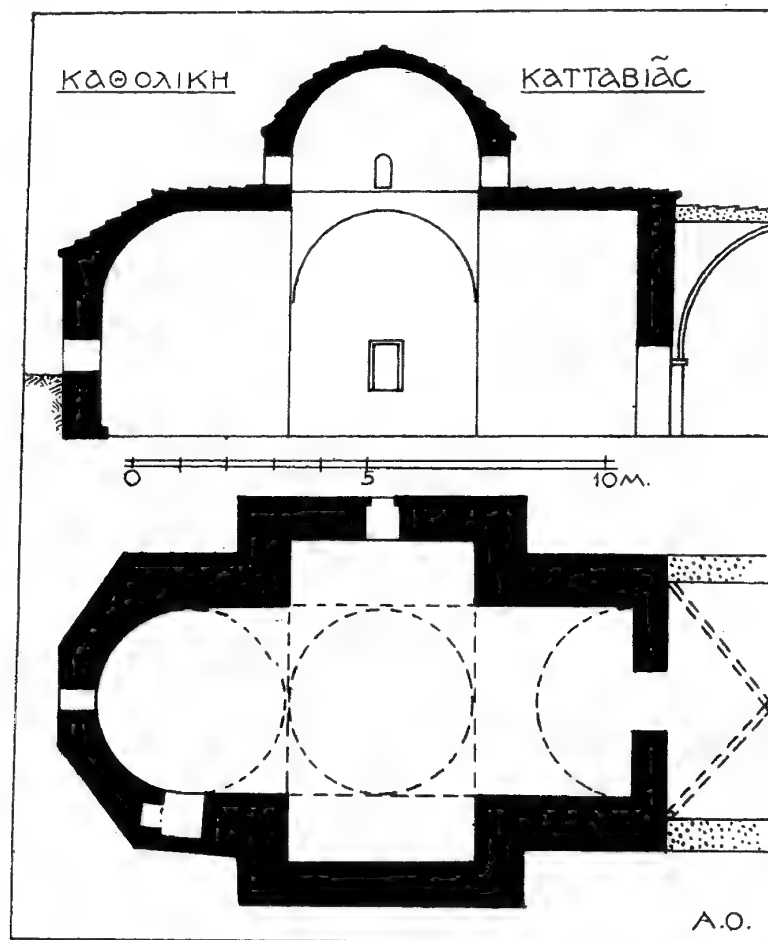
Μίαν ὅλως ἰδιότυπον μορφήν ἡμιλευθέρου σταυρικοῦ τύπου παρουσιάζει ὁ ἐν Νεοχωρίῳ τῆς Ρόδου ναὸς τοῦ Ταξιάρχου (εἰκ. 85). Ὁ ναὸς οὗτος θὰ

Εἰκ. 76. Καθολικὴ Καταβιάς. Ὅψεις ἀπὸ Ν. καὶ Ν.Δ.

ἡδύνατο νὰ ὑπαχθῇ εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 2 παραλλαγὴν, ἥτοι τὴν τοῦ λατινικοῦ σταυροῦ, ἂν δὲν παρουσίαζε τὰς ἐξῆς δύο σημαντικὰς ἀποκλίσεις εἰς τὸ σχέδιον τῆς κατόψεως καὶ τὸ σύστημα τῆς καλύψεως αὐτοῦ. Ἐμφανίζει πράγματι: α) *τριμερὲς ἱερόν*, δηλαδὴ ἐκατέρωθεν τῆς μιᾶς καὶ μόνης εἰς πάντα τὰ λοιπὰ παραδείγματα ὑφισταμένης κόγχης τοῦ ἱεροῦ, φέρει ἀνὰ ἐν παράπλευρον διαμέρισμα (πρόθεσιν καὶ διακονικόν), ὅπερ ἐξωτερικῶς μὲν ἐμφανίζεται ὑπὸ μορφήν τεταρτοκυκλίου, ἐσωτερικῶς δὲ δημιουργεῖ ἀνὰ ἓνα τετράγωνον πεσσὸν (εἰκ. 85). β) *ἐπιμήκη, ὑψηλὴν καὶ συνεχῇ κυλινδρικήν καμάραν* καλύπτουσιν τὸν ναὸν ἀπ' ἀνατολῶν μέχρι δυσμῶν, καλύπτουσιν δηλαδὴ μόνον τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος ὥς καὶ τὸν κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν χώρον, ἐν ᾧ τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον σκέλος τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ

χαμηλοτέρων ἐγκαρσίων καμαρών, αἵτινες ἐκβάλλουσιν εἰς τὴν κατὰ μῆκος (εἰκ. 85). Ὅμοια περίπτωσις ἐμφανίζεται καὶ εἰς τὴν Καθολικὴν τοῦ Ἀφάντου (εἰκ. 20 σ. 25). Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν, ἀλλ' ἄνευ τριμεροῦς ἱεροῦ, ὑπάγεται καὶ ὁ ἅγ. Παντελεήμων τῆς πόλεως Ρόδου¹.

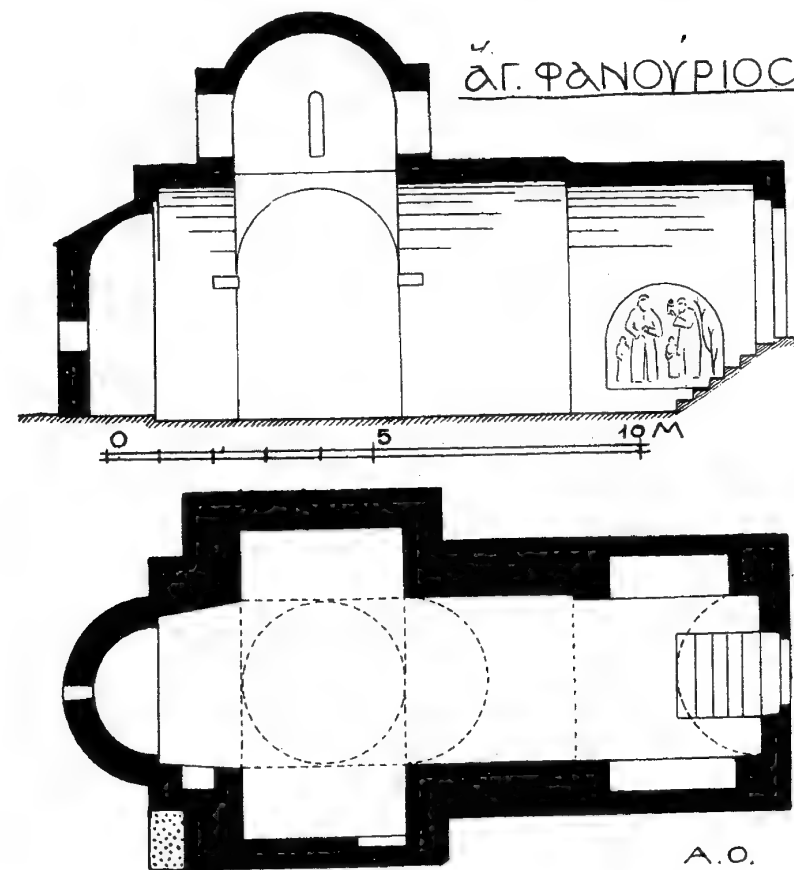

Εἰκ. 77. Κάτοψις καὶ τομὴ Καθολικῆς Κατταβιάς.

Γενικῶς τὸ πλάτος (ἄνοιγμα) τῶν πλαγίων σκελῶν (Βορείου καὶ Νοτίου) κατασκευάζεται ἴσον πρὸς τὸ τῶν κατὰ μῆκος (Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ). Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ περιπτώσεις, ὡς ἡ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου, ὅπου τὸ πλάτος τῶν πλαγίων σκελῶν εἶναι μικρότερον τοῦ τῶν κατὰ μῆκος (εἰκ. 86). Ἐν

¹ Gabriel, Cité de Rhodes σ. 198 εἰκ. 144. Εἰς τὴν Κρήτην ἡ αὐτὴ διάταξις ἀπαντᾷ εἰς Ἀϊστράτιον (Gerola, Monumenti Veneti II εἰκ. 178).

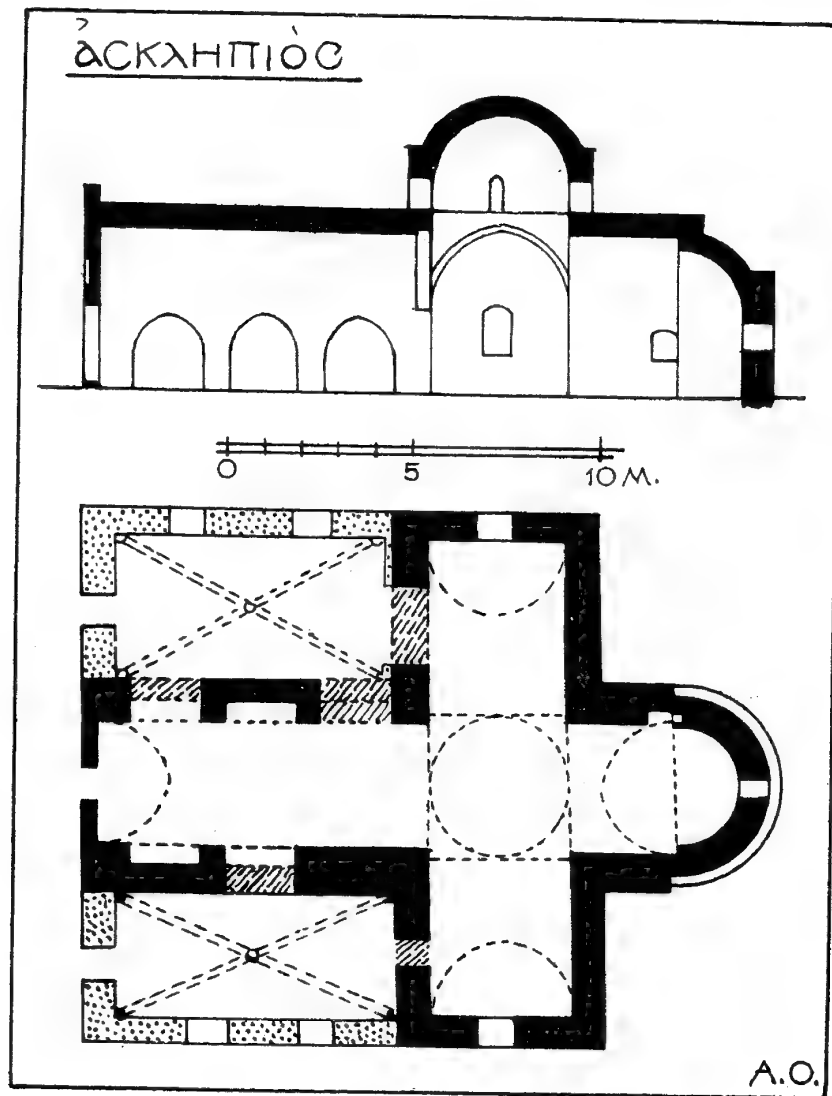
τοιαύτῃ ὁμως περιπτώσει κατὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν ἀντὶ νὰ δημιουργητὰ τετράγωνον προκύπτει σχῆμα ὀρθογώνιον. Ἐπειδὴ δὲ ὁ τροῦλλος κατασκευάζεται τότε μὲ διάμετρον ἴσην πρὸς τὴν μικρότεραν πλευρὰν τοῦ ὀρθογώνιου, ἡ διαφορὰ τοῦ πλάτους τῶν κατὰ μῆκος σκελῶν ἐξαγοράζεται

Εἰκ. 78. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἀγ. Φανουρίου Κάστρου Ρόδου.

διὰ δύο βοηθητικῶν τόξων κατασκευαζομένων ὁμολόγως πρὸς τὰ μέτωπα τῶν καμαρῶν τῶν πλαγίων σκελῶν, ἐν ἑξοχῇ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Τὰ βοηθητικὰ ταῦτα τόξα ἄλλοτε σβύνουν κατὰ τὰς γεννήσεις των καὶ ἄλλοτε στηρίζονται ἐπὶ ὀριζοντίων λιθίνων ἐξεχουσῶν πλακῶν πακτουμένων εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν. Χρήσις ὁμοίων βοηθητικῶν τόξων ἐγένετο καὶ κατὰ τὰς τέσσαρας πλευρὰς τοῦ τετραγώνου τῆς διασταυρώσεως ὡς π. χ. εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι (εἰκ. 83). Ἐνταῦθα ὅχι μόνον τὰ πλάγια σκέλη ἦσαν

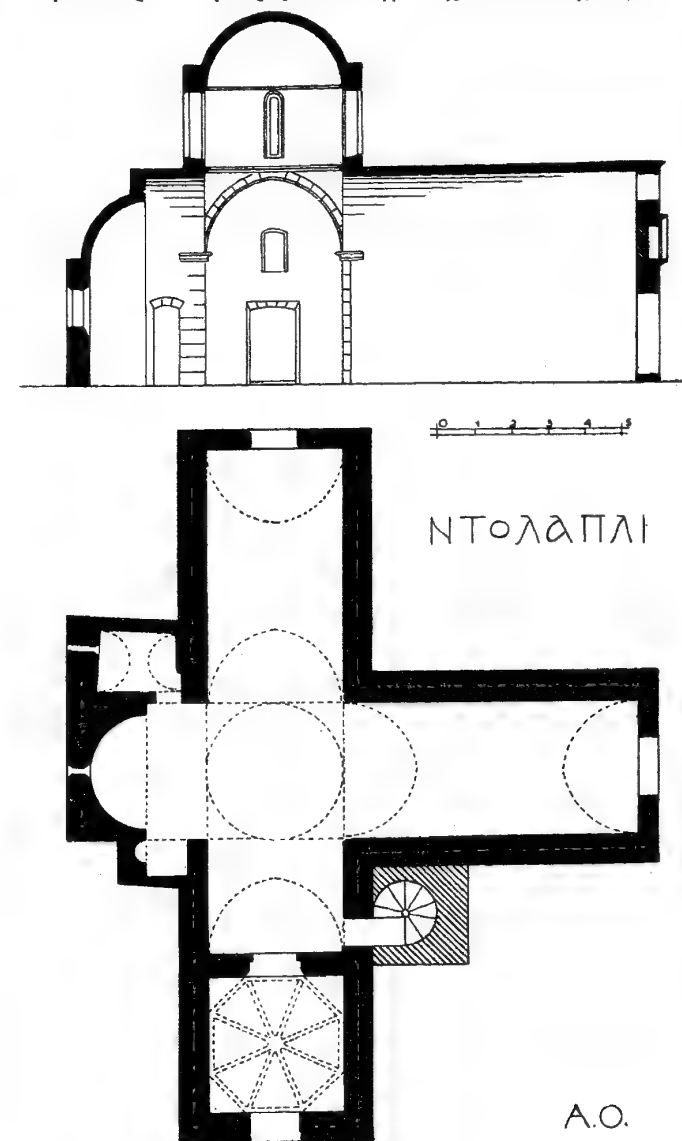
στενότερα τοῦ δυτικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἦτο πολὺ πλατύτερον τοῦ δυτικοῦ. Πρὸς ἐπίτευξιν λοιπὸν ποιᾶς τινος συμμετρίας διὰ τὴν στήριξιν τοῦ τρούλ-

Εἰκ. 79. Κάτοψις καὶ τομὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου χωρίου Ἀσκληπιός.

λου κατεσκευάσθησαν εἰς τὰς γωνίας τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν 4 ἑσοχαί, ἐξ ὧν αἱ μὲν 2 δυτικαὶ ἐπετεύχθησαν δι' ἀποκοπῆς τῶν ἀκμῶν τῶν πλαγίων σκελῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ, αἱ δὲ 2 ἀνατολικαὶ διὰ κατασκευῆς δύο ποδαρικῶν

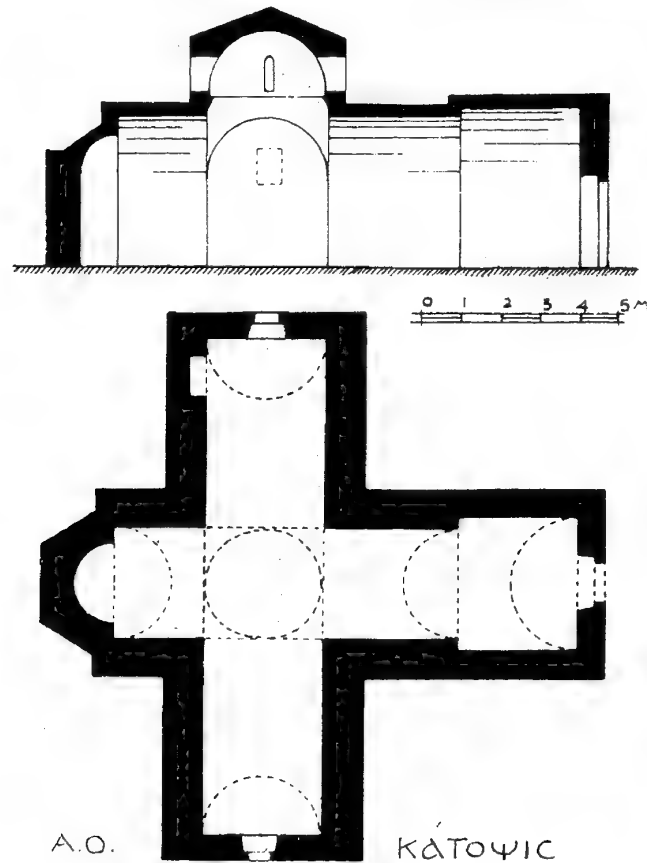
κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους. Διεμορφώθη οὕτω ἐν βασικὸν τετράγωνον μὲ πλευρὰν ἴσην πρὸς τὸ ἀνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς καμάρας. Ἐπὶ τοῦ

Εἰκ. 80. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Ντολαπλὶ τζαμίου Ρόδου.

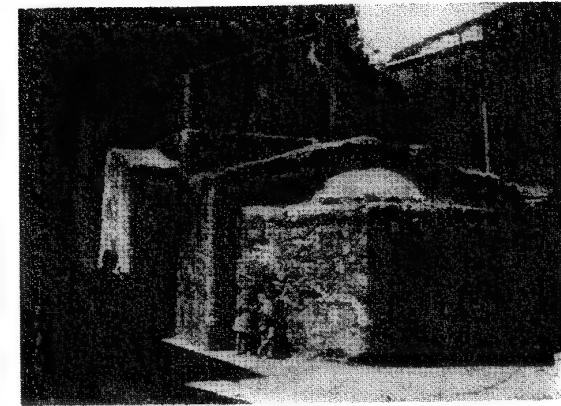
τετραγώνου δὲ τούτου κατεσκευάσθησαν τὰ διαδοχικὰ τόξα, δι' ὧν ἐμειώθη ἡ διάμετρος τοῦ τρούλλου, ὅστις ἔλαβεν ἐδῶ ἐν κάπως συμπεπρισμένον σχῆμα (εἰκ. 83).

Περαίνοντες τὸν περὶ τῶν σταυρικών ναῶν λόγον θὰ προσθέσωμεν, ὅτι πλείστων ἐξ αὐτῶν τὸ ἀρχικὸν σχέδιον ἡλλοιώθη διὰ μεταγενεστέρων προσθηκῶν, αἵτινες, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐγένοντο ἐπὶ χρόνων ὑστερωτέρων τῆς ὑπὸ τῶν Ἰπποτῶν κατακτίσεως τῆς Ρόδου, ὡς ἐμφαίνεται κυρίως ἐκ τῶν γοτθικῶν μετὰ βεργίων σταυροθολίων, δι' ὧν ἐκαλύφθησαν αἱ προσοῖκαι.

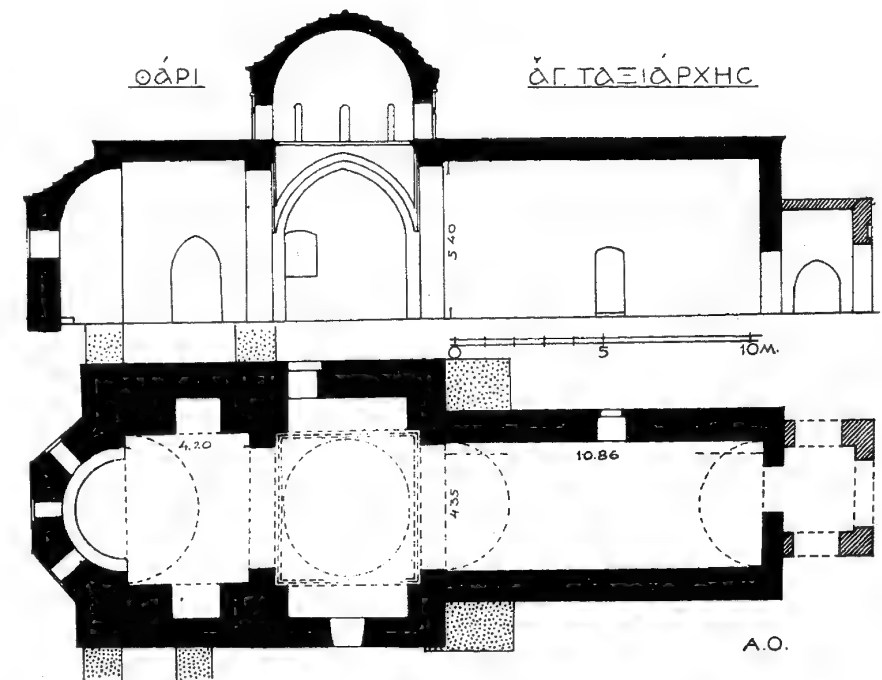

Εἰκ. 81. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ ὑπ' ἀρ. 26 παρεκκλησίου.

Οὕτω π.χ. εἰς τὸ Ἀσκληπιῶς, προσετέθησαν ἑκατέρωθεν τοῦ δυτικοῦ σκέλους δύο ἰσομήκη διαμερίσματα καλυφθέντα διὰ βεργωτῶν σταυροθολίων (εἰκ. 79). Χάριν δὲ τῆς συγκοινωνίας αὐτῶν πρὸς τὸ σκέλος τοῦ σταυροῦ ἐδέησε νὰ κατεδαφισθῶσι τμήματά τινα τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ δυτικοῦ σκέλους, ὡς ἐν τῷ σχεδίῳ ἐμφαίνεται. Συνηθεστέρα προσθήκη εἶναι ἡ τοῦ ἀνοικτοῦ ἐξω-νάρθηκος, τοποθετουμένου κατὰ προέκτασιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους, καλυπτο-

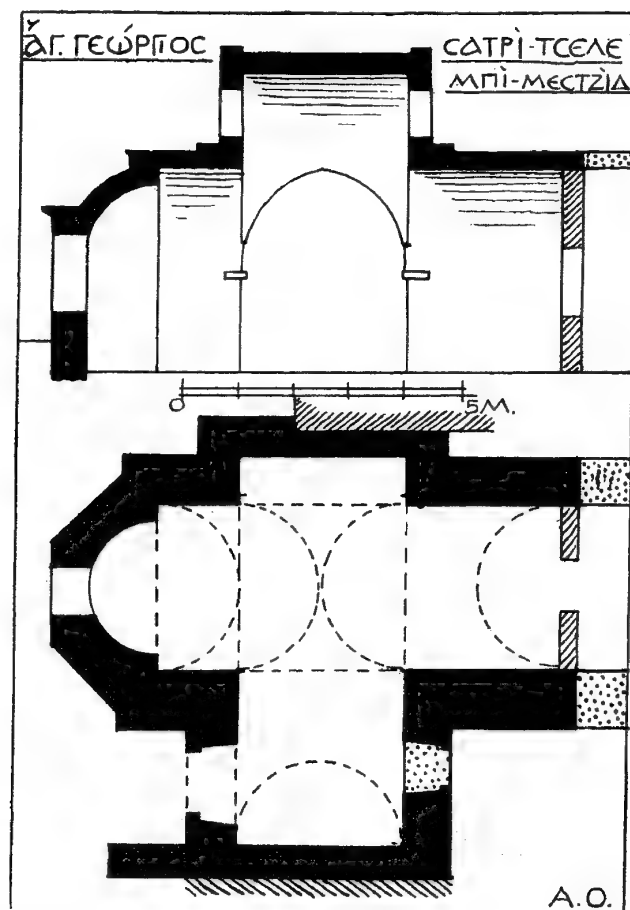

Εἰκ. 82. Σατρί Τσελεμπί Μεστζίδ Ρόδου.

Εἰκ. 83. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἀγ. Ταξιάρχου Θάρι.

μένον δ' ὡσαύτως διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου. Τοιούτους μεταγενεστέρους νάρθηκας συναντῶμεν π. χ. εἰς τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου (εἰκ. 86), εἰς τὴν Καθολικὴν τῆς Κατταβιάς (εἰκ. 77), εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι (εἰκ. 83) κλπ.

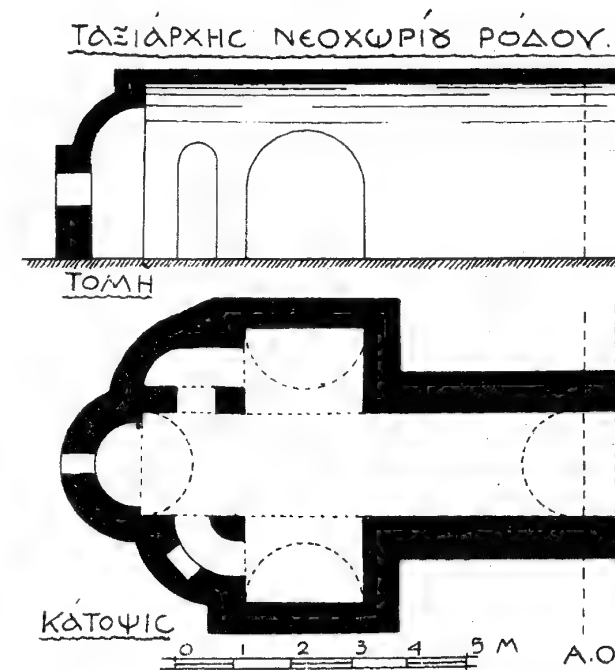

Εἰκ. 84. Κάτοψις καὶ τομὴ τοῦ Σατρί Τσελεμπι Μεστιδ.

Οἱ Τοῦρκοι ἐπίσης μετατρέψαντες τοιούτους ναοὺς εἰς τζαμιά προσέθηκαν στοιχεῖα τινὰ ὡς π. χ. τὸν μιναρὲν παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν σκελῶν τοῦ Ντολαπλὶ τζαμίου (εἰκ. 80) κλπ.

4. ΤΕΤΡΑΚΟΓΧΟΙ ΝΑΟΙ

Ὁ γενικῶς σπάνιος τύπος τοῦ τετρακόγχου ναοῦ¹ ἀπαντᾷ ἐν Ρόδῳ εἰς τρία παραδείγματα. Τὸ ἐν τούτων εὐρίσκεται ἐντὸς τοῦ κάστρου Ρόδου, ἀπε-

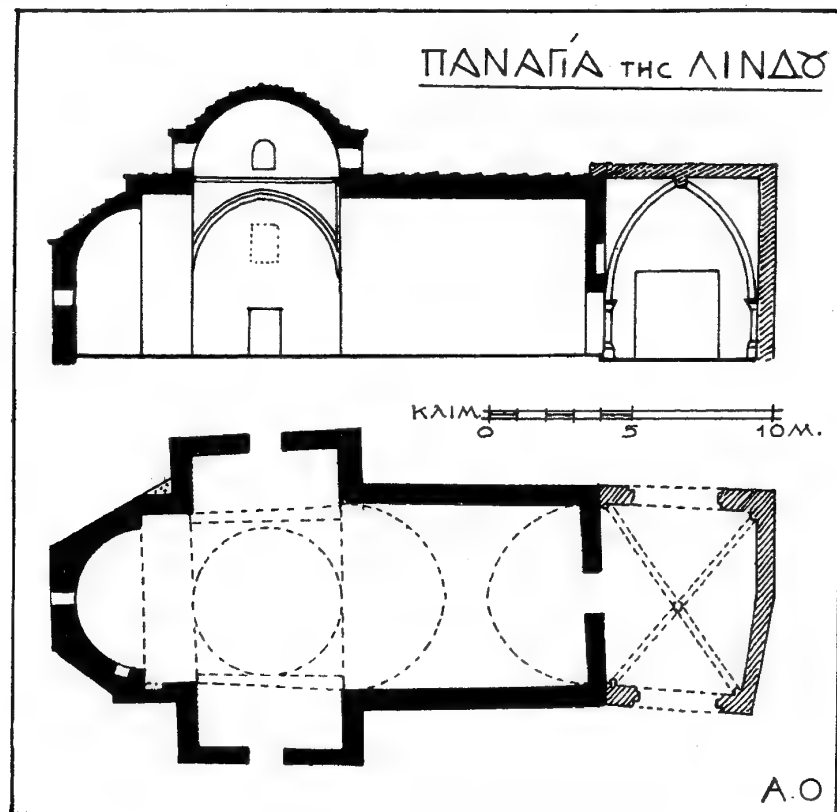
Εἰκ. 85. Κάτοψις καὶ τομὴ Ταξιάρχου Νεοχωρίου Ρόδου.

τέλει δὲ ἄλλοτε τὸ καθολικὸν βυζαντινῆς μονῆς ἀγνώστου ἐπωνύμου. Ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ μονὴ αὕτη μετεβλήθη εἰς μεδρεσὲν ὑπὸ τὸ ὄνομα Χουρμαλί-μεδρεσέ. Τὸ σχέδιον τοῦ ναοῦ ἐδημοσιεύθη παλαιότερον ὑπὸ τοῦ H. Rott²,

¹ Ἐν Ἑλλάδι ὁ ἄστυλος, μονόκλιτος τετρακόγχος τύπος εὐρίσκεται μόνον εἰς τὸν ἁγ. Γεώργιον τῶν Λουκισίων τῆς Βοιωτίας (Ὁρλάνδος, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Γ' (1937) σ. 166 ἐξ.) μετὰ τεσσάρων δὲ ἐσωτερικῶν κιόνων εἰς τοὺς ἁγ. Ἀποστόλους Σολάκη Ἀθηνῶν (Choisy, Hist. de l'architecture II σ. 34, ὁ αὐτὸς L'art de bâtir chez les Byzantins σ. 132, Ἐβρετήριον Μεσ. Μνημ. Ἑλλάδος σ. 79 εἰκ. 72). Συνηθέστερον ἀπαντᾷ εἰς τὴν ζώνην Κων/πόλεως (Van Millingen, Byz. churches in C/pel εἰκ. 96) καὶ ἐν Ἀρμενίᾳ (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918 I εἰκ. 91, 95, 97).

² Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig 1908 σ. 344 εἰκ. 129.

ἀργότερον δὲ ὑπὸ τοῦ Α. Gabriel μετὰ τῶν σχετικῶν λεπτομερειῶν¹. Τὰ δὲ δύο ἄλλα παραδείγματα εὐρίσκονται τὸ μὲν εἰς τὰς κλιτύς τοῦ ὄρους Προφήτης Ἡλίας ἐν θέσει Φουντουκλί, τὸ δὲ εἰς τὰς ὑπαρείας τοῦ αὐτοῦ ὄρους ἐντὸς τοῦ χωρίου Σάλακος. Ὁ ἐπὶ τῆς κλιτύς ναὸς διατηρεῖται σχεδὸν ἀλώβητος (εἰκ.

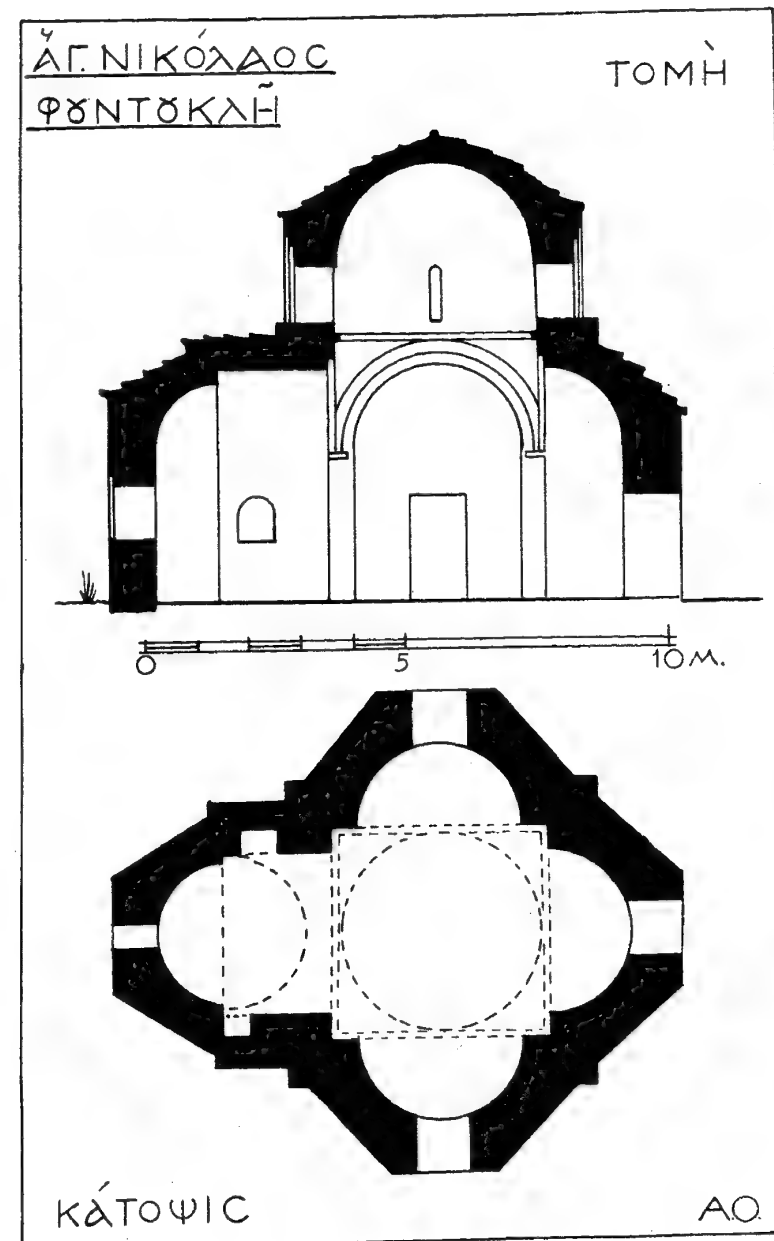

Εἰκ. 86. Κάτοψις καὶ τομὴ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου.

88), φέρει ἐσωτερικῶς πολλὰς τοιχογραφίας, τιμᾶται δὲ εἰς μνήμην τοῦ ἁγ. Νικολάου². ὁ δὲ ἐντὸς τοῦ Σαλάκου ναός, τιμώμενος εἰς μνήμην τῆς Κοιμῆ-

¹ La cité de Rhodes, Paris 1923 σ. 203 - 207. Ὁ Gerola (Annuario I σ. 268 καὶ 269) παρέσχε μόνον 2 φωτογραφίας τοῦ ἐξωτερικοῦ.

² Ὁ ναὸς τοῦ Φουντουκλί εἴλκυσε ἀπὸ μακροῦ τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν καὶ λόγῳ τοῦ σχεδίου τοῦ καὶ λόγῳ τῶν τοιχογραφιῶν, δι' ὧν κοσμεῖται καὶ λόγῳ τῆς καλῆς διατηρήσεώς του. Ὁ Berg (Die Insel Rhodus, Braunschweig 1862 πίν. 59) παρέσχε 2 χαλκογραφίας τοῦ ἐξωτερικοῦ του. Ἀργότερον ὁ Gerola (Annuario I σ. 321 εἰκ. 97) παρέσχε ἐπίσης φωτογραφίαν τοῦ ἐξωτερικοῦ του. Ἡ κάτοψις ὅμως καὶ ἡ τομὴ του δημοσιεύονται τὸ πρῶτον ἐνταῦθα.

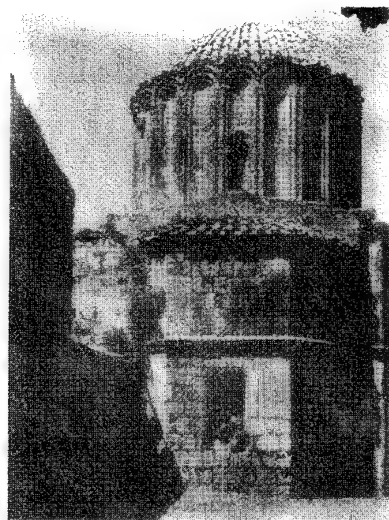

Εἰκ. 87. Κάτοψις καὶ τομὴ Ἁγ. Νικολάου Φουντουκλί (Διμυλιᾶς).

σεως τῆς Θεοτόκου ἀσβεστοχρισθεῖς ἐξωτερικῶς (εἰκ. 90) καὶ ἐσωτερικῶς, ὑπέστη κατὰ τὸ 1843 σημαντικὴν ἀλλοίωσιν, κατεδαφισθείσης σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου τῆς δυτικῆς κόγχης, ἵνα δημιουργηθῇ ἐπικοινωνία τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς μεταγενέστερον τετράγωνον ἐξωνάρθηκα, καλυφθέντα διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου (εἰκ. 91) καὶ ἐφοδιασθέντα διὰ γυναικωνίτου. Νάρθηξ ὀρθογώνιος προσετέθη καὶ εἰς τὸ Χουρμαλί, πιθανώτατα κατὰ τὸν 15^{ον} αἰῶνα, οὗτος ὅμως συγκοινωνεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν δι' ἀπλῆς μόνον θύρας (εἰκ. 92). Εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον ναὸν κατεσκευάσθη ἀργότερον ἐξωθεν τῆς βορείου κόγ-

Εἰκ. 88. Ἁγ. Νικόλαος Φουντουκλί ἀπὸ Δυσμῶν.

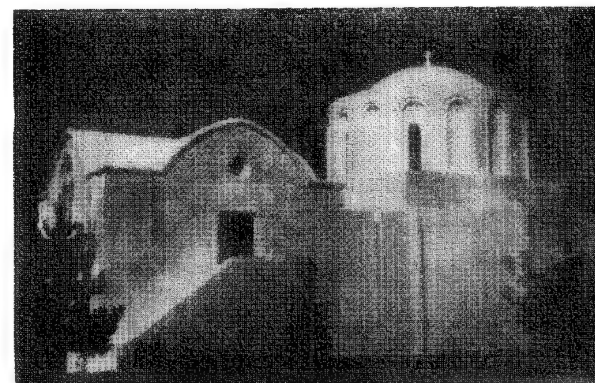

Εἰκ. 89. Τὸ Χουρμαλί μεδρσεῖ ἀπὸ Ἀνατολῶν.

χης καὶ ἀνοικτὸν κιονοστήρικτον προστώον καλυφθὲν διὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου, πρὸς νότον δὲ καὶ ἄλλα βοηθητικὰ προσκτίσματα (εἰκ. 92).

Ἄν παραβάσωμεν τὰς κατόψεις τῶν τριῶν ροδιακῶν τετρακόγχων — Χουρμαλί, Φουντουκλί καὶ Σαλάκου — θὰ ἴδωμεν, ὅτι καὶ τῶν τριῶν ἡ γενικὴ διάταξις εἶναι ἀκριβῶς ὁμοία· καὶ εἰς τοὺς τρεῖς δηλαδὴ ὑπάρχει κεντρικὸς τετράγωνος χώρος καλυπτόμενος διὰ τρούλλου, ἐφ' ἑκάστης δὲ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ τετραγώνου ἀνοίγονται κόγχαι διαμέτρου κατὰ τι μικροτέρας τῆς πλευρᾶς τοῦ τετραγώνου, καλυπτόμεναι διὰ τεταρτοσφαιρίων· ἀλλ' ἐν ᾧ εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Σαλάκου καὶ αἱ 4 κόγχαι ἀνοίγονται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν πλευρῶν, εἰς τὰς δύο ἄλλας — Χουρμαλί καὶ Φουντουκλί, — αἱ μὲν τρεῖς κόγχαι — Βόρειος, Δυτικὴ καὶ Νοτιὰ — ἀνοίγονται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῶν πλευρῶν τοῦ τετραγώνου, εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὅμως παρεμβάλλεται μεταξὺ τετραγώνου καὶ

κόγχης μικρὰ κυλινδρική καμάρα (εἰκ. 87, 92). Διὰ τῆς καμάρας ταύτης ὁ ναὸς χάνει μὲν τὸ ἄγνῶς περίκεντρον σχῆμα του, ἀποκτᾷ ὅμως εἰς ἀντάλλαγμα ἀφ' ἑνὸς μὲν μεγαλύτερον χώρον διὰ τὸ πρεσβυτέριον¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατεύθυνσιν ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, κύριον δηλαδὴ ἄξονα. Ὁμοία διάταξις, πλουτισμένη ὅμως καὶ μὲ ἰδιαίτεραν πρόθεσιν καὶ διακοινόν, εὗρηται καὶ εἰς τὸν ἐν τῇ νήσῳ Χάλκῃ, παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ναὸν τῆς Παναγίας,

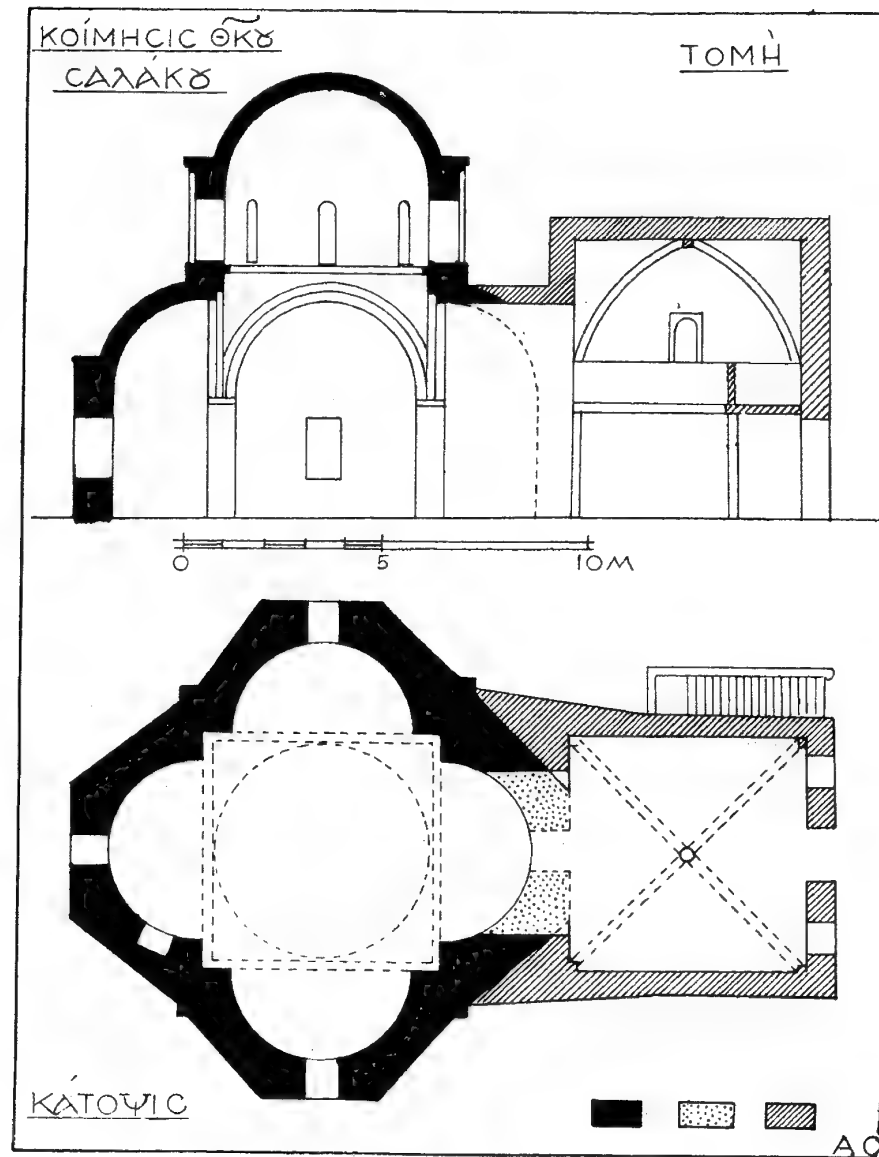
Εἰκ. 90. Κοίμησις Θεοτόκου Σαλάκου. Ὅψις ἀπὸ Νότου.

τοῦ ὁποίου τὴν κάτοψιν ἐδημοσίευσεν ὁ Brounoff², συσχέτισας αὐτὴν πρὸς παλαιότερα πρότυπα ἐξ Ἀρμενίας καὶ Καυκάσου.

Καὶ εἰς τὰ τρία σωζόμενα παραδείγματα αἱ κόγχαι εἶναι ἐξωτερικῶς ἡμιεξάγωνοι καὶ ἐσωτερικῶς καμπύλαι· ἀλλ' εἰς μὲν τὸ Χουρμαλί ἡ καμπύλη τῆς κόγχης εἶναι μικροτέρα ἡμικυκλίου (εἰκ. 92) ἐν ᾧ εἰς τὸ Φουντουκλί καὶ εἰς τὸν Σάλακον αἱ κόγχαι εἶναι ἀκριβῆ ἡμικύκλια (εἰκ. 87, 91). Τὰ δύο δὲ τελευταῖα ταῦτα παραδείγματα ἔχουσι καὶ τοῦτο τὸ κοινόν: ὅτι αἱ γωνίαι τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου προβάλλουν ἐξωτερικῶς (εἰκ. 87, 91), ἐν ᾧ δὲν συμβαίνει τοῦτο καὶ εἰς τὸ Χουρμαλί (εἰκ. 92). Ἄξιος ἰδιαίτερας προσοχῆς εἶναι ὁ τρόπος τῆς στηρίξεως τοῦ τρούλλου, ἥτις γίνεται μὲν καὶ ἐδῶ τῇ μεσολαβήσει 4 σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων), ἀλλ' οὕτως, ὥστε νὰ μειοῦται ἡ διάμετρος αὐτοῦ. Ἐπιτυγχάνεται δὲ τοῦτο καὶ ἐδῶ, καθ' ὃν τρόπον εἶδομεν καὶ εἰς τοὺς σταυρικὸς (σ. 93). Τοποθετοῦνται δηλαδὴ εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τοῦ

¹ Πράγματι εἰς τὰς πλευρὰς τοῦ ὀρθογωνίου χώρου τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγονται μικραὶ κόγχαι προθέσεως (εἰκ. 87, 92), ἐν ᾧ εἰς τὴν Παναγίαν τοῦ Σαλάκου, ἥτις στερεῖται τοῦ ὀρθογωνίου χώρου, ἡ κόγχη τῆς προθέσεως ἀνοίγεται κατὰ τρόπον ἀνόργανον ἐντὸς τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 91).

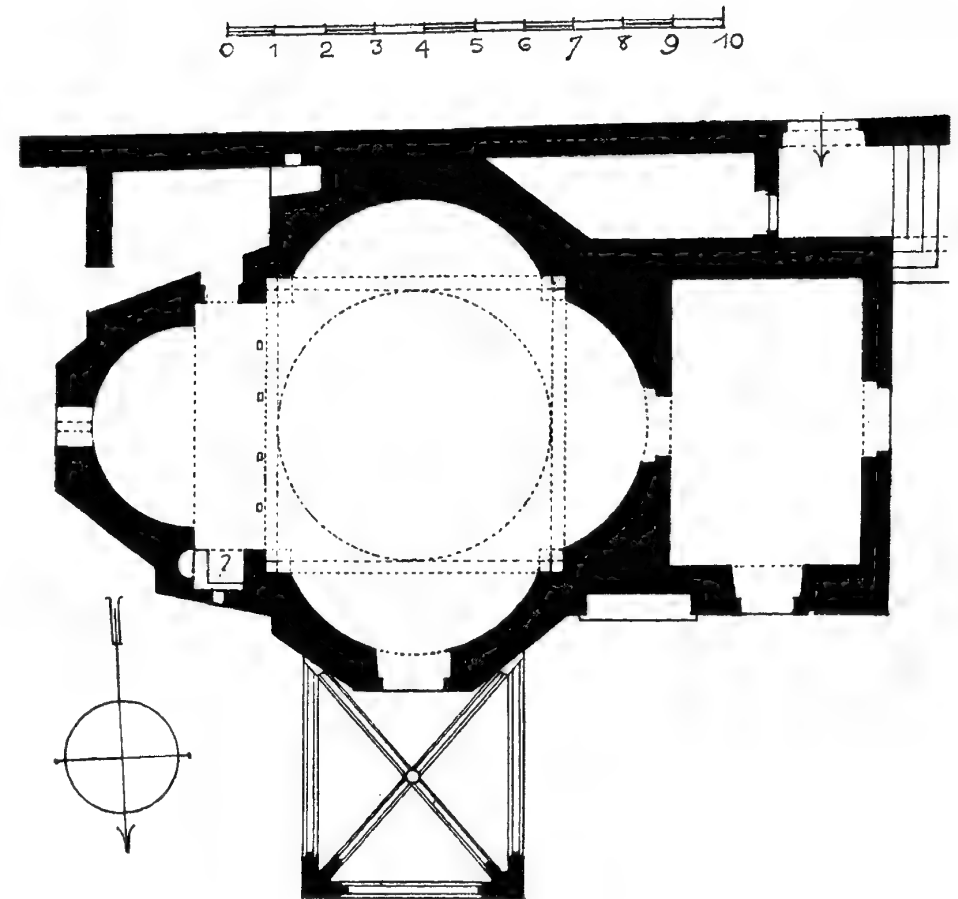
² Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher VI (1927 - 1928) σ. 510.

Εἰκ. 91. Κάτοψις καὶ τομὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου Σαλάκου.

τετραγώνου ὀριζόντιαι πλάκες, πακτούμεναι εἰς τὸ ὕψος τῶν γεννήσεων τῶν καμαρῶν καὶ ἐξέχουσαι ὀριζοντίως πρὸς τὸ ἐσωτερικόν. Καὶ εἰς μὲν τὸ Φουν-

τουκλὶ καὶ τὸν Σάλακον αἱ ἐν λόγῳ πλάκες κατεσκευάσθησαν ἀπλαῖ, εἰς τὸ Χουρμαλί ὅμως αἱ μὲν κατακόρυφοι αὐτῶν πλευραὶ ἐφωδιάσθησαν διὰ κυματίων, ἡ δὲ κάτω ἐπιφάνεια διεμορφώθη φατνωματικῶς. Ἐπὶ τῆς πακτωμένης

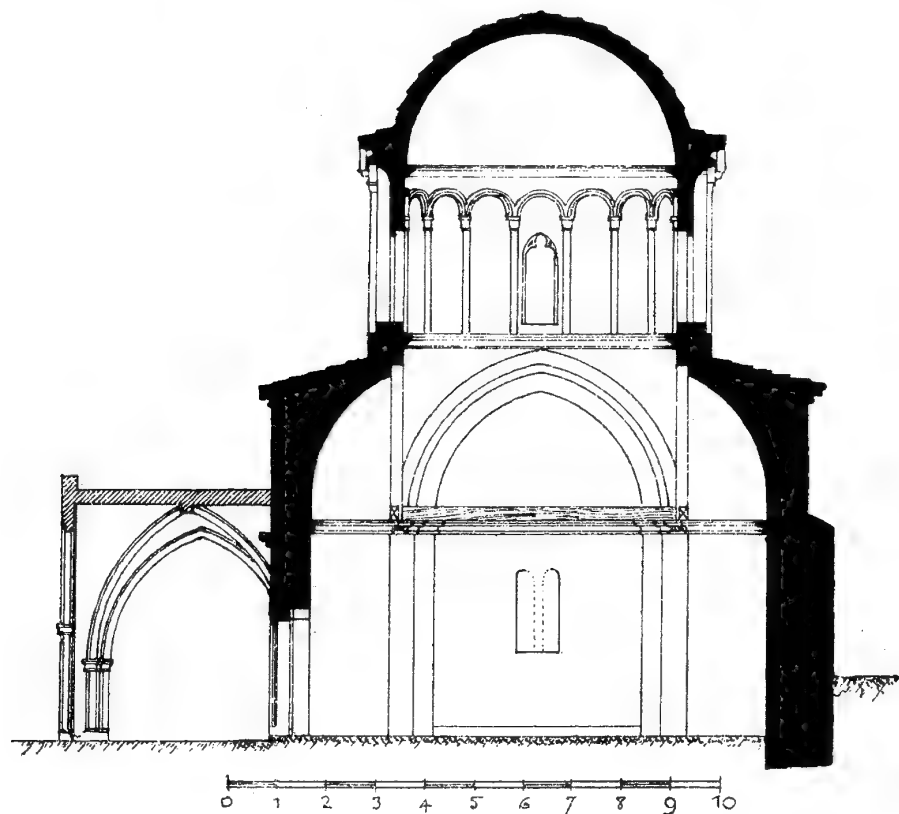

Εἰκ. 92. Κάτοψις τοῦ Χουρμαλί Μεδρεσέ τοῦ κάστρου Ρόδου.

λοιπὸν πλακὸς ταύτης ἔρχονται νὰ στηριχθῶσι τόξα ὁμόκεντρα πρὸς τὰ μέτωπα τῶν τεταρτοσφαιρίων, ἐφ' ὧν ἐδράζονται τὰ φέροντα τὸν τροῦλλον λοφία.

Εἶναι προφανές, ὅτι ἡ διάταξις αὕτη ἀποτελεῖ ἀπλοποίησιν ἄλλης μνημειωδεστερας, χρησιμοποιούσης κατὰ τὰς τέσσαρας γωνίας κίονας, ἐφ' ὧν βαίνουνσι τὰ βοηθητικὰ τόξα, ὡς συμβαίνει τοῦτο π.χ. εἰς τὴν ἐν Κ/πόλει

Παναγίαν τὴν Μουχλιώτισσαν¹ ἢ ὀρθότερον Παναγιώτισσαν². Ἐνταῦθα αἱ πακτωμένοι πλάκες ἀντικατέστησαν τοὺς κάτωθεν μαρμαρίνους κίονας, ὧν ἡ

Εἰκ. 93. Κατὰ πλάτος τομὴ τοῦ Χουρμαλί Μεδρεσέ τῆς Ρόδου.

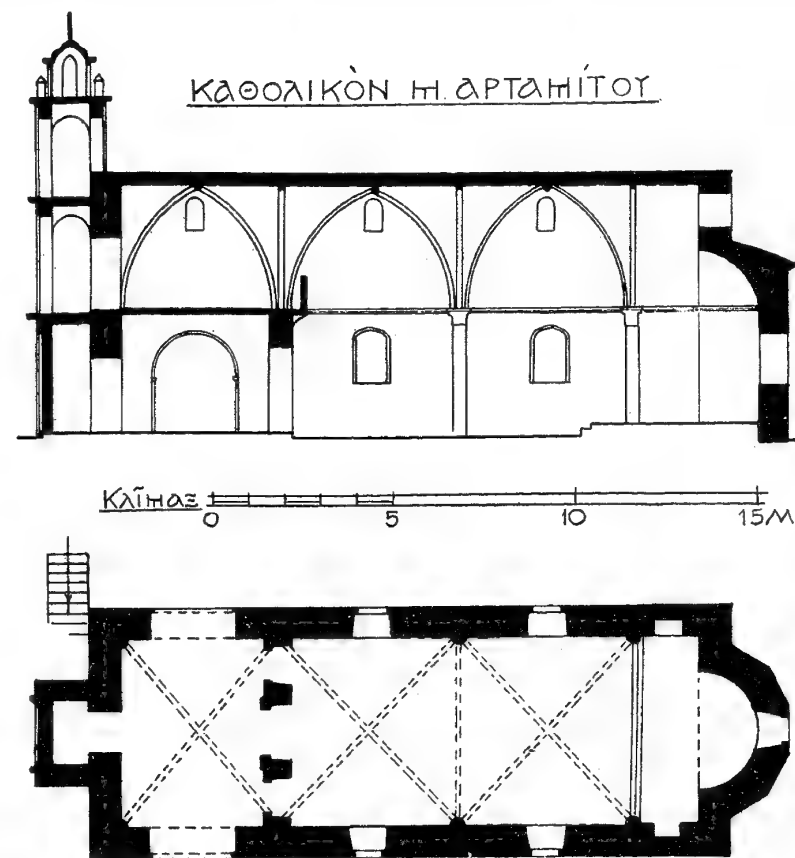
ἔξωθεν προμήθεια καὶ μεταφορὰ εἰς Ρόδον ἦτο ἀναμφιβόλως πολυδάπανος. Καὶ ναὶ μὲν διὰ τῆς ἐνταῦθα ἐφαρμοσθείσης λύσεως ἐκερδήθη εἰς τὸ βασικὸν τετράγωνον ὠφέλιμος χώρος κατὰ τὰς γωνίας, λόγῳ παραλείψεως τῶν κίωνων, ἐμειώθη ὁμως σημαντικῶς ἡ μνημειώδης ἐμφάνισις τοῦ ἐσωτερικοῦ, λόγῳ τῆς ἀπουσίας τῶν κίωνων.

¹ A. van Millingen, *Byzantine churches in C/pel* London 1912 σ. 279 εἰκ. 96. Ἡ ἀναπαράστασις τῆς κατόψεως παρὰ Brounoff, *Byz. - Neugriechische Jahrb.* 6 (1927 - 28) σ. 515.

² A. M. Schneider, *Byzanz*, Berlin 1936, σ. 67 2) ἔ. ἀ. σ. 68.

5. ΝΑΟΙ ΜΕ ΦΡΑΓΚΙΚΗΝ ΕΠΙΔΡΑΣΙΝ

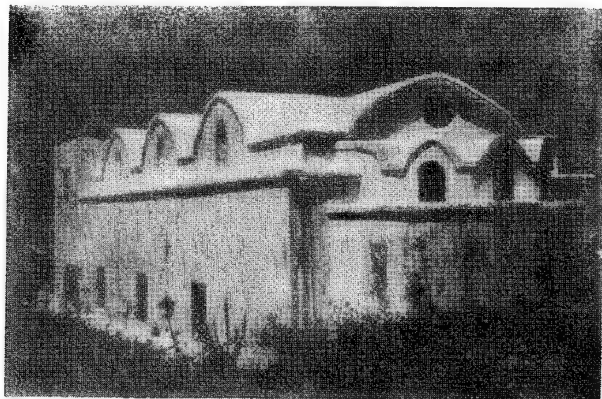
Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω περιγραφέντων τύπων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ναῶν, οἵτινες τηροῦνται αὐστηρῶς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ὀρθοδόξου ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως, ἐμφανίζεται ἐν Ρόδῳ συχνότατα καὶ εἰς ἄλλοις

Εἰκ. 94. Κάτοψις καὶ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Ἀρταμίτου.

ἰσχυρῶς ἐπηρεασμένος ἐκ τῆς Ἱπποτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὁ τύπος οὗτος ἐφηρμόσθη βεβαίως κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν κατακτησάντων τὴν νῆσον Ἱπποτῶν, ἀλλ' ἡ χρῆσις του ἐσυνεχίσθη ὑπὸ τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς νήσου καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐξακολουθεῖ δὲ ἀκόμη καὶ μέχρι τῆς σήμερον. Οἱ κατ' αὐτὸν ἐκτισμένοι ναοὶ ἔχουσι τὸ σχέδιον ὀρθογωνίου βασιλικῆς, ἄλλοτε μονοκλίτου καὶ ἄλλοτε τρικλίτου. Καὶ ἡ μὲν κάτοψις των οὐδόλως διαφέρει τῆς συνήθους

κατόψεως τῶν βασιλικῶν· ἐκεῖνο ὅμως τὸ ὁποῖον διαστέλλει τοὺς ναοὺς τούτους ἀπὸ τῶν λοιπῶν ὁρθοδόξων βασιλικῶν εἶναι τὸ σύστημα τῆς θολωτῆς ὁροφῆς, ὅπερ χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικῶς τὰ ἐπὶ διαγωνίων βεργίων (νευρώσεων) βαίνοντα δευκόρυφα σταυροθόλια τῆς Δύσεως. Τὰ σταυροθόλια ταῦτα, κατασκευαζόμενα ἐπιμελῶς διὰ πωρολίθων, τοποθετοῦνται, ὅπως καὶ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Δύσεως, τὸ ἐν παρὰ τὸ ἄλλο ὑπεράνω τοῦ κυρίως ναοῦ¹. Τὸ σχῆμα τῶν εἶναι ὀρθογώνιον, (εἰκ. 94) τοῦ ὁποῖου ὁ μέγας ἄξων τοποθετεῖται καθέτως πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ, τὰ δὲ διαγώνια βεργία τῶν ἄλλοτε μὲν

Εἰκ. 95. Ὁ ναὸς τῆς ᾽Απολακκιάς ἀπὸ Ν.Α.

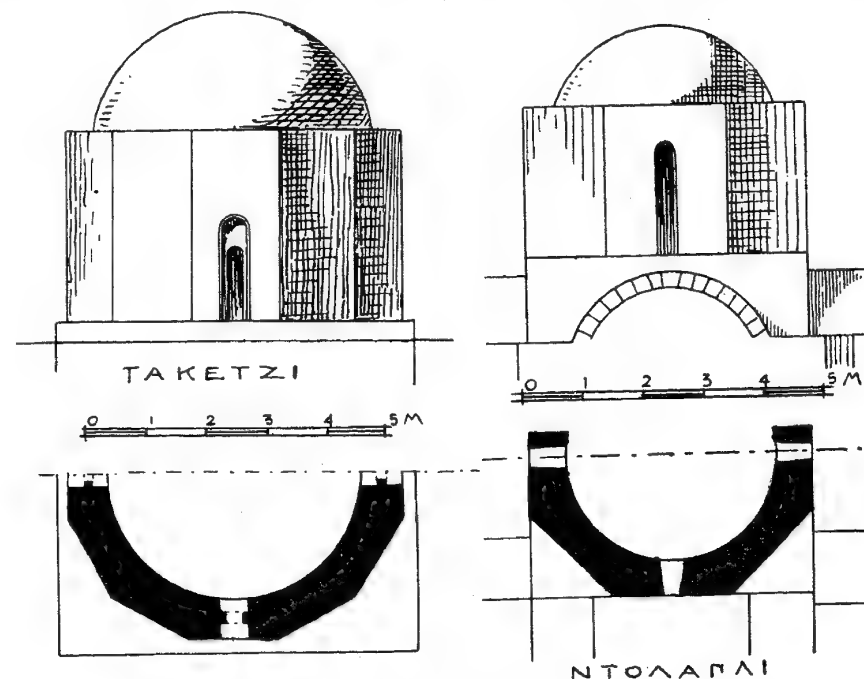
καταλήγουσιν εἰς κίλβαντας κατὰ τὰς γεννήσεις, ἄλλοτε δὲ βαίνουσιν ἐπὶ ἡμικιόνων προσκεκολλημένων εἰς τοὺς τοίχους ἢ τοὺς πεσσοὺς τοῦ μέσου κλίτους ἐν τῇ περιπτώσει τῶν τρικλιτών ναῶν. Οὕτω τὸ ὅλον μῆκος τοῦ ναοῦ διαιρεῖται εἰς ἀριθμὸν τινὰ διαμερισμάτων ἴσον πρὸς τὸν τῶν σταυροθολίων (εἰκ. 94).

Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΡΟΥΛΛΩΝ

Εἴπομεν εἰσαγωγικῶς (σ. 61), ὅτι οἱ ναοὶ τῆς Ρόδου παρουσιάζουσιν ἐξωτερικῶς μεγάλην λιτότητα ἐπιφανειῶν, ὀφειλομένην προφανῶς εἰς τὸ ὕλικόν, ἐξ οὗ εἶναι κατεσκευασμένοι. Ἐξαίρεσιν τοῦ κανόνος τούτου κάμνουν μόνον

¹ Πβλ. τὴν φραγκικὴν ὁροφὴν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου Ρόδου εἰκ. 60 σ. 74.

οἱ τρούλλοι, καὶ αὐτοὶ ὄχι πάντοτε. Ὑπάρχουσι πράγματι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐντελῶς ἀδιάρθρωτοι ἐμφανίζοντες αὐστηρῶς γεωμετρικὰ (πρισματικὰ) σχήματα ἥτοι ἄλλοτε μὲν ὀκτάπλευρον (Ντολαπλὶ τζαμί εἰκ. 97, ᾽Αγ. Εἰρήνη Κοσκινούς εἰκ. 71 κλπ.), ἄλλοτε δὲ δωδεκάπλευρον (Τακετζὶ Μεστζὶδ Ρόδου εἰκ. 96), ἄλλοτε πάλιν δεκαεξάπλευρον ἢ εἰκοσάπλευρον (Καβακλή Μεστζὶδ Ρόδου) καὶ τέλος κυλινδρικόν, ἐλαφρῶς πρὸς τ' ἄνω στενούμενον (᾽Αγ. Γεώργιος στὸ Καπὶ εἰκ. 98, ᾽Αγ. Γεώργιος Λίνδου εἰκ. 68 κλπ.) Παραλ-

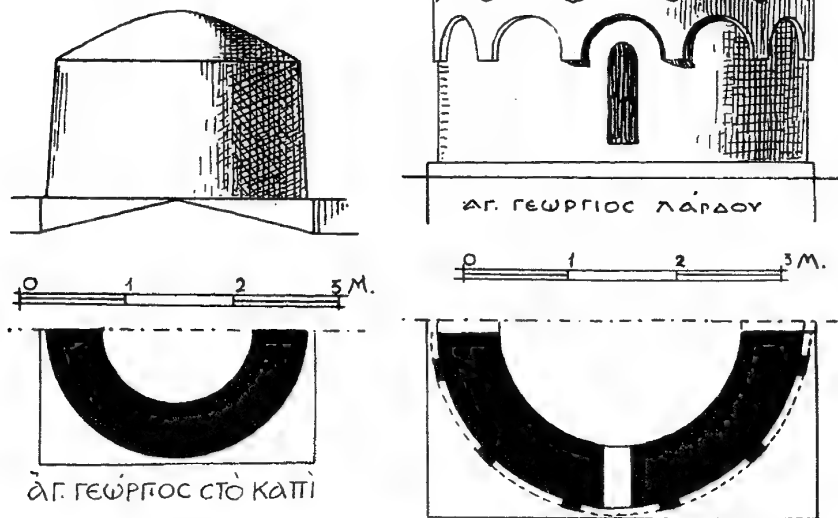
Εἰκ. 96 καὶ 97. Τρούλλοι ὀκτάπλευροι καὶ δωδεκάπλευροι.

λήλως ὅμως πρὸς τ' ἄνωτέρω ἀπλὰ σχέδια παρουσιάζονται συχνότατα καὶ ἄλλα ἔχοντα πολὺ μεγαλυτέραν πλαστικότητα καὶ διακόσμησιν, ἰδίᾳ διὰ κογχῶν καὶ ἀψιδωμάτων, συμφώνως πρὸς τὴν ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἀνατολῇ ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν¹.

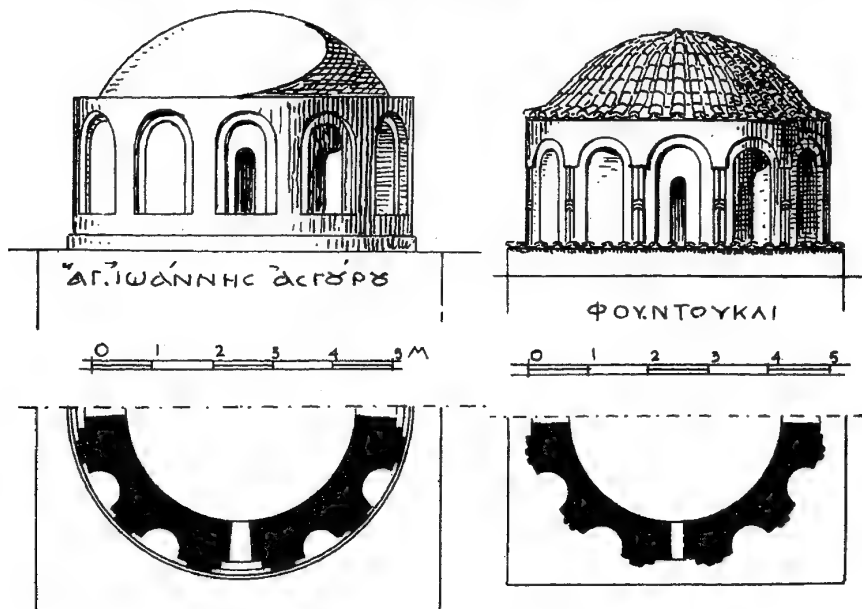
Τὸ ἀπλούστερον ἐκ τῶν σχεδίων αὐτῶν ἐμφανίζει τὸ τύμπανον ἀνάγλυφον διὰ σειρᾶς κλιμακωτῶν κογχῶν — ἡμικυκλικῶν καὶ ὀρθογωνίων — μὴ συνδεομένων πρὸς ἀλλήλας, ὥς π.χ. εἰς τὸν ᾽Αγ. Ἰωάννην τοῦ Ἀσκούρου

¹ Τοιαῦτα ἀψιδώματα συναντῶμεν πράγματι καὶ εἰς ναοὺς τῆς Κρήτης (Gerola, Mon. Veneti nell'isola di Creta 220, 254), Μ. Ἀσίας (Rott, Kleinasiatische Denkmäler σ. 95, 149, 260) Τραπεζοῦντος (Millet, B. C. H. 1895, 456 πβλ. καὶ 453), Ἀρμενίας (Strzygowski, Die Baukunst der Armenier) Καυκάσου, Γεωργίας κλπ.

ΡΟΔΙΑΚΟΙ ΤΡΩΛΛΟΙ

Εικ. 98. Κυλινδρικοί τρωλλοί 'Αγ. Γεωργίου στο Καπί και 'Αγ. Γεωργίου παρά την Λάρδον.

Εικ. 99. Τρωλλοί μετά κογχών: 'Αγ. 'Ιωάννου 'Ασγούρου και Φουντουκλί.

(εικ. 99) και την Κοίμησιν τοῦ Σαλάκου (εικ. 90) εἰς ἄλλα ὁμῶς παραδείγματα αἱ κόγχαι δὲν παρατάσσονται ἀπλῶς, ἀλλὰ συνδέονται ὁργανικῶς περιβαλλόμεναι ὑπὸ ἀψιδωμάτων, ἅτινα ἄλλοτε μένουσιν ἀστήρικτα καλυπτόμενα διὰ τριγωνικῶν ἀετωμάτων ('Αγ. Γεώργιος παρά τὴν Λάρδον εἰκ. 98) καὶ ἄλλοτε βαίνουνσιν ἐπὶ λεπτῶν, κυλινδρικῶν κιονίσκων. Οἱ κιονίσκοι δ' οὗτοι πότε μὲν κατασκευάζονται ἀπλοῖ (Δεμιρλί Τζαμί εἰκ. 63, 'Αγ. Στέφανος εἰκ. 100), πότε δὲ δίδυμοι, συνδεόμενοι διὰ κόμβου περὶ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των, οἷους

Εικ. 100. Ὁ κατεδαφισθεὶς ναὸς τοῦ 'Αγ. Στεφάνου Ρόδου κατὰ τὸν Rottiers.

τοὺς βλέπομεν εἰς βυζαντινὰ τέμπλα τῆς κυρίως Ἑλλάδος¹ (Φουντουκλί εἰκ. 99, Θάρι εἰκ. 101) καὶ ἄλλοτε τέλος πολλαπλοῖ, ὅπως εἰς τὸ Χουρμαλί Μεδρεσέ (εἰκ. 101). Μεταξὺ τῶν μνημονευθεισῶν παραλλαγῶν ἡ μετὰ ἀπλῶν κογχῶν καὶ ἡ μετὰ διδύμων κιονίσκων τηροῦνται αὐστηρῶς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς βυζαντινῆς παραδόσεως, ἐνθυμίζουσαι ζωηρῶς ἀνάλογα Κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα², ἐν ᾧ ἡ μετὰ πολλαπλῶν κιονίσκων παραλλαγή ἔχει προφανῶς ὑποστῇ Φραγκικὴν (ἱπποτικὴν) ἐπίδρασιν, ὡς μαρτυρεῖ ἢ τε διάπλασις τῆς δέσμης τῶν κιονίσκων καὶ τῶν κονιοκράνων των καὶ αἱ πολὺ ραδιναὶ ἀναλογίαι τῶν κογχῶν των. Κατὰ ταῦτα αἱ μὲν πρῶται παραλλαγαὶ δυνατόν νὰ ἐφηρμοσθῇ-

¹ Π. χ. εἰς τὴν Πόρτα Παναγιᾶν τῶν Τρικκάλων ('Ο ρ λ ἄ ν ο ς 'Αρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Α, 25).

² Ναοὶ: Παμμακαρίστου (Van Millingen, Byz. churches in C/ple σ. 162 εἰκ. 52) Μυρταίου (ὁ αὐτὸς σ. 196 πίν. LII), 'Αγ. 'Ιωάννου ἐν Τρούλλῳ (ὁ αὐτὸς σ. 202 πίν. LV 'Αγ. Θεοδώρου τοῦ Τίρωνος (ὁ αὐτὸς σ. 252 εἰκ. 86 καὶ 87) κλπ.

1) ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΒΑΡΔΑΣ

Τὸ ναυδριον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου—ὅστις ἐνταῦθα φέρει τὴν καθαρῶς βυζαντινὴν ἐπικλήσιν ὁ Βάρδας¹—ἀναμφιβόλως ἀπὸ τινος ἰδιοκτητοῦ τῆς περιοχῆς, φροντίδι καὶ δαπάναις τοῦ ὁποίου θ' ἀνηγέρθη—εὐρίσκεται ἐπὶ δεινδροφύτου κλιτύος μίαν περίπου ὥραν πρὸς βορρᾶν τοῦ χωρίου Ἀπολακκιάς. Εἶναι μικρὰ μονόκλιτος βασιλικὴ ἐκτισμένη δι' ἀκανονίστων ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν, εἰς τοὺς ἀρμούς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια πλίνθων καὶ κεράμων. Πρὸς ἀνατολὰς καταλήγει εἰς τρίπλευρον ἀψίδα ἱεροῦ, (ὅρα τὴν κάτοψιν αὐτῆς ἐν εἰκόνι 49) στεγαζομένην διὰ τεταρτοσφαιρίου, ἐν ᾧ τὸ κύριον σῶμά της καλύπτεται ὑπὸ ἑλαφρῶς τεθλασμένης κυλινδρικής καμάρας, εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς ὁποίας εἶναι ἐντειχισμένα ἡχητικὰ ἀγγεῖα², τῶν ὁποίων διακρίνεται τὸ ἀνοικτὸν στόμιον. Ἡ ἀπὸ τῆς

¹ Τὸ ὄνομα Βάρδας ἔφερον συχνὰ βυζαντινοὶ στρατιωτικοὶ ἐξ ἡγεμονικῶν οἰκῶν καταγόμενοι, ἐνίοτε ὅμως καὶ ἄλλοι μοναχοὶ καὶ λαϊκοί, ὡς ὁ κάτωθι πίναξ διδάσκει.

α) Βάρδας, πατρίκιος, πατὴρ Λέοντος τοῦ Ε' τοῦ Ἀρμενίου (813—820), (Θεοφάνης 725, Γενέσιος 36 (Βόννης)).

β) Βάρδας Καῖσαρ, θεῖος τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Γ' (842—867) καὶ ἀδελφὸς τῆς Αὐγούστας Θεοδώρας, (Γεώργ. Μοναχός 821, Γενέσιος 94, Συνεχ. Θεοφ. 137-238, Συμεὼν ὁ μάλιστα 657-678, Κεδρηνός II 155-180 (Βόννης), Κ. Μανασσῆς 5094, Λέων ὁ Γραμματικὸς 228-244, Μιχ. Γλυκᾶς 543-545, Εὐφραίμ στ. 1014 [Ψευδο] Κωδινός, Migne 157, 492, Κῶδ. Κουτλουμουσίου 220, φ. 139β Ν. Ἑλλην. ΙΖ', 17).

γ) Βάρδας ὁ Φωκάς, πατρίκιος, πατὴρ τοῦ Αὐτοκρ. Νικηφόρου Φωκά (963-969), (Λέων ὁ διάκονος 46-185 (Βόννης)).

δ) Βάρδας ὁ Φωκάς, ἑγγονος τοῦ πρώτου (Συνεχ. Θεοφ. 389-459, Συμεὼν ὁ μ. γ. 747, Λέων ὁ διάκονος 41).

ε) Βάρδας ὁ Φωκάς, δούξ, υἱὸς Λέοντος τοῦ Κουροπαλάτη, (Λέων ὁ διάκ. 96-174, Λέων ὁ Γραμμ. 295, Κ. Μανασσῆς 5630).

ς) Βάρδας ὁ Σκληρός, μάλιστα καὶ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν, (Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Migne P.G. 113 στ. 981 καὶ Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. Γ', 174, Λέων ὁ Διάκονος 107-169, Ζωναρᾶς II 541-546, Κεδρηνός II 429, 433, Μανασσῆς 5112, 5159).

ζ) Βάρδας Πλατυπόδης, πρωτοσπαθᾶριος καὶ στρατηγὸς Πελοποννήσου, (Κ. Πορφυρογ. Περί θεμάτων 223 (Βόννης)).

η) Βάρδας Βοήλας, στρατηγὸς Χαλδίας, (Γ. Μοναχός 896, Συνεχ. Θεοφ. 404, Συμεὼν μ. γ. 734, Λέων ὁ Γραμμ. 309 (Βόννης)).

θ) Βάρδας Καβαλλάριος, ἐκ τῶν οἰκειοτάτων τοῦ αὐτοκρ. Ἀνδρονίκου τοῦ Γέροντος (1282—1328), (Καντακουζηνός I, 71 καὶ 257).

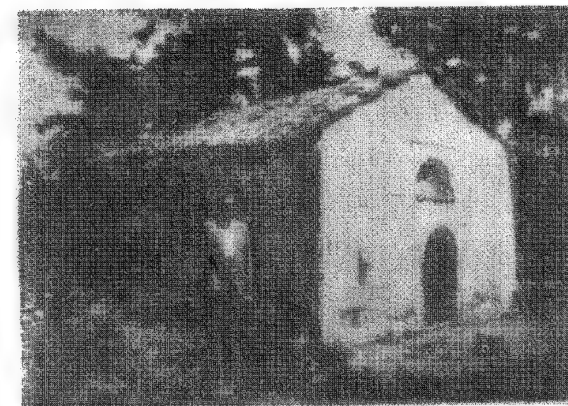
ι) Βάρδας μοναχός, (Θεοφ. Χρονογρ. 173, Βιενναῖος Κῶδιξ Phil. gr. 342 φ. 48β-51β).

ια) Βάρδας Καππαδόκης (Grégoire, B. C. H. 33 (1909) σ. 100).

² Περί τῶν ἡχητικῶν ἀγγείων ἔγραψε παλαιότερον ὁ Α. Brykezyński ἐν Revue de l'art chrétien 1898, 130, προσφάτως δὲ καὶ ὁ P. Thielscher ἐν Akustische Zeitschrift τοῦ 1938.

δυτικῆς πλευρᾶς εἴσοδος τῆς εἶναι λίαν χαμηλή, φέρει δ' ὑπεράνω ἀβαθῆ ἀνακουφιστικὴν ἄμα καὶ διακοσμητικὴν κόγχην (εἰκ. 102), ἣτις ἄλλοτε θὰ ἐκοσμεῖτο δι' εἰκόνας μὴ σωζομένης πλέον σήμερον, ὅτε τὸ ὅλον ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ ἔχει ἀσβεστοχρυσίῃ. Ἐνδεικτικαὶ τῆς παλαιότητος τοῦ ναυδρίου εἶναι καὶ αἱ μεγάλοι, κοῖλαι κέραμοι διὰ τῶν ὁποίων καλύπτεται ἐξωτερικῶς ἡ καμάρα· αἱ διαστάσεις τῶν στρωτήρων τῆς εἶναι: μῆκος 0,83 μ. πλάτος 0,32 μ., τὸ δὲ βέλος τῆς καμπυλότητός των ἀνέρχεται εἰς 0,04 μ.

Ἡ Πλατυτέρα. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζετο ἡ Παναγία ἐνθρονος μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Ἐκ

Εἰκ. 102. Ὁ ἅγ. Γεώργιος ὁ Βάρδας ἀπὸ Β.Α.

τῆς παραστάσεως ταύτης σώζεται σήμερον μόνον τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ ἡμίσεος, τοῦ ὑπολοίπου ἀσβεστοχρυσθέντος. Ἡ Παναγία ἐνδεδυμένη κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸν ἱμάτιον (μαφόριον), κάθηται ἐπὶ ἀνακλίντρον φέροντος τὸ σύνθηδες κυλινδρικὸν καὶ εἰς κώνους ἀπολήγον προσκεφάλαιον. Ἐκράτει εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τὸ παιδίον Ἰησοῦν, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς διασωθείσης ἄκρας δεξιᾶς χειρὸς αὐτοῦ, σωζομένης εἰς σχῆμα εὐλογίας. Ὁ ἀριστερὰ εἰκονιζόμενος ἀρχάγγελος Μιχαὴλ—ρητῶς διὰ συντετμημένης ἐπιγραφῆς κατονομαζόμενος—βηματίζει πρὸς δεξιὰ καὶ προσκλίνων τείνει εὐλαβῶς τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν Θεοτόκον. (εἰκ. 103) Φορεῖ κόκκινον ἐσωτερικὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἀνοικτόχρωμον μανδύαν μετ' ἐρυθρῶν σημείων (clavi). Ἡ κόμη του συγκρατεῖται ὀπισθεν διὰ λευκῶν, λεπτῶν ταινιῶν, τῶν ὁποίων τὰ ἄκρα ἀνεμίζονται.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς Πλατυτέρας ἦτοι κατὰ τὴν γέννησιν τοῦ τεταρτοσφαιρίου, εἶναι ἀναγεγραμμένη διὰ μεγάλων (ὑψ. 0,07) μελανῶν γραμμῶν εἰς δύο ἐπαλλήλους στίχους ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 104) τῆς ὁποίας δυστυχῶς σώζεται μόνον ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. Ἡ εἰς τὴν ὅλως ἀσυνήθη

ταύτην θέσιν γεγραμμένη ἐπιγραφή, συμπληρουμένη ὡς κάτωθι, λέγει:

Ἀνοικοδομήθη ἐκ βάθρ[ων ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναὸς
τοῦ μεγαλο[μάρτυρος τοῦ κλινοῦ καὶ τροπεωφόρου Γε(ωργί)ου
ἐ]πὶ τῆς βασιλ(είας) κυροῦ Ἀνδρονί(κου) τ[οῦ Παλαιολόγου]
τῷ ,ΨΩΗ ἐτι ἰνδ(ικτιῶνος) [ΙΑ']

Εἰκ. 103. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Κατὰ ταῦτα ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἀνηγέρθη ἐπὶ τῆς βασιλείας Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου κατὰ τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6798, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως 1289) 1290, ὁπότε αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου ἦτο Ἀνδρόνικος ὁ Γέρων, ὅστις ἐβασίλευσεν ἀπὸ τοῦ 1282 μέχρι τοῦ 1328.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι σπουδαία ὄχι μόνον διότι χρονολογεῖ ἀκριβῶς τὰς τοιχογραφίας τοῦ ναυδρίου ἀλλὰ καὶ διότι μαρτυρεῖ, ὅτι καὶ κατ' αὐτὰ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰῶνος ἡ νῆσος ὑπήγετο καὶ ἀνεγνώριζεν ὡς κυρίαρχον τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου οὐχὶ δὲ τοὺς κατὰ καιροὺς τυχοδιώκτας πειρατάς, οἵτινες, ἐπωφελοῦμενοι τῶν ἀνωμαλιῶν, τὴν κατέκτων παροδικῶς¹.

Εἰκ. 104. Τμήμα τῆς ἐν τῇ κόγχῃ τοῦ ἱεροῦ κτητορικῆς ἐπιγραφῆς.

Ἄς ἐπανέλθωμεν ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς ὑπολοίπου εἰκονογραφίσεως.

Ἡ καλύπτουσα τὸν ναὸν καμάρα κοσμεῖται ἀπὸ τῶν γεννήσεων καὶ ἄνω διὰ τῶν παραστάσεων τῶν λεγομένων «δεσποτικῶν» ἑορτῶν. Ὡς τὸ παρατιθέμενον σχέδιον (εἰκ. 105) δεικνύει, ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τοῦ κυλίνδρου διηρέθη ἐγκαρσίως εἰς 5 λωρίδας ἐκ τῶν ὁποίων πάλιν αἱ 4 δυτικαὶ ἐχωρίσθησαν ἐκάστη εἰς δύο διὰ γραμμῆς ἀκολουθούσης τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας, μόνῃ δ' ἡ πέμπτη, ἡ πρὸς ἀνατολάς, ἔμεινεν ἀδιαίρετος. Κατὰ ταῦτα ἡ ὅλη ἐπιφάνεια τῆς καμάρας κατετμήθη δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν εἰς 9 ἐν ὧν πίνακας, οἱ ὅποιοι, λόγῳ τῶν περιορισμένων διαστάσεων τοῦ ναυδρίου, (μῆκος 4,50 μ.) ἔγιναν κατ' ἀνάγκην πολὺ στενοί, πρᾶγμα τὸ ὅποῖον ἠνάγκασεν, ὥς θὰ ἴδωμεν, τὸν ζωγράφον ὄχι μόνον νὰ συμπτύξῃ τὰς συνθέσεις του ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελοῦντα αὐτὰς πρόσωπα καὶ ζῶα ν' ἀπεικονίσῃ πολὺ ραδινώτερα τοῦ φυσικοῦ.

Ἄς ἴδωμεν τώρα ποῖα θέματα εἰκονίσθησαν εἰς τὰ 9 μνημονευθέντα διαμερίσματα καὶ ποῖαν τάξιν ἠκολούθησεν ἐν τῷ συνόλῳ τῆς ἡ εἰκονογραφίσεως τοῦ ναυδρίου. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν κρατοῦσαν εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς συνήθειαν, καθ' ἣν τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν Β. Α. ἢ τὴν Ν. Α. γωνίαν, ἥτοι παρὰ τὸ ἱερόν, καὶ βαίνοντα ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, δηλαδὴ κατὰ τὴν φορὰν τῆς γραφῆς, κάμνουν τὸν γῦρον τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸν Ἀγίον Γεώργιον ἀρχὴ τῆς εἰκονογραφίας ἔγινεν ἀπὸ τὴν Ν. Α. γωνίαν, ἥτοι εὐθὺς δεξιᾷ τῆς εἰσόδου, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 διαμέρισμα (εἰκ. 105)

¹ Ὅρα τὰ ἀνωτέρω (σελ. 58 σημ. 1) λεχθέντα.

ἐνθα εἰκονίσθη ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου. Ἡ δευτέρα ὁμῶς εἰκὼν, ἥτοι ἡ τῆς Γεννήσεως, δὲν ἐτέθη, ὡς θ' ἀνέμενέ τις, παραπλεύρως πρὸς τὴν πρώτην, ἀλλὰ συμμετρικῶς πρὸς αὐτήν, ἥτοι εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 διαμέρισμα. Ἀκολουθῶς ἡ τρίτη παράστασις, ἡ Ὑπαπαντή, ἐτέθη παραπλεύρως ἥτοι πρὸς ἀνατολὰς τῆς πρώτης, εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 διαμέρισμα, συμμετρικῶς δὲ πάλιν πρὸς αὐτήν ἡ τετάρτη, ἥτοι ἡ Βάπτισις, εἰς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 διαμέρισμα. Αἱ υπόλοιποι ἐντούτοις, τέσσαρες παραστάσεις δὲν ἀκολουθοῦν τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς

Εἰκ. 105.

ὡς συνήθως, μὲ ἀνοικτὰς τὰς πτέρυγας, ἑλαφρὰν κλίσιν καὶ κεκαμμένους εἰς τὰ γόνατα τοὺς πόδας, πρὸς δὴλωσιν τῆς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὁρμητικῆς καθόδου του, ἀλλὰ παρεστάθη ἐντελῶς ὁρθὸς καὶ κατὰ κρόταφον μὲ κλειστὰ τὰ πτερά του καὶ μὲ τοὺς πόδας ἀπλῶς ἀνοικτούς, ὡς νὰ βαδίζῃ.

Ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινόχρωμον χιτῶνα τείνει τὴν δεξιάν του εἰς σχῆμα προσφωνήσεως ἢ εὐλογίας πρὸς τὴν Παρ-

¹ Τοὺς λόγους, δι' οὓς ἡ παράστασις, τῆς Ἀναλήψεως τοποθετεῖται εὐθὺς πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἥτοι ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς καμάρας ἀνέπτυξε λεπτομερῶς ὁ Α. Εὐγγόπουλος ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1938 σ. 42.

θένον. Αὕτη, κατὰ τι ὑψηλότερα τοῦ Γαβριήλ, εἰκονίζεται κατενώπιον ἑλαφρῶς ἐστραμμένη πρὸς τὸν ἄγγελον, περιτυλιγμένη εἰς τὸ πατροπαράδοτον ἀπὸ κεφαλῆς καταπίπτον συριακόν, ἐρυθρὸν μαφόριον, ἀπὸ τὸ δεξιὸν μέρος τοῦ ὁποίου προβάλλει ἑλαφρῶς, πολὺ πλησίον εἰς τὸ πρόσωπον ἢ δεξιὰ τῆς ἄκρας χεῖρ, εἰς ἐνδειξιν οὐχὶ πλέον ἀρνήσεως, ὡς κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα, ἀλλὰ συζητήσεως καὶ τελικῆς ὑποταγῆς εἰς τὰ ὑπὸ ἀγγέλου μηνυόμενα, ὡς συνηθίζεται ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος καὶ ἐξῆς¹. Τοῦτο ἄλλως τε ὑποδηλώνουν καὶ αἱ ἀνωθεν τοῦ φωτοστεφάνου ἑκατέρου τῶν προσώπων ἐπὶ σκοτεινοῦ γαλάζιου βάθους διὰ λευκῶν γραμμάτων εἰς δύο στίχους γεγραμμένοι ἐπιγραφαί, ἐξ ὧν τῆς μὲν ὑπὲρ τὸν ἀρχάγγελον διατηρεῖται μόνον τὸ δεξιὸν ἄκρον *ῥιτω*,

..... *σου*

ὁμῶς ἀρκετὸν ἵνα συμπληρωθῇ διὰ τῆς ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α', 28) γνωστῆς φράσεως: *χαῖρε κεχαῖριτω-*

μένη ὁ Κύριος μετὰ/ σου, ἡ δὲ ὑπὲρ τὴν Πανα-

γίαν, πλέον εὐδιάκριτος, ἀναγράφει τὴν ἐπίσης ἐκ τοῦ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγελίου (Α', 38) εἰλημμένην φράσιν: *Ἴδου ἡ δούλη τοῦ Κυρίου· γένοι-*

τό μοι κατὰ τὸ ῥῆμα σου.

Λόγῳ τῆς ἐκ τῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν ἀλλοιώσεως τοῦ πίνακος εἰς τὰ κάτω μέρη δὲν καθίσταται δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν ἡ Παναγία ἐκράτει διὰ τῆς ἀριστερᾶς τῆς, ὡς συνήθως, τὴν ἡλακάνην ἢ ἄλλο τι.

2. *Ἡ Γέννησις*. Ἐνεκα τῶν πολλῶν προσώπων τῆς σκηνῆς ταύτης ὁ ζωγράφος ἠναγκάσθη νὰ ἐλαττώσῃ τὴν κλίμακα τῆς ἐκτελέσεως, καί, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ πίνακος, νὰ τοποθετήσῃ τὰ πρόσωπα εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας. Οὕτω εἰς μὲν τὴν ἀνωτάτην παρέστησε τὴν ὑπὸ τῶν ἀγγέλων εἰς τοὺς «ἀγραυλοῦντας» ποιμένας ἀγγελίαν τοῦ χαρμοσύνου γεγονότος, εἰς τὴν μέσση τὴν ἐπὶ κλίνης ἀνακλιμένην Παναγίαν καὶ δεξιὰ αὐτῆς τὸ βρέφος καὶ τέλος εἰς τὴν κάτω τὸν σκεπτικὸν Ἰωσήφ καὶ τὴν σκηνὴν τοῦ λουτροῦ τοῦ νεογνοῦ.

α) Ἀνωτάτη ζώνη. Εἰς τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τοῦ πίνακος παρίστανται κατὰ κρόταφον δύο ποιμένες ἄνευ τῶν προβάτων των: εἰς νέος ἐμπρὸς καὶ εἰς γέρον ὀπισθεν. Ἀμφότεροι ἀσκεπεῖς καὶ μὲ φωτοστεφάνους εἶναι ἐστραμμένοι πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνθα εἰκονίζονται κατὰ κρόταφον, ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου, δύο ἄγγελοι μὲ φωτοστεφάνους, ἐξ ὧν ὁ πρὸς τοὺς ποιμένας πλησιέστερος κάμνει τὴν χειρονομίαν τῆς ἀγγελίας. Τὰ τέσσαρα ταῦτα πρόσωπα εἶναι τοποθετημένα ἐντὸς τοῦ πίνακος μὲ ἀπόλυτον ἰσορροπίαν μάξης. Οἱ φωτοστέφανοί των ἐγγράφονται νοερῶς ἐντὸς χαμηλοῦ τόξου κύκλου, ἀνωθεν τοῦ ὁποίου εἶναι γεγραμμένη, ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάνου κάμπου, διὰ λευκῶν γραμμάτων ἢ ἐπιγραφῇ: *Ἡ Χριστοῦ γέννησις*. Λόγῳ τῆς ὑγρασίας καὶ τῶν ἀλάτων, τὰ ὁποῖα καλύπτουν τὸ ἀνώτατον τμήμα, δὲν δύναμαι νὰ βεβαιώσω

¹ Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Evangile* Paris, 1916 σ. 73.

ἀν εἰκονίζονται ἢ ὄχι ἄνωθεν καὶ εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα, οἱ τρεῖς μάγοι ἀφικνούμενοι ἐφ' ἱππῶν.

β) Μέση ζώνη. Ἐπὶ κλίνης τοποθετημένης διαγωνίως ἐκ τῶν κάτω δεξιῶν πρὸς τὰ ἄνω ἀριστερὰ τοῦ σπηλαίου εἰκονίζεται ἐξηπλωμένη ἡ λεχὼ Παναγία. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι δυστυχῶς κατεστραμμένον ἀλλ' ἡ διάταξις τοῦ σώματός της μαρτυρεῖ σαφῶς, ὅτι ἦτο ἐστραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ προσβλέπουσα τὸ παρ' αὐτήν, ἐπὶ ἰσοδόμῳ ἐκτισμένης φάτνης εἰκονιζόμενον βρέφος¹. Αἱ συνήθως παρ' αὐτὸ εἰκονιζόμεναι κεφαλαὶ βοῶς καὶ ὄνου εἶναι ἐδῶ κατεστραμμένοι.

γ) Κάτω ζώνη. Σχετικῶς καλύτερον διετηρήθη ἡ κάτω ζώνη, εἰς τὴν ὁποίαν εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν ὁ Ἰωσήφ μὲ φωτοστέφανον, καθήμενος, ὡς συνήθως, σκεπτικός, ἥτοι ἔχων ἀκκουμβισμένην τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ του μηροῦ, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς στηρίζει τὴν κεφαλὴν του. Ὁ Ἰωσήφ στρέφει τὰ νῶτα πρὸς τὴν παραπλευρῶς εἰκονιζομένην σκηνὴν τοῦ λουτροῦ, ἔχουσιν τὴν ἐξῆς σύνθεσιν: Ἐκατέρωθεν κυλινδρικής λεκάνης βαινούσης ἐπὶ κωνικοῦ ποδὸς εἰκονίζεται ἀνὰ μία γυνή· ἐκ τούτων ἡ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ εἶναι νεαρά, ἐνδεδυμένη μακρὸν χιτῶνα καὶ φέρουσα ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν λευκὸν μανδύλιον (σάρπαν) κάτωθεν τοῦ ὁποίου προβάλλει ἡ μὲ στέφος διαδεδεμένη κεφαλὴ. Ἡ μορφή αὕτη ἀσχολεῖται εἰς τὸ νὰ χύνη διὰ πρόχου ὕδωρ ἐντὸς τῆς λεκάνης. Ἡ δὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ γυνὴ εἶναι γηραιότερα, φορεῖ ἀχειρίδωτον χιτῶνα καθήται δὲ βαστάζουσα ἐπὶ τῶν γονάτων της τὸ ὀλόγυμνον νεογνόν, τοῦ ὁποίου τὴν κεφαλὴν περιβάλλει φωτοστέφανος. Ἡ γυνὴ αὕτη φέρει τὴν προτεταμένην ἀριστερὰν της χεῖρα ἐντὸς τῆς λεκάνης, προφανῶς ἵνα δοκιμάσῃ τὴν θερμοκρασίαν τοῦ ἐν τῇ λεκάνῃ θερμοῦ ὕδατος, τὴν ὁποίαν κανονίζει ἡ ἐναντι ἰσταμένη νεαρὰ γυνὴ ρίπτουσα ψυχρὸν ὕδωρ διὰ τῆς πρόχου². Κατὰ ταῦτα ἔχομεν ἐδῶ οὐχὶ αὐτὴν ταύτην τὴν σκηνὴν τοῦ λουτροῦ ἀλλὰ τὴν ἀμέσως πρὸ αὐτῆς³.

Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς δύο γυναῖκας, αὗται, ὡς ἐξ ἀναλόγων παραδειγμάτων διδασκόμεθα, εἶναι ἡ μὲν γηραιά, ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ καθημένη, ἡ *μαῖα*, ἡ δὲ δεξιὰ νεαρά, ἡ *Σαλόμη*, (Πρβλ. τὸ ἀπόκρυφον Πρωτευαγγέλιον τοῦ

¹ Ἡ διάταξις αὕτη συνήθίζεται εἰς τε τὴν Καππαδοκίαν καὶ τὸ Βυζάντιον. Πρβλ. Millet, *Recherches* σ. 101.

² Τοῦτο ἐκφράζει σαφέστατα ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη εἰς ὁμοίαν παράστασιν τοῦ Ἀγ. Βλασίου τῆς Κάτω Ἰταλίας (14^{ον} αἰ.), ἣτις λέγει: *Θέε κρὶο Σαλόμη [δ]ιὰ τὸ πεδ[ί]ον* (Diehl, *L'art byzantin dans l'Italie méridionale* σ. 60).

³ Ὅμοιαι παραστάσεις δοκιμῆς τῆς θερμοκρασίας τοῦ ὕδατος τοῦ λουτροῦ ἀπαντοῦν καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα ἢ μεταγενέστερα μνημεῖα, ὡς π. χ. εἰς Ἀρίλγε τῆς Π. Σερβίας (13^{ου} αἰ.), εἰς Ἀγ. Σοφίαν Τραπεζοῦντος, εἰς Ἀγ. Εὐστάθιον τοῦ Ἀθῶ (Konidakof, *Pamjatniki Christianskago iskusstva na Afonje* σ. 138 εἰκ. 55), εἰς Ἀγ. Παῦλον Ἀγ. Ὁρους (1423;) (Hautes Études C 311) εἰς Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (1552) (Φωτογρ. Messbildanstalt 1871, 6) κλπ.

Ἰακώβου (19, 20) ὡς καὶ τὴν ἄνωτέρω παρατεθεῖσαν ἐπιγραφὴν τοῦ Ἀγίου Βλασίου).

3) Ἡ Ὑπαπαντή. (εἰκ. 106 δεξιᾷ) Εἰς τὸν πίνακα τῆς Ὑπαπαντῆς τὰ τέσσαρα πρόσωπα—Ἰωσήφ, Παναγία, Συμεὼν καὶ Προφήτις Ἄννα—εἰκο-

Εἰκ. 106. Τμήμα τῆς Βαῖοφόρου (ἀριστερά) καὶ τῆς Ὑπαπαντῆς (δεξιᾷ).

νίσθησαν κατὰ παράταξιν ἀλλ' οὕτως, ὥστε τὰ δύο μεσαῖα καὶ κυριώτερα ἦτοι ἡ Παναγία καὶ ὁ Συμεὼν, παρασταθέντα εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, ν' ἀποκρύπτωσι τὰ δύο ἄλλα, σχεδὸν κατὰ τὸ ἥμισυ, λόγῳ βεβαίως τῆς στενότητος τοῦ χώρου. Ὅπισθεν τῶν 4 προσώπων ἀλλ' ὑψηλότερον καὶ ἀκριβῶς κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος παρεστάθη διαγωνίως, κιβώριον βαῖνον ἐπὶ κίωνων καὶ στεφόμενον ὑπὸ πυραμιδοειδοῦς στέγης. Κατὰ τὴν διάμετρον τῶν τόξων τοῦ κιβωρίου αὐτοῦ εἰκονίζονται ράβδοι, ἀπὸ τῶν ὁποίων κρέμονται κανδήλαι. Τὸ κιβώ-

ριον ἐστέγαζεν ἁγίαν Τράπεζαν, τῆς ὁποίας φαίνεται κάτω, μεταξύ τοῦ Συμεῶν καὶ τῆς Παναγίας, τμήμα τῆς ποδέας, κοσμούμενον διὰ χιαστοῦ κοσμήματος (εἰκ. 106).

Ἐκ τῶν προσώπων ὁ εἰς τὸ ἄκρον ἀριστερὸν εἰκονιζόμενος Ἰωσήφ, κρυπτόμενος κατὰ τὸ ἥμισυ σχεδὸν ὑπὸ τῆς Παναγίας, παρεστάθη μὲ ἐξαιρετικά ραδιναῶς ἀναλογίας. Ἡ πρὸ αὐτοῦ Παναγία, περιβεβλημένη μέλαν μαφόριον, ἔχει τὰς χεῖρας χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους, προσβλέπει δὲ τὸν πρὸ ὀλίγου ὑποδεχθέντα τὸν Χριστὸν «θεοδόχον» Συμεῶν. Ὁ μὲ λευκὴν κόμην εἰς δύο χωρισμένην καὶ λευκὴν γενειάδα πρεσβύτης οὗτος, ἐνδεδυμένος ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον, περιπτύσσεται τὸν Χριστόν, φέρων τὴν κεφαλὴν του εἰς ἐπαφὴν πρὸς τὴν τοῦ Παιδίου, ὅπερ ἐν τούτοις τείνει τὴν δεξιὰν πρὸς τὴν μητέρα του, οἶονεὶ μὴ θέλον ν' ἀποχωρισθῇ αὐτῆς. Ὅπισθεν τοῦ Συμεῶν φαίνεται ὁ κορμὸς καὶ ἡ ἐν προφητικῇ ἐκστάσει κεφαλὴ τῆς «θυγατρὸς τοῦ Φανουήλ ἐκ φυλῆς Ἀσὴρ» (Λουκ. Β, 36) προφήτιδος Ἀννης, ἥτις, φοροῦσα καστανὸν ἱμάτιον, κρατεῖ ἀνεπτυγμένον εἰλητὸν μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: «τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐστερέωσε». Τὸ πρόσωπον τῆς Ἀννης «χήρας ὡς ἐτῶν ὀγδοήκοντα τεσσάρων» κατὰ Λουκᾶν (Β, 37) εἰκονίσθη μετὰ πολλῶν ρυτίδων.

Ὁ τύπος τῆς Ὑπαπαντῆς, καθ' ὃν ὁ Συμεῶν κρατεῖ εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸν Χριστὸν ἐπεκράτησεν εἰς τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφίαν κατὰ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς καὶ τοὺς μετὰ τὴν Ἀλωσιν αἰῶνας, ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ὀλίγα τινὰ παραδείγματα αὐτοῦ χρονολογούμενα πρὸ τοῦ 14ου αἰῶνος¹, εἰς τὰ ὁποῖα ἔρχεται ἡδὴ νὰ προστεθῇ καὶ τὸ ἡμέτερον.

4. Ἡ Βάπτισις. (εἰκ. 107) Κατ' ἐξοχὴν ραδιναῶς παρεστάθησαν τὰ ἀποτελοῦντα τὴν σκηνὴν τῆς βαπτίσεως πρόσωπα, ἰδίᾳ δὲ ὁ κατὰ τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος γυμνὸς Χριστός, ὅστις φέρων φωτοστέφανον, εἰκονίσθη ὡς ἀρχαῖον ἄγαλμα ἐντελῶς κατενώπιον, μὲ τὴν ἀριστερὰν χεῖρα κρεμαμένην παρὰ τὸ σῶμα καὶ τὴν δεξιὰν ἐλαφρῶς ὑψουμένην εἰς σχῆμα εὐλογίας². Τὸ ὕδωρ τοῦ Ἰορδάνου ἀπεδόθη διὰ πολλῶν ἐπαλλήλων λευκῶν, ὀριζοντίων γραμμῶν, καλύπτει δὲ τὸν Ἰησοῦν περίπου μέχρι τῶν ὠμῶν. Ἐπὶ τῶν δύο ἀποτόμων, σχεδὸν κατακορύφων, βραχιδῶν ὀρθῶν τοῦ ποταμοῦ ἴστανται ἀριστερὰ μὲν ὁ Βαπτιστῆς Ἰωάννης, ἐντελῶς ὀρθίος, γυμνὸς ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ κάτω, περιβεβλημένος βραχεῖαν ἀχειρίδωτον μηλωτὴν καὶ ἐξωμίδα. Τὴν δεξιὰν του χεῖρα θέτει

¹ Τὰ παραδείγματα ταῦτα κατέλεξεν ὁ Α. Ευγγόπουλος, ἐν Ἑπετηρίδι Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. Γ' (1929) σ. 336, σημ. 1.

² Οὕτω ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ φιλολογίᾳ καὶ τῇ λειτουργίᾳ συνήθης δοξασία, καθ' ἣν τὴν ἡμέραν τῆς βαπτίσεως αὐτοῦ ὁ Ἰησοῦς καθηγίασε τὰ ὕδατα, καὶ ἔδωκεν εἰς αὐτὰ τὴν δύναμιν τοῦ καθαρμοῦ τῶν ἁμαρτημάτων (Λειτουργία τῆς Ἁγίας Ἐκκλησίας τοῦ Ἱεροῦ Πνεύματος καὶ (Ψευδο) Χρυσόστομον Migne, P. G. 50, 804).

ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰησοῦ¹, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερὰ του καταπίπτει ἀδρανῆς παρὰ τὸ σῶμα του. Δεξιὰ δὲ εἰκονίζεται εἰς καὶ μόνος ἄγγελος² περιβεβλημένος πλαστικὰ δεδηλωμένον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, κρατῶν δὲ δι' ἀμφοτέρων τῶν

Εἰκ. 107. Ἡ Βάπτισις.

κεκαλυμμένων χειρῶν του τὸ λέντιον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ σπογγίσῃ τὸ σῶμα

¹ Κατὰ τὸν (Ψευδο) Χρυσόστομον, (ἔ. ἀ. στ. 808) ὁ Ἰωάννης «ἤψατο τῆς κεφαλῆς τοῦ δεσπότου σύντρομος». Περβλ. καὶ Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἐκδ. Ἀθηνῶν, 1904, σ. 54.

² Ἐνα καὶ μόνον ἄγγελον συναντῶμεν ἐνίοτε καὶ ἐν Καππαδοκίᾳ (ἀρχαιοτέρα ἐκκλησία Τοκάλ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce πίν. 65) καὶ ἐν Καρανλέκ (ἐνθ. ἀν. πίν. 103, 3).

τοῦ Ἰησοῦ, ἅμα τῇ ἐκ τοῦ ὕδατος ἐξόδῳ του¹. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ πίνακος εἶναι βεβλαμμένον ἐκ τῆς ὑγρασίας, ὥστε δὲν διακρίνεται οὔτε « τὸ ἄγιον πνεῦμα καταβαῖνον ἐν εἴδει περισσεῶς » οὔτε ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Κυρίου καὶ ἡ δέσμη τῶν ἑξ οὐρανοῦ ἀκτίνων, τὰ ὁποῖα θὰ εἰκονίζοντο ἐκεῖ.

Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἐνταῦθα ἡ παρουσία πολλῶν γραφικῶν στοιχείων ὡς π. χ. τῆς παρὰ τὸν ἀριστερὸν πόδα τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζομένης μικρᾶς ἀνδρικής μορφῆς μὲ ἐξωγκωμένην κεφαλὴν, ἣτις εἰκονίζεται καθημένη καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς δεικνύουσα τὸν Χριστὸν διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς κρατοῦσα ἀνεστραμμένην ὑδρίαν ἀπὸ τῆς ὁποίας τρέχει ὕδωρ. Πρόκειται περὶ τῆς προσωποποιήσεως τοῦ Ἰορδάνου, στοιχείου ἑλληνιστικοῦ, ὅπερ βλέπομεν ἤδη ἀπὸ τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων. Ἄλλο γραφικὸν στοιχεῖον παρουσιάζουσιν ἐπίσης καὶ αἱ ἀνώμαλοι ὄχθαι τοῦ ποταμοῦ, μάλιστα δὲ μεγάλαι κεφαλαὶ ἰχθύων τεταγμέναι ἀνά τρεῖς ἑφ' ἑκάστης ὄχθης, ἀπὸ τῆς ὁποίας προβάλλουσι. Τὰ χαίνοντα στόματα τῶν ἰχθύων αὐτῶν, ὠπλισμένα διὰ πολλῶν λευκῶν ὀδόντων, μαρτυροῦν, ὅτι περὶ καρχαριῶν πιθανώτατα πρόκειται.

5. *Ἡ Βαῖοφόρος*. (εἰκ. 106 ἀριστερᾶ) Καὶ εἰς τὴν συνήθως πολυπρόσωπον παράστασιν τῆς Βαῖοφόρου, ὁ τεχνίτης μας ἐπέφερε γενναίας συντημήσεις καὶ περικοπάς, σεβασθεὶς ὅμως τὴν γενικὴν διάταξιν καὶ διατηρήσας τὸ πνεῦμα τῆς συνθέσεως. Ὅλίγα μόνον καὶ μεγάλα εἰκονίσθησαν τὰ κύρια πρόσωπα τῆς συνθέσεως. Ὁ Χριστὸς καθημένος κατὰ τὸν συνήθη ἐν Ἀνατολῇ « γυναικεῖον » τρόπον, ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου (συμφώνως πρὸς τὴν προφητείαν τοῦ Ζαχαρίου²) ἔρχεται ἐκ δεξιῶν (εἰκ. 106). Ἐστραμμένος κατὰ τὰ 3)4 πρὸς τὸν θεὰ τὴν βλέπει γαλήνιος ἐμπρός του. Φορεῖ καστανὸν χιτῶνα καὶ σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πολλὰ λευκαὶ γραμμαὶ δηλώνουν τὰ φῶτα τῶν πτυχώσεων. Καὶ διὰ μὲν τῆς ὑψωμένης δεξιᾶς χειρὸς του εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ συγχρόνως τὸν χαλινὸν τοῦ πώλου καὶ συνεπτυγμένον εἰλητὸν (κύλινδρον). Ὁ πῶλος εἰκονιζόμενος καὶ αὐτὸς κατὰ τὰ 3)4 ἔχει, κατ' ἀρχαῖον τρόπον, τὴν κεφαλὴν ὑψηλὰ καὶ τὰ ὦτα ἀνωρθωμένα. Ἡ κίνησις του δηλοῦται διὰ τῶν κεκαμμένων δύο δεξιῶν ποδῶν του. Ὅπισθεν τοῦ πώλου δεξιὰ εἰκονίζεται, συνοδεύων τὸν διδάσκαλον, εἷς καὶ μόνον μαθητῆς, τοῦ ὁποίου ἡ κεφαλὴ εἶναι ὀλοσχερῶς κατεστραμμένη. Μία πολὺ γραφικὴ σκηνὴ εἰκονίζεται εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ πώλου ἔδαφος τῆς εἰκόνης, εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα τῆς ὅλης παραστάσεως. Πέριξ χονδροῦ κορμοῦ φοίνικος τρεῖς « παῖδες τῶν Ἑβραίων » κατὰ παράταξιν, σχηματίζουν ζωφόρον. Ὁ πρῶτος ἔξ

¹ Ὁ ἄγγελος ἐνταῦθα ἔχει λειτουργικὸν λόγον ἐνταῦθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ κάλυψις τῶν χειρῶν αὐτοῦ δι' ὑφάσματος, ἣτις συχνὰ γίνεται καὶ εἰς τὴν λειτουργίαν. Πράγματι εἰς τὸν ὄρθρον τῆς 5 Ἰανουαρίου (Μηνιαῖον Ἰανουαρίου σ. 53) λέγεται « Μετὰ ἀγγέλων μοι λειτούργησον ».

² Θ', 9. Ἰδοὺ ὁ βασιλεὺς σου ἔρχεται σοι πρᾶς καὶ ἐπιβεβηκὼς ἐπὶ ὑποζύγιον καὶ πῶλον νέον».

αὐτῶν ἐνδεδυμένος βραχύν, λευκόν, διάστικτον χιτῶνα, βοηθεῖ τὸν δεύτερον ἵνα ἐκβάλῃ τὸν ὁμοίως λευκὸν καὶ διάστικτον χιτῶνα του, ἵνα τὸν στρώσουν κατὰ τὴν διέλευσιν τοῦ Σωτῆρος, ἐν ᾧ ὁ τρίτος παῖς ἀπλώνει ἥδη εἰς τὸ ἔδαφος πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἄλλο ὑφασμα.

Ἀντὶ τῶν συνήθως εἰκονιζομένων πολλῶν πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως Ἑβραίων εἰκονίσθη ἐνταῦθα, ἐλλείψει χώρου, εἰς μόνον ἀντιπρόσωπος αὐτῶν, γενειοφόρος, κεκαλυμμένος τὴν κεφαλὴν διὰ πέπλου, ἐνδεδυμένος βαθέως στακτόχρουν, ὀρθοστάδιον χιτῶνα. Τὸ κατεστραμμένον ἄνω μέρος τοῦ πίνακος δὲν ἐπιτρέπει νὰ βεβαιώσωμεν ἂν εἰκονίζοντο ἐκεῖ τὰ τεῖχη μὲ τοὺς πύργους τῆς πόλεως ἢ ἄλλα ἀρχιτεκτονήματα εἰς τὸ βάθος.

6. *Ἡ Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου*. Εἰς τὸν ἄξονα περίπου τοῦ πίνακος εἰκονίζεται εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων ἐρχόμενος ἔξ ἀριστερῶν, ὁ Χριστός. Ἐνδεδυμένος βαθύχρωμον, μακρὸν ἱμάτιον εὐλογεῖ διὰ τῆς προβαλλομένης δεξιᾶς του τὸν εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον νεκρὸν Λάζαρον, εἰκονιζόμενον ὄρθιον πρὸ τοῦ ἀετωματοειδοῦς μνημείου του.

Τὸν Χριστὸν ἀκολουθοῦσι δύο τῶν μαθητῶν αὐτοῦ: ὁ γηραιὸς Πέτρος μὲ καστανόχρουν ἱμάτιον καὶ εἰς ἄλλος ἀγένειος, ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον· ὁ τελευταῖος οὗτος θὰ εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ Θωμᾶς, ὅστις εἰς πολλὰς τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας δηλοῦται ρητῶς διὰ τοῦ ὀνοματός του². Ἡ παρουσία τοῦ ἄλλως τε ἐνταῦθα δικαιολογεῖται πλήρως καὶ ὑπὸ τῆς ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην (ΙΑ, 16) εὐαγγελίῳ ἀναφερομένης προτάσεως αὐτοῦ: « ἀλλ' ἄγωμεν πρὸς αὐτὸν (τὸν Λάζαρον) ἵνα ἀποθάνωμεν μετ' αὐτοῦ ». Καὶ τῶν δύο μαθητῶν αἱ κεφαλαὶ περιβάλλονται ὑπὸ φωτοστεφάνου, ὅπισθεν δὲ μάλιστα τοῦ Πέτρου εἰκονίζεται καὶ τριγωνικὸν ἀέτωμα, ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ μνημείου, πρὸ τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ὁ Λάζαρος³. Ὁ νεκρὸς οὗτος παρίσταται « δεδεμένος τοὺς πόδας καὶ τὰς χεῖρας κειρίαις » (Ἰω. ΙΑ, 44) ἥτοι διὰ χιαστί τεθειμένων λωρίδων ὑφάσματος. Τῆς κεφαλῆς του περιεσώθη μόνον τὸ ἄνω τμήμα τῆς κόμης μετὰ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὴν φωτοστεφάνου. Ἄν καὶ τὸ κάτω δεξιὸν τμήμα τοῦ πίνακος εἶναι λίαν βεβλαμμένον,

¹ Τὸ κατὰ Ματθαῖον κανονικὸν Εὐαγγέλιον μνημονεύει τὰ παιδιά (ΚΑ', 8-9) καθ' ἣν στιγμὴν, ὁ Ἰησοῦς φθάνει εἰς τὸν ναόν, ἥτοι ἐντὸς τῆς πόλεως. Οἱ εἰκονογράφοι ὅμως ἀκολουθοῦσι τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου (I, 1, 3, Tischendorf σ. 210), τὸ συναξάριον τῆς Κυριακῆς τῶν Βαῖων (Τριώδιον, ἐκδ. Ἀθηνῶν σ. 361 B) καὶ τὰ λειτουργικὰ ἄσματα (Τριώδιον σ. 356 B καὶ 359 B) τὰ ὁποῖα ἀναφέρουν τὰ παιδιά κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ εἰς Ἱεροσόλυμα, ὡς συμβαίνει καὶ εἰς τὴν εἰκόνα μας.

² G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce I, 1 (1925) σ. 84 καὶ 219—I, 2 (1932) σ. 343 καὶ 412 Album πίναξ 48, 2 (Κελετζλάρ), 79, 1 (Τοκάλ, νεωτέρα ἐκκλησία)—103, 2 (Καρανλὲκ)—119, 2 (Ἐλμαλὲ κλησέ).

³ Ὁμοίος ναῖσκος συνηθίζεται καὶ εἰς τὰς ἀρχαῖκας τοιχογραφίας τῆς Καππαδοκίας Jerphanion ἔ. ἀ. I. 2 (1932) σ. 387.

ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἰκονίζοντο ἐκεῖ, ὡς συνήθως, αἱ δύο ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου προσπίπτουσαι εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ παράλειψις ὅμως αὕτη δὲν εἶναι μοναδική, ὡς μαρτυρεῖ ὁ ἐν Λονδίνῳ Κῶδιξ Harley 1810, ὅστις ἐπίσης εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Λαζάρου (φ. 239) δὲν εἰκονίζει τὴν Μάρθαν καὶ τὴν Μαρίαν¹. Λόγω τῆς στενότητος τοῦ χώρου παρελείφθη ἐπίσης καὶ ἡ ἀπεικόνισις τῶν δύο Ἰουδαίων ἐργατῶν, οἵτινες ἀφαιροῦσι τὸν « λίθον » ἀπὸ τοῦ μνημείου, πρᾶγμα, ὅπερ ἐπίσης συμβαίνει ἐνίοτε, ὡς π.χ. εἰς τὸ τετραεὺς ἀγγεῖον τοῦ Κιέβου² (φ. 292v).

7. Ἡ Σταύρωσις (εἰκ. 108). Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος ὁ ἐσταυρωμένος Χριστὸς καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, ἰσορρόπως, ἀνὰ δύο πρόσωπα: ἡ Παναγία καὶ μία Μυροφόρος³ ἀριστερᾷ, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἐκατόνταρχος δεξιᾷ. Ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος τῆς εἰκόνος διακρίνεται μόνον, παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου, ἡ διὰ λευκῶν γραμμῶν ἐξωγραφημένη ἐπιγραφή: Ὁ Ἅγιος Ἰω- (άννης) ὁ Θεολόγος.

Ὁ Χριστὸς, γυμνὸς κατὰ τὰ λοιπά, φέρει μόνον ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τῶν γονάτων λευκὸν μὲ ἐρυθρὰς γραμμὰς κοσμούμενον κολλόβιον. Ἡ κεφαλὴ του εἶναι δυστυχῶς ἐξ ὀλοκλήρου κατεστραμμένη, μόλις δὲ διακρίνονται καὶ αἱ ὀριζοντίως ἐκτεταμέναι χεῖρές του. Τὸ σῶμα του παρουσιάζει ἀκόμη τὴν ἡρεμὸν γραμμὴν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, τὴν ἐλαφρῶς δηλαδὴ κυματοειδῆ καμπύλην μὲ τὴν κοιλότητά κατὰ τὸ στήθος καὶ τὴν ἐξοχὴν κατὰ τὸ ἰσχίον. Οἱ πόδες πατοῦσι σταθερῶς καὶ εἶναι κατηλωμένοι ἐπὶ τοῦ τετραγώνου ὑποποδίου. Ὁ σταυρὸς ὀρθοῦται ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, κοιλουμένου εἰς σπήλαιον, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ εἰκονίζεται τὸ λευκὸν κρανίον τοῦ Ἀδάμ⁴.

Ἡ ἀριστερᾷ εἰκονιζομένη Παναγία ἴσταται ὀρθία καὶ ἀλύγιστος, προσβλέπουσα ἀτενῶς πρὸς τὸν μόλις ἐκπνεύσαντα υἱὸν της. Φέρει, κατὰ τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, τὴν δεξιὰν ὑψωμένην χιαστὶ πρὸ τοῦ στήθους, εἰς ἔνδειξιν σεβασμοῦ. Ἐνδεδυμένη σκοτεινόχρωμον χιτῶνα φέρει ἐπ' αὐτοῦ τὸ πατροπαράδοτον κόκκινον μαφόριον. Τὰ κόκκινα σανδάλιά της εἶναι μαργαριτοκόσμητα. Ἀμέσως ὀπισθεν τῆς Παναγίας ἴσταται μία μόνον Μυροφόρος, φοροῦσα κόκκινον χιτῶνα καὶ σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον.

Ἐκ τῆς συμμετρικῆς ομάδος ὁ μὲν ἡγαπημένος τοῦ Χριστοῦ μαθητῆς, νεαρὸς Ἰωάννης, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον, εἰκονίζεται κατὰ τὴν βυζαντινὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, φέρων τὴν δεξιὰν παλάμην εἰς τὴν παρεϊάν, ἐν ᾗ ἡ ἀριστερά του χεὶρ καταπίπτει ἀδρανῆς, χωρὶς νὰ κρατῇ τὸ τόσον εἰς τὰς Συριακὰς καὶ τὰς Καππαδοκικὰς τοιχογραφίας

¹ Ὅρα εἰκόνα του προχείρως παρὰ Millet, Recherches κλπ. 253 εἰκ. 233.

² Εἰκὼν παρὰ Millet ἔ. ἀ. εἰκ. 234.

³ Πιθανώτατα ἡ Μαρία τοῦ Κλωπᾶ (Ἰω. ΙΘ, 25).

⁴ Κρανίου τόπος (Ἰωάν. ΙΘ', 17: ἐξῆλθεν εἰς τὸν λεγόμενον κρανίου τόπον, ὃς λέγεται ἐβραϊστὶ Γολγοθᾶ» πβλ. καὶ Ματθ. ΚΖ', 33).

συνηθιζόμενον βιβλίον. Ἐλαφρὰ σύσπασις τῶν ὀφρύων του καὶ βαθεῖα αὐλαξ κατὰ τὴν ὀφθαλμοῦ δηλώνουν τὴν ζωερὰν θλίψιν ὑπὸ τῆς ὁποίας κατέχεται.

Ὅπισθεν τοῦ Ἰωάννου εἰκονίζεται γενειοφόρος ὁ Ἐκατόνταρχος (Λουκ.

Εἰκ. 108. Ἡ σταύρωσις.

ΚΓ', 47 Ματθ. ΚΖ', 54). Φέρει ἐπὶ μὲν τῆς κεφαλῆς πάνινον κάλυμμα¹, εἰς δὲ τὸ σῶμα ἐπὶ κοκκίνου ἐσωτερικοῦ χιτῶνος, κατερχομένου μέχρι καὶ κάτω

¹ Ὅμοιον κάλυμμα φέρει ὁ Ἐκατόνταρχος καὶ εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ ναοῦ τῆς Μπογιάνας (1259) (G r a b a r, L'église de Bojana, Sofia 1924 πίν. XIII).

τῶν γονάτων¹, μακρὸν φολιδωτὸν θώρακα καὶ τέλος εἰς τοὺς πόδας κόκκινα, ὑψηλὰ ὑποδήματα, ἄνωθεν τῶν ὁποίων φαίνονται γυμναὶ αἱ κνήμαι. Βλέπων πρὸς τὸν ἐσταυρωμένον ὑψώνει τὸν δείκτην τῆς δεξιᾶς κατακορύφως πρὸς τὰ ἄνω (ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰωάννου) καὶ δὴ οὕτως, ὥστε ὁ ἀντίχειρ νὰ συνάπτεται πρὸς τὸν τέταρτον δάκτυλον. Εἰκονίζεται λοιπὸν εἰς σχῆμα «μαρτυρίας» συμφώνως πρὸς τὸ κατὰ Λουκᾶν (ΚΓ', 47) Εὐαγγέλιον, καθ' ὃ ὁ Ἐκατόνταρχος φέρεται εἰπών: *ὅντως ὁ ἄνθρωπος οὗτος δίκαιος ἦν*» Διὰ τοῦτο δὲ καὶ τὴν κεφαλὴν του περιβάλλει φωτοστέφανος.

8. *Ἡ εἰς Ἰδοῦ κατάδοδος*. Ὁ πῖναξ οὗτος εἶναι πολὺ κατεστραμμένος ὑπὸ τῶν ἀλάτων. Μόλις διακρίνεται κατὰ τὸν ἄξονα ὁ Χριστὸς δίδων τὴν χεῖρα εἰς τὸν δεξιᾶ εἰκονιζόμενον Ἀδάμ, παρὰ τὸν ὁποῖον ἴσταιται ἡ Εὐα, ἐν ᾧ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἄκρον φαίνεται ὁ προφητάναξ Δαυὶδ καὶ παρ' αὐτὸν ὁ Σολομών, ὑπεράνω δὲ τούτων μία ἄλλη μορφή, πιθανώτατα ὁ Ἄβελ.

9. *Ἡ Ἀνάληψις* (Εἰκ. 109, 110) καταλαμβάνει, ὥς ἤδη εἴπομεν, ὁλόκληρον τὴν πρὸ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ ἐγκαρσίαν λαορίδα 9. Ἡ θέσις τῆς ἄλλως τε αὕτη εἶναι τυπικὴ ἀπὸ τοῦ 10^{ου} αἰῶνος καὶ ἐξῆς². Ὡς δὲ συμβαίνει συνήθως εἰς τοὺς μεγάλους βυζαντινοὺς ναοὺς, ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως, ἡ ὁποία ἀρχικῶς προωρίζετο νὰ κοσμήῃ τὸν κεντρικὸν ἡμισφαιρικὸν τροῦλλον³, μετετέθη κατ' ἀνάγκην, μετὰ τὴν εἰς τὸν τροῦλλον ἐπικράτησιν τοῦ Παντοκράτορος, εἰς τὴν πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάραν, ὅπου, λόγῳ τοῦ σχήματος τοῦ θόλου, ἔχασε τὴν προτέραν περιφερειακὴν συνοχήν τῆς καὶ διηρέθη εἰς δύο ἡμιχόρια, τεταγμένα συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ εἰς τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας εἰκονιζομένου Χριστοῦ. Οὗτος παρεστάθη ἐνταῦθα ἐντὸς λευκοῦ δίσκου, καθήμενος ἐπὶ τοῦ οὐρανίου τόξου⁴ καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς. Τὸν δίσκον ἀνέχουσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τέσσαρες λευκὰ ἐνδεδυμένοι ἄγγελοι, ἐξ ὧν

¹ Τὸ στρατιωτικὸν τοῦτο ἔνδυμα συναντᾶται ἤδη κατὰ τὸν 12ον αἰ. εἰς τὰς μικρογραφίας τῶν δύο χειρογράφων (Ἑθν. Βιβλ. Παρισίων ἀρ. 1208 καὶ Βατικανῆς 1162), τὰ ὁποῖα εἰκονίζουν τὰς ὁμιλίας εἰς τὴν Θεοτόκον τοῦ μοναχοῦ Ἰακώβου τῆς ἐν Βιθυνίᾳ μονῆς τοῦ Κοκκινοβάφου. Εἰς τὰς μικρογραφίας ὁμοῦς αὐτὰς ὁ κάτωθεν τοῦ θώρακος χιτὼν εἶναι ποδήρης (C. Stornajolo, *Miniature delle omillie di Giacomo, monaco... Roma, 1910* πίν. 26 καὶ 32). Ἀποτελεῖ ἐπομένως ἡ ἡμετέρα εἰκὼν ἓνα μεταβατικὸν τύπον μεταξὺ τοῦ 12ου αἰῶνος καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἄλωσιν χρόνων, ὅτε ὁ ἐσωτερικὸς χιτὼν εἶναι ἀκόμη περισσότερον βραχύς.

² Τούτους λόγους, δι' οὓς ἡ Ἀνάληψις εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς πρὸ τοῦ ἱεροῦ καμάρας ἀνέπτυξε λεπτομερῶς ὁ Α. Συγγόπουλος. ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. τοῦ 1939 σ. 42.

³ Ὡς π. χ. τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἀγ. Σοφίας, Θεσσαλονίκης, τοῦ Ἀγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, 3 ναῶν τῆς Καππαδοκίας (Ἐλ-Ναζάρ, Κελετζιάρ καὶ Νταμισᾶ) κλπ.

⁴ Τὸ οὐράνιον τόξον συμβολίζει τὸν οὐρανόν, ἡ εἰκὼν λοιπὸν τοῦ ἐπ' αὐτοῦ εἰκονιζομένου Χριστοῦ ἐρμηνεύει τρόπον τινά τὴν προφητείαν τοῦ Ἡσαΐου (ΞΓ', 1): *Ὁ οὐρανός μοι θρόνος*. Πρβλ. καὶ Πράξ. Ἀποστ. Ζ', 49.

οἱ μὲν κρατοῦντες τὸ κάτω αὐτοῦ μέρος πετῶσιν ὀρμητικῶς ἔχοντες τοὺς πόδας κεκαμμένους πρὸς τὰ ἄνω καὶ φαίνονται ὁλόκληροι, ἐν ᾧ τῶν δύο ἄλλων, τῶν κρατούντων τὸ ἄνω μέρος τοῦ δίσκου, φαίνονται μόνον αἱ διὰ φωτοστεφάνων περιβαλλόμεναι κεφαλαὶ καὶ αἱ ἄκραι χεῖρες. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμίσεος τῆς καμάρας ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένη τὸ μαφόριον καὶ σκοτεινόχρῳμον χι-

Εἰκ. 109. Τὸ βόρειον ἡμιχόριον τῆς Ἀναλήψεως.

τῶνα, ἐφ' οὗ σημειοῦνται τὰ λευκὰ φῶτα τῶν ἐξεχουσῶν πτυχώσεων. Ἀκίνητος ὑψώνει ἀμφοτέρας τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους μετὰ τὰς παλάμας πρὸς τὰ ἔξω, εἰς σχῆμα κατανύξεως. (Εἰκ. 109).

Ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου ἴσταιται ἀνὰ εἰς ἄγγελος¹, ἐξ ὧν ὁ πρὸς τ' ἀριστερὰ φέρει ὑπόλευκον χιτῶνα καὶ καστανὸν ἱμάτιον, εἰς δὲ τὴν κόμην στέφος μαργαριτῶν καὶ τὰς συνήθεις, ἀνεμίζομένας, λευκὰς ταινίας. Ὁ μὲ τὸ ὠραῖον, παρθενικὸν πρόσωπον ἄγγελος αὐτὸς εἰκονίζεται ὑψῶν τὴν δεξιάν κατακορύφως καὶ δεικνύων διὰ τοῦ δείκτου εἰς τοὺς ἀποστόλους

¹ Οἱ ἄγγελοι αὐτοὶ εἶναι προφανῶς οἱ « δύο ἄνδρες » οἵτινες, « παρειστήκεισαν τοῖς Ἀποστόλοις ἐν ἐσθῇ λευκῇ » (Πράξ. Ἀποστόλων Α', 10).

τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς του κρατεῖ εἰλητόν. Ὁ ἄλλος ἄγγελος, ἐνδεδυμένος ὁμοίως πρὸς τὸν πρῶτον, δὲν φαίνεται ἀκριβῶς τί κρατεῖ. Ἐκατέρωθεν τῆς περιγραφείσης Τριάδος — Παναγίας καὶ Ἀγγέλων — εἰκονίζονται ἀπόστολοι, δηλούμενοι ἕκαστος διὰ τῶν παρὰ τοὺς φωτοστεφάνους τῶν προσγεγραμμένων ἀρχικῶν τοῦ ὀνόματός των γραμμάτων. Οὕτω ἀριστερᾷ μὲν εἰκονίζεται ὁ φαλακρὸς Παῦλος (Π), ἐνδεδυμένος σκοτεινόχρωμον ἱμάτιον καὶ κρατῶν βιβλίον, ὅπισθεν δ' αὐτοῦ ὁ Βαρθολομαῖος (Β) μὲ κόκκινον ἱμάτιον. Μεταξὺ τῶν κεφαλῶν τῶν δύο τούτων ἀποστόλων εἰκονίζεται τὸ ἄνω μέρος δένδρου μετὰ μικρῶν, λευκῶν καρπῶν, προφανῶς ἐλαίας, πρὸς δὴλώσιν τοῦ τόπου ἐνθα ὑπόκειται ἡ σκηνὴ ἥτοι τοῦ Ὄρους τῶν ἑλαιῶν. Εἰς δὲ τὸ δεξιὸν μέρος τῆς τριάδος εἰκονίζονται δύο ἄλλοι ἀπόστολοι, πολὺ βεβλαμμένοι ὑπὸ τῆς ὑγρασίας. Ἐκ τούτων ὁ πλησιέστερος πρὸς τὸν ἄγγελον κρατεῖ βιβλίον (εὐαγγέλιον) καὶ θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ Λουκᾶς, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὸ σχῆμα καὶ τὸ χρῶμα τοῦ γενείου καὶ τῆς κόμης του.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ νότιον ἡμιχόριον. (Εἰκ. 110) Ἐνταῦθα εἰκονίζονται, συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν τοῦ ἄξονος, ἀνὰ τέσσαρες ἀπόστολοι, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ἀμφοτέρων τῶν ομάδων τὰ πρόσωπα στρέφονται πρὸς τὸ μέσον τοῦ πίνακος. Τῆς ἀριστερᾶς ομάδος ἡγεῖται λευκογένειος ὁ Ἰωάννης (ΙΩ) φορῶν κυανοῦν χιτῶνα καὶ κόκκινον ἱμάτιον κρατῶν δὲ διὰ τῆς δεξιᾶς βιβλίον (εὐαγγέλιον) ἐσταχωμένον καὶ λιθοκόσμητον, ἐν ᾧ τὴν ἀριστερὰν ἔχει κατακορύφως ὑψωμένην, δεικνύων τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστόν. Ὅπισθεν τοῦ Ἰωάννου εἰκονίζεται, εἰς τὸ δεύτερον ἐπίπεδον, ἀγένειος ὁ Φίλιππος (Φ) φορῶν κόκκινον ἱμάτιον καὶ ἀνοιτοκύανον χιτῶνα. Δένδρον ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ ἄλλου ἡμιχορίου εἰκονίζεται ὅπισθεν τοῦ Φιλίππου. Ἐρχεται κατόπιν εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ὁ μαυρογένειος Ἰάκωβος (Ι) μὲ πορτοκαλλὶ ἱμάτιον καὶ ἀνοιτοκύανον χιτῶνα καὶ ἀμέσως μετ' αὐτὸν Σίμων ὁ Ζηλωτῆς (C). Καὶ οἱ τέσσαρες ἀπόστολοι τῆς ἀριστερᾶς ομάδος δὲν στρέφουσι τὰς κεφαλὰς πρὸς τὰ ἄνω ἥτοι πρὸς τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ ἀντιθέτως οἱ τῆς δεξιᾶς ομάδος κλίνουν εὐλαφῶς τὰς κεφαλὰς τῶν πρὸς τὰ ἄνω. Τῆς δεξιᾶς ταύτης ομάδος ἡγεῖται ὁ Πέτρος φορῶν ἀνοικτόχρωμον, πολὺ πλαστικῶς δεδηλωμένον ἱμάτιον καὶ ἔχων τὴν μὲν ἀριστερὰν χεῖρα κρεμαμένην πρὸς τὰ κάτω, ἐν ᾧ τὴν δεξιὰν ἐξάγει λοξῶς πρὸς τὰ ἔμπροσθεν ἐκ τοῦ ἱματίου του. Τῶν ὀπισθεν τοῦ Πέτρου ἀποστόλων (Μάρκου καὶ ἄλλου τινος ἀδιαγνώστου) αἱ κεφαλαὶ εἶναι δυσσυχῶς κατεστραμμέναι ἐκ τῶν ἀλάτων. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ διὰ τὰ κάτω μέρη τῶν ἀποστόλων τῆς ἀριστερᾶς ομάδος.

Εἰς τὸν βαθυγάλαζον κάμπον τῆς εἰκόνης, εὐθὺς ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν ἀποστόλων εἶναι γεγραμμένη διὰ μεγάλων λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ οὗτος/ος/ ἐστὶ Χ(ριστὸς) ὁ Θ(εὸς) ὁ ἀναληφθεὶς εἰς τὸν οὐρανόν, ἥτις διαφέρει ἐν τισὶ τῆς εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων (Α, 11) ἀναφερομένης, ἐχούσης οὕτω: Οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀπ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανόν.

Ἐκ τῆς γενομένης περιγραφῆς προκύπτει σαφῶς, ὅτι ὁ ἡμέτερος ἅγιος γράφος ἠκολούθησε κατὰ πάντα τὴν ἀφήγησιν τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, προσέθηκε δὲ μόνον τὴν Παναγίαν, ἥτις δὲν ἀναφέρεται μὲν ὑπὸ τῶν Πράξεων, φέρεται ὅμως παρούσα εἰς τὸ Ὄρος τῶν ἑλαιῶν ὑπὸ τῆς Λειτουργίας τῆς Ἀναλήψεως, ἥτις λέγει: Ἠλθετε μετὰ τῶν μαθητῶν σου ἐν τῷ

Εἰκ. 110. Τὸ νότιον ἡμιχόριον τῆς Ἀναλήψεως.

ὄρει των ἑλαιῶν, ἔχων τὴν τεκοῦσαν σε. (Μέγας ἐσπερινὸς τῆς προτεραίας τῆς Ἀναλήψεως, Πεντηκοστάριον ἔκδ. Ἀθηνῶν 1902 σ. 166).

Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εἰσόδου ἡμικυκλικοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἡ σύνθεσις αὕτη ἀφ' ἐνὸς λόγῳ τῶν ἀφθόνων ἀλάτων καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀσβεστοχρίσεως τοῦ κάτω αὐτῆς μέρους (ὑπερθύρου), εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ κατεστραμμένη καὶ δυσδιάκριτος. Ἐπὶ κλίνης ἐφωδιασμένης δι' ὀλοκεντήτου ποδέας μὲ δικτυωτὸν κόσμημα εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ νεκρὰ Παναγία ἔχουσα τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ὅπισθεν τῆς κλίνης, κατὰ τὸν κατακό-

ρουφον ἄξονα τοῦ πίνακος, ἵσταται κατενώπιον ὁ λευκὰ ἐνδεδυμένος Χριστός, προσβλέπων ἔμπρὸς καὶ κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς βρόχος ἐσπαργανωμένον μετὰ φωτιστεφάνου, συμβολίζον τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας. Τὴν ψυχὴν ταύτην ἐτοιμάζονται νὰ παραλάβουν εἰς τοὺς οὐρανούς δύο ἄγγελοι πετιῶντες συμμετρικῶς καὶ ὀριζοντίως ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἔχοντες τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος εἰς ἐνδειξιν σεβασμοῦ πρὸς τὸ ἀντικείμενον, ὅπερ θὰ κρατήσουν. Δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ τῆς κλίνης ἵστανται ἀνὰ ἑξ' ἀπόστολοι ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πάντες πρὸς τὴν νεκρὰν Παναγίαν καὶ μὲ χειρονομίας θλίψεως, ἥτοι ἄλλοι μὲν φέροντες τὴν χεῖρα εἰς τὴν παρεῖαν καὶ ἄλλοι σπογγίζοντες τὰ δάκρυά των. Εὐκρινέστεροι ἐξ αὐτῶν εἶναι οἱ τῆς δεξιᾶς ὁμάδος. Ὁ ἡγούμενος τῆς ἀριστερᾶς ὁμάδος Πέτρος ἐκράτει θυμιατόν, ὅπερ διακρίνεται προβαλλόμενον ἐπὶ τῆς ποδέας τῆς κλίνης. Τὸ ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν εἰκονιζόμενον πρὸ τῆς κλίνης ἐπιεσόδιον τοῦ ἀγγέλου καὶ τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου δὲν παρεστάθη ἐνταῦθα. Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνος εἶναι ἀναγεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή: *Ἡ κοίμησις / τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου.*

Μεμονωμένοι ἅγιοι. Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς διακοσμήσεως τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τοῦ ναΐσκου. Τὸ ἀπὸ τοῦ ἐδάφους μέχρι τῆς γεννήσεως τῆς καμάρας ὕψος τῶν τοίχων διαιρεῖται εἰς δύο ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ ἄνω εἶναι στενωτέρα, περιλαμβάνουσα σειρὰν ἁγίων ἀνδρῶν ἐν προτομῇ καὶ κατ' ἐνώπιον, ἡ δὲ κάτω ὑψηλότερα, ἁγίους καὶ ἱεράρχας ὁλοσώμους ἐπίσης κατ' ἐνώπιον. Καὶ εἰς μὲν τὴν ἄνω ζώνην τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίσθησαν οἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν ἅγιοι, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς Β. Δ. γωνίας: Ἅγιος Μάμας, Ἅγιος Προκόπιος, Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων καὶ Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης. Καὶ οἱ τέσσαρες οὗτοι ἅγιοι, τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς εἶναι στρατιωτικοὶ ἀλλὰ μὲ ἀστικὴν στολὴν, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατοῦσι τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρουσιν ὑψωμένην πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω: Ὁ στέφανος τοῦ μαρτυρίου περιβάλλει τὰς κεφαλὰς των. Τὰ πρόσωπά των εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένα. Τοὺς στρατιωτικὸς ἁγίους ἀκολουθεῖ ἡ τριάς τῶν ἱατρῶν ἁγίων: Κοσμά, Παντελεήμονος καὶ Δαμιανοῦ (εἰκ. 111). Ὁ πρῶτος καὶ ὁ τρίτος ἐξ αὐτῶν κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν κύλινδρον. Νεαροὶ καὶ ἀγένειοι εἶναι καὶ οἱ τρεῖς, πλουσίως ἐνδεδυμένοι διὰ μαργαριτοκοσμήτων ἐνδυμάτων μὲ πολλὰ κεντητὰ ἐξόμπλια. Τὴν κεφαλὴν των κοσμεῖ στέφος ἐκ μαργαριτῶν. Εἰς τὴν πρὸς τὸ ἱερὸν προέκτασιν τῆς αὐτῆς ζώνης εἰκονίζεται, ἄνωθεν τῆς μικρᾶς τετραγώνου προθέσεως, *Ρωμανὸς ὁ μελωδός*, ἐν προτομῇ, ἐνδεδυμένος τὴν λευκὴν στολὴν τοῦ διακόνου. (εἰκ. 112). Κάτωθεν αὐτοῦ εἰς τὸ βάθος τῆς προθέσεως προβάλλει ἡ νεαρὰ μορφή τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ἐνδεδυμένου ὡσαύτως τὴν στολὴν τοῦ διακόνου (εἰκ. 113).

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς Ν. Δ. γωνίας, εἰκονί-

Εἰκ. 111. Οἱ ἅγιοι Παντελεήμων καὶ Δαμιανός.

Εἰκ. 112. Ὁ ἅγιος Ρωμανὸς ὁ Μελωδός.

ζονται εἰς τὴν ἄνω ζώνην τέσσαρες ὁσιομάρτυρες γυναῖκες ἥτοι ἡ Ἁγ. Παρασκευή, ἡ Ἁγ. Βαρβάρα (εἰκ. 114), ἡ Ἁγ. Εἰρήνη καὶ ἡ Ἁγ. Κυριακὴ (εἰκ. 115). Καὶ αἱ τέσσαρες εἰκονίζονται ἐν προτομῇ καὶ μὲ τὴν αὐτὴν στάσιν ἥτοι διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς χειρὸς κρατοῦσαι τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρουσαι πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ μόνη καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένη ἐκ τῶν γυναικῶν εἶναι ἡ Ἁγ. Βαρβάρα (εἰκ. 114), ἥτις ἐνδεδυμένη περικοσμον μανδύαν, φέρει εἰς τὴν κεφαλὴν ἄνοι-

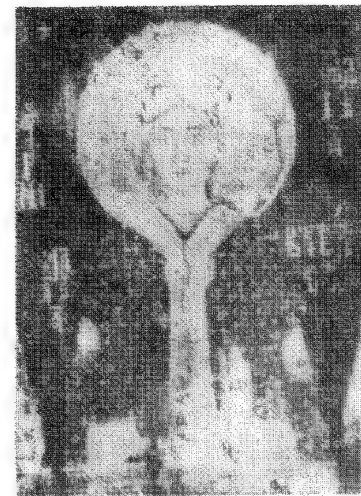
Εἰκ. 113. Ο ἅγ. Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς.

κτόχρωμον φακιόλιον. Διακρίνεται ἐπίσης καὶ τὸ ὀπισθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Ἁγ. Κυριακῆς καταπίπτον λευκὸν μανδήλιον, τὸ μαρτυροῦν περὶ τῆς βασιλικῆς καταγωγῆς της. (Εἰκ. 115) Πέραν τῶν μνημονευθεισῶν ἁγίων γυναικῶν καὶ μέχρι τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, εἶναι ἐπικεχρισμένη δι' ἀσβέστου.

Ἐς ἐξετάσωμεν τώρα τὰς εἰκόνας τῆς κάτω ζώνης. Ἐν πρώτοις ἀριστερὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰκονίζεται ἡ Ἁγ. Μαρίνα μὲ τὴν αὐτὴν καὶ αἱ ἄλλαι ὁσιομάρτυρες στάσιν, παρ' αὐτὴν δὲ ὁ τοπικός, νεαρὸς ἅγιος *Φιλήμων*¹,

¹ Εἰς μνήμην τοῦ ἁγίου τούτου τιμᾶται καὶ ἡ σύγχρονος ἐκκλησία τοῦ γειτονικοῦ χωρίου Ἀρνίθας.

σγουρομάλης, ἐν στολῇ ἐπισκόπου, κρατῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς εὐλογῶν. (Εἰκ. 116) Πρόκειται περὶ τοῦ ἀγαπητοῦ μαθητοῦ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, πρὸς ὃν οὗτος ἀπηύθυνε καὶ τὴν διασωθεῖσαν ἐπιστολήν. Ἡ ἐκκλησία κατέταξε τὸν ἅγιον Φιλήμονα εἰς τοὺς 70 ἀποστόλους, παλαιὰ δὲ ἀδέσποτος παραδόσις φέρει αὐτὸν ὡς πρῶτον ἐπίσκοπον Γάζης. Ταύτην δ' ἀκριβῶς τὴν παραδόσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ ἡμέτερος ἁγιογράφος εἰκονίσας τὸν ἅγιον μὲ τὸ διὰ μεγάλων σταυρῶν κοσμούμενον ὠμοφόριον. Μετὰ τοὺς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένους ἁγ. Μαρίναν καὶ ἁγ. Φιλήμονα ἔπονται ἐπὶ τοῦ βορείου οἱ ἅγιοι: *Τρύφων* καὶ *Νικήτας* γενειοφόροι καὶ παρ' αὐτοὺς πιθανώτατα¹ ὁ ἅγ. Δημήτριος, ἀγένειος. (Εἰκ. 117). Ὁ πρῶτος κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, οἱ δὲ δύο τελευταῖοι φέρουσι τὴν στρατιωτικὴν στολήν μὲ τὸν ἐπὶ χειριδωτοῦ χιτῶνος τεθειμένον σιδηρόπλεκτον (ἅγ. Δημήτριος) ἢ λιθοκόλλητον (ἅγ. Νικήτας) θώρακα — τὸ κλιβάνιον τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὑπεράνω αὐτοῦ τὴν ἐμπρὸς πορπουμένην καὶ ὀπισθεν καταπίπτουσαν χλαμύδα, ἥτις εἰς τὸν ἅγ. Νικήταν εἶναι πορτοκαλεόχρους εἰς δὲ τὸν ἅγιον Δημήτριον κοκκίνη. Ἀμφότεροι κρατοῦσι διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ δόρυ. Τῶν δύο τελευταίων ἁγίων τὴν κεφαλὴν κοσμεῖ στέφος ἐκ διπλῆς σειρᾶς μαργαριτῶν.

Εἰκ. 114. Ἡ Ἁγ. Βαρβάρα.

Ἐναντι τῶν περιγραφέντων στρατιωτικῶν ἁγίων εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, παρὰ μὲν τὴν Ν. Δ. γωνίαν, ὁ λίαν προσφιλὴς ἐν Ἀνατολῇ ἅγιος Βλάσιος καὶ μετ' αὐτὸν ὁ ἅγ. Ὑπάτιος. Ἀμφότεροι μὲ λευκὴν μακρὰν γενειάδα, εἶναι ἐνδεδυμένοι στολήν ἐπισκόπου καὶ διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατοῦσιν Εὐαγγέλιον, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσι. Παρὰ τὸν ἅγιον Ὑπάτιον θὰ εἰκονίζετο — χωριζόμενος ἀπ' αὐτοῦ διὰ παχείας κατακορύφου ταινίας — ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, οὗτινος διεσώθη μόνον ἡ τὴν γῆνιν σφαῖραν κρατοῦσα ἀριστερὰ χεὶρ, τοῦ ὑπολοίπου σώματος ἀσβεστοχρισθέντος.

Αἱ μνημονευθεῖσαι εἰκόνας ἁγίων τῆς κάτω ζώνης τῶν δύο πλευρῶν συνεχίζονται ἐκατέρωθεν πρὸς τὸ ἱερὸν δι' ἁγίων, τῶν ὁποίων αἱ εἰκόνας τοποθετοῦνται εἰς τὸ τέμπλον. Οὕτω ἐπὶ μὲν τοῦ βορείου τοίχου, μετὰ τὸν ἅγ. Δημήτριον εἰκονίζετο ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τοῦ ὁποίου δὲν διε-

¹ Ἡ ἐπιγραφή του δὲν σώζεται.

σώθη εἰμὴ μόνον ἡ μία χεὶρ εἰς σχῆμα κηρύγματος, παρ' αὐτὸν δὲ ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα ἐν προτομῇ. Ἐναντι δ' ἀκριβῶς τῶν εἰκόνων τούτων ἦτοι ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου εἰκονίζεται ὁ εἰς οὗ τὴν μνήμην τιμᾶται ὁ ναὸς Ἅγιος Γεώργιος, παρ' αὐτὸν δὲ πιθανώτατα ὁ Χριστός, μὴ σωζόμενος πλέον σήμερον. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι αἱ τέσσαρες αὗται εἰκόνες τοῦ τοίχου ἀντικα-

Εἰκ. 115. Ἡ ἀγία Κυριακή.

τέστησαν ἐνταῦθα τὰς ἀντιστοίχους τοῦ τέμπλου, ὅπερ, λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ ναυδρίου, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε.

Ἄς ἐξετάσωμεν λοιπὸν τῶρα τὰς δύο διασωθείσας εἰκόνας τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου.

Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα (εἰκ. 118). Ἡ Παναγία περιβεβλημένη ἀπὸ κεφαλῆς τὸ μαφόριον, κάτωθεν τοῦ ὁποίου διακρίνεται εἰς τὸ μέτωπον τὸ ἐσώτερον κάλυμμα, εἰκονίζεται ἐν προτομῇ στρέφουσα ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ ἔκφρασιν ἐσωτερικῆς συγκεντρώσεως. Κρατεῖ τὸν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς της καθήμενον μικρὸν Χριστόν, τὴν δεξιάν της φέρει ἔμπρὸς πρὸ τοῦ στήθους. Ὁ Ἰησοῦς, ἐνδεδυμένος βραχύν, ἀνοιχτόχρωμον, ἀχειρίδωτον χιτῶνα εἰκονίζεται ἀκουμβῶν τὸ πρόσωπόν του ἐπὶ τῆς παρειᾶς τῆς Θεοτόκου καὶ τείνων τὴν ἀριστεράν του χεῖρα ἵνα τὴν ἐναγκαλισθῇ. Τὴν κεφαλὴν του περιβάλλει φωτοστέφανος μετὰ μεγάλου λιθοκοσμῆτου σταυροῦ. Ὅλον τὸ δεξιὸν ἡμῖς

τοῦ σώματός του ἔχει δυστυχῶς ἀσβεστοχρισθῇ, διακρίνονται ὅμως σαφῶς οἱ κεκαμμένοι κατὰ τὰ γόνατα πόδες του. (εἰκ. 118) Ἐχομεν κατὰ ταῦτα ἐδῶ ἓνα τύπον Ἐλεούσης ἢ καὶ Ὁδηγητρίας, τοῦ ὁποίου ὥραϊον παλαιὸν παράδειγμα παρέχει ἡ ἐν τῷ ἱστορικῷ μουσεῖῳ τῆς Μόσχας εἰκὼν τῆς Παναγίας τοῦ Βλαδιμήρου, ἥτις μετηνέχθη ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Ρωσίαν κατὰ τὸ

Εἰκ. 116. Ἡ ἀγ. Μαρίνα καὶ ὁ ἀγ. Φιλήμων.

πρῶτον ἡμῖς τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, ὡς διδάσκουσι τὰ σχετικὰ χρονικά¹. Διαφορὰ παρουσιάζεται μόνον εἰς τὸ ὅτι ἡ Παναγία τοῦ Βλαδιμήρου κρατεῖ τὸν Χριστὸν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς, οὗτος δὲ τὴν ἐναγκαλίζεται. Περισσότεραν ὁμοιότητα παρουσιάζει ἡ εἰκὼν μας πρὸς τὴν βρεφοκρατοῦσαν τῆς δευτέρας ἐκκλησίας τοῦ Τοκὰλ ἐν Καππαδοκίᾳ² καὶ ἰδίᾳ πρὸς τὴν μαρμαρίνην Ἐλεούσαν τοῦ Ἁγ. Μάρκου τῆς Βενετίας, ἥτις φέρει καὶ ἐπιγραφὴν Παλαιολογίων χρόνων καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν τεχνοτροπίαν τῆς νεωτέρας ζωγραφικῆς εἰκονογραφίας³. Τέλος ὁ ἡμέτερος εἰκονογραφικὸς τύπος εὐρίσκεται ἀπα-

¹ A. Anisimov, Our Lady of Vladimir, Prague 1928 σ. 15.

² G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce, Λεύκωμα πίν. 81, 3.

³ Εἰκὼν της προχείρας παρὰ Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst εἰκ. 518.

ράλλακτος εἰς φορητὴν εἰκόνα Θεοφάνους τοῦ Γραικοῦ (περὶ τὸ 1380) τοῦ τέμπλου τῆς ἐν Μόσχα ἐκκλησίας τοῦ Εὐαγγελισμοῦ¹, με μόνην τὴν διαφορὰν, ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ἐκεῖ ἀριστερᾷ. Ἐπὶ τοῦ βαθυκυάνου βάθους τῆς ἡμετέρας εἰκόνος ἐγράφη: *Μ(ή)τηρ Θ(εο)ῦ ἡ Σκη[α]διώ[τισσα]*. Πρόκειται ἄραγε περὶ τῆς εἰς τὸ Σκιαδί (κατὰ τὰ ΝΔ τῆς νήσου) τιμωμένης Παναγίας;

Εἰκ. 117. Οἱ ἅγιοι: Τρύφων, Νικήτας καὶ Δημήτριος (;)

Ἅγιος Γεώργιος. Ὁ ἔναντι τῆς βρεφοκρατούσης Θεοτόκου, κάτωθεν ἡμικυκλικοῦ τόξου, εἰκονιζόμενος Ἅγιος Γεώργιος, παρίσταται ἱππεύων λευκόν, καλπάζοντα ἵππον με χρυσοῦν ἐφίππιον² καὶ χαλινούς. Περιβεβλημένος στρατιωτικὴν στολὴν ἤτοι ὑψηλὰ ὑποδήματα, θώρακα καὶ χλαμύδα κοκκίνην, πορπομένην πρὸ τοῦ στήθους καὶ ἀνεμιζομένην πρὸς τὰ ὀπίσω, κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς δόρυ, τὸ ὅποῖον ἐμπηγνύει εἰς τὸ στόμα τοῦ μὴ σωζομένου πρὸ

¹ Ὅρα εἰκόνα της παρὰ P. Muratoff. La peinture byzantine Paris 1928 πίν. 214.

² Πβλ. τὴν σχετικὴν ποιητικὴν περιγραφὴν τοῦ λαϊκοῦ εἰς Ἅγ. Γεώργιον ροδι-
κοῦ ἄσματος.

Νά σου καὶ τὸν Ἅγ. Γεώργη μας ποὺ τὴν Καππαδοκίαν

πάνω σὲ σέλλα τὴ χρονοῦ τ'ἀλύ(γ)ου του σὰ ρήγας.

(Ἀναστ. Βρόντη, ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὴ Ροδίτικη λαογραφία, Θεσσαλονίκη 1934 σ. 3).

τῶν ποδῶν τοῦ ἵππου δράκοντος. Εἰς τὸ κυανοῦν βάθος τῆς εἰκόνος διακρίνονται ἄνω ἄστρες καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἡ ἐπιγραφή *Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἐλεήμων*. Ἄλλη τέλος ἐπιγραφή διὰ μικροτέρων λευκῶν γραμμάτων κάτωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἵππου γεγραμμένη μᾶς πληροφορεῖ, ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη εἶναι

Εἰκ. 118. Ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα.

ἄφιέρωμα (δέησης) ἱερομονάχου τινος Σωφρονίου: *Δε[η]σις τοῦ δ(ούλ)ου τοῦ Θ(εο)ῦ Σοφρόνου τάχα καὶ ἱερομονάχου.*

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μετὰ τὴν ἀνωτέρω γενομένην εἰκονογραφικὴν ἐξέτασιν τῶν τοιχογραφιῶν ὑπολείπεται νὰ γνωρίσωμεν τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν.

Αἱ μορφαὶ γενικῶς τῶν ἡμετέρων τοιχογραφιῶν παρουσιάζουσι μεγάλους, ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, οἱ ὅποιοι γίνονται ἀκόμη ζωηρότεροι λόγῳ τῆς ἀντιθέσεως τοῦ λευκοῦ τοῦ βολβοῦ πρὸς τὸ ἐντόνως μέλαν τῆς κόρης. Τὰ

περιγράμματά των διαγράφονται σταθερά καὶ ἔντονα διὰ λεπτῆς σκοτεινῆς γραμμῆς. Αἱ σάρκες ἐμφανίζονται μὲ ἓνα ἐνιαῖον ἀνοιχτοκίτρινον τόνον, ὅστις, εἰς τὰ σκιαζόμενα μέρη καλύπτεται διὰ πρασινοφαίου ἢ καὶ ἐντελῶς

Εἰκ. 119. Ὁ ἅγ. Γεώργιος ὁ Ἐλεήμων.

πρασίνου χρώματος. Εἰς τὰ φωτιζόμενα μέρη—μέτωπον, ὀφθαλμούς, παρειάς, λαιμὸν—τίθενται ὀλίγαι, μικραὶ λευκαὶ γραμμαὶ (ψιμνυθιές). Οὕτω τὰ πρόσωπα δὲν παρουσιάζουσι γενικῶς ἀποτόμους, ἀνατομικὰς λεπτομερείας, ἀλλὰ παρίστανται ἡρεμα καὶ ἁπαλὰ μὲ ἄβρὰ, καλογραμμένα χαρακτηριστικὰ καὶ πυκνά, καμαρωτὰ ὀφρύδια. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν κόμην, αὕτη εἶναι πάντοτε ἐπι-

μελημένη, οἱ δὲ βόστρυχοί της δηλοῦνται μὲ λεπτὰς παραλλήλους γραμμάς, εἶναι δηλαδὴ ἐσχηματοποιημένη.

Ἀντιθέτως πρὸς τὰ γυμνὰ μέρη, τὰ ἐνδύματα ἀποδίδονται μὲ ἰσχυρὰν πλαστικότητα ὅχι τόσον εἰς τὰς μεμονωμένας μορφάς, ὅσον εἰς τὰς συνθέσεις. Ὅπου ὁ τόνος τοῦ ὑφάσματος εἶναι σκοτεινὸς αἱ πτυχαὶ διαγράφονται φωτειναὶ καὶ τὰνάπαλιν. Ἀποδίδονται δ' αἱ πτυχαὶ λεπτολόγως ἥτοι διὰ πολλῶν καὶ ποικίλων γραμμῶν παρὰ τὰς ὁποίας ὁ τόνος διαβαθμίζεται. Μεγάλα ἐπίπεδα καὶ κηλίδες—στοιχεῖα ἐμπρεσιονιστικῆς τεχνοτροπίας—δὲν παρουσιάζονται ἐνταῦθα. Ἡ πτυχολογία γενικῶς δὲν παρουσιάζει οὐσιώδη ὀργανικὰ σφάλματα ἂν καὶ εἰς τινὰ σημεία, λόγῳ τῆς συμπτώξεως τῶν μορφῶν, αἱ πτυχαὶ ἀποβαίνουσιν ὅχι μόνον πυκναὶ ἀλλὰ καὶ στεγναὶ καὶ μονότονοι. Πάντως ὁ ζωγράφος μας φαίνεται ὅτι ἀντιγράφει καλὰ κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐνταῦθα ἡ παράστασις τῶν ἱματίων μὲ τὴν χάτω παρυφὴν πάντοτε ἀναδιπλωμένην.

Τὰ σώματα ἐμφανίζονται εἰς τὰς περισσοτέρας συνθέσεις μὲ πολὺν ραδινὰς ἀναλογίας· τοῦτο βεβαίως ὀφείλεται, ὥς ἤδη εἴπομεν, εἰς τὴν στενότητα τῶν πινάκων. Καὶ εἰς μὲν τὰς ἐνδεδυμένας μορφάς ἡ ραδινότης αὕτη δὲν ἐνοχλεῖ, εἰς τὰς γυμνὰς ὅμως εἶναι ἀποκρουστικὴ, ὅπως συμβαίνει π.χ. μὲ τὸν γυμνὸν Χριστὸν εἰς τὴν Βάπτισιν, ἐνθα οὗτος φαίνεται ὥς χάρτινος.

Αἱ κεφαλαὶ κατασκευάζονται γενικῶς μεγάλαι, ἐνίοτε δὲ καὶ λίαν ἐξωγκωμέναι, ὥς εἶναι π.χ. ἡ τοῦ προσωποποιημένου Ἰορδάνου εἰς τὴν Βάπτισιν. Καὶ αἱ χεῖρες δὲ συχνὰ εἶναι μακροδάκτυλοι (π.χ. τοῦ Ἀγ. Τρύφωνος καὶ τοῦ Ἀγ. Πέτρου εἰς τὴν Ἀνάληψιν) καὶ προχείρως ἐσχεδιασμέναι (Ἀγ. Νικήτα καὶ Ἀγ. Δημητρίου).

Γενικῶς ἀποφεύγονται αἱ βίαιαι κινήσεις καὶ αἱ ζωηραὶ χειρονομίαι, ὥς π.χ. εἰς τὴν Σταύρωσιν καὶ εἰς τὴν Ἀνάληψιν, ὅπου μόνον ὁ Παῦλος ἔχει ζωηρῶς ἐστραμμένην τὴν κεφαλὴν τοῦ πρὸς τὸν Χριστόν. Διατηροῦσι λοιπὸν αἱ συνθέσεις ἀκόμη κατὰ τὴν αὐστηρότητα καὶ τὴν ἐπισημότητα τοῦ 12^{ου} αἰῶνος. Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶναι ἡ ἀδεξιότης τοῦ τεχνίτου μας περὶ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ζώων, ὥς π.χ. τοῦ πώλου εἰς τὴν Βαῖοφόρον καὶ ἐν μέρει τοῦ ἵππου εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου.

Ὡς πρὸς τὰ χρώματα παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ γενικὸν βάθος εἶναι σκοτεινὸν κυανοῦν, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου, ἐμφανίζεται εἰς πολλὰ σημεία μέλαν. Ποικιλία χρωμάτων ἐμφανίζεται εἰς τὰ ἐνδύματα. Ὑπάρχει πάντοτε ἀντίθεσις τόνων μεταξὺ χιτῶνος καὶ ἱματίου. Τὰ ἐπικρατοῦντα χρώματα εἶναι τὸ ὑπόλευκον, τὸ κόκκινον, τὸ γαλάζιο, τὸ καστανὸν καὶ τὸ πορτοκαλλόχρουν, διὰ τὰ ἐνδύματα, διὰ δὲ τὰ γυμνὰ μέρη τὸ λευκόφαιον, τὸ κίτρινον καὶ τὸ πράσινον (σκιαί).

Εἰς τὰς μεμονωμένας μορφάς ἁγίων τὰ κοσμήματα ἀποδίδονται μὲ μεγάλην λεπτομέρειαν (πρβλ. ἱατροὺς ἁγίους εἰκ. 111) Ἀγ. Βαρβάραν (εἰκ. 114)

Οἱ ἐπ' αὐτῶν μαργαῖται ὥς καὶ οἱ τῶν στεφάνων δηλοῦνται διὰ πηκτοῦ ὑπολεύκου χρώματος. Διακοσμητικοῦ κοσμήματος ἐλαχίστη ἔγινε χρῆσις. Οὕτω μόνον παρὰ τὴν Ἀγ. Κυριακὴν (εἰκ. 115) καὶ τὴν βρεφοκρατοῦσαν Παναγίαν παρουσιάζονται δύο μικρὰ τμήματα κοσμήματος τοῦ ἐν εἰκόνι πολυπλόκου σχεδίου.

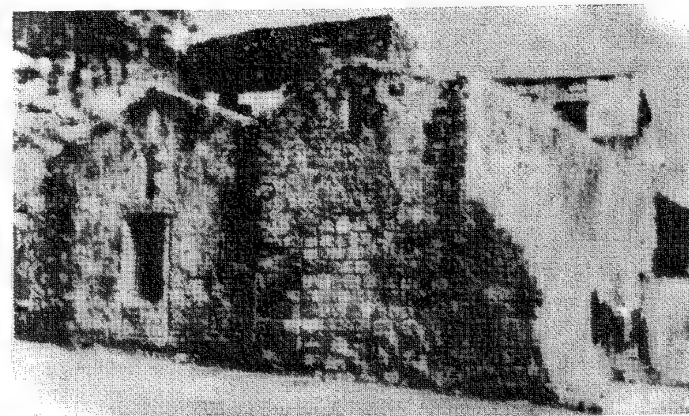
Ὡς εἵπομεν ἀνωτέρω, ὁ ζωγράφος τοῦ Βάρδα ἀντιγράφει πιθανώτατα καλὰ Κωνσταντινουπολιτικὰ πρότυπα. Ἐνδειξιν ἄλλως τε σχέσεώς τινος πρὸς τὴν πρωτεύουσαν ἀποτελεῖ καὶ ἡ ἐν τῇ κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ μνεῖα τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ γέροντος. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ εἰκονογραφία τοῦ ναοῦ μας συμφωνεῖ πρὸς τοῦτο ἄρκοῦμαι νὰ ἀναφέρω, ὅτι εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται, κατὰ τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, ἡ Παναγία, ἐν ᾗ ἐν Ἀνατολῇ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Ρόδου, τοὺς ὁποίους θὰ γνωρίσωμεν κατωτέρω, παρίσταται ἐκεῖ κατὰ κανόνα ἡ Δέσις. Ἡ μόνη ὁμοιότης πρὸς ἀνατολικὰς τοιχογραφίας ἔγκειται εἰς τὴν παράστασιν τῶν μεγάλων ὀφθαλμῶν, οἷους τοὺς εὐρίσκομεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὰς καππαδοκικὰς τοιχογραφίας.

Δύναται τις λοιπὸν νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ ζωγράφος μας ἐκαινοτόμησε μόνον ὥς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν προσώπων, ὅπως ἐπίσης κατ' ἀνάγκην προσήρμοσε τὰς μορφὰς του εἰς τὰ στενὰ πλαίσια, τὰ ὁποῖα τοῦ ἐπέτρεπεν ὁ πρὸς διακόσμεισιν χώρος. Κατὰ τὰ λοιπὰ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Βάρδα ἀποτελοῦν ἀπλήν, ἐπαρχιακὴν διασκευὴν ἀκαδημαϊκοῦ τινος προτύπου τῆς μεγάλης τέχνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

2. ΙΑΚ - ΜΙΧΡΑΜΠ

Ἡ ἐντὸς τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου καὶ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Ὀβριακῆς κειμένη ἐκκλησία αὕτη ἀγνοοῦμεν εἰς τίνα ἅγιον ἢ το ἄλλοτε καθιερωμένη. Κατὰ τὴν παράδοσιν εἶναι ἡ πρώτη χριστιανικὴ ἐκκλησία τῆς Ρόδου, ἣτις μετεβλήθη εἰς τζαμί μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν τοῦ 1523, ἐντεῦθεν δὲ προέρχεται καὶ ἡ ὀνομασία αὐτῆς — Ιακ Μιχράμπ — ἣτις σημαίνει: « ἡ πρώτη (χρονικῶς) κόγχη προσευχῆς ». Εἶναι μικρὰ τρίκλιτος βασιλική, ἀκανονίστου μάλλον σχεδίου (ὄρα τὴν κάτοψιν αὐτῆς εἰς εἰκ. 55) συνεχιζομένη πρὸς ἀνατολὰς, νότον καὶ βορρᾶν πρὸς ἰδιωτικὰ κτίσματα, λόγῳ τῆς υπάρξεως τῶν ὁποίων τὸ ἐξωτερικὸν σχῆμα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐξακριβωθῇ ἂν εἶναι ἡμικυκλικὸν ἢ — ὅπερ πιθανώτερον — ἡμιεξάγωνον. Ἐκτισμένη διὰ κανονικῶν ὁπωσδήποτε, ἰσοδόμων πωρολίθων (εἰκ. 120) φερόντων κατὰ τὰς ἀρμούς μικρὰ τεμάχια πλίνθων ἢ κεράμων, καλύπτεται διὰ τριῶν περιπυρῶν ἰσοῦσῶν, τυφλῶν καμαρῶν, αἱ ὁποῖαι καταλήγουν εἰς τὴν πρόσοψιν εἰς 3 ἀετώματα διατρυπώμενα ὑπὸ στενῶν παραθύρων (εἰκ. 120). Ἡ δυτικὴ αὕτη πρόσοψις φαίνεται ὅτι ἦτο ἄλλοτε ἐπικεχρισμένη δι' ἀσβε-

στοκοκονιάματος μὲ ἔγχρωμον ἀπομίμησιν ἰσοδόμου τοιχοποιίας καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας πέριξ τοῦ ἀνακουφιστικοῦ τόξου τῆς μεσαίας θύρας. Λείψανα τοῦ ἀσβεστοκονιάματος τούτου ἐπρόφθασεν ὁ Gabriel¹. Σήμερον ἐλάχιστα ἔχνη των διατηροῦνται. Ἐκαστον κλίτος ἐπεκοινώνει πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν διὰ μιᾶς θύρας. Αἱ δύο ἐξ αὐτῶν εἶναι σήμερον φραγμέναι διὰ λίθων (εἰκ. 120). Ἐσωτερικῶς τὰ κλίτη χωρίζονται διὰ δύο μεγάλων ἡμικυκλικῶν τόξων βαινόντων ἐπὶ ἰσχυρῶν ποδαρικῶν. Παλαιότερον ἀντὶ τῶν ἀπλῶν μεγάλων τόξων φαίνεται, ὅτι ὑπῆρχον περισσότερα καὶ μικρότερα ἡμικυκλικά (2 ἢ 3) βαίνοντα ἐπὶ ἐνδιαμέσων πεσσῶν. Τοῦτο τοῦλάχιστον συνάγεται ἐκ τμήματος τόξου

Εἰκ. 120. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἰακ Μιχράμπ.

μικροτέρας ἀκτίνος ἀποκαλυφθέντος ἐσχάτως ἐπὶ τῆς νοτίας παρειᾶς τοῦ χωρίζοντος τὸ μέσον ἀπὸ τοῦ νοτίου κλίτους τόξου. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους ἐτοποθετήθησαν ἡχητικὰ ἀγγεῖα, ὧν διακρίνεται τὸ στόμιον ἑνὸς κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν. Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον καλυφθῇ ὑπὸ τῶν Τούρκων δι' ἀσβεστοκονιάματος, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1947, ὅτε ἐγένετο ἡ προσάρτησις τῆς Δωδεκανήσου εἰς τὴν Ἑλλάδα, οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι μετὰ ζήλου ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἀπόξωσιν τῶν κονιαμάτων τούτων.

Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ. Εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζετο κατὰ μὲν τὸ τεταρτοσφαίριον ἡ ἀποκαλυπτικὴ σκηνὴ τῆς Δεήσεως (Τριμόρφου), κάτωθεν δ' αὐτῆς ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες. Εἰς τὴν Δέσιον ὁ Χριστός, ἐνδεδυμένος κόκκινον ἱμάτιον, παρίσταται ἐνθρονος εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ διακρίνονται τμήματα τῶν λέξεων: οὐ... γὰ... πατε/ρα. Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐλαφρῶς πρὸς

¹ A. Gabriel, La cité de Rhodes, Paris 1923, σ. 185 καὶ εἰκ. 129.

αὐτὸν προσκλίνουσα εἰκονίζεται ἡ Παναγία, φέρουσα κίτρινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μαφόριον. Τοῦ ἄλλοτε δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονιζομένου Προδρόμου σώζονται σήμερον μόνον τὸ κάτω ἄκρον τοῦ κιτρίνου ἐνδύματος καὶ οἱ πόδες. Ἡ ὅλη σύνθεσις εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένη ὑπὸ τῆς ὑγρασίας, ὥστε δὲν δύναται τις νὰ διακρίνῃ περισσοτέρας λεπτομερείας.

Ἡ παράστασις τῆς Δεήσεως ἀπαντᾶται συνηθέστατα εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῶν ναῶν τῆς Καππαδοκίας¹. Συχνὰ ἐπίσης εὐρίσκεται καὶ εἰς τὰς κρύπτας τῶν ἐξ ἀνατολῆς εἰς νότιον Ἰταλίαν ἐλθόντων βασιλειανῶν μοναχῶν, ἰδίᾳ τῶν περιοχῶν τοῦ Brindisi καὶ τοῦ Τάραντος². Τὴν ἀνευρίσκομεν ὡσαύτως κατὰ τὸν 12ον αἰ. εἰς τὰς ἐν Ρωσίᾳ ἐκκλησίας τοῦ Νερεδίτσι καὶ τοῦ Ποκῶφ³. Ἀργότερον (15ον αἰ.) οἱ ναοὶ τῆς Τραπεζοῦντος⁴ καὶ τῆς Κρήτης⁵ συνεχίζουν τὴν παλαιὰν ταύτην ἀνατολικὴν παράδοσιν.

Οἱ κάτωθεν τῆς Δεήσεως ἱεράρχαι μὲ τὰ λευκὰ πολυσταύρια φελόνιά των εἰκονίζονται ὁλόσωμοι εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, κρατοῦσι δὲ πάντες ἀνοικτὰ εἰλητάρια μὲ ἐπιγραφὴν εἰλημμένην ἐκ τῆς λειτουργίας.

Μέσον κλίτος. Ὅπως εἰς τὸν Ἀγ. Γεώργιον οὕτω καὶ ἐδῶ ἡ καμάρα τοῦ μέσου κλίτους εἶναι διηρημένη εἰς 9 πίνακας. Χωρίζεται δηλ. κατ' ἀρχὰς εἰς δύο διὰ μιᾶς πλατείας ταινίας βαينوῦσης κατὰ μῆκος τῆς κλειδὸς καὶ κοσμουμένης δι' ὥραιον κυματοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 121), ἔπειτα δὲ διὰ στενῶν λωρίδων εἰς μικρότερα διαμερίσματα ἢ πίνακας, ἕκαστος τῶν ὁποίων περιέχει ἀνὰ μίαν δεσποτικὴν εἰκονήν. Τὸ σύστημα ὅμως διαδοχῆς τῶν θεμάτων εἶναι ἐδῶ διάφορον· διότι νὰ μὲν γίνεται καὶ ἐδῶ ἀρχὴ ἀπὸ τῆς Ν.Δ. γωνίας μὲ τὸν Εὐαγγελισμόν ἀλλὰ τὰ θέματα ἔπειτα παρατάσσονται κατὰ τὸ νότιον ἡμιόριον καὶ ἔπειτα συνεχίζονται κατὰ τὸ βόρειον ἀρχίζοντα πάλιν ἀπὸ τὴν ΒΔ γωνίαν. Εἶναι δὲ τὰ εἰκονιζόμενα θέματα κατὰ σειρὰν τὰ ἑξῆς:

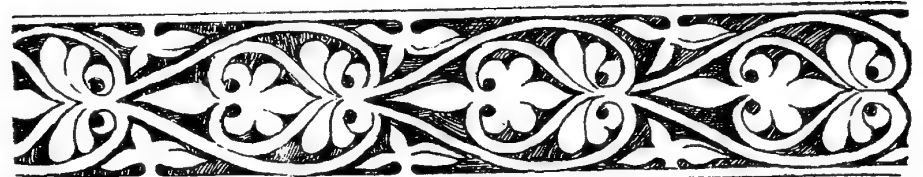
¹ G. de Jerphanion, *Les églises rupestres de Cappadoce I*, 1 (1925) σ. 122 (Ναὸς Θεοτόκου), I, 2 (1932) σ. 397 Καρὰνλὲκ (πίν. 98,1)—I, 2 σ. 433 πίν. 114 Ἐλμαλὲ κλησέ.—I, 2 σ. 456 καὶ πίν. 126, 1 Τσαρεκλὲ κλησέ, I, 2 σ. 475 παρεκκλήσιον ὑπ' ἀρ. 21—I, 2 σ. 482, παρεκκλήσιον ὑπ' ἀρ. 28.—II, 1 (1936) σ. 189 καὶ πίν. 166, 1 Ταγκάρ, II, 1 σ. 366 Τζεναβάφ κλησέ κλπ. Ὁ αὐτὸς ἐν *Orientalia christiana periodica* 28, 245 (Ἐρένκιοι).

² Alba Medea, *Gli affreschi delle cripte eremitiche Pugliesi*, Roma 1939 σ. 39-41. Περιοχὴ Brindisi: Fasano Ἀγ. Λαυρέντιος album εἰκ. 26, S. Vito dei Normanni Ἀγ. Ἰωάννης εἰκ. 48 Περιοχὴ Τάραντος: Mottola, Ἀγ. Νικόλαος εἰκ. 137, Ἀγ. Μαργαρίτα εἰκ. 155.

³ Ch. Diehl, *Manuel d'art Byzantin*², Paris 1926, σ. 572. Ph. Schweinfurt, *Geschichte der Russischen Malerei*, Haag 1930, σ. 114.

⁴ G. Millet - D. Talbot Rice, *Byzantine painting at Trebizond*, London 1936, σ. καὶ

⁵ Ναὸς Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου Μέσα Μουλιανῶν Σητείας (ἀνακοίνωσις Στ. Βασιλάκη). Ναοὶ Ἀγ. Ἰωάννου Σπηλιοῦ Ἀμαρίου καὶ Ἀγ. Γεωργίου Σκλαβοπούλας Σελίνου Gerola, *Mon. Ven. di Creta* 2 εἰκ. 377 καὶ σ. 322 σημ. 6.

Εἰκ. 121. Τὸ κατὰ τὴν κλειδὰ τῆς μέσης καμάρας τοῦ Ἰλκ-Μιχράμπ γραπτὸν κόσμημα.

Νότιος πλευρά: 1) Εὐαγγελισμός 2) Γέννησις 3) Ὑπαπαντὴ 4) Βάπτισις. Βόρειος πλευρά: 5) Μετάμρφωσις 6) Βαΐοφόρος 7) Σταύρωσις 8) Εἰς Ἀδου κάθοδος. Τὸ 9ον διαμέρισμα ἀπλούμενον καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς καμάρας εὐθὺς πρὸ τοῦ ἱεροῦ, καταλαμβάνει καὶ ἐδῶ ἡ Ἀνάληψις. Λόγῳ τοῦ ὁπωσδήποτε μεγαλυτέρου μήκους τοῦ μέτου κλίτους (5,30) αἱ συνθέσεις τῶν καθ' ἕκαστον πινάκων παρουσιάζουν ἐδῶ κάπως μεγαλυτέραν ἄνεσιν (μέσον πλάτος πίνακος 1.05 μ.).

1. Ὁ Εὐαγγελισμός. Ἀριστερᾷ εἰκονίζεται κατὰ κρόταφον ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ. Ἡ κίνησις του δὲν εἶναι ὁρμητικὴ μόλις ἔχει πατήσῃ ἐπὶ τῆς γῆς. Τείνει τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα ὁμιλίας (ἢ εὐλογίας) πρὸς τὴν ἐναντι αὐτοῦ ἵσταμένην Παρθένον. Ἡ Θεοτόκος ἐνδεδυμένη ὑπόλευκον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορφυροῦν μαφόριον ἵσταται πρὸ χαμηλοῦ θρανίου φέροντος προσκεφάλαιον. Κλίνουσα ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν εἰς ἐνδειξιν ὑποταγῆς εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ ἀγγέλου λεγόμενα, προβάλλει διαγωνίως ἄνω τὴν ἄκραν χεῖρα· ἐν ᾧ ἡ ἀριστερὰ τῆς κρέμαται πρὸς τὰ κάτω. Ἄνωθεν τοῦ ἀγγέλου καὶ τῆς Παρθένου εἰκονίζονται, ἐπὶ τοῦ βαθέως κυανοῦ ἀέρος, οἰκίαι.

2. Ἡ Γέννησις. Εἰς τὸ ἄνω ἡμισυ ἐν τῷ μέσῳ ἡ Παναγία ἐξηπλωμένη ἐπὶ κλίνης διαγωνίως τοποθετημένης, προσβλέπει τὸ παρ' αὐτὴν βρέφος. Κάτω ἀριστερὰ ὁ Ἰωσήφ εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, ὅπου εἰκονίζεται ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ νεογνοῦ. Τοῦτο εἰκονίζεται ἐντὸς πολυγωνικῆς λεκάνης φερομένης ἐπὶ ποδός. Δεξιὰ τῆς λεκάνης κάθεται ἡ μαῖα, ἀριστερὰ δ' αὐτῆς ἡ Σαλώμη ὁρθία χύνει κρὺον ὕδωρ.

3. Ἡ Ὑπαπαντή. Εἰς τὸν ἄξονα τῆς εἰκόνος βημόθυρα τέμπλου καὶ ἐκατέρωθεν αὐτῶν ἀνὰ δύο πρόσωπα. Ἀριστερᾷ ἡ Παναγία μὲ πορφυροῦν μαφόριον καὶ ὀπισθεν αὐτῆς ὁ Ἰωσήφ μὲ κίτρινον ἱμάτιον. Δεξιᾷ ὁ γηραιὸς Συμεὼν κρατεῖ εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Εἶναι ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα μόλις διαφαινόμενον κάτωθεν μακροῦ πορφυροῦ ἱματίου μὲ βαθυτέρου τόνου παρυφάς, τονιζόμενας διὰ τῶν παρ' αὐτὰς τεθειμένων ἐλαφρῶν, λευκῶν γραμμῶν. Ὅπισθεν τοῦ Συμεὼν ἐν κιτρίνῳ ἱματίῳ ἡ προφητὴς Ἄννα, μὲ τὴν κεφαλὴν ἀνακακαμμένην εἰς προφητικὴν ἔκστασιν.

4. Ἡ Βάπτισις. Τὸν κατακόρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος σχηματίζει ὁ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζόμενος γυμνὸς Χριστός, φορῶν ἀπὸ τῆς ὀσφύος βραχὺ κολόβιον.

Ἐπὶ τῶν λίαν ἀποτόμων ὀχθῶν τοῦ Ἰορδάνου εἰκονίζονται ἀριστερᾷ μὲν ὁ βαπτιστὴς Ἰωάννης μὲ πρασινοκύανον ἐνδυμα, θέτων τὴν δεξιὰν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ, δεξιᾷ δὲ τρεῖς ἄγγελοι μὲ κόκκινον ἱμάτιον, ἱστάμενοι ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου.

5. Ἡ Μεταμόρφωσις. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἄνω, ἐντὸς λευκοῦ δίσκου, ὁ Χριστὸς ὄρθιος, κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένος λευκὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον¹ μὲ πρασίνας πτυχάς, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν διπλωμένον εἰλητόν. Ὁ κυκλικὸς δίσκος προβάλλει δίκην ἡλίου ἄνωθεν τοῦ ὅρους Θαβώρ, εἰκονισθέντος ἐδῶ κατὰ τὸν συνήθη συμβατικὸν τρόπον, διὰ λευκοροδίνων βαθμιδωτῶν βράχων. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἵσταται, ἐστραμμένοι πρὸς αὐτόν, ἀνὰ εἰς προφήτης: ἀριστερᾷ ὁ Ἡλίας καὶ δεξιᾷ ὁ Μωυσῆς μὲ σκοτεινοπράσινον ἐναλλάσσοντος τόνου ἱμάτιον ἥτοι μὲ λευκὰ φῶτα παραπλεύρως μελανῶν σκιῶν. Εἰς τὸ κάτω ἡμῖς τοῦ πίνακος οἱ τρεῖς μαθηταί: Πέτρος, Ἰωάννης καὶ Ἰάκωβος, ἕκαστος μὲ διάφορον στάσιν φρίκης καὶ θάμβους, ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν ὁ Πέτρος γονατιστὸς πρὸς τ' ἀριστερά, στηρίζων τὴν μίαν χεῖρα εἰς τὸ ἔδαφος καὶ στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν, ἐν ᾧ τὸ κίτρινον ἱμάτιόν του ἀνεμίζεται πρὸς τὰ ὀπίσω· ἐν τῷ μέσῳ δὲ Ἰωάννης μὲ πράσινον ἱμάτιον εἰκονίζεται προύμυτα διαγωνίως, ὡς νὰ κατακυλᾷ ἐπὶ ἀποτόμου τινὸς κλιτύος μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω² καὶ τέλος δεξιᾷ ὁ Ἰάκωβος μὲ βαθυπόρφυρον ἱμάτιον πεσμένος ἀνάσκελα καὶ ἡμικαθίστος, στηρίζει τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα του κατὰ γῆς στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν Χριστόν³. Τὸ βάθος τῆς εἰκόνης ἄνω εἶναι σκοτεινοκύανον. Κάτω οἱ ἀπόστολοι προβάλλονται ἐπὶ τῆς λευκοροδίνης ἐπιφανείας τοῦ ὅρους.

6. Ἡ Βαῖοφόρος. Ἀριστερᾷ ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου βαίνοντος πρὸς δεξιᾷ καὶ κύπτοντος τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ ἔδαφος, ἵνα φάγη χόρτον, κάθεται, κατὰ τὸν συνήθη γυναικεῖον τρόπον, ὁ Ἰησοῦς, ἐνδεδυμένος γαλάζιον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον. Ὁπισθεν τοῦ Χριστοῦ ἵσταται ὁ Πέτρος, μὲ λευκὸν ἱμάτιον. Εἰς τὸ δεξιὸν τῆς εἰκόνης ἄνω, τείχη μὲ πύργους καὶ ἐπάλξεις καὶ πρὸ αὐτῶν κάτω Ἰουδαῖοι μὲ πορφυροῦς καὶ γαλανοὺς χιτῶνας, φέροντες εἰς τὴν κεφαλὴν φακίβλια (σαρίκια).

¹ Περβ. Ματθ. ΙΖ', 2. «Τὰ δὲ ἱμάτια αὐτοῦ ἐγένοντο λευκὰ ὡς τὸ φῶς».

² Ματθ. ΙΖ', 6: Οἱ μαθηταὶ ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν.

³ Περὶ τῶν δύο τελευταίων μαθητῶν ὁ κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12 αἰ. συγγραφέας τὴν ἑκφρασὴν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως Νικόλαος Μεσσαρίτης, περιγράφων τὴν σχετικὴν εἰκόνα λέγει ὅτι «πρηνεῖς κατέπεσον ἐπὶ γῆς καὶ τῷ ἐδάφει προσεκollήθησαν» Α. Heisenberg, Grabeskirche und Apostelkirche in K/pel, σ. 33, 8. Πβλ. καὶ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων, ἔκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909 σ. 97 κείμενοι προύμυτα καὶ βλέποντες ἄνω ἐξεστηκοί.

7. Ἡ Σταύρωσις. Κατὰ τὸν κατακόρυφον ἄξονα τοῦ πίνακος χονδρῶς, ἐπὶ ὑψηλοῦ ποδὸς βαίνων σταυρὸς μὲ δύο ἐγκαρσίας κεραίας, μίαν μικρὰν ἄνω καὶ μίαν πολὺ μακρὰν κάτωθεν αὐτῆς, εἶναι ἐμπεπηγμένος ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Γολγοθᾶ, ὅστις εἰκονίζεται ὡς ρόδιον, κρυσταλλικὸν ἔξαρχα μὲ κοιλότητα, ἐντὸς τῆς ὁποίας διακρίνεται τὸ λευκὸν κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ὁ σταυρὸς ἐσχεδιάσθη προοπτικῶς, ὥστε νὰ φαίνεται τὸ πάχος αὐτοῦ. Ἐσχεδιάσθησαν ἀκόμη καὶ αἱ ἴνες τοῦ ξύλου. Ὁπισθεν τοῦ σταυροῦ τείχη μὲ ἐπάλξεις προοπτικῶς ἐσχεδιασμένας. Εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας ἀνὰ εἰς ἄγγελος καθιπτάμενος κρύπτει διὰ τῶν χειρῶν τὸ πρόσωπόν του. Ὁ δεξιὸς φορεῖ κόκκινον χιτῶνα. Ὁ Ἐσταυρωμένος Χριστὸς φέρει μόνον βαθυγάλαζον, βραχὺ κολόβιον. Αἱ ἐπὶ τοῦ ξύλου καθηλωμένοι χεῖρες του διαγράφουν τόξον κύκλου ἐστραμμένον πρὸς τὰ κάτω καὶ διακοπτόμενον ὑπὸ τῆς πρὸς τ' ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ ὤμου κεκλιμένης κεφαλῆς. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ διαγράφει κοιλόκυρτον καμπύλην πολὺ ἐντονωτέραν ἢ εἰς τὸν Βάρδαν, οἱ δὲ ἄκροι πόδες πατοῦσιν ἐπὶ εὐρέος ὑποποδίου. Λόγῳ βλάβης τοῦ ἄνω μέρους τῆς παραστάσεως τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ δὲν διακρίνονται. Ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ θέματος τοῦ Ἐσταυρωμένου εὗρηνται δύο ὁμάδες προσώπων ἐν ἰσορροπῇ διατάξει ἥτοι ἀριστερᾷ μὲν, εἰς τὸ πρῶτον ἐπίπεδον, ἡ Παναγία, καὶ ὀπισθεν αὐτῆς δύο ἄλλαι γυναῖκες, δεξιᾷ δὲ ὁ Ἰωάννης καὶ ὀπισθεν αὐτοῦ ὁ Ἐκατόνταρχος. Ἡ Παναγία, ἐνδεδυμένη τὸ σύνθητες βαθυπόρφυρον μαφόριον καὶ κάτωθεν αὐτοῦ λευκὸν χιτῶνα, ἵσταται προσβλέπουσα μετὰ θλίψεως τὸν νεκρὸν υἱόν της. Ἐχει τὰς ἄκρας χεῖρας ἔξω τοῦ ἱματίου καὶ δὴ τὴν μὲν δεξιὰν ἄνω ἐμπρὸς διαγωνίως, ὡς νὰ δεικνύῃ τὸν Χριστόν, τὴν δὲ ἀριστερὰν σταυρωτὰ πρὸς τὴν πρώτην καὶ ὀλίγον ὀπισθεν αὐτῆς διακρινομένην. Ἡ ὀπισθεν τῆς Παναγίας ἱσταμένη ἄλλη Μυρία φορεῖ καὶ αὐτὴ πορφυροῦν μαφόριον ἐπὶ κιτρινωποῦ χιτῶνος. Τῆς τρίτης γυναικὸς διακρίνεται μόνον ἡ μετὰ φωτοστεφάνου κεφαλὴ. Ὁ δεξιᾷ ἱστάμενος Ἰωάννης ἐνδεδυμένος χιτῶνα λευκὸν καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἰώδες ἱμάτιον, εἰκονίζεται μὲ ἐλαφρῶς κεκαμμένα ὑπὸ τῆς θλίψεως τὰ γόνατα. Φέρει τὴν δεξιὰν χεῖρα εἰς τὴν παρειάν, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερά του καταπίπτει ἀδρανῆς. Τέλος ὁ ὀπισθεν τοῦ Ἰωάννου εὐρισκόμενος Ἐκατόνταρχος φορεῖ στολὴν στρατιωτικὴν ἥτοι θώρακα ἐπὶ χιτῶνος καὶ ὑψηλά, κίτρινα, μὲ σταυρωτοὺς ἱμάντας ὑποδήματα, ἄνωθεν τῶν ὁποίων διακρίνονται γυμναὶ αἱ κνήμαι. Καὶ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ χειρὸς δεικνύει τὸν Χριστόν, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ρομβοειδῆ ἀσπίδα, τῆς ὁποίας ἡ κατὰ τὸ ἡμῖς ὁρατὴ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κοσμεῖται κατὰ μὲν τὴν παρυφὴν δι' ὠραίου ἐλικοειδοῦς κοσμήματος κατὰ δὲ τὸ μέσον δι' ἡμίσεος ἀετοῦ, πιθανώτατα δικεφάλου. Εἰς τὴν κεφαλὴν φέρει ὁ Ἐκατόνταρχος

τὸ σύνηδες λευκὸν πάνινον στρατιωτικὸν κάλυμμα, ὅπερ καταπίπτει ἐπὶ τῶν ὤμων του. Τὸ σῶμα τοῦ Ἰωάννου ἀποκρύπτει τμήμα τοῦ προσθίου ποδὸς τοῦ

Εἰκ. 122. Τὸ κάτω ἀριστερὸν τμήμα τῆς εἰς Ἄδου καθόδου.

Ἑκατοντάρχου, τὸ δὲ πλαίσιον τῆς εἰκόνος ἀποκόπτει κατὰ τὸ ἥμισυ τὸν ὀπίσθιον αὐτοῦ πόδα.

Αἱ σάρκες καὶ τὰ γυμνά ἐν γένει μέρη παρεστάθησαν με σιτόχρουν ἀπόχρωσιν, αἱ δὲ σκιαῖ των πράσιναι.

8. Ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος. Εἰς τὸ ἄνω μέρος εἰκονίζονται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ πίνακος ἄδριοι κρυσταλλικοὶ βράχοι, κάτωθεν τῶν ὁποίων ἀνοίγεται, εἰς σχῆμα θόλου, ἡ σκοτεινὴ κοιλότης τοῦ Ἄδου. Εἰς τὸ μέσον τῆς κοιλότητος αὐτῆς παρίσταται ὄρθιος ὁ Χριστὸς βαίνων πρὸς δεξιὰ. Φορεῖ καστανέρον χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ὅπερ ἀνεμίζεται ἀριστερὰ πρὸς τὰ ὀπίσω (ἀναπετίρειν). Στρέφων τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω ὁ Χριστὸς τείνει τὴν δεξιὰν χεῖρα πρὸς τὸν κάτω ἀριστερῷ εἰκονιζόμενον, πολὺν Ἀδάμ, τὸν ὁποῖον ἀνεγείρει ἐκ τῆς λευκῆς ὀρθογωνίου σαρκοφάγου ἐπὶ τῆς ὁποίας οὗτος κά-

θεται, στηρίζων τὸν μὲν δεξιὸν πόδα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὸν δὲ ἀριστερὸν ἀνακάμπτων ἐπὶ τοῦ χεῖλους τῆς σαρκοφάγου (εἰκ. 122). Φορεῖ δ' ὁ Ἀδάμ ἱμάτιον ἰώδες, με σκοτεινότερον ἰώδες περίγραμμα καὶ πτυχάς, τὰ φῶτα τῶν ὁποίων τονίζονται διὰ παραθέσεως παραπλευρῶς πρὸς τὴν σκοτεινὴν καὶ μιᾶς λευκῆς γραμμῆς. Ὁ χιτὼν εἶναι πράσινος με κόκκινα περιγράμματα καὶ φῶτα χρώματος ὠχρας. Τὸ ἐκφραστικώτατόν του πρόσωπον εἶναι ὠχροκίτρινον με σκιάς στακτοπρασίνοισι. Ἡ κόμη καὶ τὸ γένειον ἀπεδόθησαν με παραλλήλους λευκάς καμπύλας. Ὅπισθεν τοῦ Ἀδάμ ἴσταται, καλυπτομένη ἐν μέρει ὑπ' αὐτοῦ, ἡ Εὐα, ἐνδεδυμένη πορφυροῦν μαφόριον καὶ τείνουσα τὴν χεῖρα πρὸς τὸν Χριστόν. Μιὰ ἄλλη μορφή με μέλαιναν κόμην καὶ φωτιστέφανον διακρινομένη ὀπισθεν τῆς Εὐας θὰ εἶναι πιθανώτατα ὁ Ἀβελ.

Συμμετρικῶς πρὸς τὰ τρία μνημονευθέντα πρόσωπα εἰκονίζονται δεξιὰ

ἄλλα τρία ἦτοι κάτω μὲν, ἱστάμενος ἐντὸς λευκῆς σαρκοφάγου, ὁ πολὺς προφητάναξ Δαυὶδ, ἐνδεδυμένος τὴν βασιλικὴν στολὴν ἦτοι λευκὸν χιτῶνα με πλατεῖαν, χρυσοῦν, μαργαριτοκόσμητον παρυφὴν καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα κοκκίνην καὶ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέμμα, παρ' αὐτὸν δ' ὀπισθεν ὁ προφητάναξ Σολομών, φορῶν ὁμοίως βασιλικὴν στολὴν, ἧς διακρίνεται ὁ πλατὺς χρυσοῦς, μαργαριτοκόσμητος λῶρος καὶ τέλος ἔτι περαιτέρω τρίτη μορφή λίαν δυσδιάκριτος. Τὴν ὅλην σύνθεσιν κλείουσιν κάτω πάλιν κρυσταλλικοὶ βράχοι.

9. Ἀνάληψις. Ἡ παράστασις τῆς Ἀναλήψεως διακρίνεται ἀμυδρώτατα χωρισμένη εἰς δύο ἡμιζόρια, ὧν τὸ πρὸς βορρᾶν ἐμφανίζει τὴν Παναγίαν κατ' ἐνώπιον ἐν στάσει δεήσεως, δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ αὐτῆς ἀνὰ ἓνα λευκὰ ἐνδεδυμένον ἄγγελον καὶ ἀποστόλους.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος. Εἰς τὸ ἄνωθεν τῆς θύρας τῆς εισόδου τύμπανον δὲν διακρίνεται σήμερον παρὰ στασις τῆς. Ἴσως νὰ εἰκονίζετο ἄλλοτε ἐδῶ, ὡς συνήθως, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ἐκατέρωθεν ὁμας τῆς θύρας διετηρήθησαν, κάτωθεν τόξου φερομένου ὑπὸ λεπτῶν κιονίσκων αἱ ραδιναί, ὁλόσωμοι μορφαὶ τῶν δύο κορυφαίων ἀποστόλων, ἦτοι δεξιᾷ μὲν τῷ εἰσερχομένῳ τοῦ Πέτρου εὐλογοῦντος, ἀριστερᾷ δὲ τοῦ Παύλου κρατοῦντος εὐαγγέλιον. Ἀμφότεροι εἰκονίζονται εἰς στάσιν 3/4 ἐστραμμένοι πρὸς τὴν εἴσοδον. Καὶ ὁ μὲν Πέτρος φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ ὑπέρονυχον ἱμάτιον, με τὰς πτυχὰς δηλουμένας διὰ βαθυτέρου ἐρυθροῦ χρώματος, ὁ δὲ Παῦλος ἰώδες ἱμάτιον με σκοτεινότερας ἰώδεις ἐπίσης πτυχάς. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ Παύλου, ἣτις εἶναι κατεστραμμένη ἢ τοῦ Πέτρου διετηρήθη ὁπωςδήποτε καλῶς (εἰκ. 123) ζωντανὴ εἰς ἐκφρασιν, με ἔντονον τὸ βλέμμα κάτωθεν καστανῶν καμπυλωτῶν ὀφρύων, λευκὴν κόμην, μύστακα καὶ γενειάδα κάπως ἄτακτον.

Τὸ κατώτατον μέρος ἀμφοτέρων τῶν εἰκόνων κοσμεῖται διὰ πλατέος,

Εἰκ. 123. Ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου.

οὐχὶ πολὺ ἐντέχνου κοσμήματος. ἔξ ἀνθεμίων ὀρθῶν καὶ ἀντεστραμμένων, ὑπερφθάνει μέχρι τοῦ ἐδάφους.

Πλάγια τοιχώματα. Τὸ βόρειον καὶ τὸ νότιον τοίχωμα τοῦ μέσου κλίτους ὀλίγας ἔφερον τοιχογραφίας· διότι τὸ μεγαλύτερον μέρος των ἀποκόπτεται ὑπὸ τῶν ἡμικυκλικῶν τόξων, δι' ὧν τὸ μέσον κλίτος συνεκοινωνεὶ πρὸς τὰ πλάγια. Καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου δὲν φαίνεται σήμερον οὐδεμία εἰκὼν, ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας, διεσώθησαν αἱ ἐξῆς κατὰ σειρὰν παραστάσεις:

1) Ὀλόσωμος εἰκὼν τῆς Ἀγ. Εἰρήνης¹, (εἰκ. 124) τὴν ὁποίαν ὀνομάζει ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη παρὰ τὸν φωτοστέφανον τῆς Ἀγίας. Ὡς κόρη τοῦ βασιλίσκου Λικινίου², εἰκονίζεται ἡ Ἀγ. Εἰρήνη μὲ μαργαριτοκόσμητον βασιλικὴν στολὴν, διαλίθους λώρους καὶ στέμμα, ὅπισθεν τοῦ ὁποῖου πίπτει τετράγωνον, περικόσμον κρήδεμνον. 2) Προτομαὶ τῶν δύο ἱατρῶν ἁγίων Κοσμά καὶ Δαμιανοῦ. 3) Προτομὴ ἀρχαγγέλου κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου, κρατοῦντος διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ λάβαρον. Ἀξιοπαρατήρητος εἶναι ἡ εἰς τὰς ροδαλὰς παρειὰς τῆς Ἀγίας Εἰρήνης καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου ἀπαλὴ μετάβασις ἀπὸ τῆς φωτισομένης ἐπιφανείας πρὸς τὴν σκιάν, χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων.

Ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίζονται τέσσαρες ὁλόσωμοι ἅγιοι κατενώπιον, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς φέρει ἱμάτιον ἰώδες. Ἡ λοξῶς ἀποτεμμένη ἀκμὴ τῆς ἄντυγος ταύτης φέρει κόσμημα ἀπομιμούμενον ὀρθομαρμάρωσιν καὶ ἀποτελούμενον ἀπὸ ἐξάγωνα ἐρυθροῦ καὶ βαθυπρασίνου χρώματος φέροντα ἐντὸς τετράφυλλον.

Νότιον κλίτος. Εἰς τὸ νότιον κλίτος διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Τὸ πρῶτον θὰ ἦτο σύγχρονον πρὸς τὸ τοῦ μέσου κλίτους, τὸ δὲ δεύτερον κατὰ ἓνα καὶ πλεόν αἰῶνα μεταγενέστερον. Οἱ χρωματικοὶ τόνοι καὶ τὰ ὑλικά κατασκευῆς τοῦ δευτέρου εἶναι πολὺ διάφορα ἀκόμη δὲ καὶ ἡ πρόσφυσις αὐτοῦ πρὸς τὰ τουρκικὰ ἐπιχρίσματα ἐντονωτέρα, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον κάμνει τὰς τοιχογραφίας ταύτας δυσδιακρίτους. Ἐφ' ὅσον ἡδυνήθην νὰ διακρίνω ἐπὶ τοῦ νοτίου κλίτους ὑπῆρχον αἱ ἐξῆς παραστάσεις, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας. 1) Ὀλόσωμος ἅγιος κατ' ἐνώπιον. 2) Ἀρχάγγελος ἔνθρονος κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ σκήπτρον διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητὸν μὲ τὴν δυσανάγνωστον ἐπιγραφὴν: *Τῶν ἄρτι κατιώντων* τηνὰς καὶ θάριος μηδὲ χορὶς / σπλάδων. *Πρόσχωμεν οὐκοῦν μηδὲ χάρις Θεοῦ μὴ φίλερ...* 3) Τρεῖς περρωταὶ μορφαὶ καθήμεναι, ἐξ ὧν ἡ ἐν τῷ μέσῳ κατενώπιον, αἱ δὲ ἑκατέρωθεν αὐτῆς κατὰ κρόταφον. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τῆς φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ. 4) Ὁ Μυστικὸς δεῖπνος. Τούτου διακρίνεται καλῶς ἡ μετὰ

¹ Ἡ ἐκ Περσίας ἔλκουσα τὴν καταγωγὴν καὶ ἐν Ἐφέσῳ ταφεῖσα ὁσιομάρτυς Εἰρήνη, ἦτο ἐν Ρόδῳ δημοφιλεστάτη. Τοῦτο τοῦλάχιστον ἀποδεικνύουσιν τόσον αἱ συχναὶ εἰς ναοὺς τῆς νήσου ἀπεικονίσεις τῆς (Πρβ. Ἀγ. Γεώργιον Βάρδαν, Ἀγ. Ταξιάρχην Θάρι κλπ.), ὅσον καὶ αἱ εἰς αὐτὴν ἀφιερώσεις ναῶν, ὡς π.χ. τῆς Κοσκινοῦς (ὄρα ἄνωτ. σ. 87, εἰκ. 71), τῆς Ἀρνίθας (σ. 32), τῆς Λαχανιάς (σ. 40), τοῦ Μάσαρη κλπ.

² Πβλ. τὸν Συναξαριστὴν τοῦ Νικητοῦ, τ. II, Ἀθήνησιν 1868, σ. 130.

λευκῆς κεντητῆς ποδέας τράπεζα καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ἐδέσματα. Τέλος 5) Δύο μορφαὶ δυσδιάγνωστοι. Ἐπὶ δὲ τοῦ νοτίου τοιχώματος τοῦ αὐτοῦ κλίτους ἔχομεν σειρὰν ὁλοσώμων ἁγίων, ἐξ ὧν σαφῶς κατονομάζεται ὁ 2ος ἀπὸ τῆς

Εἰκ. 124. Ἡ ἁγία Εἰρήνη.

Ν. Δ. γωνίας ἅγιος Νικόλαος. Εἰς τὸ ἐνταῦθα διαφαινόμενον τμήμα τοῦ παλαιότερου στρώματος εὗρηται ἐπὶ κυανοῦ βάθους διὰ λευκῶν γραμμάτων γεγραμμένη ἐπιγραφὴ λέγουσα: *Δ(έσις) τῆς δούλ(ης) τοῦ Θεοῦ [Α]ναστα-*

σίας. Τοῦ θόλου αἱ τοιχογραφίαι, ὡς καὶ τῶν ἐκατέρωθεν τυμπάνων τῶν στενῶν πλευρῶν, δὲν ἐκαθαρίσθησαν εἰσέτι.

Βόρειον κλίτος. Ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ βορείου κλίτους τοιχογραφιῶν, ἡ παρὰ τὴν εἴσοδον, δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ ἀνήκει εἰς τὸ παλαιότερον στρώμα. Εἰκονίζει δ' αὕτη γυναῖκα φέρουσαν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς σκοτεινόχρωμον μαφόριον. Εἰς τὴν μὴ σφζομένην δεξιὰν χεῖρα θὰ ἐκράτει τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος, τὴν δὲ ἀριστερὰν φέρει ἔμπρὸς πρὸ τοῦ στήθους μὲ τὴν παλάμην πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 125). Εἶναι πιθανώτατα ἡ ἁγ. Μαρίνα ἢ ἡ ἁγ. Παρασκευή, αἵτινες συνήθως εἰκονίζονται παρὰ τὴν εἴσοδον. Ἡ πλατεῖα ἐκτέλεσις τῆς εἰκόνης ταύτης εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους. Περαιτέρω ἐπὶ τοῦ ἰδίου τοιχώματος εἰκονίζεται κατὰ τὴν κλειδα τοῦ τόξου καθήμενος κατὰ κρόταφον πρὸς δεξιᾷ, ὁ ἀρχιερεὺς Ἀαρὼν κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἔφ' οὗ ἐπιγραφή: [εὐ]ρήκαμεν τὸν ποθοῦμενον. Τέλος εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ τόξου εἰκονίζονται παραλλήλως ὄρθιοι

Εἰκ. 125. Ἡ ἁγία Μαρίνα (·)

καὶ κατενώπιον οἱ ἅγιοι Θεόδωρος καὶ Δημήτριος μὲ ἀστικήν στολὴν μάρτυρος. Τοῦ ἁγ. Θεοδώρου μέγα μέρος ἀποκόπτεται ὑπὸ τῆς καμπύλης τοῦ τόξου.

Τὸν τοῖχον τῆς ἀνατολικῆς στενῆς πλευρᾶς καταλαμβάνει ὁλόκληρον μεγάλη εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ κατενώπιον κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου. Τέλος ἐπὶ τῆς βορείου πλευρᾶς διασώζεται ἄνω μὲν ἡ εἰκὼν τοῦ Προδρόμου περωτοῦ ἔχουσα ἀνάγλυφον μετ' ἐγκοίλων ἀκτίνων φωτοστέφανον, εἰς δὲ τὴν παρὰ τὴν εἴσοδον τυφλὴν ἄψίδα ὁ ἁγ. Γεώργιος, ὅστις φέρει ἐδῶ τὴν ἐπωνυμίαν ὁ *Καμαριώτης*¹. Ὁ Ἅγιος ἱππεύει

¹ Τὸ ἐπίθετον τοῦτο ἦτο μέχρι τοῦδε γνωστὸν μόνον διὰ τὴν Παναγίαν. Οὕτω π.χ. εἰς ἀφιερωτήριον ἔγγραφο τοῦ 1356 τῆς Μ. Βατοπεδίου (Γρηγόριος Παλαμᾶς 11 (1927)

λευκὸν ἵππον μὲ κόκκινα λωρία, βαίνοντα πρὸς δεξιὰ (εἰκ. 126). Βλέπων κατενώπιον εἶναι ἐνδεδυμένος ἀνοιχτόχρωμον χιτῶνα μετὰ κυανῶν χειρίδων καὶ ἐπ' αὐτοῦ χλαμύδα κοκκίνην ἀνεμιζομένην πρὸς τὰ δπίσω (ἀναπετάειν). Κρατεῖ

Εἰκ. 126. Ἁγ. Γεώργιος ὁ Καμαριώτης.

διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τετράπλευρον, ἐλαφρῶς κυρτὴν ἀσπίδα, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἄφ' ἑνὸς δόρου τοποθετημένον διαγωνίως, ἄφ' ἑτέρου δὲ μικρὸν παιδίον,

σ. 366) ἀναφέρεται ἐν Θεσσαλονίκῃ ναὸς «εἰς τὸ ὄνομα τιμώμενος τῆς πανυπεράγου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἐπωνυμιούμενης τῆς Καμαριωτίσσης». Ὡσαύτως τὸ καθολικὸν τῆς ἄλλοτε περιφίμου μονῆς τῆς νήσου Χάλκης (Πριγκιπωνήσου) τιμᾶται εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καμαριωτίσσης (Σκ. Βυζαντίου. Ἡ Κωνσταντινούπολις II Ἀθήναι 1862 σ. 303). Εἰκόνα τοῦ ναοῦ τούτου ὄρα παρὰ Γ. Σωτηρίου, (Χριστ. καὶ Βυζ. ἀρχαιολογία Α' (1941) σ. 407). Τὸ ὄνομα τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ Καμαριωτίσσης ὁ Α. Εὐγγρόπουλος θεωρεῖ σχετιζόμενον πρὸς τὸ ἐπίθετον τοῦ κτήτορος Ματθαίου Καμαριώτου, ἀκμάσαντος κατὰ τοὺς περὶ τὴν Ἀλῶσιν χρόνους (Συμβολὴ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Βυζ. Θεσσαλονίκης 1949 σ. 15 σημ. 2). Ὁ αὐτὸς ἀναφέρει, κατ' ἀνακοίνωσιν τοῦ κ. Ἀνδριώτου, ὅτι λιμὴν τις τῆς Σαμοθράκης καὶ ἐκκλησία τιμᾶται εἰς μνήμην Παναγίας τῆς Καμαριωτίσσης. Τέλος μὲ τὸ ἐπίθετον Καμαριώτισσα χαρακτηρίζεται ἡ Παναγία καὶ εἰς φορητὴν εἰκόνα τῆς Κύπρου (D. Talbot Rice, The icons of Cyprus, London 1937 σ. 68).

καθήμενον εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ἵππου (πισοκάπουλα). Κάτωθεν τοῦ ἵππου εἰκονίζετο διὰ κυματοειδῶν γραμμῶν θάλασσα. Τὸ παιδίον, ὅπερ εἰκονίζεται ἐνταῦθα μεταφέρων διὰ τοῦ ἵππου του ὁ Ἅγ. Γεώργιος, φορεῖ κωνικὸν πῖλον, ἔχει δ' ἀνηρτημένον παρ' αὐτὸ στενόλαιμον ἄγγειον. Ἡ παράστασις ἀπεικονίζει παλαιὸν θαῦμα καθ' ὃ ὁ «*αἰχμαλώτων ἐλευθερωτής*», ἅγιος Γεώργιος ἐπανεφέρειν εἰς τοὺς γονεῖς του τὸν ὑπὸ τῶν πειρατῶν κατὰ τινα ἐορτὴν ἀρπαγέντα καὶ ὡς θερμοδότην αὐτοῖς διακονήσαντα νεαρὸν υἱὸν των¹. Τοῦ θερμοδότην δὲ τὸ ἔργον ὑποδηλοῖ καὶ τὸ ἄγγειον (κουκούμιον ἢ χέρνιβον), ὅπερ φέρει ἀνηρτημένον τὸ παιδίον. Ἡ μετὰ τοῦ παιδίου παράστασις τοῦ Ἅγ. Γεωργίου ἀπαντᾷ συχνὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 15ου αἰῶνος. Τὴν ἐπανευρίσκομεν π.χ. εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς ἐν Ἀθῶ Μονῆς Διονυσίου² (τέλους 16ου ἢ ἀρχῶν 17ου αἰ.) καὶ ἐν τῷ τρικύγχῳ τοῦ Ὁρτάκιοι τῆς Καππαδοκίας³. Ἡ Ἐρμηνεία τῶν ζωγράφων, περιέργως, οὐδόλως τὴν ἀναφέρει.

Γενικὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τεχνοτροπία

Αἱ συνθέσεις τῆς καμάρας τοῦ μέσου κλίτους παρουσιάζουν γενικῶς ἐπιτυχή ἐκτέλεσιν. Ἀποσπώμεναι ἀπὸ βαθέως κυανοῦ κάμπου ἔχουν ζωὴν καὶ κίνησιν. Αἱ ἀπαρτίζουσαι αὐτὰς μορφαὶ εἰκονίζονται ραδιναὶ καὶ εὐκαμπτοί. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ γυνὰ μέρη παρουσιάζουν ὠχροκίτρινον προπλάσμων⁴ μὲ ἐλαφρὰς καστανοχρόους σκιάς καὶ στακτοπρασίνοους ἐνδιαμέσους τόνους. Τὰ ἐνδύματα ἔχουν πρόσχαρους, ἀνοικτοὺς χρωματισμοὺς — ροδοχρόους, ἰώ-

¹ Εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ J. B. Aufhäuser ἐκδοθέντα θαύματα τοῦ Ἅγ. Γεωργίου (Miracula S^{ti} Georgii, Leipzig 1913 Teubner) ὁ ἅγιος φέρεται τελέσας τρεῖς τὸ αὐτὸ περίπου θαῦμα ἥτοι τῆς εἰς τοὺς γονεῖς του ἐπαναφορᾶς νέου αἰχμαλωτισθέντος ἢ ὑπὸ Ἀγαρηῶν ἀρπαγέντος καὶ δὴ 1) Νέου τινος Παφλαγόνος (ἔ.ἀ.σ. 18 - 18) 2) Τοῦ υἱοῦ τοῦ στρατιώτου Λέοντος καὶ τῆς Θεοφανοῦς (ἔ.ἀ.σ. 18-44) καὶ 3) Μυτιληναίου τινος νέου (σ. 100 - 103). Ὁ ζωγράφος τῆς ἐξεταζομένης ἐδῶ εἰκόνος φαίνεται ἀντλῶν στοιχεῖα ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 2 θαύματος, εἰκονίζει δηλαδὴ τὸν υἱὸν τοῦ Λέοντος καὶ τῆς Θεοφανοῦς· διότι παριστάνει τὸ παιδίον «*κομιδῇ μειράκιον*» (σ. 33) καὶ κρατοῦν χέρνιβον ἥτοι «*τὸ τοῦ θερμοῦ ἄγγειον, ὅπερ εἶωθεν ἢ ἐπιχώριος διάλεκτος καλεῖν κουκούμιον, καχλάζον καὶ ὑπερβλύζον*» (σ. 33), ἐν ᾧ εἰς τὸ 3ον θαῦμα ὁ νέος καθ' ἣν στιγμήν ἠρπάγη ὑπὸ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου ἐκράτει «*κύλικα πλήρη οἶνου πρὸς τὸ δοῦναι τῷ ἀμνηρᾷ ἐν Κρήτῃ*» (σ. 102) δηλαδὴ ἐντελῶς διαφόρου σχήματος ἄγγειον. Ἀλλὰ καὶ ἡ στολή καὶ ὁ κωνικὸς πῖλος, τὸν ὅποιον φορεῖ τὸ παιδίον τῆς ἡμετέρας εἰκόνος, εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἄγει, ὅτι δηλ. ὁ ζωγράφος ἀντλεῖ ἀπὸ τοῦ 2ου θαύματος· διότι τοῦτο λέγει ὅτι «*ὁ ἔνδοξος τοῦ Χριστοῦ μάρτυς Γεώργιος ἄρας αὐτὸν (τὸν νέον) ἐκείθεν καὶ μετάρσιον ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ φέρων, ἔστησεν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ... Θεοσάμενοι δὲ οἱ τε γονεῖς καὶ πάντες οἱ παρατυχόντες βουλγαρικὴν στολὴν ἡμφιεσμένον καὶ τὸ κουκούμιον ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ κρατοῦντα κλπ.*».

² G. Millet, Athos. Les peintures. Paris 1927. Πίν. 211,3.

³ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce II, 1 (1936) σ. 241.

⁴ Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν ὁ προπλάσμων εἶναι σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου πράσινος.

δεις, ἀνοικτοπρασίνοους, καστανούς — πλατειὰν καὶ ἄνετον ἐκτέλεσιν καὶ πτυχὰς μὲ ἐντόνους σκιοφωτισμούς. Εἰς τὰς ἀκινήτους ἰδίᾳ μορφὰς τὰ ἐνδύματα ποὺ τὰς περισφίγγουν τοὺς δίδουν χάριν καὶ κομψότητα (ἅγ. Πέτρος Δ. τοῖχου). Ἄν καὶ ἀρκετὰ κατεστραμμένα διατηροῦν ἀκόμη πολλὰ ἀπὸ τὰ πρόσωπα ἐντονὸν τὴν ἐκφρασιν τοῦ αἰσθήματος ποὺ δοκιμάζουν. Κοντὰ εἰς σκηνὰς συγκρατημένης θλίψεως (Σταύρωσις) ἔχομεν ἄλλας μὲ πολὺ πάθος καὶ δραματικότητα (Μεταμόρφωσις). Τὰ ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους (Εὐαγγελισμός, Σταύρωσις) συμβάλλουν εἰς τὴν ἔξαρσιν τῆς γραφικότητος. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς συνθέσεις τῆς καμάρας αἱ μεμονωμέναι μορφαὶ ποὺ εἰκονίζονται ἐπὶ τοῦ βορείου τόξου (Ἅγγελος μὲ τὸ λάβαρον, ἅγ. Εἰρήνη, ἅγ. Κοσμάς καὶ Δαμιανός), ἔχουσιν αὐστηρῶς μετωπικὴν στάσιν, ἀπεδόθησαν ἥρεμοι καὶ εὐγενεῖς, οἷον εἰ ἐξιδανικευμένοι. Τὸ ἀπαλὸν πλάσιμον τῶν ῥοδαλῶν προσώπων τῶν παρουσιάζει μίαν μαλακὴν διαβάθμισιν ἀπὸ τῶν φωτεινῶν πρὸς τοὺς σκιερὺς τόνους, χωρὶς ἀποτόμους ἱμπρεσιονιστικὰς ἀντιθέσεις. Ἴσως ταῦτα εἶναι ἔργα ἄλλου τεχνίτου, συγχρόνου ἢ κατὰ τι μεταγενεστέρου τοῦ ζωγραφήσαντος τὴν καμάραν.

Εἰκονογραφικῶς αἱ τοιχογραφίαι τοῦ μέσου κλίτους παρουσιάζουν πολλὰ Καππαδοκικὰ στοιχεῖα. Ἡ Δέσις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὴν εἰς Ἀδου Κάθοδον, ἀποτελοῦν δύο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικώτερα. Κατὰ τὰ ἄλλα ὁμοῦς ὁ ἀγιογράφος μας τηρεῖται ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ἀγνῆς Βυζαντινῆς λειτουργικῆς παραδόσεως καὶ τεχνοτροπίας (Πβλ. ἰδίᾳ τὴν Σταύρωσιν).

Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν κατασκευῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μέσου κλίτους ἡ κίνησις καὶ ἡ χάρις τῶν μορφῶν, τὰ ἀρχιτεκτονήματα τοῦ βάθους, ἡ πλατεῖα ἐκτέλεσις τῶν ἐνδυμάτων, τὰ φωτεινά, μελωδικὰ τῶν χρώματα καὶ ἡ ἐξαύλωσις τῶν, ἡ δραματικότης τῶν στάσεων¹, τὸ κατάκοσμον τῆς στολῆς τῆς Ἅγ. Εἰρήνης καὶ ἡ διὰ βαθμιαίας ἐξασθενήσεως τῶν τόνων ἐπιδίωξις τοῦ ὅγκου, μαρτυροῦν ἀσφαλῶς παλαιολογείους χρόνους, πιθανώτατα δὲ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος· διότι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων ἀρχίζουν ἤδη νὰ ἔχουν κάποιαν ἐπιτήδευσιν. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὰς τοιχογραφίας τῶν ἄκρων κλιτῶν αὐταὶ ἐξαιρέσει ὀλίγων (π.χ. τῆς ἁγ. Μαρίας), αἵτινες δεικνύουν τὴν αὐτὴν πρὸς τὰς τοῦ μέσου κλίτους τεχνοτροπία, φαίνονται νὰ εἶναι κατὰ ἓνα αἰῶνα μεταγενέστεραι. Ἐξετελέσθησαν λοιπὸν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἰλκ-Μιχράμπ ἐν πλήρει Ἱπποτοκρατίᾳ, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ παρουσιάζουν οὐδὲ τὴν παρα-

¹ Πβλ. τοὺς Ἀποστόλους τῆς Μεταμορφώσεως, οἵτινες ἀντὶ νὰ εἶναι γονατιστοί, ὡς εἰκονίζονται πρότερον, ἔχουν τῶρα πέσει πρηνεῖς. Ὅλος ἰδιαιτέρας μνείας ἀξία εἶναι ἡ στάσις τοῦ Ἰακώβου, ὁ ὅποιος, ἂν καὶ πεσμένος ἀνάσκελα, ὁμοῦς ἀνασηκώνεται στηρίζων τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα του ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὅπως περίπου καὶ εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρά (Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910 πιν. 119,9) ἔχει δηλαδὴ στάσιν ἀρκετὰ σπανίαν.

μικρὰν ἐπίδρασιν φραγκικῆς τέχνης· πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἔρχεται νὰ διαπιστώσῃ τὴν καὶ ἄλλοθεν μαρτυρουμένην ἐλευθερίαν, τῆς ὁποίας ἔχαιρον ἐπὶ Ἱπποτῶν οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν θρησκευτικῶν τῶν ἔργων.

3. ΚΑΔΙ ΜΕΣΤΖΙΑ

Ἡ κατὰ τὴν σημερινὴν ὁδὸν Μενεκλέους καὶ παρὰ τὸ τζαμί Σουλτάν Μουσταφᾶ κειμένη τρικίτιος βασιλικὴ τοῦ Καδὶ - Μεστζίδ ἐκτείνεται καὶ αὐτὴ κατὰ πλάτος, ὅπως καὶ ἡ τοῦ Ἰλκ - Μιχράμπ, κατ' ἀνατολικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν. Τὸ μέσον τῆς κλίτος, καλυπτόμενον δι' ἐλαφρῶς τεθλασμένης καμάρας ἔξέχει τῶν πλαγίων, ὀλίγον μὲν πρὸς ἀνατολὰς, πολὺ δὲ περισσότερον πρὸς δυσμὰς. Τὰ πλάγια κλίτη ἔχουν τὸ αὐτὸ περίπου πρὸς τὸ μέσον πλάτος, καλύπτονται δὲ δι' ἡμικυλινδρικών, ἰσοῦσῶν πρὸς τὴν μέσσην καμαρῶν. (Βλέπε τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ κατὰ πλάτος τομὴν εἰς τὴν σελ. 68 εἰκ. 56). Ἡ ἐπικοινωνία τῶν ἄκρων πρὸς τὸ μέσον κλίτος γίνεται διὰ μεγάλων χαμηλωμένων τόξων, ὅπως δηλαδὴ καὶ εἰς τὸ Ἰλκ - Μιχράμπ. Τὰ τόξα ταῦτα φαίνεται ὅτι κατεσκευάσθησαν καὶ ἐδῶ μεταγενεστέρως, ὅταν ὁ χριστιανικὸς ναὸς μετετράπη εἰς τζαμί ἢ μᾶλλον μασγίδιον (εὐκτήριον), ὁπότε ἔγιναν καὶ ἄλλαι τινὲς μεταβολαί, ὡς π. χ. ἡ κατεδάφισις τῆς πρὸς ἀνατολὰς τοῦ μέσου κλίτους κόγχης τοῦ χριστιανικοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ κατασκευὴ νέας κόγχης προσευχῆς (μιχράμπ) κατὰ τὴν Ν.Α. γωνίαν (εἰς τὸ σῆμεῖον Α τῆς εἰκόνης 56). Ὁ ναὸς ἔφερε τρεῖς θύρας εἰσόδου: μίαν ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς πρὸς δυσμὰς προεξοχῆς τοῦ μέσου κλίτους καὶ δύο ἄλλας κατὰ τὰ πλάγια κλίτη. Ἐκ τούτων ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀνοιγομένη καὶ σήμερον ἐντειχισμένη ἦτο, φαίνεται, ἡ κυρία εἴσοδος ἀπὸ τῆς ὁδοῦ. διότι φέρει ὑπεράνω ἀναγλύπτου υπερθύρου τόξον ἀνακουφιστικὸν περιβάλλον ἀβαθῆ κόγχην, καὶ στηριζόμενον ἐπὶ δύο κιλιβάντων φερόντων ἀναγλύπτους σταυροὺς. Ἐν τῇ κόγχῃ θὰ ἦτο ἐξωγραφημένη ἡ εἰκὼν τοῦ ἐν τῷ ναῷ τιμωμένου ἁγίου, ὃν ἀγνοοῦμεν. Ὁ ναὸς ἐφωτίζετο δι' ὑψηλὰ τοποθετημένων μικρῶν παραθύρων, ἐκ τῶν ὁποίων διεσώθη ἐν δίλοβον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ νοτίου κλίτους. Κάτωθεν ἀκριβῶς τοῦ παραθύρου αὐτοῦ κατεσκευάσθη ὀρθογώνιος, ἀβαθὴς κόγχη φέρουσα πλαίσιον μετὰ γλυφῶν.

Ἄμα τῇ ἀπελευθερώσει τῆς νήσου (1947) οἱ ὀρθόδοξοι κάτοικοι τῆς νήσου ἔσπευσαν νὰ κατεδαφίσωσι τὸ μουσουλμανικὸν μιχράμπ, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου ἀπεκαλύφθησαν τοιχογραφίαι τινὲς τοῦ χριστιανικοῦ ναοῦ, αἱ μόναι σήμερον ἐν αὐτῷ σωζόμεναι, αἵτινες κατὰ ταῦτα εἶναι ἀρχαιότεραι τοῦ 1523 ἔτους τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως, ὁπότε ὅλοι οἱ χριστιανικοὶ ναοί, παρὰ τὸν σχετικὸν ὄρον τῆς συνθήκης, μετετράπησαν ἀμέσως εἰς τζαμιά.

Αἱ εὐρεθεῖσαι τοιχογραφίαι εἰκονίζουσιν δύο μὲν ὁλοσώμους ἁγίους κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν—τὴν ἁγίαν Ἑλένην καὶ ἓνα ἀναχωρητὴν, (εἰκ. 127) ἓνα δ' ἄλλον, πολὺ ὅμως κατεστραμμένον, ὁσιομάρτυρα, κατὰ τὴν ἀνατολικήν.

Εἰκ. 127. Ὁ ἀναχωρητὴς Παῦλος ὁ Θηβαῖος καὶ ἡ Ἀγ. Ἑλένη.
Τοιχογραφία τοῦ Καδὶ - Μεστζίδ

Ὅλοι παριστάνοντο εἰς φυσικὸν περίπου μέγεθος καὶ πατοῦντες σχεδὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

Ἡ ἁγία Ἑλένη εἰκονίζεται διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦσα, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦσα ὁμοίωμα πόλεως, πιθανώτατα τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐν τῇ ὁποίᾳ τόσον εὐεργετικῶς εἶχε δράσει ἡ ἁγία τοῦ Κωνσταντίνου μήτηρ. Τῆς πόλεως εἰκονίζεται ὁ μετὰ πυλῶν καὶ πύργων μετ' ἐπάλξεων περίβολος, ἐσωτερικῶς τοῦ ὁποίου διακρίνεται μέγα ἡμικυκλικὸν κτήριον στηριζόμενον ἐπὶ πολλῶν κιόνων. Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ βασιλικὴ στολή, τὴν ὁποίαν φέρει ἡ Αὐγούστα. Ἐσωτερικῶς μακρὸς χιτῶν μὲ φαρδεῖα πράσινα μανίκια πλαισιοῦται κάτω ἀπὸ πλατεῖαν κατάκοσμον παρυφήν· ἐπὶ τοῦ χιτῶνος ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ λιθοκόλλητος *μανιάκης* (λαιμὸς) καὶ οἱ ἐπίσης λιθοκόλλητοι πλατεῖς *λῶροι*, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀριστερᾶ μὲν τὸ τετράγωνον ἐπιγονάτιον δεξιᾶ δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς αὐτοκρατείας καρδιάσχημον ἔμβλημα, τὸ λεγόμενον *θωράκιον*¹, φέρον ὡς ἐπίσημα τὸν ὑπὸ τῆς ἁγίας Ἑλένης εὐρεθέντα τίμιον σταυρὸν τῆς σταυρώσεως καὶ μετὰ τῶν κεραίων αὐτοῦ τὰ ἀρχικά γράμματα τῶν ἐκ τῆς λειτουργίας τῶν προηγιασμένων εἰλημμένων φράσεων ΙC (Ἰησοῦς) ΧC (Χριστὸς) Ν (νι)-Κ (κᾶ) καὶ Φ (ῶς) — Χ (ριστοῦ) Φ (αίνει) Π (ᾶσιν). Τέλος ὑπεράνω τοῦ χιτῶνος καὶ τῶν λώρων εἶναι τεθειμένος ὁ κατάκοσμος ἀπὸ *ἐξόμπλια* αὐτοκρατορικὸς μανδύας, ὅστις πορπούμενος πρὸ τοῦ στήθους, ἀναδιπλοῦται ἐπὶ τῶν νώτων ἀφίνων νὰ φαίνεται ἐμπρὸς ἡ ροδίνη ἐσωτερικὴ τοῦ σηρικῆ φόδρα, εἰς ὥραϊαν χρωματικὴν ἁρμονίαν πρὸς τὰ ἀνοικτοπράσινα μανίκια τοῦ ἐσωτερικοῦ χιτῶνος. Τοῦ προσώπου τῆς ἁγίας δὲν διετηρήθησαν τὰ χαρακτηριστικά. Τῆς κόμης μόνον διακρίνεται τὸ συγκατοῦν τὸ κανονικόν της σχῆμα πλεκτὸν δίκτυον, ὡς καὶ τὸ μέγα λιθοκόλλητον στέμμα, ὅπισθεν τοῦ ὁποίου καταπίπτει τὸ χαρακτηριστικὸν διὰ τὰς βασιλικῆς καταγωγῆς ἁγίας, λευκόν, ὀρθογώνιον κρήδεμνον, προβαλλόμενον ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, παραπλεύρως τοῦ ὁποίου, ἀριστερᾶ διακρίνεται τὸ διὰ λευκῶν γραμμάτων ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ βάθους γεγραμμένον ὄνομα *Ἑλένη*.

Ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πλουσίως ἐνδεδυμένην αὐτοκράτειραν κάμνει ὁ ἀριστερᾶ αὐτῆς εἰκονιζόμενος ἀπέριτος ἀναχωρητὴς ἅγιος, ὁ περιβεβλημένος τὸν μακρὸν καὶ σκληρὸν τρίχινον σάκκον. Ὁ μὲ λευκὴν κόμην καὶ λευκὴν, μακρὰν γενειάδα ἅγιος οὗτος εἰκονίζεται εἰς στάσιν προσευχῆς μὲ τὰς δύο χεῖρας διαγωνίως πρὸ τοῦ στήθους τεθειμένας καὶ τὰς παλάμας πρὸς τὰ

¹ Τὴν ταύτισιν τοῦ παρὰ Κ. Πορφυρογεννήτῳ (τ. II σ. 63 ἐκδ. Vogt) ἀναφερομένου θωρακίου πρὸς τὸ ὑπὸ τῶν αὐτοκρατειρῶν κυρίως φερόμενον θυρεόσχημον ἔμβλημα ἐπέτυχε πρῶτος ὁ J. Ebersolt (*Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantine*, Paris 1917 p. 65 καὶ *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris 1923 σ. 75), αὐτὸ δὲ τοῦτο τὸ ἔμβλημα ἐμελέτησεν ἰδιαίτερος ὁ G. de Jerphanion κατ' ἀρχὰς ἐν *Mélanges Ch. Diehl* τ. II Paris 1930 σ. 71-79 καὶ εἰτα ἐν *Voix des monuments*, Paris - Roma 1938 σ. 263 κ.ἐξ.

ἔξω. Ὁ πλεκτός, μακρὸς σάκκος, τὸν ὁποῖον φορεῖ, ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰς στενὰς κατακορύφους λωρίδας ἐναλλὰξ ἐρυθρᾶς καὶ κιτρίνας, φθάνει δὲ κάτω μέχρι τοῦ μέσου τῶν κνημῶν ἀφίνων νὰ φαίνωνται οἱ γυμνοὶ ἄκροι πόδες τοῦ ἁγίου. Αἱ σάρκες γενικῶς εἰκονίζονται ρόδινα μὲ περιγράμματα βαθέως ἐρυθρᾶ (grenat). Ἀλλὰ περὶ τίνος ἀναχωρητοῦ πρόκειται; Νομίζω περὶ Παύλου τοῦ Θηβαίου, ἃν κρίνωμεν ἀπὸ ἀναλόγους παραστάσεις¹ τοῦ ἁγίου τούτου. Διακρίνονται ἄλλως τε καὶ δύο ἢ τρία γράμματα ΙΟC τῆς σχετικῆς λευκῆς ἐπὶ τοῦ βαθυγαλάζιου κάμπου ἐπιγραφῆς.

Τέλος τοῦ κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν πολὺ κατεστραμμένου ἁγίου διακρίνεται μόνον τὸ κουκούλιον — ὥστε περὶ ἀσκητοῦ καὶ ἐδῶ πρόκειται — καὶ ἡ εὐλογοῦσα δεξιὰ χεὶρ.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Καδὶ Μεστίδ ἀνήκουσι πιθανώτατα εἰς τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15^{ου} αἰῶνος.

4. ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Εἰς τὴν μεγάλην ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου² τοιχογραφίαι διετηρήθησαν μόνον εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τῶν βορείων πεσσῶν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σ-αυροῦ³. Αἱ τοιχογραφίαι αὗται ἀνήκουσιν εἰς δύο ἐποχάς· οὕτω αἱ μὲν ἐπὶ τῶν πεσσῶν τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἶναι βυζαντιναί, αἱ δὲ ὑπόλοιποι φραγκικαί, ἐκτελεσθεῖσαι ὅταν ἡ ἐκκλησία κατελήφθη ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν, ὅποτε καὶ ἡ ὁροφὴ της ὁλόκληρος μετεσκευάσθη κατὰ φραγκικὸν ρυθμόν⁴.

Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἶναι δυστυχῶς πολὺ βεβλαμμένα ἐκ τῶν κτυπημάτων τῆς σφύρας, ἅτινα ἐδέχθησαν ἵνα ἐπικολλήσῃ ἐπ' αὐτῶν τὸ μεταγενέστερον κονίαμα (εἰκ. 128). Παρὰ ταῦτα διακρίνονται ἀρκετὰ στοιχεῖα τῶν. Οὕτω ἐπὶ τῆς δυτικῆς παρεῖας τοῦ πρὸς τὸν ἄλλοτε ὑπάρξαντα τροῦλλον πεσσοῦ εἰκονίζονται δύο ὁλόσωμοι ἅγιοι (εἰκ. 128), ἔξ ὧν ἡ ἀριστερᾶ τῷ θεατῇ, βραχυτέρα τῆς ἄλλης, φορεῖ ποδῆρη χειριδωτόν, κυανοῦν χιτῶνα, ἔχοντα κατακόσμους τὰς παρυφὰς τῶν χειρίδων καὶ ἐπ' αὐτοῦ

¹ Π. χ. εἰς Βαζκονο τῆς Βουλγαρίας (12^{ος} αἰ.) (Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie* πίν. V,c). — Πρωτότον τοῦ Ἁγ. Ὁρους (14^{ος} αἰ.) (Millet, *Athos Les peintures* πίν. 46,2), Ρογανονο τῆς Βουλγαρίας (1500) (*Izvestija Bουλγ.* Ἰνστιτούτου τ. IV πίν. 40,2). — Μονὴ Βαβλαὰμ Μετεώρων (16^{ος} αἰ.) (ἀδημοσίευτος εἰσέτι).

² Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ τομὴν τοῦ ναοῦ εἰς σελ. 73 καὶ 74 τοῦ παρόντος τόμου.

³ Μέχρι πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν λείψανα τοιχογραφιῶν διετηροῦντο καὶ ἐπὶ τῆς δυτικῆς προσόψεως, ὑπεράνω τῆς μέσης θύρας εἰσόδου. Σήμερον ἀμυδρὰ μόνον ἔχνη τῶν διαφαίνονται.

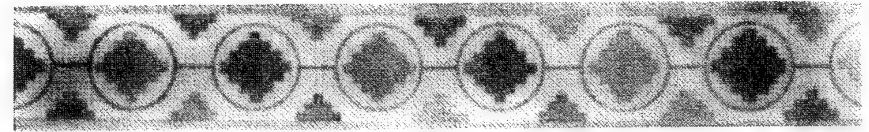
⁴ Βλέπε ὅσα ἐλέχθησαν ἀνωτέρω εἰς σελ. 74.

έρυθρον μαφόριον, ἡ δὲ δεξιὰ χιτῶνα πορτοκαλόχρουν καὶ χλαμύδα πρασίνην. Ἀμφότεραι κρατοῦσι διὰ τῆς ἐλαφρώς πρὸ τοῦ στήθους ὑψουμένης δεξιᾶς

Εἰκ. 128. Δύο βυζαντινὴ ἀγία τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

χειρὸς ἡ μὲν ἀριστερὰ τὸν σταυρὸν τῆς μάρτυρος, ἡ δὲ δεξιὰ βιβλίον (εὐαγγέλιον). Καὶ αἱ δύο ἐπίσης ἔχουσι τὴν ἀριστερὰν χεῖρα ὑψωμένην μετὰ τὴν πάλμην πρὸς τὰ ἔξω. Αἱ συνοδεύουσαι ποτὲ αὐτὰς ἐπιγραφαὶ δὲν σώζονται.

Εἰκ. 129. Κόσμημα τῶν βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

Δύο ἄλλαι ὁλόσωμοι μορφαὶ ἁγίων γυναικῶν εἰκονίζονται ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς παρειάς τοῦ γειτονικοῦ πρὸς δυσμὰς πεσσοῦ, ἀκριβῶς ἔναντι τῶν πρώτων. Ἐξ αὐτῶν καλύτερον διατηρεῖται ἡ δεξιὰ τῷ θεατῇ, ἣν καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς εἶναι κατεστραμμένη. Ἀμφότεραι εἰκονίζονται εἰς φνσικὸν μέγεθος καὶ ἐστραμμέναι κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὸν θεατὴν.

Ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ μορφή κρατεῖ διὰ μὲν τῆς πρὸς τὰ ἔξω καὶ παραλλήλως πρὸς τὸ σῶμα ὑψουμένης δεξιᾶς χειρὸς ἰσοσκελῆ, πολυτελῆ σταυρὸν μετὰ μακρᾶς λαβῆς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς βιβλίον (εὐαγγέλιον). Εἶναι ἐνδεδυμένη πολυτελῆ στολὴν ἥτοι ἐσωτερικῶς μὲν χιτῶνα πράσινον μετὰ πλατείας παρυφᾶς κοσμουμένης δι' ἐλικοειδῶν κοσμημάτων κατὰ τὸν λαιμὸν καὶ τὸν ἄξονα τοῦ σώματος, ἐξωτερικῶς δὲ μανδύαν ἰόχρουν, ὅστις καλύπτει τὰ νῶτα ἐμφανίζεται ἐμπρὸς κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ σώματος κοσμούμενος δι' ἀνθεμίων κατὰ τὸν ποδόγυρον. Τὰ ἐλικοειδῆ κοσμήματα καὶ τὰ ἀνθέμια τοῦ ποδογύρου προβαλλόμενα ἐπὶ σκοτεινοῦ βάθους ἔχουσι χρῶμα κίτρινον.

Ἡ πρὸς τ' ἀριστερὰ μορφή κρατοῦσα σταυρὸν πρὸ τοῦ στήθους φορεῖ κυανοῦν χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον.

Αἱ ἄνω περιγραφεῖσαι μορφαὶ πλαισιοῦνται κάτω διὰ 0.40 πλατέος κοσμήματος συνισταμένου ἐκ κύκλων ἐντὸς τῶν ὁποίων εἶναι τεθειμένα διαγωνίως ὀδοντωτὰ τετράγωνα ἐναλλὰξ κόκκινα καὶ μαῦρα (εἰκ. 129). Ἐκ τῆς πάλαι ποτὲ προσγεγραμμένης ἐπιγραφῆς διακρίνεται ἐν μόνον λευκὸν ἄλφα ἐπὶ τοῦ χρώματος κυανοῦ κοβαλτίου βάθους.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεώς των αἱ τοιχογραφίαι τῶν πεσσοῦν παρουσιάζουσι κίτρινον προπλάσμον εἰς τὰ γυμνὰ μέρη (πρόσωπα καὶ χεῖρας). Ἐπὶ τοῦ προπλάσμου αὐτοῦ τὰ μὲν χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου διαγράφονται διὰ βαθέος ἰώδους ἢ καστανοῦ χρώματος, αἱ δὲ σκιαί διὰ πρασίνου διαβαθμιζομένου τόνου (sfumato). Τεχνοτροπικῶς αἱ 4 εἰκόνες δύνανται νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰ τέλη τοῦ 13^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνήκει πιθανῶς καὶ ἡ ἐπὶ τῆς νοτίας παρειάς τοῦ δευτέρου πεσσοῦ ὑψηλὰ εἰκονιζομένη Παναγία (εἰκ. 130). Ἐστραμμένη κατὰ τὰ 3/4 κάθηται ἐπὶ θρόνου (οὐτίνος διακρίνεται τὸ μαξιλλάριον) κρατοῦσα διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸ πεδίον Ἰησοῦν, οὐτίνος διασώζεται μόνον τὸ ἐπὶ κυανοῦ χιτῶνος κόκκινον ἱμάτιον καὶ τμήμα τοῦ περιβάλλοντος τὴν κεφαλὴν

φωτοστεφάνου. Ἡ Παναγία κλίνουσα ἐλαφρῶς τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸ παιδίον φορεῖ ὑπεράνω κυανοῦ χιτῶνος ἐρυθρὸν μαφόριον κάτωθεν τοῦ ὁποίου διακρίνεται κατὰ τὴν κεφαλὴν λευκὸν μανδήλιον μὲ γαλάνην οὐγίαν (εἰκ. 130). Αἱ μεγάλοι, καμπύλοι ὀφρύες καὶ ὁ κατ' ὀξείαν γωνίαν σχεδιαζόμενος κανθὸς

Εἰκ. 130. Παναγία βρεφοκρατοῦσα.

τοῦ ὀφθαλμοῦ ξενίζουσι κάπως ἐκ πρώτης ὄψεως· δὲν εἶναι ἐν τούτοις ἀσυνήγητοι καὶ εἰς ἄλλα σύγχρονα περίπου βυζαντινὰ ἔργα¹.

Ὅπως διάφορον τεχνοτροπίαν καὶ τεχνικὴν πρὸς τὰς ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσας τοιχογραφίας παρουσιάζει ἡ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν παραστάδα εἰκονιζομένη ἁγία (εἰκ. 131), ἥτις, κατὰ τὴν συνοδεύουσαν αὐτὴν λατινικὴν ἐπιγραφὴν: *S(ancta) Lucia V(ir)go*, εἰκονίζει τὴν ἰδιαιτέρως ὑπὸ τῶν καθο-

¹ Ἀναφέρω προχείρως τὴν ὥραϊαν Παναγίαν τῆς κτητορικῆς εἰκόνης τοῦ ἐν Λογκανίῳ τῆς Λακωνίας ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Ὁρλάνδος, Ἑπετηρίς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΙΔ' (1938) σελ. 483 εἰκ. 16).

λικῶν ἀγαπωμένην ἁγ. Λουκίαν. Ἡ παρθενομάρτυς ἐξωγραφῆθη ἐδῶ ἐπὶ ἀνοικτοῦ κυανοῦ κάμπου, ἐντὸς πλαισίου καταλήγοντος ἄνω εἰς ἄέτωμα ἐκ τριχρώμου (ἐρυθρᾶς, κιτρίνης καὶ πρασίνης) ταινίας. Φέρουσα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς χρυσοῦν, μὲ ἐρυθροὺς καὶ πρασίνοὺς λίθους στέμμα, προβαλλόμενον ἐπὶ φωτο-

Εἰκ. 131. Φραγκικὴ τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου.

στεφάνου μετ' ἐγκοίλων ἀκτίνων, διὰ μὲν τῆς πλαγίως ὑψωμένης δεξιᾶς εὐλογεῖ, ἐν ᾗ διὰ τῆς ἀριστερᾶς¹, ἣν φέρει ὀριζοντίως πρὸ τοῦ στήθους, κρατεῖ ἀντικείμενόν τι, πιθανώτατα ποτήριον. Τὸ ὑπὸ πλουσίας ξανθῆς κόμης περιβαλλόμενον πρόσωπόν της, μὲ τοὺς ὥραίους ὀφθαλμούς, τὴν εὐθεῖαν ῥίνα καὶ τὸ μικρὸν στόμα, παρίσταται ἐντελῶς κατενώπιον, μόνον δ' αἱ κόραι τῶν ὀφθαλμῶν στρέφονται πρὸς τὴν ἀριστερὰ προσδίδουσαι οὕτω κίνησιν εἰς τὴν μορφὴν. Ἡ ἁγία φορεῖ λευκὸν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ μανδύαν πίπτοντα ἐπὶ τῶν νώτων καὶ συγκρατούμενον διὰ ταινιῶν ἀπὸ τῶν μασχαλῶν.

¹ Ἡ ἄκρα ἀριστερὰ χεὶρ ἐσχεδιάσθη δυσαναλόγως χονδρά.

Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου εἶναι μαλακόν, ἐπιτυγχανόμενον δι' ἐλαφρῶς διαβαθμιζομένων ὑποπρασίνων τόνων. Ἡ ἐπ' αὐτοῦ κατανομή τῶν φώτων, ἡ διαμόρφωσις τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἡ καθόλου γλυκερὰ ἔκφρασις τῆς μορφῆς ἐνθυμίζουσιν ἔργα τῆς σχολῆς τοῦ Μιλάνου· δύναται δι' αὐτὸ νὰ θεωρηθῇ πιθανὴ ἡ ἐκτέλεσις τῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15^{ου} ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16^{ου} αἰῶνος.

5. ΑΓΙΟΣ ΦΑΝΟΥΡΙΟΣ

Ὁ ἐν σχήματι ἐλευθέρου σταυροῦ μετὰ τρουίλλου μικρὸς ναὸς τοῦ Ἀγ. Φανουρίου¹ συνωθούμενος ἐν μέσῳ τῶν οἰκιῶν τοῦ πυκνοκατωκημένου

¹ Ὁ «μέγας τῆς ἀληθείας μάρτυς τοῦ Χριστοῦ Φανούριος» ἐτύγγανε παλαιόθεν μεγάλου σεβασμοῦ καθ' ὅλην τὴν νῆσον Ρόδον. Κατὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 1190 (φ. 1091) ἔγγραφο τῆς Βατικανῆς βιβλιοθήκης δημοσιευθὲν εἰς τὰ Acta Sanctorum (Parisii 1866 T. VI [Μαΐου 27] σ. 686) «εὐρηγνύει καὶ εἰκόνες (του) ἐν ὅλῃ τῇ νήσῳ Ρόδῳ προσκυνούμεναι καὶ σεμνυνόμεναι, θαυμάσαι». Ἀλλὰ καὶ μονὴ δλόκληρος τιμωμένη εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Φανουρίου ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου ὡς ὑπάρξασα ἐν Ρόδῳ, εἰς τὴν ὁποίαν κατέφυγε Κρής ἱερωμένος, ἵνα δεηθῇ τοῦ ἁγίου ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως συναδέλφων του ἱερέων αἰχμαλωτισθέντων ἐν Κρήτῃ «παρὰ τῶν ἀθέων Ἰσλαμῶν» (= Σαρακηνῶν). Μετέβη δ' ὁ κρῆς ἱερεὺς εἰς τὴν ἐν λόγῳ μονὴν — κατὰ τὸ αὐτὸ πάντοτε ἔγγραφο — τῇ προτροπῇ Ροδίου τινὸς ἱερέως Ἀντωνίου καὶ δὴ καὶ τοῦ «ἀγιωτάτου μητροπολίτου καὶ Νεῖλου». «Προσκυνήσας δὲ μετὰ πάσης ἀγάπης, ἔταξεν τῷ ἁγίῳ» καὶ παρεκάλει αὐτὸν νὰ τὸν πληροφορήσῃ ταχέως περὶ τῆς τύχης τῶν ἀπαχθέντων ἱερέων. «Μετὰ (δὲ) ταῦτα ἐξεληθὼν τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου . . . ὁρᾷ νῦν αἰχμαλώτων . . . καὶ μαθὼν ὅτι «νεωστὶ ἦν ἂν ἐλθὼν ἐκ τῶν Παλατίων (= Ἰσπανίας, ἐνθα εἶχον ὀδηγηθῇ οἱ ἀπαχθέντες) «ἠρώτησε περὶ τῶν αἰχμαλώτων ἱερέων» Μαθὼν δὲ ὅτι οὗτοι ἦσαν ἐν ζῳῇ καὶ ὅτι ὁ ἄρχων τῆς Ρόδου Πετρανῆς εἶχε μέγαν πόθον νὰ ἐξαγοράσῃ αὐτοὺς ἀπέδωκε τοῦτο εἰς θαῦμα τοῦ ἁγίου· περιχαρὴς δὲ γενόμενος «καὶ τὸ ταχὲν τοῦ ἁγίου ὀλοφύχως τελέσας ὡς εἰκός . . . τὴν τοῦτον εἰκόνα ἱστορήσας πρὸς τὴν Κρήτην μετ' αὐτοῦ ἔφερεν». Ἐκτότε ὁ τῶς ἀγνωστος ἐν Κρήτῃ Φανούριος «ἦδη καὶ τοῖς ἐν Κρήτῃ γνῶριμος ἐργάζετο, οὐκ ἀπὸ τῆς εἰκόνης ἢ τῶν ἐν Ρόδῳ θαυμάτων ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἐνθεν ἐκεῖ γεγονότων» ἡμὰ γὰρ τῷ ἐλθεῖν παραντίκα θαυματουργὸς ἐργάζετο» (Acta Sanctorum ἔ.δ. σ. 689). Πολλὰ θαύματα τοῦ ἁγίου ἐν Κρήτῃ ἀναφέρονται περαιτέρω ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐγγράφου, εἰς δὲ παραπέμπω τὸν ἐνδιαφερόμενον, ἀρκούμενος ἐνταῦθα τοῦτο μόνον νὰ σημειώσω: ὅτι λόγῳ τῆς ἐν τῇ ἀνωτέρω διηγῆσει μνείας τοῦ μητροπολίτου Ρόδου Νεῖλου, τοῦ γνωστοῦ ἀγιογράφου καὶ ὁπαδοῦ τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, δρᾶσαντος κατὰ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος (Kumbacher, Gesch. der byz. Lit., München 1897, σ. 109 καὶ 205) πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐν Ρόδῳ μονὴ τοῦ ἁγ. Φανουρίου ὑφίστατο ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τούτους καὶ ἄρα καὶ ἡ λατρεία τοῦ ἁγίου εἶναι προγενεστέρα τοῦ 1350. Ἐσφαλμένως κατὰ ταῦτα καὶ ὁ Δουκάκης (Μέγας Συναξαριστής, μῆνὸς Αὐγούστου, Ἐν Ἀθήναις 1894 σ. 387) καὶ ὁ ἀγιορείτης Νικόδημος (Συναξαριστής τόμ. 2 Ἀθήνησι 1868 σ. 346) ἀναφέρουν, ὅτι ὁ ἁγ. Φανούριος ἀνεφάνη ἐν ἔτει αφ' (= 1500). Οὐχὶ ὁ ἁγ. Φανούριος ἀλλ' ἡ ἐν τῇ γῇ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν κρυπτομένη εἰκὼν αὐτοῦ καὶ ὁ ἡρειπώμενος καὶ κατακεχωσμένος ναὸς τοῦ μάρτυρος ἀνεφάνησαν ὁπὲρ καὶ δὴ ὅχι τὸ 1500 ἀλλὰ ἕνα καὶ ἡμισυ αἰῶνα ἐνωρίτερον ἐπὶ τοῦ ἀρχιερέως Νεῖλου, ὡς ρητῶς ἀναφέρει καὶ ἡ ἐπανειλημμένως μέχρι τοῦδε ἐκδοθεῖσα Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου (δρᾶ τὰς σχετικὰς

κάστρου εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν ἐξωγραφημένων εἰς δύο ἄλλε-πάλληλα στρώματα. Τοῦ πρώτου τῶν στρωμάτων τούτων ὀλίγα μόνον τμήματα διαφαίνονται, εἰς τὰ μέρη ὅπου κατέπεσαν τεμάχια τοῦ μεταγενεστέρου· ἐπειδὴ δὲ εἰς τὰ καταπεσόντα τμήματα ἀναγνωρίζονται πάντοτε τὰ αὐτὰ καὶ ἐπὶ τοῦ δευτέρου στρώματος εἰκονογραφημένα θέματα, περιγράφοντες τὰς εἰκόνας τοῦ δευτέρου στρώματος δυνάμεθα νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἀντίστοιχα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἰκονογραφικὰ θέματα εἰκονίζοντο καὶ ἐπὶ τοῦ πρώτου.

Τρουίλλος. Ὁ ἡμισφαιρικὸς θόλος τοῦ τρουίλλου, ὅστις σημειωτέον εἶναι μᾶλλον ἐλλειψοειδῆς — διαιρεῖται εἰς τρία τμήματα, ἥτοι ἕνα κυκλικὸν δίσκον ἐν τῷ κέντρῳ καὶ δύο ἐξωτερικοὺς ὁμοκέντρους δακτυλίους. Καὶ εἰς μὲν τὸν δίσκον εἰκονίζεται ὁ Παντοκράτωρ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατῶν δὲ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον, εἰς δὲ τὸν ἐσωτερικὸν δακτύλιον χερουβὶμ ἐναλλασσόμενα πρὸς ζεύγη περρωτῶν τροχῶν — θέμα εἰλημμένον ἐκ τῶν Ψαλμῶν¹, τῶν προφητειῶν τοῦ Ἡσαΐου² καὶ τοῦ ὁράματος τοῦ Ἰεζεκιήλ³. Τέλος εἰς τὸν ἐξωτερικὸν δακτύλιον εἰκονίζονται δέκα ὁκτῶ ἐν ὅλῳ ἄγγελοι τεταγμένοι εἰς δύο ἡμιχόρια ἐκατέρωθεν τῶν ἐξῆς δύο κεντρικῶν καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντιθέτως τοποθετημένων θεμάτων ἥτοι α) ἁγίας τροπέζης κάτωθεν κιβωρίου καὶ β) τοῦ ἐξηπλωμένου νεκροῦ Χριστοῦ (Θεῖα Λειτουργία;).

Ἐπὶ τῆς σφενδόνης τοῦ τρουίλλου καὶ μεταξὺ τῶν τεσσάρων στενῶν παραθύρων εἰκονίσθησαν δέκα ἐξ ἐν συνόλῳ μορφᾶι Προφητῶν κάτωθεν τόξων φερομένων ὑπὸ κιόνων. Τέλος εἰς τὰ τέσσαρα σφαιρικά τρίγωνα (λοφία) ἐξωγραφήθησαν οἱ ἰσάριθμοι Εὐαγγελισταί.

Ἱερόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται καὶ ἐνταῦθα τὸ ἀποκαλυπτικὸν θέμα τῆς Δεήσεως μετὰ τὸν Χριστὸν ἔνθρονον ἐν τῷ μέσῳ ἔχοντα δεξιᾷ αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ ἀριστερᾷ τὸν Πρόδρομον, ἀμφοτέρους

ἐκδόσεις παρὰ L. Petit, Bibliographie des Acolouthies grecques, Bruxelles 1926, σ. 236 - 237) καὶ ὁ βίος αὐτοῦ, ὅτινα καὶ παραθέτει ἀμφότερὰ ὁ Δουκάκης (Μ. Συναξαριστὴς Αὐγούστου: Ἀκολουθία σ. 387 - 399 καὶ 395 - 397 — Βίος σ. 395 - 397). Εἰς ἀμφοτέρω τὰ κείμενα ταῦτα γίνεται συχνότατα λόγος περὶ τῆς εὐρέσεως τῆς εἰκόνης καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ μάρτυρος «ἐφ' οἷς ἡ θεόσωστος πόλις του, ἡ Ρόδος, εὐφραίνεται» (σ. 397). Εἰς τὸν βίον του μάλιστα ρητῶς ἀναφέρεται (σ. 393), ὅτι ἡ εὕρεσις τῆς εἰκόνης καὶ τοῦ ἡρειπώμενου ναοῦ τοῦ ἁγίου ὡς καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα ἀνακαινίσις αὐτοῦ ἔγιναν ὑπὸ τοῦ «πανιερωτάτου ἀρχιερέως τοῦ τόπου Νεῖλου» ὅστις «ἔστειλε πρέσβεις εἰς τοὺς ἡγεμόνας τοῦ τόπου» (προφανῶς τοὺς Ἰππότες) «νὰ τοὺς δώσουν τὸν ναὸν αὐτὸν νὰ τὸν ἀνακαινίσουν, ἀλλὰ δὲν ἠδέγησαν» (σ. 394) «Ὅθεν ἐπῆγεν μοναχὸς του ὁ ἀρχιερεὺς εἰς Κωνσταντινοῦπολιν καὶ ἐπῆρεν ὁρισμὸν νὰ τὸν κτίσουν καὶ οὕτω ἀνεκαινίσθῃ, καθὼς φαίνεται ἕως τῆς σήμερον, ἔξω τῆς χώρας (σ. 394) (δηλαδὴ ἔξω τοῦ κάστρου τῆς Ρόδου). Τὴν κτίσιν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγ. Φανουρίου καὶ ὁ βίος (σ. 393) καὶ ἡ ἀκολουθία (σ. 397) ἀνάγουν εἰς τοὺς χρόνους ὅπου ἐξουσίαζαν οἱ Ἀγαρηνοὶ τὴν περιφέρειαν νήσον Ρόδον (σ. 393 πβλ. καὶ σ. 397).

¹ «Ὁ καθήμενος ἐπὶ τῶν Χερουβίμ» Ψαλμ. 79,2 καὶ 98,1.

² Ἡσαΐας 37, 16 (Χερουβίμ).

³ Ἰεζεκιήλ, 1, 15, 16, 20 (τροχοί).

προσκλίνοντας πρὸς τὸν Κύριον. Τμήμα τοῦ κονιάματος τοῦ δευτέρου στρώματος καταπεσὸν ἀφήνει νὰ διαφαίνεται ὁμοία σύνθεσις καὶ ἐπὶ τοῦ πρώτου στρώματος. Ἐπὶ τοῦ ἄνωθεν τῆς Δεήσεως ἡμικυκλικῷ λάρου ἐγράφη διὰ μεγάλων μελανῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή [*Κύριε ἡγάπησα/ εὐπρέ[π]οιαν τοῦ οἴκου σου καὶ τόπον σκηνομάτων [δόξ/ης σου* (Ψαλμ. 25, 8). Κάτωθεν τῆς Δεήσεως, ἑκατέρωθεν τοῦ μικροῦ παραθύρου τῆς κόγχης, εἰκονίσθησαν ἀνὰ τρεῖς ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φελώνια καὶ διευθυνόμενοι πρὸς τὸ κέντρον, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Κρατοῦσι πάντες εἰλητάρια μετ' ἐπιγραφῶν.

Ἀνατολική κεραία τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τῆς ἀμέσως πρὸ τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καμάρας εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψις μετ' 1) τὸν ἀναλαμβανόμενον Χριστὸν ἐν τῷ κέντρῳ διαδοχικῶν λευκῶν καὶ γαλάζιων κύκλων φερομένων ὑπὸ τεσσάρων ὀρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων (οἵτινες ἀνέκουσιν εἰς τὸ παλαιότερον στρῶμα) 2) ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμιχορίου τὴν Παναγίαν ἐν τῷ μέσῳ δύο ἀγγέλων καὶ τινων ἀποστόλων καὶ 3) ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡμιχορίου τοὺς ὑπολοίπους Ἀποστόλους. Καὶ ἐδῶ μέγα τμήμα τοῦ νεωτέρου κονιάματος καταπεσὸν ἀφήνει νὰ διαφαίνωνται ἡ Παναγία καὶ ὠραιόταται κεφαλὰι ἀγγέλων ἐκ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ ἀρχαιότερου στρώματος. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα εἰκονίζονται ἀνὰ δύο ἑκατέρωθεν ἱεράρχαι κρατοῦντες εἰλητάρια.

Νοτία κεραία τοῦ σταυροῦ. Εἰς τὸ ἀμέσως εἰς τὰ ὄμματα τοῦ εἰσερχομένου προσπίπτον ἀνατολικὸν ἡμισὺ τῆς νοτίας καμάρας εἰκονίσθη ἡ σημαντικωτέρα δογματικῶς παράστασις τῆς Σταυρώσεως (εἰκ. 132), ἣτις καὶ ἀνήκει εἰς τὸ παλαιότερον στρῶμα. Ὁ γυμνὸς Χριστὸς φορεῖ μόνον λευκόν, ἀκόσμητον κολόβιον· αἱ χεῖρες του εἶναι ἐντελῶς ὀριζοντίως τεταμέναι ἐπὶ τῆς ἐγκαρσίας κεραίας τοῦ σταυροῦ καὶ ἡ κεφαλὴ του ὀλίγον μόνον κλίνει πρὸς τὸν δεξιόν του ὦμον· τέλος τὸ σῶμα του διαγράφει μίαν ἤρεμον, κυματοειδῆ καμπύλην. Ὁ σταυρὸς φέρων ὑποπόδιον εἶναι ἐμπεπηγμένος ἐπὶ τοῦ βραχίονος λόφου τοῦ Γ' οὐλοῦ, ὅστις διανοίγεται κάτωθεν εἰς κοίλωμα περιβάλλον τὸ κρανίον τοῦ Ἀδάμ. Ὁ ἐσταυρωμένος προβάλλεται κατὰ τὸ ἄνω μὲν ἡμισὺ ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ οὐρανοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εἰκονίζονται ἑκατέρωθεν ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, κατὰ δὲ τὸ κάτω ἡμισὺ ἐπὶ ἀνοιχτοχρώμου τείχους μετ' ἐπάλξεων, τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω γραμμὴ βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν ἐγκαρσίαν κεραίαν τοῦ σταυροῦ. Ἐπὶ τοῦ τείχους αὐτοῦ προβάλλονται καὶ αἱ μορφαὶ τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ ἱσταμένων δύο μόνον προσώπων: τῆς Παναγίας ἀριστερᾷ καὶ τοῦ Ἰωάννου δεξιᾷ. Οὐδεμία ἄλλη βοηθητικὴ μορφή τὰς συνοδεύει.

Ἡ Παναγία φοροῦσα λευκὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μαφόριον διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν Ἐσταυρωμένον, διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς κρατεῖ τὴν ἐλαφρῶς κεκλιμένην κεφαλὴν της. Τὸ βλέμμα της δὲν εἶναι, ὡς συνήθως, ἐστραμμένον πρὸς τὸν Χριστόν, ἀλλὰ πρὸς τὸν θεατὴν. Τὸ πρόσωπόν της οὐδεμίαν σύσπασιν ἢ ἀλλοίωσιν τῶν χαρακτηριστικῶν παρουσιάζει. Ὅλην τὴν συγκίνησίν της ἐκφράζει ἡ χειρονομία.

Ὁ Ἰωάννης φορῶν ὑποπράσινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον ἱμάτιον κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς τὴν κεφαλὴν, ἐν ᾧ ἡ ἀριστερὰ του χεῖρ κρέμαται

Εἰκ. 132. Ἡ Σταύρωσις τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ Ἀγ. Φανουρίου.

ἀδρανῆς πρὸς τὰ κάτω. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Παναγίαν, ἣτις ἔχει τὸ σῶμα ἀλίγυστον, τὰ γόνατα τοῦ Ἰωάννου κάμπτονται ὑπὸ τῆς θλίψεως. Ἡ εἰκὼν εἶναι δυστυχῶς ἐπεσκευασμένη, πάντως ὅμως ἐκ τῶν εἰκονογραφικῶν στοιχείων, ἅτινα παρέχει, δεικνύει ὅτι ὁ ζωγράφος της ἀντλεῖ ἀπὸ πολὺ παλαιά, μέχρι τοῦ 11^{ου} αἰῶνος φθάνοντα βυζαντινὰ πρότυπα.

Ἀντιστοιχῶς πρὸς τὴν Σταύρωσιν εἰκονίζετο ἐπὶ τῆς δυτικῆς παρειάς τῆς καμάρας ἡ εἰς Ἄδου κόθοδος μὲ τὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ βαίνοντα πρὸς δεξιὰ καὶ δίδοντα τὴν χεῖρα εἰς τὸν Ἀδὰμ, ὅπισθεν τοῦ ὁποῖου εἰκονίζεται ἡ Εὐα. Ἀριστερᾷ οἱ προφητάνакτες Δαυὶδ καὶ Σολομὼν καὶ ὅπισθεν αὐτῶν ἄλλεπάλληλοι φωτοστέφανοι δικαίων.

Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας κατακόρυφα τοιχώματα εἰκονίζονται ἄγιοι ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φελόνια. Τῶν πρὸς ἀνατολὰς αἱ παραστάσεις εἶναι κατεστραμμέναι. Εἰς τὸ κάτωθεν τοῦ θόλου τύμπανον εἰκονίσθη ἄνω μὲν ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος μὲ τὸν νεκρὸν Χριστὸν κάτω ἐξηπλωμένον καὶ τὴν Παναγίαν ἀριστερᾷ κύπτουσαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του, εἰς δὲ τὸ βάθος τεῖχος μετ' ἐπάλξεων, ἐφ' οὗ προβάλλεται ὁ σταυρὸς τῆς σταυρώσεως καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἡ λόγχη καὶ ὁ κάλαμος. Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ κατεστράφη λόγῳ τῆς διανοίξεως νεωτέρου παραθύρου. Κάτωθεν τοῦ Θρήνου ὁλόσωμοι ἄγιοι, μεταξὺ δ' αὐτῶν ἡ Παναγία ἔχουσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ (Βλαχερνίτισσα).

Βόρειος κεραία. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τῆς καμάρας εἰκονίζεται τὸ Συμπόσιον τοῦ Ἡρώδου, μὲ τὴν Σαλώμην φέρουσαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς ἐντὸς πινακίου τὴν κεφαλὴν τοῦ Προδρόμου. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ ἐπιτάφιος θρῆνος μὲ τὸν νεκρὸν Χριστὸν κάτωθεν κιβωρίου. Ἐπὶ τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων ἔχομεν πρὸς ἀνατολὰς μὲν ἦτοι κάτωθεν τοῦ συμποσίου μίαν ζωφόρον ἐκ δύο κυκλικῶν στηθαρίων ἁγίων καὶ ὑποκάτω ὡραιότητα Παναγίαν καθημένην ἐπὶ θρόνου μετὰ μαξιλλαρίου καὶ πατοῦσαν ὡσαύτως ἐπὶ μαξιλλαρίου. Φέρει ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις δὲν εἰκονίζεται εὐταῦθα εὐλογῶν, ὡς συνήθως, ἀλλὰ φέρων τὴν δεξιὰν εἰς τὸ γόνατον τῆς μητρός του. Τὸ ἐνδυμά του παρουσιάζει τὰς συνήθεις χρυσοκονδυλιάς. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Παναγίας εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἀνὰ εἰς ἄγγελος σεβίζων.

Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος, ἦτοι κάτωθεν τοῦ Θρήνου, ὑπάρχουσι πάλιν δύο κυκλικά στηθάρια ἁγίων, κάτωθεν δ' αὐτῶν δύο ἄγιοι ὄρθιοι.

Τέλος εἰς τὸ τύμπανον τοῦ βύθους εὐρεται ὑπερμεγέθης εἰκὼν τοῦ ἀρχαγγέλου Γαβριὴλ¹ κρατοῦντος διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ σκήπτρον διὰ δὲ τῆς ὑψωμένης ἀριστερᾶς σφαῖραν. Ἡ εἰκὼν αὕτη καταλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ ὕψος τοῦ βορείου τοίχου, ἀπὸ τῆς κλειδὸς τοῦ θόλου μέχρι τοῦ ἐδάφους.

¹ Πολὺ διαδεδομένη ἦτο ἐν Ρόδῳ ἡ συνήθεια τῆς εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος ἀπεικονίσεως τῶν ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ. Οὕτω εὐρίσκομεν τὸν Μιχαὴλ εἰς τὴν αὐτὴν μὲν καὶ ὁ Γαβριὴλ ἐν ἁγ. Φανουρίῳ θέσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἁγ. Εἰρήνης Κοσκινοῦς, μὲ τὸ ἐπίθετον Πανορμίτης, εἰς τὸ τύμπανον δὲ τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ εἰς τὸν Ταξιάρχην τοῦ Θάρι μὲ τὸ ἐπίθετον *Θαρινός*, ὡσαύτως εἰς τὸν τοῖχον τῆς προθέσεως τοῦ Ἱλκ Μιχαήλ (σ. 152) καὶ ἀλλαχοῦ.

Δυτικὴ κεραία. Ἡ κεραία αὕτη εἶχεν ἀρχικῶς τὸ ἥμισυ περίπου μήκος ἐκείνου, ὅπερ ἔχει σήμερον. Ἡ προσθήκη εἶναι προφανῆς εἰς τε τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν ἐκ τῆς διαφορᾶς πλατύους καὶ ὕψους τῶν δύο τμημάτων (βλέπε εἰκόνα 78). Πλὴν ὅμως τῶν δύο τούτων διαφορὰ ὑφίσταται καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν κατακορύφων τοιχωμάτων τῶν δύο τμημάτων· διότι ἐν ᾧ τὰ τοῦ ἀνατολικοῦ εἶναι εὐθέα καὶ ἀδιάθροα, τὰ τοῦ δυτικοῦ διεμορφώθησαν πλαστικῶς διὰ μιᾶς ἐκατέρωθεν, ἀρκετὰ δὲ βαθείας, τυφλῆς ἀψίδος.

Ἄλλὰ καὶ τὸ σύστημα τῆς εἰκονογραφήσεως τῶν δύο τμημάτων διαφέρει. Οὕτω εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ἡ μὲν καμάρα διηρέθη κατὰ μήκος καὶ πλάτος εἰς 4 πίνακας εἰκονίζοντας δεσποτικὰς ἐορτάς, ἐκ τῶν ὁποίων διακρίνονται σήμερον μόνον ὁ Εὐαγγελισμὸς (Ν.Α.) καὶ ἡ Βαῖοφόρος (Β.Δ.), εἰς δὲ τὰ κατακόρυφα τοιχώματα πρὸς νότον μὲν οἱ ἄγιοι Ἀκίνδυνος, Βασίλειος, Χρυσόστομος, Γρηγόριος καὶ μία ἁγία, πρὸς βορρᾶν δὲ ὁ ἅγιος Δημήτριος (σχεδὸν ἀδιόρατος) καὶ ὁ ἁγ. Γεώργιος ἔφιππος (λίαν ἐφθαρμένος).

Εἰς τὸ δυτικὸν ἥμισυ τοῦ σκέλους ἡ καμάρα καταλαμβάνεται ὑπὸ δύο πολυπροσώπων παραστάσεων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρὸς βορρᾶν εἰκονίζει τὸν Χριστὸν καθήμενον εἰς τὸ ἄκρον καὶ μετ' αὐτὸν πέντε ἐπίσης καθημένους ἁγίους, ὅπισθεν τῶν ὁποίων διακρίνονται αἱ μετὰ φωτοστεφάνων κεφαλαὶ ἄλλων ἁγίων· ἡ δὲ πρὸς νότον ἔχει ὁμοίαν πρὸς τὴν πρὸς βορρᾶν σύνθεσιν ἀλλ' ἄνευ τοῦ Χριστοῦ. Κάτωθεν τῶν μεγάλων αὐτῶν παραστάσεων ἦτοι κατὰ τὴν βάσιν τῆς καμάρας καὶ ὑπεράνω τῶν τυφλῶν ἀψίδων τρέχει στενὴ (0.80) ζωφόρος, ἣτις εἰς τὸ βόρειον ἥμισυ εἰκονίζει πομπὴν δικαίων μεταβαινόντων ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ εἰς τὸ πρὸς τὴν θύραν ἄκρον εἰκονιζομένου ἁγ. Πέτρου εἰς τὸν Παράδεισον, ὅστις εἰκονίζετο εἰς τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ ὑπὲρ τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τοίχου. Οἱ δίκαιοι εἰκονίζονται κατὰ τριάδας· διακρίνονται μεταξὺ αὐτῶν ποικίλοι ἄγιοι· ἐπίσκοποι φοροῦντες λευκά, πολυσταύρια φελόνια, διάκονοι μὲ στιχάρια καὶ γυναικες. Ἀντιστοιχῶς ἐπὶ τοῦ νοτίου ἡμίσεος ὑπάρχει ἄλλη ζωφόρος ἀπαριζομένη ἐκ 4 πινάκων εἰκονιζόντων τὰ ἐξῆς κατὰ σειρὰν θέματα ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς. 1) Δράκοντα πτερωτὸν διευθυνόμενον πρὸς τ' ἀριστερά. 2) Μορφὴν ἐστεμμένην ἐπιβαίνουσαν λέοντος καὶ κρατοῦσαν τόξον. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πίνακος τούτου εἰκονίζεται ἄγγελος σαλπίζων, κάτω δὲ πτηνὰ. 3) Μορφὴν ἐστεμμένην καθημένην ἐπὶ θαλασσίῳ ζώῳ κολυμβῶντος εἰς θάλασσαν, τῆς ὁποίας εἰκονίζονται καὶ οἱ ἰχθεῖς. Εἰς τὴν ἄνω δεξιὰν γωνίαν τοῦ πίνακος τούτου εἰκονίζεται πλοῖον ἱστιοφόρον, εἰς δὲ τὴν ἀριστερὰν ἄγγελος σαλπίζων. 4) Τρεῖς μορφὰς γυναικείας, ἐξ ὧν ἡ μέση εἰκονίζεται μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Καὶ τὰς τρεῖς περιβάλλουσιν ὕφεις, τῶν ὁποίων τὸ στόμα ἐγγίζει τὸ στόμα τῶν γυναικῶν. Πρόκειται προφανῶς περὶ τῆς τιμωρίας ἁμαρτωλῶν γυναικῶν σχετιζομένης πρὸς τὸ ἀριστερὸν ἥμισυ τῆς ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονιζομένης παραστάσεως τῆς Κολάσεως.

Ἄς ἴδωμεν τώρα τὰς ἐντὸς τῶν τυφλῶν ἀψίδων εἰκονιζόμενας παραστάσεις.

Βόρειος τυφλή ἀψίς. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς βορείου ἀψίδος εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ, ἐπὶ κάμπου βαθυκυάνου, ἡ Παναγία ἐνθρονος φέρουσα εἰς τοὺς κόλπους της τὸ παιδίον Ἰησοῦν. Ἀριστερᾷ ἵσταται ἅγιος ἐπίσκοπος, φέρων

Εἰκ. 133. Οἱ κτήτορες τοῦ ἁγ. Φανουρίου. Τοιχογραφία τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψίδος.

πολυσταύριον φελόνιον. Δεξιᾷ θὰ ἵστατο ἄλλος ἅγιος, τοῦ οὐοίου σῶζεται μόνον τμήμα τοῦ φωτοστεφάνου. Παρὰ τοὺς πόδας τῆς Παναγίας εἰκονίζετο παιδίον, οὗτινος διακρίνεται μόνον ἡ κεφαλή· ὅλαι αἱ μορφαὶ εἶναι ἀμυδραὶ Ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ καλύπτοντος τόξον εἰκονίζεται δυτικῶς στρατιωτικὸς ἅγιος, πιθανώτατα ὁ ἅγιος Φανούριος, τὸν ὁποῖον ἡ ἀκολουθία του (ἔ.δ. σ. 390) χαρακτηρίζει ὡς «γενναῖον δπλίτην». Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἡμίσεος τοῦ τόξου οὐδὲν διεσώθη.

Νοτία τυφλή ἀψίς. Αἱ τοιχογραφίαι τῆς νοτίας ἀψίδος διετηρήθησαν πολὺ ἐντονώτερον τῶν τῆς βορείου. Ὁφείλεται δὲ τοῦτο καὶ εἰς τὸν μερικὸν ἐπιχρωματισμὸν των, γινόμενον πρό τινων ἐτῶν ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας. Εἰς τὸ τύμπανον τῆς ἀψίδος εἰκονίζεται ἄνω μὲν καὶ ἐντὸς κυκλικοῦ τομέως ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ, φορῶν βαθυπράσινον ἱμάτιον καὶ ἐβλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὰ κάτωθεν αὐτοῦ ἱστάμενα πρόσωπα. Ἐκ τούτων δύο μὲν εἶναι ἄνδρες γενειοφόροι, τὰ δὲ ὑπόλοιπα δύο παιδιά

(εἰκ. 133). Ὁ πρὸς τὰ δεξιὰ ἀνὴρ, εἰκονιζόμενος εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων, κρατεῖ δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ὁμοίωμα τρουλλωτῆς ἐκκλησίας—προφανῶς τοῦ ἁγ. Φανουρίου—τὸ ὁποῖον προσφέρει εἰς τὸν Χριστόν. Θὰ εἶναι λοιπὸν ὁ κτήτωρ τοῦ ναοῦ ἢ μᾶλλον ὁ ἀνακαινιστὴς αὐτοῦ, ἴσως ὁ δαπανήσας διὰ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ τὴν ἀγιογράφησιν. Θὰ

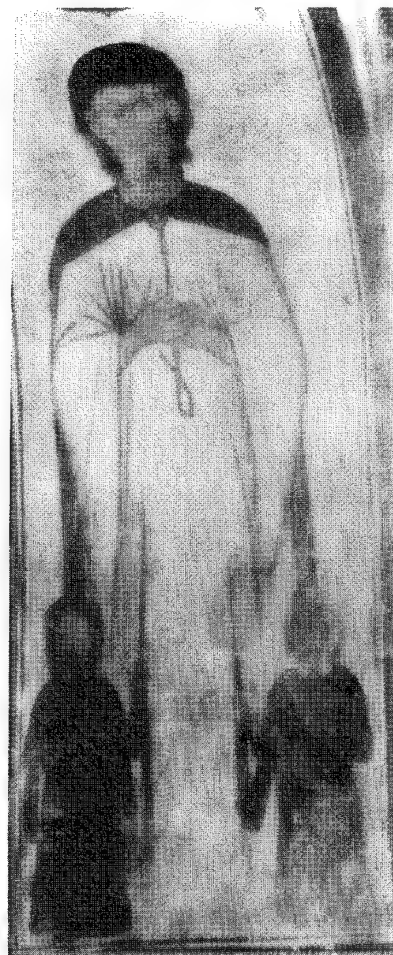
† ΕΚΗΜΙ
 ΗΙΣ Δ ΛΟΙ ΤΣΘΥΚΟΙ
 Γ. ΝΗΙΙΣ
 ΚΕΔ
 ΙΟΥ Ε
 ΣΘΙΣ ΛΙΝ
 ΙΙ

ΤΟΕ Υ ΖΩΗΔ
 Λ

Εἰκ. 134. Ἐπιγραφαὶ τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψίδος.

ἦτο δὲ οὗτος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἱερωμένος τις, ὡς μαρτυρεῖ τὸ καλύπτον τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ κουκούλιον, καὶ τὸ μέλαν ράσον τὸ ὁποῖον φορεῖ ὑπεράνω κοκκίνου στιχαρίου. Ὁ παραπλευρῶς ἱστάμενος καὶ κατὰ μέτωπον εἰκονιζόμενος δεύτερος ἀνὴρ, ἀδελφὸς πιθανώτατα τοῦ κτήτορος, φορεῖ καὶ αὐτὸς κουκούλιον καὶ φέρει ἐσωτερικῶς μὲν μέλαν, ἐξωτερικῶς δὲ βαθέως καστανόν, ποδῆρες ἔνδυμα. Τὴν ἀριστεράν του χεῖρα φέρει πρὸ τοῦ στήθους εἰς σχῆμα εὐχαριστίας, ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ δυσδιάκριτόν τι ἀντικείμενον. Τὰ ἑκατέρωθεν του ἱστάμενα παιδιά εἰκονίζονται ἀσκεπῇ καὶ εἰς στάσιν δεήσεως. Τέλος τὸ λευκὸν βάθος τῆς εἰκόνος φαιδρύνεται ἑκατέρωθεν τῶν μορφῶν διὰ τῆς παραστάσεως δένδρων μετὰ φυλλοφόρων κλάδων καὶ καρπῶν (ροδίων:). Ἀκόμη καὶ μικρὸν πράσινον πουλὶν εἰκονίσθη παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ πρὸς τ' ἀριστερὰ παιδίου.

Τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα ἀπεδόθησαν μὲ ὅλα τὰ ἀτομικά των χαρακτηριστικά ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ. Ἦσαν δὲ πιθανώτατα τεθαμμένα κάτωθεν τῆς τυφλῆς ἀψίδος, ἥτις ἐκάλυπτε τὸν τάφον των δύνῃν ἀρκοσολίου. Ἦτο

Εἰκ. 135. Τοιχογραφία τῆς νοτίας τυφλῆς ἀψίδος.

κατεσκευάσθησαν τὸ 1335 εἶναι δέ, ὥς εἵπομεν, ἡ προέκτασις μεταγενεστέρα προσθήκη, θὰ πρέπει ὁ ναὸς νὰ εἶναι προγενέστερος τῆς ἱπποτικῆς κατακτῆσεως (1309), ἥτοι θὰ κατεσκευάσθη ὅταν ἡ νῆσος διειτέλει ὑπὸ τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου. Εἰς τὸ αὐτὸ ἄλλως τε συμπέρασμα ἄγει καὶ τῶν τοιχογραφιῶν

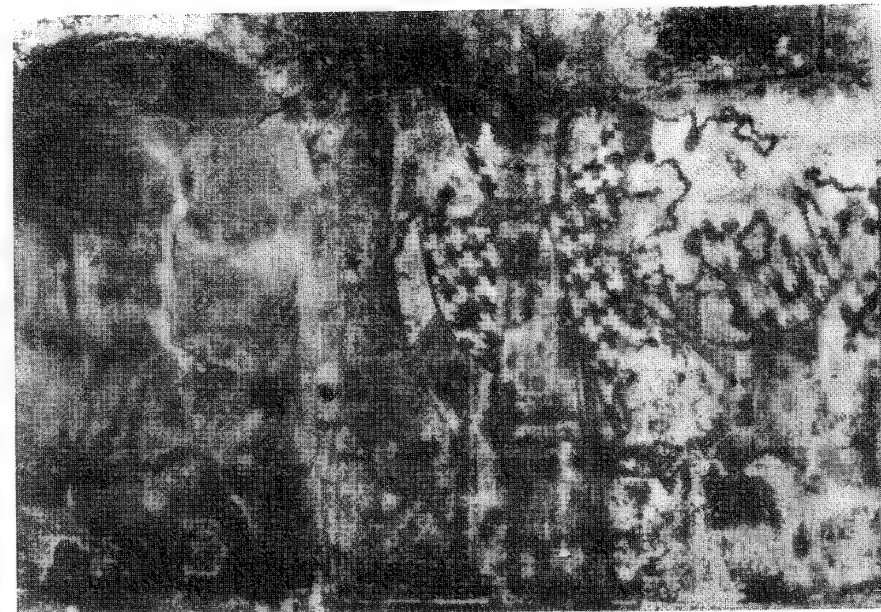
ἄλλως τε παλαιὰ συνήθεια νὰ ἐνταφιάζωνται οἱ κτήτορες εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ. Τοῦτο δ' ἐπίσης μαρτυρεῖ καὶ ἡ προσγεγραμμένη διὰ μελανῶν γραμμῶν παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ κτήτορος ἐπιγραφή, ἥτις ἀρχίζει διὰ τῆς συνήθους ἐπιτυμβίου φράσεως: «Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ» κλπ. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι δυστιχῶς πολὺ ἐφθαρμένη· ἐν τούτοις ἐκ τῶν ὀλίγων λειψάνων τῆς καὶ τῶν ἰχνῶν τῶν ἐξαλειφθέντων γραμμῶν (εἰκ. 134, ἄνω) δύναται ἐν μέρει νὰ ἀναγνωσθῇ ὡς ἑξῆς:

†·Ἐκρημί-
θι ὁ δ[οῦ]λος τοῦ θ[εο]ῦ Κο-
τάντιος
πρε[σβύτερος] καὶ ἀ[δελ]
φός ε
σθις ου . . . λιν
ις

Καὶ ἡ μὲν ἀνωτέρω ἐπιγραφή εὐ-
ρεται δεξιᾷ τῆς κεφαλῆς τοῦ κτήτορος, ἀριστερὰ δ' αὐτῆς ὑπάρχει ἄλλη ἀνα-
φέρουσα τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του: ἔτος
ΤΩΜΔ (= 6844) ἥτοι ἀπὸ Χριστοῦ
γέννησεως 1335/6, (ἄρα εἰκ. 134, κάτω).
Ἡ χρονολογία αὕτη μᾶς εἶναι πολὺτι-
μος· διότι χρονολογεῖ ὄχι μόνον τὰς
προσωπογραφίας τῶν κτητόρων ἀλλὰ
καὶ ἐμμέσως ὅλον τὸν ναόν, παρέχουσα
ἓνα terminus ante quem· διότι ἀφοῦ
οὗ αἱ τοιχογραφίαι τῆς προεκτάσεως

τοῦ κυρίως ναοῦ ἡ ἐξέτασις (α' στρῶμα), καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Gerola¹, καὶ τοῦ Gabriel², ὅτι εἰς τοὺς τοίχους του παρεμβάλλονται καὶ πλίνθοι.

Ἀναφέρομεν ἐν τέλει καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ καλύπτοντος τόξου τοιχογραφίας. Ἐκ τούτων ἡ μὲν τοῦ πρὸς ἀνατολὰς ἡμίσεος εἰκονίζει

Εἰκ. 136. Τοιχογραφία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοῦ Δεμιρλί.

ὁλόσωμον τὴν Παναγίαν «γλυκοφιλοῦσαν» τὸν Χριστόν, ἡ δὲ πρὸς δυσμὰς νεαρὰν γυναῖκα (εἰκ. 135) ἔχουσαν τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους καὶ παρὰ τοὺς πόδας τῆς δυο παιδία εἰς στάσιν δεήσεως. Ἡ γυνὴ εἶναι ἐνδε-
δυμένη ποδήρη, λευκόν, χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ κόκκινον μανδύαν πορπούμενον πρὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ πίπτοντα ὀπισθεν ἐπὶ τῶν νώτων. Τὰ παιδία φοροῦσιν ἀμφότερα πράσινον ἀχειρίδωτον χιτῶνα. Παρὰ τὴν κεφα-
λὴν τῆς γυναικὸς εἶναι προσγεγραμμένη ἡ ἐπιγραφή:

[Ἐκοι]μήθη
[ἡ] δοῦ]λη τοῦ
[Θεοῦ] . . .
. . . α
. . . τη.

¹ Annuario σ. 265. Σήμερον ὁ ἐξ ὁλοκλήρου ἀσβεστωμένος ἐξωτερικῶς ναὸς δὲν ἐπιτρέπει νὰ ἴδωμεν τὴν τοιχοδομίαν του. ² Cité de Rhodes σ. 193.

6. ΔΕΜΙΡΛΙ ΤΖΑΜΙ

Ἀπὸ τὸν ἐκ βόμβας κατὰ τὸν τελευταῖον πόλεμον καταστραφέντα ναὸν τοῦ Δεμιρλί, ὀρθία εἰς ὕψος παραμένει σήμερον ἡ ἐκ μεγάλων πελεκητῶν πωρολίθων κατεσκευασμένη μέση ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ καὶ ἐν μέρει αἱ πλαγίως αὐτῆς μικρότερα κόγχαι, τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Ἐπὶ τοῦ σχεδίου τοῦ Paolini (εἰκ. 62) ἡ μέση ἀψὶς ἀπεδόθη ἐσφαλμένως ὥς δια-

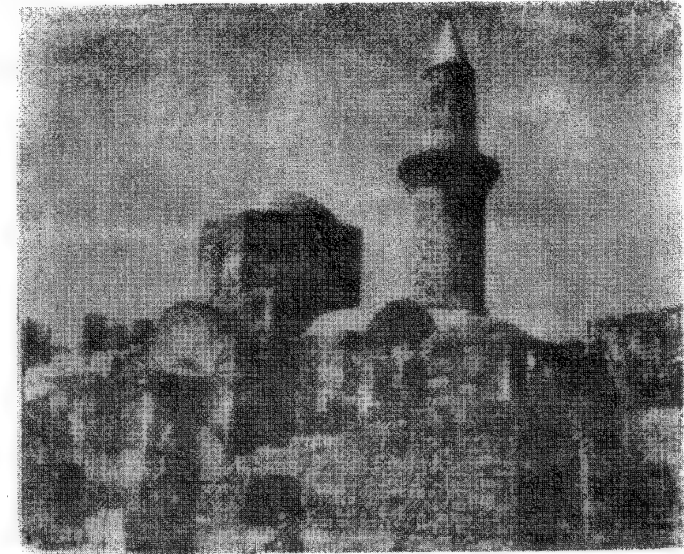

Εἰκ. 137. Κεφαλὴ ἀγγέλου ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Δεμιρλί.

τρυπωμένη ὑπὸ παραθύρου, ἐν ᾧ πράγματι εἰς τὴν θέσιν τοῦ παραθύρου ὑπάρχει κογχάριον, ἡμικυκλικὸν ἐν ὀριζοντίᾳ τομῇ, διαμέτρου 1.00 μ. ἀνοιγόμενον εἰς ὕψος 1,55 ἀπὸ τοῦ ἐδάφους τοῦ ἱεροῦ. Δεξιᾷ τοῦ κογχαρίου τούτου διασώζονται ἐσωτερικῶς δύο ὁλόσωμοι, πλὴν ἀκέφαλοι, ἱεράρχαι ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον τῆς ἀψίδος. Φοροῦσιν ἀμφότεροι λευκὰ φελώνια, κοσμούμενα διὰ πυκνῶν μελανῶν ἢ ἐρυθρῶν σταυρῶν ἔχουσι δ' ἀνηρτημένον ἐγχείριον καὶ ἐπιγονάτιον πλουσίως διακεκοσμημένα (εἰκ. 136). Ἀμφότεροι ἐπίσης κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνεπτυγμένα εἰλητά, ἐφ' ὧν εἶναι ἀναγεγραμμένα χωρία ἐκ τῆς λειτουργίας, τὴν ὁποίαν ὑποτίθεται ὅτι ἀπὸ κοινού τελοῦσιν. Ἐπὶ ἐνὸς τούτων ἀνέγνωσα *ἀ/νουμίαις καὶ ἡδοναῖς*. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ αὐτοῦ ναοῦ περισυνελέγησαν τεμάχια τινα φυλασσόμενα σήμερον εἰς τὸ μουσεῖον. Ἐξ αὐτῶν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ὡραία κεφαλὴ ἀγγέλου (εἰκ. 137) μὲ ροδαλὸν πρόσωπον καὶ ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους πρασίνων σκιῶν. Τὰ φῶτα τῶν ἐξεχόντων μερῶν τοῦ προσώπου ἀπεδόθησαν ἐδῶ διὰ λεπτῶν λευκῶν γραμμῶν (ψιμυθιῶν), ὅπως εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας. Ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Δεμιρλί τάσσει αὐτὰς εἰς τὰ τέλη τοῦ 14^{ου} αἰῶνος.

7. ΑΓΙΑ ΤΡΙΑΣ (:) - ΝΤΟΛΑΠΛΙ

Ὁ κατὰ τὴν συνοικίαν τῆς Ὀβριακῆς τοῦ κάστρου καὶ εἰς μικρὰν ἀπὸ τοῦ Ἰλκ-Μιχράμπ πρὸς δυσμὰς ἀπόστασιν ὀρθούμενος ναὸς οὗτος (εἰκ. 138), τιμώμενος ὑπὸ τῶν περιοίκων εἰς μνήμην τῆς Ἀγίας Τριάδος, εἶναι ἐκτισμένος ἐξ ὁλοκλήρου διὰ λαξευτῶν πωρολίθων μὴδ' αὐτῶν τῶν κυλινδρικών

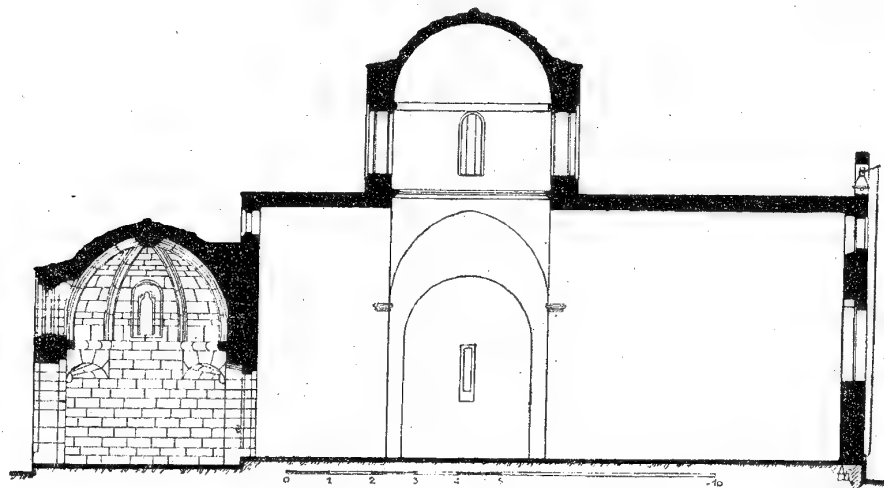
Εἰκ. 138. Ἡ ἁγία Τριάς (:) — Ντολαπλί. Ὁψις ἀπὸ Β. Α.

καὶ σφαιρικῶν θόλων τοῦ ἐξαιρουμένων. Ἡ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ εἶναι ἐξωτερικῶς ὀρθογώνιος, φέρουσα πρὸς νότον προσηρτημένον, μεταγενέστερον πιθανῶς, ὀρθογώνιον χώρον (διακονικόν;), καλυπτόμενον διὰ καμάρας καὶ συγκοινωνοῦντα διὰ θύρας πρὸς τὴν μέσῃν κόγχην τοῦ ἱεροῦ. Μικρὰ ἐπίσης πρόθεσις μετὰ κόγχης εὐρίσκεται πρὸς βορρᾶν τοῦ ἱεροῦ¹.

Ὁ ναὸς οὗτος ἔχει ἐξαιρετικῶς μακρὰ τὰ δύο του σκέλη—τὸ νότιον καὶ τὸ δυτικόν—πολὺ δὲ βραχὺ σχετικῶς τὸ ἀνατολικόν. Τὸ βόρειον, προβλεφθὲν ἴσως ἀρχικῶς ἰσόμηκες πρὸς τὸ νότιον, διηρέθη ἀργότερον εἰς δύο διαμερίσματα, καλυφθέντα κατὰ ὅλως διάφορον τρόπον, ἥτοι τὸ μὲν ἐσωτερικὸν διὰ ὑψηλῆς καμάρας, τὸ δὲ ἐξωτερικὸν τετράγωνον διὰ χαμηλοτέρου, ὑπερυψωμένου ἡμισφαιρικοῦ θόλου, στηριχθέντος ἐπὶ 4 γωνιαίων ἡμιχωνίων καὶ ἐνι-

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν κάτοψιν καὶ κατὰ μῆκος τομὴν εἰς σελίδα 95 εἰκ. 80. Ὁ Gabriel (ἐ.ἀ. εἰκ. 141) ἀποκαθιστᾷ πρὸς νότον συμμετρικὴν πρὸς τὴν πρόθεσιν κόγχην.

σχυθέντος ἐσωτερικῶς με 8 ἰσχυρῶς ἐξεχούσας νευρώσεις (βεργία) (εἰκ. 139). Τὸ ἀγνώστου προορισμοῦ διαμέρισμα τοῦτο εἶναι προφανῶς κτίσμα τῆς ἱπποτοκρατίας, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλα λεπτομερειακὰ στοιχεῖα τοῦ ναοῦ μαρτυροῦσι τὴν ἐπίδρασιν, ὡς π.χ. τὰ ἐσωτερικὰ πλαίσια καὶ οἱ διάτρητοι φεγγίται τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, ἡ ἐν εἵδει ἐπιμήκων κιονίσκων μόρφωσις τῶν ἀκμῶν τῆς συναντήσεως τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ μετὰ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου, τὰ κυκλικὰ παράθυρα τοῦ βορείου καὶ τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου

Εἰκ. 139. Κατὰ πλάτος τομή τοῦ Ντολαπλί.

τῶν καμαρῶν καὶ τέλος ἡ διὰ πολλῶν γλυφῶν πλαισιονυμένη ὑπερθύρος κόγχη τῆς δυτικῆς εἰσόδου. Πάντα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα εἶναι τοιαύτης φύσεως, ὥστε ἡ ἐκτέλεσίς των νὰ εἶναι δυνατὴ καὶ μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου. Νομίζω διὰ ταῦτα, ὅτι ὁ ναὸς κατεσκευάσθη ἀρχικῶς ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν κατοίκων τῆς νήσου καὶ διεκοσμήθη ὑπ' αὐτῶν, ἀργότερον δὲ (τέλη 15ου αἰῶνος;) θὰ κατελήφθη ὑπὸ τῶν Λατίνων, οἵτινες ἀφ' ἐνὸς μὲν προσέθεσαν τὸ βόρειον, καθαρῶς γοτθικοῦ χαρακτῆρος, τετράγωνον διαμέρισμα, ἀφ' ἐτέρου δὲ ἐπέφεραν τὰς μνημονευθείσας φραγκικὰς λεπτομερειακὰς τροποποιήσεις. Οἱ αὐτοὶ δὲ Λατῖνοι οὐ μόνον διεμόρφωσαν μετὰ γλυφῶν τὴν θύραν τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ βορείου διαμερίσματος, ἀλλὰ καὶ διεκόσμησαν τὰ παράπλευρα αὐτῆς τοιχώματα δι' ἐξαγώνων ἐφυσωμένων πλακιδίων προερχομένων πιθανώτατα ἐκ τῶν περιφήμων κεραμεικῶν ἐργοστασίων τῆς Ρόδου. Τὰ πλακίδια ταῦτα δὲν σώζονται πλέον σήμερον, διατηροῦνται ὅμως αἱ 0,015 βαθεῖαι ἐγκοπαὶ ἐντὸς τῶν παρολίων, αἱ προωρισμέναι, ὅπως τὰ δεχθοῦν. Ἐσχημάτιζον δ' αἱ ἐγκοπαὶ αὗται, καὶ ἄρα καὶ τὰ πλακίδια, «λατινικοὺς» σταυροὺς. Ὅμοια πλακίδια ὑπῆρχον καὶ κατὰ τὸ ἀέτωμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Πλὴν τῆς βορείου θύρας ὁ ναὸς ἔφερε καὶ δύο ἄλλας ἀνοιγομένας τὴν μὲν κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν, τὴν δὲ κατὰ τὴν νοτίαν. Καὶ ἡ μὲν δυτικὴ, φέρουσα ὑπεράνω καὶ κόγχην στηριζομένην ἐπὶ δύο κιλιβάντων, ἐτροποποιήθη ὑπὸ τῶν Λατίνων διὰ προσθήκης πολλῶν παρῶντων γλυφῶν, ἡ νοτία ὅμως (σήμερον ἐντετριμμένη) διετήρησεν ἀκόμη τὸ ἄνω ὀριζόντιον τμήμα τοῦ μετὰ τῶν χαρακτηριστικῶν βυζαντινῶν γλυφῶν μαρμαρίνου περιθύρου της. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς δὲ νοτίας πλευρᾶς ὑπῆρχε ἄνωθεν τοῦ ἀετώματος καὶ τὸ κωδωνοστάσιον, τοῦ ὁποίου τὰ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα διετηρήθησαν ἐν μέρει. Ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ διετηρήθησαν ἐπίσης καὶ τινὰ κυκλικὰ ὀμφάλια ἐξ ἐρυθροῦ λίθου παρεμβλλόμενα μετὰ τῶν ὀρθογωνίων πλακῶν τῆς στρώσεως τοῦ δαπέδου, κατὰ τοὺς δύο κυρίους ἄξονας τοῦ ναοῦ. Διακρίνονται δ' ἐπίσης καὶ αἱ χάριν τῶν κιονίσκων τοῦ τέμπλου λαξευθεῖσαι ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐγκοπαὶ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνατολικῆς καμάρας.

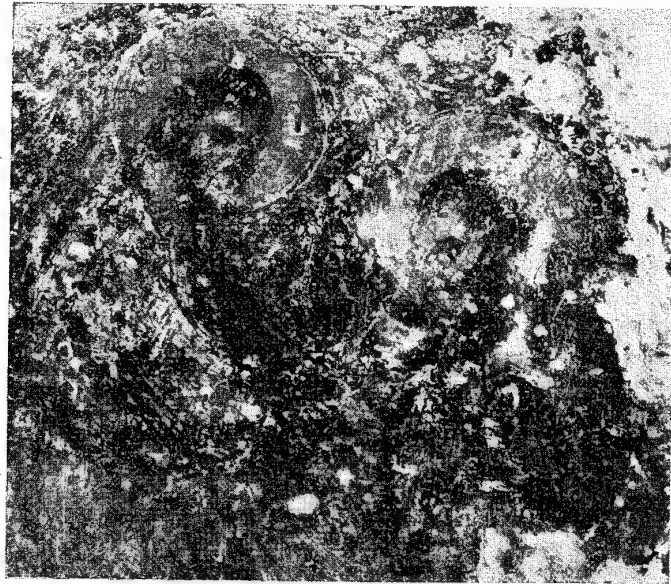
Τέλος μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν, ὅτε ὁ ναὸς μετεβλήθη εἰς τζαμί προσετέθη κατὰ τὴν μετὰ τὸ βορείον καὶ τοῦ δυτικοῦ σκέλους γωνίαν ὁ καὶ σήμερον ἔτι λογιζων τὸν αἰθέρα μιναρὲς (εἰκ. 138) συγκοινωνῶν δι' ἐσωτερικῆς θύρας πρὸς τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ.

Ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως τοῦ ναοῦ διεσώθησαν ὀλίγα μόνον τμήματα εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ, τὰς καμάρας, τὸ βόρειον καὶ τὸ δυτικὸν τύμπανον καὶ τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Γενικῶς αἱ τοιχογραφίαι ἔχουν πολὺ ξεθωριάσει καὶ αἱ περισσότεραι ἀμυδρῶς μόνον διακρίνονται, λόγῳ τῶν καλυπτόντων αὐτὰς ἀλάτων.

Ἱερὸν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη καὶ ἐνταῦθα ἡ Δέησις, ἀλλὰ μὲ κάπως διάφορον σύνθεσιν. Οὕτω ὁ ἐν τῷ μέσῳ ἐπὶ θρόνου καθήμενος Χριστὸς—τοῦ ὁποίου δυστυχῶς εἶναι κατεστραμμένη ἡ κεφαλὴ—φορῶν βαθυγάλαζον χιτῶνα καὶ ἀνοικτόχρωμον ἱμάτιον ὑψῶν δὲ τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα εὐλογίας ἐν ᾧ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ Εὐαγγέλιον, παρεστάθη ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου ἐγγεγραμμένου εἰς διαγωνίως τεθειμένον κόκκινον τετράγωνον, ὅπερ πάλιν περιβάλλεται ἀπὸ γαλάζιον κύκλον φέροντα κατὰ τὴν περιφέρειαν ἐρυθρὰς κυματιζούσας ταινίας δενομένας κάτω εἰς φιόγκον. Δεξιᾷ τοῦ Ἰησοῦ ἵστατο ἡ Παναγία, σωζομένη σήμερον μόνον κατὰ τὸ κάτω ἥμισυ. Ἐστραμμένη πρὸς τὸν Κύριον φορεῖ χιτῶνα γαλάζιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ τὸ τυπικὸν κόκκινον μαφόριον. Ἀριστερᾷ τοῦ Χριστοῦ, ἔστραμμένος καὶ αὐτὸς πρὸς τὸν Χριστόν, ἵστατο ὁ Πρόδρομος, τοῦ ὁποίου ἑλλείπει ἡ κεφαλὴ. Φορεῖ πρασινωπὸν βραχὺ ἔνδυμα καὶ διακρίνεται ἀμυδρῶς. Πλὴν ὅμως τῶν τριῶν ἄνω προσώπων τοῦ τριμόρφου ἡ παράστασις ἐνταῦθα ἐπλουτίσθη καὶ διὰ δύο ἄλλων ἀνδρικῶν, γενειοφόρων μορφῶν, αἵτινες εἰκονίσθησαν γονατισταὶ προσβλέπουσαι τὸν Χριστόν καὶ τείνουσαι ὀριζοντίως ἔμπρὸς ἀνεπτυγμένα εἰλητά, μὲ ἐπιγραφὰς σήμερον δυσδιακρίτους. Αἱ μορφαὶ αὗται φέρουσιν ἀμφότεραι φωτοστεφάνους καὶ ἡ μὲν δεξιᾷ φορεῖ κόκκινον

χιτώνα και κυανούν ιμάτιον, ἡ δὲ ἀριστερὰ κιτρινοκαστάνινον ἱχιτώνα και κυανούν ιμάτιον. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τῶν δύο προφητῶν, οἵτινες ὠραματίσθησαν τὴν δόξαν τοῦ Κυρίου: τοῦ Ἡσαίου και τοῦ Ἱερεμίου¹.

Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου εἰκονίσθη, ἐντὸς ζώνης ὕψους 0.78, ἡ διπλὴ παράστασις τῆς Μεταδόσεως και τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων. Λόγω τῆς ἀτέχνου ἀποξέσεως τοῦ καλύπτοντος ἄλλοτε τὴν παράστασιν κονιάματος αἱ ἀπαρτίζουσαι αὐτὴν μορφαὶ ἄλλαι μὲν κατεστράφησαν, ἄλλαι δὲ δὲν

Εἰκ. 140. Τμήμα τῆς Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων.

ἔχουσι τὴν ποθητὴν ἐνάργειαν. Οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι διηρημένοι εἰς δύο ἡμιχόρια βαδίζουν, πλήρεις κατανύξεως, ὁ εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου ἄλλ' ἕκαστος μὲ ἀτομικὴν κίνησιν, πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ ἐκατέρωθεν τοῦ στενοῦ παραθύρου, δις εἰκονιζόμενον Χριστόν. Οὗτος προσκλίνων ἐλαφρῶς δίδει ἀριστερὰ μὲν τὸν ἄρτον, δεξιὰ δέ, ἐντὸς τοῦ ἁγ. Ποτηρίου, τὸν οἶνον (εἰκ. 140) εἰς τὸν πρῶτον ἐκάστου ἡμιχορίου ἀπόστολον.

Τὰ γυμνά μέρη τῶν σωμάτων ἀπεδόθησαν σιτόχροα, αἱ δὲ σκιαὶ τῶν, ἀπαλῶς διαβαθμιζόμεναι, κασταναί, βαθέως δὲ καστανὴ ἡ κόμη τοῦ Χριστοῦ και τινῶν ἀποστόλων. Πράσιναί σκιαὶ και ψιμνυθιαὶ δὲν διακρίνονται.

¹ Ἀνάλογος παράστασις εὗρηται εἰς τὸ Καρανλὲκ - Κιλησὲ τῆς Καππαδοκίας, ὅπου ὁμως παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἰκονίζονται ἅγιοι ἀλλὰ λαϊκοί, κτήτορες, βάλλοντες μετάνοιαν. Εἰκὼν παρὰ G. de Jerphanion, Les églises rupestres de Cappadoce πίν. 98, 1.

Ἀμέσως κάτωθεν τῆς περιγραφείσης παραστάσεως διακρίνονται προσκλίνουσαι τρεῖς κεφαλαὶ ἱεραρχῶν φορούντων πολυσταύρια φαιλόνια.

Ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος τὴν κόγχην λώρου παρεστάθη εἰς μὲν τὸ νότιον κατακόρυφον σκέλος ὁλόσωμος ἅγιος κρατῶν ἐνεπιγράφων εἰλητὸν μὲ δυσδιάκριτον ἐπιγραφὴν, εὐθὺς δ' ὑπεράνω τῆς κλειδὸς ἡ Παναγία δεομένη, φοροῦσα ἀνοιχτόχρωμον χιτῶνα και ἐπ' αὐτοῦ τὸ κόκκινον μαφόριον. Τὴν συνοδεύει δεξιὰ λευκοφόρος ἄγγελος, ἄλλος δὲ πάλιν ἄγγελος, μὴ σωζόμενος σήμερον, θὰ εἰκονίζετο ἀριστερά. Ἡ παράστασις αὕτη ἔχει ἀναμφιβόλως σχέσιν πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς καμάρας εἰκονιζομένην Ἀνάληψιν¹, ἀπὸ τὴν ὁποίαν διεσώθη μόνον τμήμα τοῦ κατὰ τὴν κλεῖδα κεντρικοῦ θέματος δηλ. εἰς λευκοφορῶν και ὁρμητικῶς ἱπτάμενος ἄγγελος κρατῶν διὰ τῶν χειρῶν τοῦ τὸν περιβάλλοντα τὸν μὴ σωζόμενον Χριστὸν λευκὸν δίσκον.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ πρὸ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους εἰκονίζοντος ὁσπίτια παρίσταται ἅγιος φορῶν πολυσταύριον φαιλόνιον, ἐστραμμένος πρὸς τ' ἀριστερὰ εἰς στάσιν δεήσεως. Πρὸ αὐτοῦ εἰκονίζεται ἁγία Τράπεζα κάτωθεν κιβώριου μὲ ἡμισφαιρικὸν οὐρανίσκον. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ παραστάσεως τοῦ δράματος τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας², ἃν και δὲν διακρίνεται ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς ὁ Ἰησοῦς «ἐν σχήματι παιδίου νεογενοῦς³». Πάντως ἡ παράστασις αὕτη ἔχει τὴν θέσιν τῆς ἐν τῷ Ἱερῷ, ἐνθα και συνήθως εἰκονίζεται.

Πρόθεσις. Ἀντιστοίχως πρὸς τὸ ὄραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου εὗρηται ἐπὶ τοῦ βορείου τοιχώματος δυσδιάκριτος παράστασις, τῆς ὁποίας διακρίνεται εἰς τὸ κάτω μέρος μορφὴ δεομένη, γονυκλινής, ἐστραμμένη πρὸς τ' ἀριστερὰ. Ἡ μορφὴ αὕτη φέρει φωτοστέφανον και εἶναι ἐνδεδυμένη κόκκινον ἱμάτιον. Ὑπεράνω ταύτης, ἐπὶ βαθέως γαλάζιου κάμπου, σώζεται κεφαλὴ μὲ φωτοστέφανον, ἄνωθεν τῆς ὁποίας εἶναι γεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφὴ Ἀβραάμ. Πρόκειται λοιπὸν πιθανώτατα περὶ τῆς θυσίας τοῦ Ἀβραάμ, παραστάσεως, ἣτις ἐπίσης συχνὰ εἰκονίζεται ἐν τῷ Ἱερῷ, ἅτε ἀνήκουσα εἰς τὸν κύκλον τῆς Εὐχαριστίας.

Εἰς τὸ μικρὸν διαμέρισμα τῆς προθέσεως διετηρήθησαν εἰς μὲν τὴν κόγχην ἡ παράστασις τῆς Ἀκρας ταπεινώσεως, μὲ τὸν Χριστὸν γυμνὸν πρὸ μεγάλου σταυροῦ, οὗτινος διακρίνεται ἡ χονδρὰ ὀριζοντία κεραία και ἐκατέ-

¹ Ἄλλο παράδειγμα ἀποσπάσεως τῆς Παναγίας και τῶν ἀγγέλων ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς Ἀνάληψης και τοποθετήσεώς των εἰς ἐνδιάμεσον τύμπανον ἔχομεν και εἰς τοὺς ἁγίους Ἀναγύρους τῆς Καστοριάς (Ὁρλάνδος, Ἀρχεῖον Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδ. τ. Δ (1938), σ. 34, εἰκ. 23).

² Περὶ τοῦ δράματος τούτου βλέπε G. Millet ἐν Mélanges Diehl, Paris 1930, σ. 99 ἐξ.

³ Κατὰ τὸ σχετικὸν Συναξάριον τοῦ ἁγίου Πέτρου H. Delehaye, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae σ. 257.

ρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν ἅγ. Ἰωάννην τὸν Θεολόγον, ἀμφοτέρους προσκλίνοντας. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου τῆς τοίχου εἰκονίσθησαν, ἐπὶ βαθέως κυανοῦ κάμπου, δύο ἀνδρικοὶ μορφαὶ ἁγίων μὲ λευκὰ στιχάρια καὶ σημεῖα (clavi)—προφανῶς διάκονοι κρατοῦντες, μέσῳ κοκκίνου πανίου, ἔνσταυρον σφαῖραν (ἄρτοφόριον;).

Βόρειος κεραία. Εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος εἰκονίζονται δύο ἀνδρικοὶ μορφαὶ ὄρθιαι, φέρονσαι φακιόλια. Ὑπεράνω ὑπταὶ κεφαλαὶ

Εἰκ. 141. Ὁ ἀββάς Ζωσιμᾶς.

καὶ μία χεὶρ εὐλογοῦσα. Ἐπὶ τοῦ παραπλευρῶς βορείου τυμπάνου διακρίνονται, κάτωθεν τόξου, γυναικεῖαι μορφαὶ βλέπουσαι πρὸς δεξιὰ.

Νοτία κεραία. Ἐνταῦθα τοιχογραφίαι διετερήθησαν μόνον παρὰ τὴν Ν. Α. γωνίαν ἐπὶ τοῦ κάτω μέρους τῶν τοίχων, ἐξωγραφημέναι ὑπεράνω 0.80 ὑψηλῆς ζώνης, ἀπομιμουμένης ὀρθομαρμάρωσιν. Ἐμπροσθεν ἀποτόμων βράχων ἀποδιδομένων κατὰ τὸν γνωστὸν συμβατικὸν τρόπον τῶν βυζαντινῶν, εἰκονίζεται ἀριστερὰ κατὰ κρόταφον ὁ ἀββάς Ζωσιμᾶς, (εἰκ. 141) ἐκφραστικὴ κεφαλὴ μὲ πυκνάς, ἐξεχούσας ὀφρεῖς καὶ καστανὴν κόμην. Ἐνδεδυμένος πορτοκαλέοχρον, ἐξωσμένον χιτῶνα ἔχει ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ ἐρριμμένον πρασινογάλανον ἐπιτραχήλιον. Εἰς τοὺς πόδας φέρει μαῦρα σανδάλια.

Κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ ἅγιον ποτήριον τείνει διὰ τῆς δεξιᾶς τὸ κοχλιάριον πρὸς μετὰληψιν εἰς τὴν ἔναντι αὐτοῦ ἵσταμένην ὁσίαν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν¹. Αὕτη, γυμνόπους καὶ κάτισχνος, εἶναι περιβεβλημένη ἅπλοῦν, βαθυκόκκινον χιτῶνα καλύπτοντα τμήμα μόνον τοῦ στήθους. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι ὠχρόν, γωνιώδες καὶ ἀδύνατον καὶ ἡ κόμη ἠνωρθωμένη. Τὰς χεῖρας ἔχει ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους.

Ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου σώζεται τὸ δεξιὸν ἡμισυ ἀρχαγέλου μὲ ἐρυθρὰς πτέρυγας, κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὴν γηινὴν σφαῖραν, (πόλον) ἐφ' ἧς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ὁ Χριστός. Παραπλευρῶς παρίσταται ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης, ὄρθιος κατενώπιον, σπανός, μὲ βραχεῖαν κόμην, φορῶν κόκκινον χιτῶνα καὶ ἐπ' αὐτοῦ πορτοκαλέοχρον γλαμύδα. Κρατεῖ διὰ

¹ Ὅρα τὴν σχετικὴν ἱστορίαν παρὰ M i g n e, P. G. 87 στ. 3697-3725.

τῆς ἀριστερᾶς εὐαγγέλιον, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς τὸν σταυρὸν τοῦ μάρτυρος λευκόν. Τὸ πρόσωπόν του παρουσιάζει πολὺ λεπτὸν πλάσιμον.

Δυτικὴ κεραία. Ἡ καμάρα ἦτο διηρημένη εἰς πολλοὺς τετραγώνους πίνακας. Ἐκ τούτων οἱ ἀνήκοντες εἰς τὸ βόρειον ἡμισυ καλύπτονται ὑπὸ πολλῶν ἀλάτων, τὰ ὁποῖα τοὺς καθιστοῦν ἀδιακρίτους. Ἀλλὰ καὶ τοῦ νοτίου ἡμίσεος οἱ 4 πρῶτοι ἀπ' ἀνατολῶν πίνακες φαίνονται πολὺ ἀμυδρῶς. Ἐκ τούτων ὁ δεύτερος εἰκονίζει κτήριον ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ τρίτου, ἔνθα παρίσταται ἡ ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ. Ἐμπροσθεν κλειστῆς θύρας δωματίου, τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται προοπτικῶς τὸ ἐσωτερικόν, ἵσταται κατενώπιον ὁ Χριστός, ἀγένειος, μὲ γυμνὸν τὸ δεξιὸν ἡμισυ τοῦ στήθους, τείγων τὴν δεξιὰν πρὸς τὸν ἀριστερῶν εἰκονιζόμενον Θωμᾶν. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς τοῦ χειρὸς κρατεῖ ὁ Ἰησοῦς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, ἐφ' οὗ ἡ κατὰ Ἰωάννην (Κ' 27) ἐπιγραφὴ: *Φέρε ὁ/δε τὴν χῆραν/ καὶ βάλε [αὐ]τὴν [εἰς τὴν πλευ]ράν μου.* Δεξιᾷ εἰκονίζονται ἄλλοι μαθηταί.

Εἰς τὸν γειτονικὸν πρὸς Δυσμᾶς πίνακα εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ καὶ κατ' ἐνώπιον, λευκὰ ἐνδεδυμένος ὁ νεαρὸς Χριστός, μὲ ἐντελῶς παιδικὸν πρόσωπον, εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τοὺς ἐκατέρωθεν αὐτοῦ εἰς δύο ἡμιχόρια ἵσταμένους ἀποστόλους. Ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰησοῦ μακρὸν εἰλητόν, ἔκτεινόμενον εἰς σχῆμα χαμηλωμένου τόξου, φέρει τὴν ἐξῆς ἐκ τοῦ κατὰ Μᾶρκον (ιγ', 15) εὐαγγελίου εἰλημένην ἐπιγραφὴν: *[Πορευθῆτε εἰς ἅ]παντα τὰ ἔθνη καὶ κηρύττετε τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας [τοῦ θεοῦ]. ὅστις [πιστεύσῃ καὶ βαπτισθῇ] σωθήσεται, ὁ δ' ἀπιστήσας κατακριθήσεται.*

Εἰς τὸ βόρειον ἡμισυ τῆς καμάρας ἔχομεν τὰς ἐξῆς ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ σκηνὰς τῆς Π. Διαθήκης:

Δύο πρόσωπα θνσιάζοντα, προφανῶς τὸν δίκαιον Ἀβελ καὶ τὸν Κάιν (Γέν. δ', 3-4). Περαιτέρω μορφήν ἀνδρικήν γονατιστὴν καὶ παραπλευρῶς ἄλλην φονεύουσάν τὴν πρώτην διὰ μαχαίρας. Ἡ προσγεγραμμένη ἐπιγραφὴ: *[ὁ Ἀβελ] φονεβόμενος μαρτυρεῖ, ὅτι εἰκονίζεται ἐνταῦθα ὁ φόνος τοῦ Ἀβελ ὑπὸ τοῦ Κάιν (Γέν. δ', 8).* Ὀλίγον δεξιώτερα εἰκονίζεται ἀνδρική μορφή ὄρθια παρακολουθοῦσα τὸν φόνον. Εἶναι πιθανώτατα ὁ Ἀδὰμ¹.

Τέλος εἰς τὸ ἄκρον δεξιὸν εἰκονίζεται καὶ πάλιν ὁ Κάιν ἔχων τὰς χεῖρας δεδεμένας ὀπισθεν, πιθανώτατα *ἐξερχόμενος ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ (Γέν. δ', 16).* Ὅλαι αἱ ἀνωτέρω σκηναὶ ἔχουσιν ὡς βάθος ὑψηλὰ βουνά. Πλὴν τοῦ Ἀβελ, ὅστις φορεῖ κόκκινα, πᾶσαι αἱ λοιπαὶ μορφαὶ φοροῦν ὑπολευκούς ἀνατολικὰς στολάς, ἥτοι στενὰς ἀναξυρίδας καὶ ἐπενδύτην κομβούμενον ἐμπρὸς κάτω. Ἡ ἐργασία τῶν εἶναι πολὺ λεπτοκαμωμένη.

¹ Ἡ Ἑρμηνεία τῶν ζωγράφων Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ (Ἐκδ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Πετρούπολις 1909, σ. 48) θέλει ἐνταῦθα τὸν Ἀδὰμ καὶ τὴν Εὕαν θρηνοῦντας τὸν Ἀβελ.

Εὐθύς κάτωθεν τοῦ ἀνωτέρω πίνακος εἰκονίζεται ἄλλος μὲ παραστάσεις σχετικὰς πρὸς τὴν Κιβωτὸν τοῦ Νῶε, ἥτοι 1) Τὸν Νῶε κατασκευάζοντα ξύλινον τετράγωνον οἰκίσκον (*Γένεσις* 7', 13 - 14), ἐπὶ τῆς δικλινοῦς στέγης τοῦ ὁποίου ἴσταιται κρατῶν πριόνιον, ἐν ᾧ οἱ υἱοὶ του, Σήμ, Χάμ καὶ 'Ιάφεθ, κομίζουν ξύλα. Μετὰ ταῦτα 2) εἰκονίζεται καὶ πάλιν ἡ Κιβωτὸς εἰς τὴν ὁποίαν εἰσέρχονται «θηρία καὶ πετεινὰ καὶ κτήνη διάφορα» (*Γέν.* 5', 22 καὶ 7', 1 - 19) καὶ παρ' αὐτὰ «ἄνθρωποι μὲ γυναῖκας καὶ μὲ ὄργανα καταγελῶντες τὸν Νῶε»¹. Εὐθύς ὑποκάτω εἰκονίζεται ἐκ τρίτου ἡ κιβωτός, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐξέρχονται τὰ ζῶα πίπτοντα εἰς τὴν θάλασσαν, ἐνθα φαίνονται ἄνθρωποι πνιγμένοι. Τέλος εἰς τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ πίνακα εἰκονίζεται ὁ Νῶε θυσιάζων καὶ παρ' αὐτὸν οἱ υἱοὶ του καὶ αἱ γυναῖκες των, ἔχοντες τὰς χεῖρας ὑψωμένας πρὸς τὸν οὐρανόν.

Ἐναντι τῶν παραστάσεων τῆς κιβωτοῦ εὗρηται ἐπὶ τοῦ νοτίου σκέλους ἄλλοι πίνακες, ἐξ ὧν εἰς εἰκονίζει, ἐντὸς δύο διαγωνίως τεμνομένων τετραγώνων, τὸν Χριστὸν καθήμενον. Εἰς τὰς δύο κάτω γωνίας τοῦ πίνακος αὐτοῦ εἰκονίζονται δεξιᾷ μὲν εἰς ἄγγελος γονατιστὸς δεόμενος τοῦ Χριστοῦ, ὅστις τὸν προσβλέπει, ἀριστερᾷ δὲ μορφὴ γυμνὴ ὑπτιὰ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους, τὴν ὁποίαν δεικνύει ὁ Χριστὸς διὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ.

Κάτωθεν τοῦ πίνακος εἰκονίζεται ἀριστερᾷ μὲν πιθανῶς ἡ ἐκ τοῦ Παραδείσου ἐκδίωξις τῶν πρωτοπλάστων, δεξιᾷ δὲ σκηνὴ ὑπὸ τὴν ὁποίαν κάθηνται δύο γυναῖκες. Ἐτι κατωτέρω παρίστανται πολλὰ πρόσωπα καὶ εἰς τὸ βᾶθος ἄλλα κρατοῦντα δόρατα, τῶν ὁποίων φαίνονται αἱ αἰχμαί.

Τέλος εἰς τὸ δυτικὸν τύμπανον παρίσταται πολυπρόσωπος παράστασις καὶ διὰ μέσου αὐτῆς ἐλικοειδῶς ἐλίσσομένη ταινία μὲ δυσδιάκριτον ἐπιγραφὴν. Πρόκειται ἀναμφιβόλως περὶ τῆς παραστάσεως τῆς Δευτέρας Παρουσίας, ἥτις συνήθως εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν ναῶν.

Λόγῳ τῆς κακῆς ἀποξέσεως τῶν κονιαμάτων καὶ τῆς ἐπιζωγραφήσεως τῶν πλείστων ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ντολαπλὶ δὲν δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν ταύτας ἀσφαλῶς. Πάντως δὲν φαίνονται νὰ εἶναι παλαιότεραι τῆς ἱπποτικῆς κατακτῆσεως. Αἱ τῆς δυτικῆς καμάρας εἶναι πάντως πολὺ μεταγενέστεραι τῶν τοῦ ὑπολοίπου ναοῦ.

8. ΔΙΜΥΛΙΑ - ΦΟΥΝΤΟΥΚΛΙ

Ἡ κομπὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Διμυλιάς εὐρίσκεται πέραν τοῦ Σαλάκου, ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ Προφήτου Ἡλίου, ἐντὸς τοῦ καταφύτου ἀπὸ μύρτους καὶ σχίνους καὶ ἄλλα δένδρα τοπίου Φουντουκλί, περιέχοντος καὶ πηγὴν δροσε-

¹ Πβλ. Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων σ. 49.

ρωτάτην, ἥτις ἐνέπνευσε καὶ τὴν λαϊκὴν μοῦσαν¹. Ὁ Alb. Berg, ὅστις πρῶτος τὴν ἐπισκέφθη, περὶ τὰ μέσα τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καὶ παρέσχεν εἰς τὸ βιβλίον του² δύο χαλκογραφικὰς ἀπόψεις τῆς, τὴν ὀνομάζει Προφήτην Ἡλίαν, ἐν ᾧ πράγματι τιμᾶται εἰς μνήμην τοῦ Ἀγ. Νικολάου. Λόγῳ τῆς ἐρημικῆς θέσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται ἡ ἐκκλησίᾳ τῆς Διμυλιάς, οὔτε εἰς τζαμί μετετράπη οὔτε καὶ ἄλλας μεταβολὰς ὑπέστη, ἐκτὸς τῆς προσθήκης κωδωνοστασίου ὑπεράνω τῆς βορείου κόγχης. Ὁ Sommi Picenardi εὔρε, τὸ 1900, τοὺς τοίχους καὶ τοὺς θόλους τῆς μὲ τόσον μεγάλα ρήγματα, ὥστε ἐξέφρασε τὸν φόβον ὅτι ἡ πτώσις τῆς θὰ ἦτο προσεχὴς³. Εὐτυχῶς τοιοῦτος κίνδυνος δὲν ὑφίσταται πλέον σήμερον· διότι τὰ ρήγματα ἐφράχθησαν ὑπὸ τῆς Ἰταλικῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας ἡ ὁποία καὶ ἐκαθάρισε τὰς τοιχογραφίας ἀπὸ τὰ καλύπτοντα αὐτὰς ἄλλα⁴, τὰς ἐσπερέωσε, δυστυχῶς δ' ὅμως καὶ πολλὰς ἐξ αὐτῶν ἐπεζωγράφησε.

Ὁ Ἀγ. Νικόλαος τοῦ Φουντουκλί, τοῦ ὁποίου τὴν κάτοψιν καὶ τὴν τομὴν διὰ πρώτην φορὰν παρέσχεμεν διὰ τοῦ Ἀρχιεπί⁵, εἶναι ἐσωτερικῶς κατὰγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν, καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένων, καὶ διατεταγμένων ὡς ἑξῆς:

Ἱερόν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη καὶ πάλιν ἡ Δέησις (εἰκ. 142) μὲ τὸν Χριστὸν ὑπερμεγέθη ἐν προτομῇ εἰς τὸ μέσον, κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς εὐλογοῦντα. Ἐνδεδυμένος ἐσωτερικῶς ἀνοικτόχρωμον χιτῶνα, φέρει ἐξορμῆμον ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τοῦ ὤμου κυανοῦν ἱμάτιον. Ἡ μὲ αὐστηρὰν ἐκφρασιν κεφαλὴ του προβάλλεται ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ φωτοστεφάνου, ὅστις φέρει κατὰκοσμον σταυρόν, Δεξιᾷ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ὁλόσωμος ἡ Παναγία, φοροῦσα τὸ ἐρυθρὸν μαφόριον καὶ προσκλίνουσα πρὸς τὸν Υἱόν της. Κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τῆς ἀνεπτυγμένον εἰλητόν, τὰ ἐπὶ τοῦ ὁποίου γράμματα εἶναι δυσδιάκριτα. Ὁμοιον εἰλητόν κρατεῖ καὶ ὁ ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ ἱστάμενος καὶ πρὸς αὐτὸν ὁμοίως ἐστραμμένος Προδρόμος, ὅστις εἰκονίζεται γυμνόπους

¹ Τὸ ἐξῆς λαϊκὸν δίστιχον ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Κ. Ν. Κωνσταντινίδη (Ἡ Ρόδος, ἓνα τραγοῦδι, Ἀλεξάνδρεια 1947 σ. 70):

Ἡλια τοῦ Φουντουκλί νερὸ
Κεῖ ἐφράνιασα καὶ δὲν μπορῶ.

² Alb. Berg, Die Insel Rhodos, Braunschweig 1862, τ. II σ. 102 καὶ πίν. 59.

³ Itinéraire d'un chevalier dans l'île de Rhodes, Lille 1900, σ. 205.—Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς μᾶς παρέχει καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι ὁ Ἀγ. Νικόλαος ἦτο ἄλλοτε μετόχιον τῆς μονῆς τοῦ Σινᾶ.

⁴ Πβλ. G. Gerola, ἐν Annuario della Scuola Archeologica Italiana di Atene τ. I (1914) σ. 321, ὅστις παρέχει καὶ φωτογραφικὴν ἀποψιν τοῦ ναοῦ (ἐνθ. ἀν. εἰκ. 97).

⁵ Ὁρα σ. 104, εἰκ. 91.

φορῶν τὴν μέχρι τῶν γονάτων φθάνουσιν μὴλωτὴν τοῦ καὶ ὑψῶν τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα ἱερείας.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς Δεήσεως παρεστάθη, συμμετρικῶς ἐκατέρωθεν τοῦ ἄξονος τῆς κόγχης, ἀριστερᾷ μὲν ἡ Μετάδοσις τοῦ ἄρτου, δεξιᾷ δ' ἡ Μετά-

Εἰκ. 142. Ἡ Δέσις τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ.

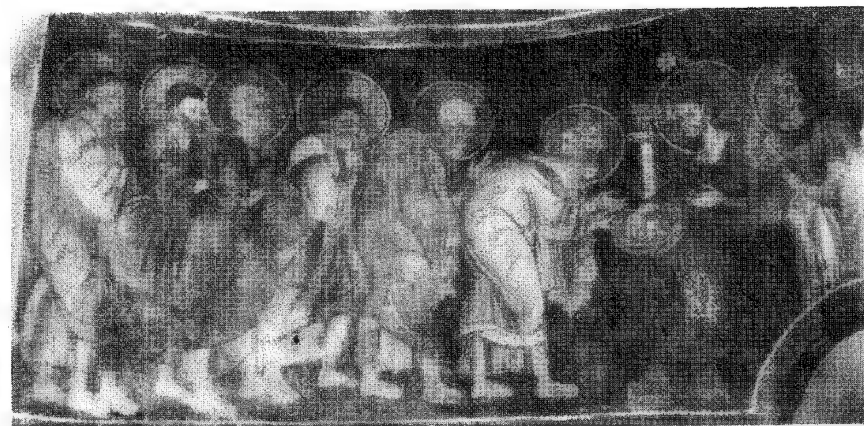
ληψις τοῦ οἴνου ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων (εἰκ. 143), διὰ τοῦ δις ἐν τῷ μέσῳ ὀπισθεν ἁγίας Τραπεζῆς εἰκονιζομένου Χριστοῦ, διακονουμένου ὑπὸ ἐνὸς ἀγγέλου. Οἱ ἀπόστολοι, τεταγμένοι ἀνὰ 6 εἰς δύο ἡμιχόρια, προχωροῦν εὐλαβῶς πρὸς τὸν Χριστὸν ὃς εἰς ὀπισθεν τοῦ ἄλλου, οἱ δὲ κορυφαῖοι ἐξ αὐτῶν προσκλίνουν ζωνῶς, ὃ μὲν Πέτρος ἀριστερᾷ ἵνα λάβῃ τὸν ἐν δισκαρίῳ προσφερόμενον ἄρτον, ὃ δὲ Παῦλος ἵνα πῖνῃ ἐκ τοῦ ἁγίου ποτηρίου τὸν οἶνον.

Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τῆς κόγχης εἰκονίσθησαν εἰς στάσιν $\frac{3}{4}$ τέσσαρες ἱεράρχαι φοροῦντες πολυσταύρια φαλῶνια καὶ συλλειτουργοῦντες, ἦτοι ὁ ἅγ. Ἀθανάσιος, ὁ ἅγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ἅγ. Ἀντώνιος καὶ τέταρτός τις, τοῦ ὁποίου δὲν διακρίνεται τὸ ὄνομα. Ἐκ τούτων οἱ μὲν δύο ἄκροι κρατοῦσι δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν ἀνοικτὰ εἰλητὰ μετὰ γραμμάτων, οἱ δὲ δύο μέσοι διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς διπλωμένον εἰλητὸν ἐν ᾧ διὰ τῆς δεξιᾶς δεικνύουσι τὴν ἐν τῷ μέσῳ καὶ κάτωθεν τοῦ παραθύρου εἰκονιζομένην ἁγ. Τράπεζαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἰκονίζετο πιθανώτατα ὁ μελισμός.

Τροῦλλος. Κάτωθεν τοῦ μὴ σωζομένου πλέον Παντοκράτορος εἰκονίζοντο 12 προφῆται, κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητὰ περιέχοντα προφητείας των, τεταγμένοι δ' ἀνὰ τρεῖς μεταξὺ τῶν 4 παραθύρων τοῦ τυμπάνου. Εἰς τὰ λοφία,

ὡς συνήθως, οἱ Εὐαγγελισταὶ καθήμενοι, ἄλλοι γράφοντες τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἄλλοι ἀναγινώσκοντες αὐτό.

Σκέλη τοῦ σταυροῦ. Ἐκ τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ μακρότερον εἶναι τὸ ἀνατολικὸν λόγῳ τοῦ κατ' αὐτὸ παρεμβαλλομένου μικροῦ εὐθυγράμμου τμήματος (εἰκ. 91). Ἐπὶ τῆς καμάρας, ἣτις καλύπτει τὸ τμήμα τοῦτο ἐκτεινομένη πρὸς τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψις, μετὸν Χριστὸν ἐν τῷ μέσῳ φερόμενον ὑπὸ τεσσάρων ὁρμητικῶς πετώντων ἀγγέλων καὶ ἑκα-

Εἰκ. 143. Ἡ μετάδοσις τοῦ ἄρτου εἰς τοὺς Ἀποστόλους.

τέρωθεν αὐτοῦ εἰς τὸ κάτω μέρος ἀνὰ ἑξ Ἀποστόλους ζωηρῶς χειρονομούντας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐνταῦθα ἡ ἐκ τῆς μιᾶς ομάδος τῶν ἀποστόλων ἀπουσία τῆς Παναγίας μετὰ τοὺς ἀγγέλους. Κατὰ τοῦτο ὁ ζωγράφος τοῦ Φουντουκλὶ ἠκολούθησε πιστῶς τὸ κείμενον τῶν Πράξεων τῶν ἀποστόλων, ὅπερ δὲν ἀναφέρει καὶ τὴν Παναγίαν μετὰ τῶν ἀποστόλων κατὰ τὴν Ἀνάληψιν.

Νότιον τεταρτοσφαίριον. Τὰ τεταρτοσφαίρια τοῦ νοτίου, βορείου καὶ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ διαιροῦνται εἰς πίνακας κατὰ τὸν ἐξῆς τρόπον: Εἰς τὴν κορυφὴν τῶν ἀποκόπτεται σφαιρικὸν τμήμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται μία τῶν μεγάλων δεσποτικῶν ἢ θεομητορικῶν συνθέσεων, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ τεταρτοσφαιρίου, ἦτοι τὸ μέχρι τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ὑποδιαιρεῖται διὰ πλατειῶν, πλουσίως κεκοσμημένων ζωνῶν (εἰκ. 144 καὶ 145) εἰς τρεῖς τομεῖς, ἐντὸς ἑκάστου τῶν ὁποίων εἰκονίζεται χριστολογικὴ τις ἢ ἄλλη σύνθεσις. Οὕτω εἰς τὸ νότιον τεταρτοσφαίριον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀρχίζει ὁ εἰκονογραφικὸς κύκλος, εἰκονίσθη εἰς μὲν τὴν κορυφὴν ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τομεῖς, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: ἡ Φυγὴ εἰς Αἴγυπτον, ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἡ Βάπτισις.

Ἡ παράστασις τῆς Γεννήσεως εἶναι βεβλαμμένη. Ἔχει ἐν τῷ μέσῳ τὴν

Παναγίαν ἀνακεκλιμένην παρὰ τὸ βρέφος, τὸ ὁποῖον θερμαίνουν διὰ τῆς ἀναπνοῆς των ὁ βοῦς καὶ ὁ ὄνος. Εἰς τὸ βάθος καὶ εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα διακρίνονται ἀριστερᾷ μὲν οἱ μάγοι, ἄνω δὲ τέσσαρες ἄγγελοι, ἔξ ὧν εἰς χωρισμένους ἀπὸ τοὺς ἄλλους, ἀγγέλλει εἰς τοὺς «ἀγραυλοῦντας» ποιμένας τὸ χαρμόσυνον γεγονός τῆς Γεννήσεως τοῦ Σωτῆρος. Οἱ ποιμένες—δύο (:) τὸν ἀριθμὸν—εἰκονίζονται δεξιᾷ, ὁ εἰς ὄρθιος καὶ στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ποιμενικῆς του ράβδου, ὁ δὲ ἄλλος καθήμενος μετὰ τοὺς πόδας ἐσταυρωμένους

Εἰκ. 144. Ἡ φυγή εἰς Αἴγυπτον.

(σταυροπόδι). Δυστυχῶς τὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως εἶναι βεβλαμμένον ὥστε δὲν διακρίνεται οὔτε ὁ Ἰωσήφ οὔτε ἡ σκηνὴ τοῦ λουτροῦ τοῦ βρέφους.

Εἰς τὴν κάτωθεν εἰκονιζομένην Φυγὴν εἰς Αἴγυπτον (εἰκ. 144) ἔμπροσθεν ἀποτόμων βράχων καὶ οἰκημάτων παρεστάθη δεξιᾷ μὲν προπορευόμενος μετὰ ζωηρὰν κίνησιν, ὁ Ἰωσήφ, φέρων τὸ παιδίον Ἰησοῦν ἐπὶ τῶν ὤμων του, δεξιᾷ δ' ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου, περιβεβλημένη τὸ ἐρυθρὸν μαφόριον ἡ Παναγία, καὶ ὀπισθεν αὐτῆς μορφὴ ρεαλιστικὴ, μετὰ ἀνάσιμον τὴν ρῖνα (εἰκ. 144), κάμνουσα ζωηρὰν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐξιδανικευμένην Θεοτόκον.

Εἰς τὴν Ὑπαπαντὴν εἰκονίζεται ἐν τῷ μέσῳ μὲν κιβώριον βασταζόμενον ὑπὸ 4 λεπτῶν κιονίσκων καὶ πρὸ αὐτοῦ βημόθυρον, ἀριστερᾷ δ' αὐτοῦ ἡ Παναγία ἀκολουθουμένη ὑπὸ τοῦ Ἰωσήφ καὶ δεξιᾷ ὁ γηραιὸς Συμεὼν κρατῶν εἰς τὰς ἀγκάλας του τὸ παιδίον Ἰησοῦν καὶ ὀπισθεν εἰς τὸ βάθος ἡ γηραιὰ ὡσαύτως προφητὴς Ἄννα.

Τέλος εἰς τὴν Βάπτισιν ὁ ἐντελῶς γυμνὸς εἰκονιζόμενος ἐν τῷ μέσῳ Χριστός, ὑψὼν ἐλαφρῶς τὴν δεξιὰν εἰς σχῆμα εὐλογίας, εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὸν ἀριστερᾷ ἐπὶ τῆς ἀποτόμου κλιτύος τοῦ Ἰορδάνου ἱστάμενον γυμνόποδα Πρόδρομον, ὅστις ἐπιθέτει τὴν δεξιὰν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Κυρίου, ἐν ᾗ δεξιᾷ τρεῖς ἄγγελοι ἐνδεδυμένοι πλουσίους λευκοὺς χιτῶνας μετὰ σημείων (clavi) ἐτοιμάζονται νὰ σπογγίσουν τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ μετὰ τὴν ἐξοδὸν αὐτοῦ ἐκ τοῦ ὕδατος. Χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν γραφικότητά της εἶναι ἡ ἀπει-

Εἰκ. 145. Τοιχογραφία τοῦ βορείου τεταρτοσφαίριου.

κόνισις τεσσάρων μικρῶν μορφῶν λουομένων παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ εἰς τὸ ὕδωρ τοῦ Ἰορδάνου.

Βόρειον τεταρτοσφαίριον. Ἐνταῦθα εἰς μὲν τὴν κορυφὴν εἰκονίσθη ἡ Σταύρωσις, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τρεῖς τομεῖς ἔξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, Σίμων ὁ Κυρηναῖος φέρων τὸν σταυρόν, ἡ εἰς Ἄδου κάθοδος καὶ αἱ Μυροφόροι.

Ἡ Σταύρωσις εἰκονίσθη ἐνταῦθα πολυπρόσωπος. (Εἰκ. 145). Ἐν τῷ μέσῳ ὁ Χριστὸς μετὰ τὸ σῶμα ἀπαλῶς καμπυλούμενον καὶ τὰς χεῖρας κεκαμμένες. Δεξιᾷ ἡ Παναγία καὶ ὀπισθεν αὐτῆς αἱ δύο ἄλλαι Μαρίαι, ἡ Μαγδαληνὴ καὶ Μαρία τοῦ Κλωπᾶ. Ἀριστερᾷ ὁ Ἰωάννης μετὰ τὸν Ἐκατόνταρχον. Ἀμέσως παρὰ τὸν Χριστὸν ἀριστερᾷ ὁ Λογγῖνος μετὰ τὴν λόγχην—καὶ δεξιᾷ ὁ Στε-

φᾶτος με τὸν σπόγγον. Ὑπὸ δὲ τὰς μασχάλας τοῦ Ἰησοῦ ἐκατέρωθεν ἀνὰ εἰς πετῶν ἄγγελος ἐν προτομῇ. Τέλος ὑπεράνω καὶ ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ Χριστοῦ ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη.

Συμφώνως πρὸς τὴν ἀνατολικὴν εἰκονογραφικὴν συνήθειαν, ἣτις ἀκολουθεῖ τὰ συνοπτικὰ εὐαγγέλια, εἰς τὴν σκηνὴν τῆς μεταφορᾶς τοῦ σταυροῦ δὲν φέρει τὸν σταυρὸν ὁ Χριστὸς, ἀλλὰ Σίμων ὁ Κυρηναῖος, ὅστις καὶ προηγείται (εἰκ. 145) ὡς τοῦτο γενικῶς συμβαίνει, καίτοι ὁ Λουκάς (ΚΓ' 27) ἀναφέρει, ὅτι ὁ Σίμων ἠκολούθει τὸν Ἰησοῦν. Ὁ Σίμων εἶναι ἐνταῦθα ἐνδεδυμένος χιτῶνα καὶ ἱμάτιον καὶ συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν δὲν φέρει φωτοστέφανον. Ὅπισθεν του διακρίνεται ἡ νεαρὰ μορφή τοῦ ὁδηγοῦ τοῦ δρόμου, εὐθὺς δὲ μετ' αὐτὴν βαδίζει ὁ Χριστὸς εὐθυτενής, μετὰ τὰς χεῖρας δεδεμένας ἔμπρός, συμφώνως πρὸς τὴν βυζαντινὴν συνήθειαν, ἣτις ἀκολουθεῖ τὸ ἀπόκρυφον Εὐαγγέλιον τοῦ Νικοδήμου¹. Τέλος ὀπισθεν τοῦ Ἰησοῦ εἰκονίζεται στρατιώτης φέρων τὸν θώρακα καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν κάλυμμα τῆς κεφαλῆς.

Εἰς τὴν παραπλευρῶς εἰκονιζομένην εἰς Ἄδου Κάθοδον, ὁ ἐν τῷ μέσῳ πρὸς τὰ δεξιὰ βαίνων Χριστὸς διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ὑψηλὰ τὸν διπλοῦν σταυρὸν (Σταυρώσεως) διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς ἀνεγείρει ἐκ τοῦ τάφου τὸν Ἀδάμ, ὀπισθεν τοῦ ὁποίου ἴσται, εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Εὐα. Ἀριστερᾶ κατὰ τὸ ἥμισυ κεχωσμένος ἐντὸς σαρκοφάγου εἰκονίζεται ὁ προφητὰνὰξ Δαυίδ.

Τέλος εἰς τὸν τρίτον πίνακα εἰκονίζεται εἰς τὸ μέσον καθήμενος λευκοφόρος ἄγγελος, ὅστις διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς δεικνύει τὸν ἐν σχήματι ναῖσκου μετὰ τριγωνικοῦ αἰτώματος τάφον, περιέχοντα τὰς χειρίας καὶ τὸ σουδάριον τοῦ Χριστοῦ, τὴν δὲ κεφαλὴν στρέφει πρὸς τὰς δεξιὰς εἰκονιζομένας τρεῖς μυροφόρους γυναῖκας.

Δυτικὸν τεταρτοσφαίριον. Εἰς τὸ δυτικὸν τεταρτοσφαίριον κατὰ μὲν τὴν κορυφὴν εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, εἰς δὲ τοὺς κάτωθεν τρεῖς τομεῖς, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ: ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαῖτοφόρος.

Κοίμησις. Ἐπὶ μακρᾶς κλίνης, μετὰ ἀπλὴν ἀκόσμητον ποδέαν, εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ νεκρὰ Παναγία περιβεβλημένη τὸ μαφόριον. Ὅπισθεν τῆς κλίνης ἴσται κατὰ τὸν ἄξονα ὁ Χριστὸς ἐν προτομῇ, κατ' ἐνώπιον, προβαλλόμενος ἐπὶ λευκῆς ἑλλειψοειδοῦς δόξης. Εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ συμβολίζον τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας βρέφος, ὅπερ ἐτοιμάζονται νὰ ἀναλάβουν εἰς τοὺς οὐρανοὺς οἱ ἄνω καὶ ἐκατέρωθεν ἱστάμενοι ἄγγελοι, ἔχοντες τὰς χεῖρας κεκαλυμμένας δι' ὑφάσματος.

Ἐκατέρωθεν τῆς κλίνης εἰκονίζονται ἑνδεκα Ἀπόστολοι, ἥτοι ἀριστερᾶ μὲν ἔξ με ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Πέτρον, δεξιᾶ δὲ πέντε, τοῦ Θωμᾶ ἀπουσιάζοντος κατὰ

¹ Μέρος I, Β κεφ. X, 2. Tischendorf σ. 282.

τὸν θάνατον τῆς Θεομήτορος εἰς Ἰνδίας καὶ καταφθάσαντος ἀργότερον. Ἄνω ἀριστερᾶ διακρίνονται αἱ κεφαλαὶ καὶ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος δύο ἐπισκόπων. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἑβραίου Ἰεφωνίου καὶ τοῦ ἀγγέλου, ὅπερ συναντᾶται εἰς τὴν Κοίμησιν ἀπὸ τοῦ 14^{ου} αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν, δὲν φαίνεται νὰ εἰκονίσθη.

Ἡ κάτωθεν τῆς Κοιμήσεως παράστασις τῆς Μεταμορφώσεως περιλαμβάνει ἐν τῷ μέσῳ μὲν καὶ ἄνω τὸν λευκὰ ἐνδεδυμένον Χριστὸν ἐντὸς ἑλλει-

Εἰκ. 146. Ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαῖτοφόρος.

ψοειδοῦς δόξης (mandorla) ἐκατέρωθεν δ' αὐτοῦ τοὺς προφήτας Ἠλίαν καὶ Μωυσῆν, καὶ κάτω τοὺς τρεῖς μαθητὰς Πέτρον, Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην εἰς στάσιν θάμβους καὶ τρόμου.

Ἡ ἐπομένη παράστασις τῆς Ἑγέρσεως τοῦ Λαζάρου (εἰκ. 146) περιλαμβάνει δύο ομάδας προσώπων ἥτοι ἀριστερᾶ μὲν τὸν πρὸς δεξιὰ βαδίζοντα καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς εὐλογοῦντα Ἰησοῦν, ἀκολουθοῦμενον ὑπὸ τριῶν μαθητῶν ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ, δεξιᾶ δὲ τὸν νεκρὸν Λάζαρον, ὄρθιον ἐντὸς τοῦ μετὰ τριγωνικὸν αἶτωμα λιθίνου μνημείου, περιβεβλημένον τὰς χειρίας καὶ τὸ σουδάριον καὶ παρ' αὐτὸν ὁμιλοῦν Ἰουδαίον, τῶν ὁποίων ὁ παρὰ τὸν Λάζαρον ἱστάμενος φαλακρὸς φέρει τὴν χεῖρα εἰς τὴν ρῖνα πρὸς ἐνδειξιν ὅτι ὁ νεκρὸς «ἤδη ὄζει» (Ἰωάν. ΙΑ' 40). Τὰς δύο ομάδας συνδέουν αἱ εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἰησοῦ γονυκλινεῖς εἰκονιζόμεναι ἀδελφαὶ τοῦ Λαζάρου Μάρθα καὶ Μαρία.

Τέλος ἡ τρίτη σύνθεσις ἡ εἰκονίζουσα τὴν Βαῖοφόρον (εἰκ. 146) δεικνύει τὸν Χριστὸν καθήμενον ἀνδριστεῖ ἐπὶ λευκοῦ πώλου ὄνου βαίνοντος πρὸς δεξιὰ. Ὁ Χριστὸς εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀκολουθεῖται ὑπὸ τριῶν μαθητῶν εἰκονιζομένων ἐν χιτῶνι καὶ ἱματίῳ. Δεξιᾷ πρὸ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως Ἱερουσαλὴμ, τῆς ὁποίας καὶ διακρίνονται τινὰ τῶν οἰκημάτων, ἵσταται ὁμιλος Ἰουδαίων μὲ εὐρέα ἱμάτια καὶ πέπλον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς. Εἰς τὸ βάθος ἐν παιδίον ἔχει ἀνέλθει ἐπὶ δένδρου, ἐν ᾧ κάτωθεν τοῦ πώλου δύο ἄλλοι «παῖδες Ἑβραίων» ἔκδύνονται, ἵνα στρώσωσι τὰ ἐνδύματά των κατὰ τὴν διέλευσιν τοῦ Ἰησοῦ.

Ἐρχόμεθα τώρα εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κάτωθεν τῶν τεταρτοσφαιρίων παραστάσεων, αἱ ὁποῖαι, τεταγμέναι εἰς δύο ἐπαλλήλους ζώνας, φθάνουσι μέχρι τοῦ ἐδάφους.

Νοτία κόγχη. Ἡ ἄνω ζώνη περιλαμβάνει ἐνταῦθα 5 στηθάρια ἁγίων ἐντὸς κύκλων. Μεταξὺ τῶν ἁγίων τούτων εἰς εἶναι *Κοσμάς ὁ Ποιητής*, εἰς δ' ἄλλος ὁ ἀναχώρητης *Παῦλος ὁ Θηβαῖος*. Τῶν τριῶν ὑπολοίπων αἱ ἐπιγραφαὶ εἶναι δυσδιάκριτοι ἢ ἔχουν τελείως ἐξαλειφθῇ κατὰ τὴν ἀνακαίνισιν.

Εἰς δὲ τὴν κάτω ζώνην, ἣτις εἶναι πολὺ ὑψηλότερα, ἔχομεν ἀριστερᾷ μὲν τὸν Ἀρχάγγελον *Μιχαήλ*, μὲ βραχὺν χιτῶνα καὶ ὑψηλὰ ὑποδήματα, κρατοῦντα δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὸ διαγωνίως ὑψωμένον ξίφος, ἐν τῷ μέσῳ ἀνώνυμον ἱεράρχην εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατοῦντα τὸ Εὐαγγέλιον καὶ τέλος δεξιᾷ τὸν Ἁγ. Γεώργιον ἔφιππον. (εἰκ. 147). Ὁ νεαρὸς ἅγιος ἐπιβαίνων λευκοῦ, μὲ πολυτελεῖ σκευὴν ἵππου, ὁρμώντος πρὸς τὰ δεξιὰ ὑπεράνω θαλάσσης πλήρους ἰχθύων καὶ ἐγγέλων, εἶναι ἐνδεδυμένος πλεκτὸν θώρακα ἐπὶ ἀχειριδῶτον, μέχρι τῶν γονάτων φθάνοντος χιτῶνος καὶ μανδύαν πορπούμενον ἐμπρός, ἰσχυρῶς δ' ἀνεμιζόμενον πρὸς τὰ ὀπίσω. Μὲ τὴν στρογγύλην ἀσπίδα ἀνηρτημένην ὀπισθεν κρατεῖ ὁ ἅγιος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς τὸ δόρυ ταυτοχρόνως καὶ τὸν χαλινὸν τοῦ ἵππου, ἐνῶ διὰ τῆς δεξιᾶς περιβάλλει προστατευτικῶς παιδίον εἰς τὰ ὀπίσθια τοῦ ἵππου καθισμένον. Πρόκειται ἐπομένως καὶ ἐδῶ περὶ τῆς αὐτῆς παραστάσεως ἀπολυτρώσεως αἰχμαλώτου, τὴν ὁποίαν συνηντήσαμεν καὶ εἰς τὸ Ἰλκ-Μιχράμπ (σ. 153).

Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου εἶναι προσγεγραμμένη διὰ λευκῶν γραμμάτων ἡ ἐπιγραφή ὁ ἅγιος *Γεώργιος ὁ Κοραι... ὁ Διασορίτης*. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ἐπίθετον ὁ *Κοραι...*, δὲν δύναμαι νὰ ἐρμηνεύσω, τὸ δεύτερον ὅμως φέρει ὁ ἅγιος Γεώργιος συχνὰ καὶ εἰς τοιχογραφίας¹ καὶ εἰς φορητὰς εἰκόνας² τῆς τε Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἑλλάδος³.

¹ Τοιχογραφία ναοῦ Ὁρτάκιοι Καππαδοκίας Grégoire, B.C.H. 1909, σ. 116—G. de Jerphanion, *Eglises rupestres* κλπ. II, 1 (1936) σ. 241.—Ναῖδριον Πεδουλά ἐν Κύπρῳ Γ. Σωτηρίου, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Κύπρου πίν. 103, 2.

² Φορητὴ εἰκὼν μουσείου Μόσχας: Mouratoff, *La peinture byzantine*, Paris 1938, πίν. 177.—D. Talbot Rice, *Byzantine painting*, London 1948, πίν. 26.

³ Μικρὸς ναὸς τοῦ Ἐλαιῶνος τῶν Ἀθηνῶν τιμάται εἰς μνήμην Ἀγ. Γεωργίου

Βόρειος κόγχη. Εἰς ταύτην εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀντὶ στηθαρίων ἔχομεν τρεῖς συνθέσεις, τῶν ὁποίων αἱ διαχωριστικαὶ ταινίαι συνεχίζουσι τὰς τῶν ὑπεράνω τριῶν τομέων (εἰκ. 145). Εἰκονίζονται λοιπὸν ἐνταῦθα ἔξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ. 1) ὁ ἅγιος Παχώμιος μὲ τὸν ἄγγελον, 2) τὸ ὄραμα ἐπισκόπου τινὸς—ὡς σαφῶς δηλοῖ τὸ πολυσταύριον φαίλόγιον

Εἰκ. 147. Ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης.

ὅπερ φορεῖ—πιθανώτατα Ἰωάννου τοῦ Εὐχαΐτων—καὶ 3) τὸ ὄραμα τοῦ ἁγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας μὲ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ἱστάμενον ἐπὶ τῆς ἁγ. Τραπεζῆς καὶ ἔχοντα διεσπασμένον τὸν χιτῶνα. Εἰς δὲ τὴν κάτω ζώνην εἰκονί-

τοῦ Διασορείτου, πβλ. ἔγγραφον τοῦ 1593 παρὰ Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεῖα τῆς Ἰστ. τῶν Ἀθηναίων* I σ. 181.—Ὁρλάνδος Εὐρετ. μεσ. μνημ. τευχ. Γ' σ. 143.—Περὶ τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ἐπιθέτου Διασορίτης ἡ Διοσορίτης ἐξηνέχθησαν ποικίλαι γνώμαι, πιθανωτάτη τῶν ὁποίων εἶναι ἡ τοῦ Κ. Ἀμάντου (Ἑλληνικά τ. 11 σ. 330) καθ' ἣν ὁ ἅγιος ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν ἐκ διασήμενος εἰκόνας τοῦ εὐρισκομένης ἐν τῷ παλαιῷ ναῷ του ἐν Διὸς Ἱερῷ τῆς Λυδίας.

ζονται 1) ὁ ἅγ. Γεράσιμος καὶ ὁ διακονῶν αὐτῷ θήρ¹. 2) ὁ ἅγ. Θεοδόσιος ὁ Κοινοβιάρχης. 3) Σάββας ὁ ἡγιασμένος καὶ τέλος 4) οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἐλένη ἐνδεδυμένοι αὐτοκρατορικὰς στολὰς καὶ κρατοῦντες τὸν ἐν τῇ μέσῳ τούτων ἱστάμενον διπλοῦν σταυρὸν τῆς Σταυρώσεως.

Πρὶν ἢ ἐλθῶμεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν εἰκόνων τῆς δυτικῆς κόγχης θὰ ἀναφέρωμεν ἰδιαιτέρως τὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι ἐξωγραφήθησαν εἰς τὰς δύο στενὰς λωρίδας τοῦ ὑπὸ τὸν τροῦλλον τετραγώνου, αἵτινες εὐρίσκονται ἑκατέρωθεν τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ. Παρίστανται λοιπὸν ἐνταῦθα ἀριστερᾷ μὲν ἡ Παναγία ὁλόσωμος, ὀρθία, κρατοῦσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ, δεξιᾷ δὲ ὁ Πρόδρομος εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν. Αἱ εἰκόνες αὗται δὲν ἐξωγραφήθησαν τυχαίως ἐκεῖ. Ὅμοῦ μὲ τὴν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοιχώματος εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀντικαθιστῶσι τὰς ἐπὶ τοῦ ἀνυπάρχοντος ἐνταῦθα τέμπλου φορητὰς εἰκόνας. Ὅτι δὲ δὲν ὑπῆρχεν ἐνταῦθα τέμπλον—ὅπως ἄλλως τε καὶ εἰς τὸν ἅγ. Γεώργιον τὸν Βάρδαν— (ὄρα σ. 136), ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἀπουσία παντὸς ἔχρους προσηλωσεῶς τὸν ἐπὶ τῶν τοιχωμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, ἐπὶ τῶν ὁποίων διτηρηθήθησαν καλῶς καθ' ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν τοιχογραφίαι.

Δυτικὴ κόγχη. Εἰς τὴν ἐπέχουσαν τόπον νάρθηκος δυτικὴν κόγχην τοῦ ναοῦ ἀπεικονίσθη, εἰς δύο μεγάλους πίνακας, (διαστάσεων 1.62 × 2.20 καὶ 2.00 × 1.60) ὁλόκληρος ἡ οἰκογένεια τῶν κτητόρων τοῦ ναοῦ. Οὕτω δεξιᾷ μὲν τῷ εἰσερχομένῳ ἐξωγραφήθησαν οἱ γονεῖς, ἀριστερᾷ δὲ τὰ τρία τέκνα των. Οἱ γονεῖς παρεστάθησαν κάτωθεν πλουσίως διακεκοσμημένου τριφύλλου τόξου (εἰκ. 148) φερομένου ὑπὸ δύο λεπτῶν κιονίσκων. Ἰστάμενοι ἀμφοτέρω κατὰ μέτωπον κρατοῦσιν ἕκαστος διὰ τῆς μιᾶς χειρὸς ὑψωμένον ἐν τῷ μέσῳ ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ, ἐν ᾧ τὴν ἄλλην χεῖρα των ὑψοῦσιν εἰς σχῆμα δεήσεως. Ἐκείθεν τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ, ἐντὸς τοῦ μέσου λοβοῦ τοῦ τόξου, εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς εὐλογῶν διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸν ναὸν διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὴν σύζυγον τοῦ κτήτορος. Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὰς δύο ἄνω γωνίας τοῦ πίνακος παρίστανται ἐν προτομῇ, ἐστραμμένοι πρὸς τὸν Χριστὸν εἰς στάσιν δεήσεως, ἡ Παναγία καὶ ὁ Πρόδρομος.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ ἐνδυμασίαι τῶν κτητόρων. Ὁ ἀνὴρ φορεῖ ἐσωτερικῶς μὲν χειριδωτὸν χιτῶνα (καμίσιον) ἐξωτερικῶς δὲ βαθυπόρφυρον (grenat) ἐπανωφόριον (ἐπιβαλτάριον) σχιστὸν ἐμπρὸς καὶ μὲ βραχείας χειρίδας, ἐπενδεδυμένον ἐσωτερικῶς διὰ γούνας², ἥτις φαίνεται εἰς τὰ ἐλαφρῶς ἀνα-

¹ Πρόκειται περὶ τοῦ ἁγ. Γερασίμου τοῦ Ἰορδανίτου, ὃν ὑπηρετεῖ, ὡς γνωστόν, λέων. Ὅρα τὸν βίον καὶ τὴν πολιτείαν του παρὰ Κ. Δ ο υ κ ά κ η, Μέγας Συναξαριστῆς μηνὸς Μαρτίου. Ἐν Ἀθήναις 1881, σ. 33-42.

² Ὅμοίως μετὰ γούνας ἐπενδεδυμένα (καπλαντιστά) ἐπανωφόρια (τζουμπέδες) συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας προσωπογραφίας δωρητῶν, ἰδίᾳ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς π. χ. εἰς τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν Μεσενικόλα (Θεσσαλίας) Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Ἀρχεῖον

διπλούμενα κάτω μέρος. Τὸ ἐπανωφόριον αὐτὸ σφίγγεται εἰς τὸ σῶμα διὰ ζωστήρος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμαται ἀφ' ἐνὸς μὲν λευκὸν μανδήλιον (ἀριστερᾷ),

Εἰκ. 148. Οἱ κτήτορες τοῦ ναοῦ προσφέροντες ὁμοίωμα αὐτοῦ εἰς τὸν Χριστόν.

ἀφ' ἑτέρου δὲ πουγγίον (δεξιᾷ). Ἐπὶ τῆς λευκότητος, μὲ μακρὰν κόμην κεφα-
Βυζ. Μν. Ἑλλ. Ε' (1939-40) σ. 193. Ἐπανωφόρια... μετὰ γούνης ἀλωπεϊκῆς ἀναφέρονται καὶ εἰς συμβόλαιον τοῦ 14ου ἢ 15ου αἰ. (Μ. Γεδεών, Byz. Zeitschrift V (1896), 114), Γούναν ἀλωπεϊκίον ἀναφέρει ἐπίσης καὶ ὁ Ἀχμέτ εἰς τὸ Ὀνειροκριτικόν του (118, 13 καὶ 18 (Drexl). Τέλος ἔγγραφον τοῦ 1400 περίπου ἀναφέρει «γούνας βερίτζας ἀπὸ τῆς Βλαχίας» (Miklosich - Müller, Acta κλπ., 2, 375).

λῆς του φέρει ὁ ἀνὴρ κάλυμμα βαθυπόρφυρον, ὁμοιάζον μὲν πρὸς τὸ τῶν σημερινῶν ἱερῶν ἀλλὰ πολὺ χαμηλότερον ἐκείνου (εἰκ. 148).

Ὅμοιου χρώματος πρὸς τὸ ἀνδρικὸν ἀλλὰ ποδῆρες καὶ μὲ μακρὰς καὶ πλατείας χειρίδας ἔνδυμα εἶναι ἐνδεδυμένη καὶ ἡ σύζυγος τοῦ κτίτορος, ἐπενδεδυμένην ἐσωτερικῶς διὰ λευκῆς (μεταξωτῆς) φόδρας. Ἐπὶ τῆς κεφαλῆς δὲ φέρει αὕτη σκοτεινὸν πέπλον.

Τμήμα λευκῆς ἐπιγραφῆς, (εἰκ. 150, ἄνω) σωζόμενον ἀριστερὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνδρός, μᾶς διδάσκει 1) ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πατρὸς τῶν ἑναντι παιδίων καὶ 2) ὅτι οὗτος εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ λογοθέτου. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ βαθυπόρφυρον χρώμα τοῦ ἐνδύματος αὐτοῦ. Δυστυχῶς δὲν ἐσώθη καὶ τὸ ὄνομά του.

Τὰ τρία τέκνα τοῦ λογοθέτου εἰκονίζονται κάτωθεν ἡμικυκλικοῦ τόξου διακοσμουμένου ἐν εἴδει ὀδοντωτῆς ταινίας (εἰκ. 149). Καὶ ἐδῶ πάλιν εἰκονίζεται ἄνω καὶ ἐν προτομῇ ὁ Χριστός, ἀλλὰ νεαρός, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν IC-XC ὁ Ἐμμανουήλ. Εὐλογῶν δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν τὰ παιδιά συνοδεύεται πάλιν ἀπὸ τὴν Παναγίαν ἀριστερᾷ καὶ τὸν Πρόδρομον δεξιᾷ, ἀμφοτέρους ἐν προτομῇ καὶ ἐστραμμένους πρὸς τὸν Ἰησοῦν ἐν στάσει δεήσεως.

Τὰ τρία παιδιά εἰκονίζονται κατενώπιον ἀσκεπῇ καὶ εἰς στάσει προσευχῆς. ἦτοι μὲ τὰς χεῖρας ἐσταυρωμένας πρὸ τοῦ στήθους. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πρῶτον πίνακα, τοῦ ὁποίου τὸ βάθος εἶναι σκοτεινόν, τοῦ δευτέρου εἶναι ὑπόλευκον, φαιδρύνεται δ' ἀφ' ἑνὸς μὲν μὲ ἐλικοειδῶς συμπλεκομένους πρασίνοισι βλαστοῦς καταλήγοντας εἰς φύλλα καὶ βότρες, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ μικρὰ πουλιά, εἰκονιζόμενα παρὰ τὰς κεφαλὰς τῶν δύο ὑψηλοτέρων παιδίων. Ὅτι κενὸν ἀπομένει ἐκ τοῦ λευκοῦ βάθους πληροῦται δι' ἐπιγραφῶν, αἱ ὁποῖαι μᾶς πληροφοροῦσι περὶ τῶν ὀνομάτων τῶν νεκρῶν παιδίων τῶν κτητόρων.

Ἐκ τῶν παιδίων τούτων τὸ μὲν ἀριστερῷ εἰκονιζόμενον εἶναι κόρη, τὸ δ' ἐν τῷ μέσῳ καὶ δεξιᾷ ἀγόρια. Ἡ κόρη φέρει ἐσωτερικῶς ποδῆρη, λευκὸν χιτῶνα, τοῦ ὁποίου αἱ πτυχαὶ ἀπεδόθησαν κίτρινα, ἐπ' αὐτοῦ δὲ μακρόν, καστανόχρουν μανδύαν. Ἡ ἄνωθεν αὐτῆς γεγραμμένη ἐπιγραφὴ λέγει: (εἰκ. 150, 1).

† ἐ[κοιμήθη] ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ Μαρία

ἡ Βαρδοάνι θυγάτηρ

τοῦ λογων(έ)του

Ὁ δεξιὰ εἰκονιζόμενος νεανίας καὶ τὸ ἐν τῷ μέσῳ παιδάριον ἔχουσι μακράν, ἐπὶ τῶν ὤμων κατερχομένην κόμην, φοροῦσι δ' ἀμφοτέρωι τὸ αὐτὸ εἶδος ἐνδυμασίας¹ ἦτοι ἐσωτερικῶς μὲν χειριδωτὸν χιτῶνα κολλητὸν ἐπὶ τοῦ

¹ Ὅμοιαις περίπου ἐνδυμασίαις συναντῶμεν καὶ εἰς ἄλλας συγχρόνους τοιχογραφίας ὡς π. χ. εἰς Δισκούρι καὶ Κουμιά τῆς Κρήτης (G. Gerola, Monum. Veneti nell'isola di Creta, τ. 2, Venezia 1908, πίν. 11,2 καὶ 12,2) εἰς τὸν Ἁγ. Ἰωάννην καὶ τὸ Βροντόχιον τοῦ Μυστρά (G. Millet, Monum. byzantins de Mistra, Paris, 1910, πίν. 107,8 καὶ 102,2), εἰς Λογκανίκον τῆς Λακωνίας (Ὁρλάνδος, Ἑπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπ. τ. ΙΔ' (1938) 483) καὶ ἀλλαχοῦ.

σώματος (σφικτούριον), ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἀχειρίδωτον μακρόν ἐπενδύτην μὲ ζώνην, ἀπὸ τῆς ὁποίας κρέμονται τὸ μανδήλιον καὶ τὸ πουγγίον ἢ ἡ θήκη τοῦ

Εἰκ. 149. Τὰ τρία τῶν κτητόρων τέκνα.

μαχαιρίου. Οἱ ἄκροι πόδες τοῦ κατ' ἐνώπιον εἰκονιζομένου νεανίου ἀπεδόθησαν πλαγίως. Ἐπιγραφὴ προσγεγραμμένη παρὰ τὴν κεφαλὴν τοῦ παιδαρίου λέγει (εἰκ. 150,3).

† ἐκοιμ[ήθη] ὁ δοῦλος τοῦ

Θεοῦ Γεώ[ργιος]

Καὶ τὰ τρία παιδιά παρεστάθησαν μὲ τὰ ἀτομικά των χαρακτηριστικά καὶ μὲ πολλὴν λεπτότητα ἀλλ' ἄνευ πλαστικότητος, ὡς παρατηρεῖται γενικῶς εἰς τὰς προσωπογραφίας τῶν κοσμικῶν.

Ὁμοίου τύπου ἐπιγραφή θὰ ἦτο γεγραμμένη καὶ παρὰ τὸν νεανίαν, ἣτις ὁμως δὲν διεσώθη. Ἄντ' αὐτῆς ὁμως διετηρήθη κάτωθεν τοῦ Χριστοῦ ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή, ἀφορώσα καὶ εἰς τὰ τρία παιδιά (εἰκ. 150, 2).

+ ΟΠΑΗΡΤ
ΟΛΟΓ

1
+ Ε
ΗΒΑΡΔΟΑΓΟΥΓΑΤΗΡ
ΤΕΛΟΓΩΤΑΖΕΞΕΤΗΣΟΤΙ
ΗΤΑ

2
ΥΙΕ ΘΥΟΔΗ
ΤΙΡΕΒΙΤΗΣΑΧΡΑΝΤΗΜΙΣ
ΤΑΖΟΝΤΑΤΑ ΤΑΕΝΤΗΣΟΡΑΝΙ

3
+ ΕΚΟΙΜ
ΟΥΘΥΓΕΩ
ΣΑ

Εἰκ. 150. Ἐπιγραφαὶ προσγεγραμμέναι εἰς τὰς εἰκόνας τῶν κητόρων καὶ τῶν τέκνων των.

Υἱὲ Θεοῦ δ δη[μουργός]
πρεσβία τῆς παναχράντου μ[ητρ]όσου καὶ βαπτιστὶ
τάξον τὰ πα[ιδία ταῦ]τα ἐν τῆς οὐρανῆς

Τεχνοτροπία καὶ χρονολογία τῶν τοιχογραφιῶν.

Ἡ ἐξέτασις τῆς τεχνοτροπίας καὶ ἐπομένως καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Φουντουκλῆ ἀποβαίνει δύσκολος λόγῳ τῆς ἐπιζωγραφήσεως, τὴν ὁποίαν ὑπέστησαν πρὸ τινῶν ἐτῶν ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν συντηρητῶν.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ γενομένη ἀνακαίνισις ἐσεβάσθη τὴν εἰκονογραφίαν καὶ τὴν σύνθεσιν τῶν σκηνῶν, ὡς καὶ τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῶν μορφῶν

καὶ τῶν ἐνδυμάτων. Ἐπενέβη ὁμως εἰς τὴν ἔκφρασιν πολλῶν μορφῶν καὶ τὴν πτυχολογίαν τῶν ἐνδυμάτων, διαταράξασα τὴν ἀρχικὴν τῶν ἀρμονίαν. Ὁ ἀνακαινιστὴς ζωγράφος συνειθισμένος εἰς τὴν γλυκερὰν δυτικὴν τεχνοτροπίαν κατήντησε, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, νὰ δώσῃ εἰς τὰ πρόσωπα ξενικὴν μᾶλλον φυσιογνωμίαν (Χριστὸς ἀψῖδος, Πρόδρομος βαπτίσεως κλπ.) καὶ ν' ἀπαλύνῃ τὰς ἀντιθέσεις εἰς τὰς φωτισκίσεις τῶν προσώπων καὶ τῶν ἐνδυμάτων, μεταχειρισθῆς ἢ ὅλως ἐνιαίους ἢ ὁμαλῶς διαβαθμιζομένους τόνους (Παναγία καὶ Μαρίαι τῆς Σταυρώσεως). Παρ' ὅλα ταῦτα διακρίνει τις ἀκόμη τὰ ραδιὰ, καλοσχεδιασμένα περιγράμματα τῶν μορφῶν (Ἄγγελοι, Εὐαγγελισταί, Ὑπαπαντή), τὰς ἐκφραστικὰς κινήσεις τῶν σωμάτων καὶ τὴν ρεαλιστικὴν ἐνίων δυσμορφίαν (Μετάληψις ἀποστόλων), τὴν δραματικότητα τινῶν συνθέσεων (Μεταμόρφωσις, Κοίμησις) καὶ γενικῶς τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς μνημειώδους τέχνης.

Ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν σκηνῶν καὶ ἡ πολυπροσωπία των, ἡ προσπάθεια προοπτικῆς ἀποδόσεως τοῦ χώρου, ἡ διακοσμητικότης τῶν μορφῶν καὶ τῶν σχημάτων — ὅπου διετηρήθησαν τ' ἀρχικὰ — ἡ κίνησις καὶ ἡ ἀπόδοσις τοῦ ὄγκου, μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ τεχνίτης τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Φουντουκλῆ ἀντιγράφει καλὰ πρότυπα τοῦ 14ου αἰῶνος, τὰ ὁποῖα ὁμως ἀποδίδει μὲ κάποιαν ξηρότητα καὶ ἐπιτήδευσιν, λόγῳ τῶν ὁποίων πρέπει ν' ἀποδώσωμεν τὰς τοιχογραφίας μας μᾶλλον εἰς τὸν 15ον αἰῶνα.

9. Ο ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ ΤΟΥ ΘΑΡΙ

Ἡ ἄλλοτε ὡς καθολικὸν μονῆς τοῦ Σωτῆρος χρησιμεύσασα καὶ νῦν εἰς μνήμην τῶν Ἀρχαγγέλων Ταξιαρχῶν τιμωμένη ἐκκλησία τῆς ἀπομέρου τοποθεσίας Θάρι, ὑποστάσα κατὰ καιροὺς μεγάλας ἐκ τῶν σεισμῶν ζημίας καὶ κινδυνεύουσα νὰ καταπέσῃ, ὑπεστηρίχθη διὰ χονδρῶν καὶ ἀκαλαισθήτων ἀντηρίδων, αἱ ὁποῖαι πολὺ τὴν παρεμόρφωσαν (δρα τὴν κάτοψιν καὶ τομὴν τῆς εἰς σ. 97 εἰκ. 83). Ἡ τοιχοδομία τῆς ἀποτελεῖται ἐξ οὐχὶ ἐντελῶς κανονικῶν ἀσβεστολιθικῶν πετρῶν, εἰς τοὺς ἀρμούς τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρὰ τεμάχια ὀπτοπλίνθων, κατὰ σύστημα τὸ ὁποῖον ἐφηρμόσθη ὡς εἶδομεν, (δρα σ. 61 σημ. 2) καὶ εἰς ἄλλους ναοὺς τῆς Ρόδου. Ὁ ὥρατος ἐκ λαξευτῶν πωρολίθων, πλαστικὸς τρούλλος τῆς, διατηρῶμενος ὑπὸ 8 στενῶν παραθύρων, ἐναλλασσομένων πρὸς ἰσαριθμούς ἡμικυκλικὰς κόγχας, κοσμεῖται ἐξωτερικῶς δι' ὀκτὼ διδύμων κιονίσκων στηριζόντων ἡμικυκλικὰ τόξα (δρα εἰκ. 101 ἀριστερῇ). Τὸ ἡμισφαίριον τοῦ τρούλλου διατηρεῖ ἀκόμη τὰς μεγάλας βυζαντινὰς κεράμους του, διαστάσεων 0.37×0.71 μ. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν διατεταγμένων ὡς ἐξῆς:

Ἱερόν. Εἰς τὸ τετρατεσσαίριον τῆς ἀψῖδος τοῦ ἱεροῦ, εἰκονίσθη καὶ ἐδῶ, κατὰ τὴν ἐντόπιον ἀνατολικὴν συνήθειαν, ἡ Δέσις, μὲ τὸν Χριστὸν ἐν θρόνον ἐν τῷ μέσῳ εὐλογοῦντα διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατοῦντα διὰ τῆς ἀριστερᾶς τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρό-

δρομον, πρὸς δὲ τούτοις κάτωθεν καὶ δύο προφήτας—Ἰεζεκιήλ καὶ Ἰερεμίαν (:) —κρατοῦντας εἰλητὰ καὶ εὐρισκομένους ἐκατέρωθεν ἐξαπτερύγου. Ἡ παράστασις αὕτη ἐμπνέεται προφανῶς ἀπὸ ἀποκαλυπτικὰ κείμενα (πρβλ. σ. 165).

Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ τεταρτοσφαιρίου ὑπάρχει ζωφόρος ἐκ στηθαρίων τῶν Ἀποστόλων ἐντὸς κύκλων. Ὡς κατωτέρω, εἰς τὸ ὕψος τῶν παραθύρων, εἰκονίσθη ἐν τῷ μέσῳ μὲν ἡ θεία λειτουργία, ἀριστερᾷ ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ δεξιᾷ ἡ Φιλοξενία τῶν τριῶν ἀγγέλων ὑπὸ τοῦ Ἀβραάμ. Ἡ παράστασις αὕτη παρέχει τοῦτο τὸ ἰδιαίτερον, ὅτι ὁ Ἀβραάμ ἀντί, ὡς συνήθως, νὰ ὑπηρετῇ ὁρθίως τοὺς ἀγγέλους, σχεδὸν συμπαρακάθεται μετ' αὐτῶν εἰς τὴν τράπεζαν, οὐ μόνον δ' αὐτὸς ἀλλὰ καὶ ἡ Σάρρα, ἥτις, συνήθως, παρακολουθεῖ ἐκ τῆς θύρας τῆς σκηνῆς τῆς τὰ συμβαίνοντα. Μία ἀκόμη παρέκκλισις συνίσταται εἰς τοῦτο, ὅτι εἰς τὸ βάθος τῆς εἰκόνος εἰκονίζονται ἐδῶ ὁσπίτια, ἐν ᾧ, ὡς γνωστόν, ἡ φιλοξενία τῶν ἀγγέλων ἐγένετο ὑπὸ τὴν δρυὶν τοῦ Μαμβρεῖ, ὁ δὲ Ἀβραάμ «*παρειστῇ αὐτοῖς (τοῖς ἀγγέλοις) ὑπὸ τὸ δένδρον*» (Γέν. ΙΗ', 8). Ὁ τύπος οὗτος τῆς Φιλοξενίας εἶναι μεταγενέστερος τὸν ἐπανευρισκόμενον π.χ. εἰς τὴν ἐν Ρουμανίαν μονὴν τῆς Sucevita κατὰ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνος¹. Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κυλίνδρου τῆς κόγχης, ὑπὲρ τὸ ἡμικυκλικὸν πεζούλιον (σύνθρονον), εἰκονίσθησαν ἀνὰ 4 ἱεράρχαι ἐκατέρωθεν ἁγ. Τραπεζῆς ὑπεράνω τῆς ὁποίας παρεστάθη ἐξαπτερύγων. Εἰς τὴν κάτω ταύτην ζώνην τμήμα τῆς τοιχογραφίας καταπεσὼν ἀπεκάλυψε κάτωθεν ἀρχαιότερον στρώμα, ὥστε αἱ νῦν σωζόμεναι τοιχογραφίαι ἀνήκουσιν εἰς τὴν β' περίοδον. Γνωρίζομεν δὲ πότε καὶ ὑπὸ τίνος κατεσκευάσθη τὸ δεύτερον στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν ἐξ ἐπιγραφῆς γεγραμμένης παρὰ τὴν κόγχην τῆς προθέσεως καὶ τῆς ὁποίας τὸ κείμενον ἔχει ὡς ἑξῆς:

*Ἀνιστορίθη τὸ/παρὸν θυσιαστήριον/παρὰ
ἐξόδου καὶ συν/δρομῆς Μαθέου ἡε/ρομονά-
χου καὶ καθ/ιγουμενου τῆς ἁγίας/μονῆς
ταύτης τοῦ C(ωτήρος) X(ριστο)ῦ. ΑΦϚ' (= 1056)*

Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου εὐρηται ἐπίσης γεγραμμένη καὶ ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή:

*Σεραφὶμ ἱερομονάχου
Ἰωάννου ἀναγνώστου κ.λ.*

Κατὰ ταῦτα αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἱεροῦ ἐξετελέσθησαν διαπάνη τοῦ ἡγουμένου τῆς Μονῆς Μαθαίου κατὰ τὸ ἔτος 1506.

Τροῦλλος. Ἐν τῷ μέσῳ τοῦ τρούλλου εἰκονίσθη ἐντὸς κύκλου ὁ Παντοκράτωρ ἐπὶ δὲ τοῦ ἔξω αὐτοῦ δακτυλίου 12 ἄγγελοι ἔχοντες ἐν τῷ μέσῳ τὴν

¹ J. D. Stefanescu, L'évolution de la peinture en Bucovine et en Moldavie, Album, Paris 1928 πιν. LXXX.

Παναγίαν καὶ τὸν Προδρόμον. Εἰς τὸ τύμπανον παρεστάθησαν 16 προφῆται ἀνὰ δύο μεταξὺ τῶν ὀκτῶ παραθύρων τοῦ (ὄρα τομὴν εἰς σελ. 97 εἰκ. 83). Τέλος εἰς τὰ τέσσαρα λοφία εἰκονίσθησαν οἱ Εὐαγγελισταί.

Ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ. Εἰς τὸν λῶρον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἰκονίσθη κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα τὸ ἁγ. Μανδήλιον, εἰς δὲ τὴν συνεχομένην καμάραν ἡ Ἀνάληψις, μετὰ τὸν Χριστὸν ἐντὸς λευκῆς δόξης φερομένης ὑπὸ τεσσάρων ἀγγέλων καὶ ἑξ ἄλλαι σκηναί. Τῶν κάτωθεν τοιχωμάτων αἱ τοιχογραφίαι εἶναι κατεστραμμέναι. Τέλος εἰς τὴν ἄντυγα τοῦ ἀνατολικοῦ τόξου εἰκονίσθησαν ἑξ ἀσκητῶν ἁγίων.

Νότιον σκέλος. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα παρεστάθη 1) Ἡ μετάνοια τοῦ Δαυὶδ 2) Ἡ πρὸς εὐχὴ τοῦ Δαυὶδ καὶ δύο ἄλλαι δυσδιάκριτοι σκηναί, εἰς μίαν τῶν ὁποίων διακρίνεται εἰς ἑφίππος ἅγιος. Εἰς τὰ ἀντίστοιχα ποδαρικά εἰκονίσθησαν ἀνατολικῶς μὲν ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ, δυτικῶς δὲ ὁ ἀρχάγγελος Ραφαήλ, εἰς δὲ τὸ τύμπανον τοῦ βάθους ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὅστις φέρει ἐνταῦθα τὸ ἐπίθετον ὁ *Θαρινός*. Κρατεῖ δ' ὁ Μιχαήλ διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς τὸ λάβαρον, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς ἐσπαργανωμένον βρέφος.

Βόρειον σκέλος. Εἰς τὰ κατακόρυφα τοιχώματα τοῦ σκέλους τούτου εἰκονίζεται ὁ ἁγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος, φορῶν τὸ κουκούλλιον τοῦ ἀσκητοῦ καὶ κρατῶν ἀνεπτυγμένον εἰλητόν. Εἰκονίζεται ὡσαύτως καὶ Κοσμᾶς ὁ ποιητής. Εἰς τὰ ἀντίστοιχα ποδαρικά παρίστανται ἀνατολικῶς μὲν ὁ ἁγ. Γεώργιος ἑφίππος, δυτικῶς δὲ ὁ ἁγ. Δημήτριος ἐπίσης ἑφίππος. Τέλος εἰς τὸ τύμπανον (βόρειον τοῖχος) ἔχομεν ἄνω μὲν τὴν παράστασιν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, κάτω δὲ τὸν ἀρχάγγελον Γαβριήλ καὶ τὴν Παναγίαν καθημένην, πρὸ τῆς ὁποίας, ἀριστερᾷ, προσέρχεται, προσκλίνων εὐλαβῶς, ἀνὴρ τις μετὰ κουκούλλιον, πιθανώτατα ὁ ἐν τῇ κτητορικῇ ἐπιγραφῇ μνημονευόμενος ἡγούμενος τῆς μονῆς Μαθαῖος.

Δυτικὸν σκέλος. Ἡ μακρὰ καμάρα τοῦ δυτικοῦ σκέλους καταλήγει εἰς τὸ κεντρικὸν τετράγωνον δι' ἐνισχυτικῆς ζώνης, ἐπὶ τῆς ἄντυγος τῆς ὁποίας εἰκονίσθησαν ἐντὸς μεταλλίων τὰ στηθάρια τῶν κατὰ πατριὰς ἀρχόντων (πατριαρχῶν) τῶν 12 φυλῶν τοῦ Ἰσραὴλ ἥτοι ὁ *Ρουβὴν, Συμεὼν, Ἰούδας, Ισοάχαρ, Ζαβουλὼν, Ἐφραίμ, Μανασσῆ, Βενιαμὴν, Λάζ, Ἀσήρ, Γὰδ* καὶ *Νεφθαλί(μ)*.

Περαιτέρω ἡ καμάρα διαιρεῖται εἰς δέκα πίνακας χωριζομένους δι' εὐρείας ταινίας κοσμουμένης δι' ἐλικοφύλλων: καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ νοτίου ἡμίσεος εἰκονίζονται ἑξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς αἱ ἑξῆς κατὰ σειρὰν συνθέσεις: Ἡ Σταύρωσις, αἱ Μυροφόροι εἰς τὸ μνῆμα, ἡ Μεταμόρφωσις, ἡ Σαμαρεῖτις καὶ τὸ θαῦμα τοῦ Παραλυτικοῦ. Ἐπὶ δὲ τοῦ βορείου ἡμίσεος ἡ ἀποτομή τῆς κεφαλῆς τοῦ τιμίου Προδρόμου, ἡ Ὑπαπαντή, ὁ Χριστὸς μετὰ τὴν Μαгдаληνήν, ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν θάλασσαν τῆς Τιβεριάδος, ἡ Μάρθα καὶ ἡ Μαρία.

Εὐθὺς κάτωθεν τῆς καμάρας τρέχει στενὴ ζωφόρος κοσμουμένη μετὰ στη-

θάγια ἁγίων ἐντὸς κύκλων συνδεομένων διὰ ῥόμβων. Καὶ πρὸς νότον μὲν εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι: *Τρύφων, Μάμας, [Βικέν]τιος, Μηνᾶς, Βίκτωρ, Ἀρτέμιος, Εὐστάθιος ὁ Πλακίδας, Νικήτας καὶ Προκόπιος*, εἰς δὲ τὸ βόρειον οἱ ἅγιοι... ὁ ἐν τῷ *Λάτρω, Ἐλευθέριος, Σέργιος, Βάκχος, Ἰάκωβος ὁ Πέρσης, Βλάσιος, Φώτιος καὶ Ἀνίκητος*. Κάτωθεν τῶν ἁγίων τούτων τοῦ βορείου ἡμίσεος εἰκονίζονται ὁλόσωμοι οἱ ἅγιοι: *Ἰσίδωρος, ὁ ἀββᾶς Δανιήλ, Ἰωάννης ὁ Κα-*

Εἰκ. 151. Ἡ Παναγία τῆς Λίνδου ἀπ' Ἀνατολῶν.

λυβίτης, Μερκούριος, Πρόβος, Τάραχος καὶ Ἀνδρόνικος. Τέλος κάτωθεν τῶν ἁγίων τοῦ νοτίου ἡμίσεος εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον εἰκονίζεται ἔφιππος ὁ ἅγ. *Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης*, παρ' αὐτὸν δὲ σειρὰ ἁγίων γυναικῶν ἦτοι αἱ μάρτυρες βασιλόπαιδες *Εἰρήνη, Αἰκατερίνη καὶ Κυριακή* καὶ αἱ ὁσιομάρτυρες: *Παρασκευή, Μαρίνα καὶ Ἀναστασία ἡ Ρωμαία*. Ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἄνωθεν μὲν τῆς θύρας εἰκονίσθη ἡ *Βάπτισις τοῦ Χριστοῦ*, δεξιᾷ δὲ καὶ ἀριστερᾷ τῆς θύρας οἱ ἅγιοι *Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη* καὶ ἑτέρα ἀνώνυμος ἁγία.

10. Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΗΣ ΛΙΝΔΟΥ

Ἡ μεγάλη ἐκκλησία τῆς Λίνδου, ἀποτελοῦσα ἄλλοτε τὸ καθολικὸν μονῆς τῆς Παναγίας¹, συνωθεῖται σήμερον, ὡς ἐνοριακὸς ναὸς, μεταξὺ τῶν ἄσπρων σπιτιῶν τοῦ γράφικου χωρίου. Ἀσπρισμένη τώρα καὶ αὐτὴ ἐξωτερικῶς (εἰκ. 151) ἀνυψοῦται εἰς σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ², μὲ βαρεῖας σχετικῶς ἀναλογίας.

¹ Ὅρα κατωτέρω σχετικὴν ἐπιγραφὴν (σ. 205).

² Βλέπε τὴν κάτοψιν καὶ κατὰ μήκος τομὴν τῆς εἰς σελ. 100 εἰκ. 86.

Καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς¹ δ' ἡ ἐντύπωσις, παρὰ τὰς μεγάλας διαστάσεις του εἶναι μᾶλλον καταθλιπτική. Ὁ τροῦλλος τῆς ἰδίᾳ μὲ τὸ χαμηλὸν του ὀκταγωνικὸν τύμπανον ἔρχεται δυσανάλογος πρὸς τὸν ὄγκον τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ποὺ τὸν βασιάζουν.

Πότε ἀρχικῶς ἐκτίσθη ὁ ναὸς δὲν εἶναι βέβαιον² οὔτε δὲ καὶ γνωρίζομεν ἂν ἀνηγέρθη ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς παλαιᾶς ἐκείνης ἐκκλησίας τοῦ 10^{ου} αἰῶνος, εἰς τὴν ὁποίαν ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς τῆς «ἐκφράσεως» τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, Κωνσταντῖνος ὁ Λίνδιος, ἀφιέρωσεν εἰκόνα τῆς Παναγίας μὲ ἐπίγραμμα, ὅπερ διεσώθη (Παλατ. Ἀνθολ. XV, 17). Πάντως ὁ ναὸς ἐκτίσθη πιθανώτατα πρὸ τῆς ἱπποτικῆς κατακτήσεως· διότι αἱ ἱπποτικαὶ προσοῇκαι του εἶναι προφανεῖς ὡς π.χ. τὸ μετὰ βεργωτοῦ σταυροθολίου δυτικὸν προσῶφον του (εἰκ. 86) καὶ τὰ ἐπὶ τοῦ ὑπὲρ τὸ προσῶφον κωδωνοστασίου ἐντειχισμένα οἰκόσημα τοῦ Μ. Μαγίστρου D'Aubusson καὶ ἄλλου τινος ἱππότη — ἴσως τοῦ καστελλάνου τῆς Ρόδου Aymer³ — ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸν σταυρὸν τοῦ Ἱπποτικοῦ Τάγματος.

Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν καλῶς ὁπωσδήποτε διατηρουμένων, χρονολογουμένων δ' ἀπὸ τοῦ 1779⁴. Ἐνα καὶ πλεόν αἰῶνα ἀρχαιότεραι εἶναι ἄλλαι τοιχογραφίαι εὗρισκόμεναι εἰς τὰ τοιχώματα ὀρθογωνίου τινὸς διαμερίσματος προσκεκολλημένου πρὸς βορρᾶν τοῦ βορείου σκέλους τοῦ σταυροῦ καὶ ἀποτελοῦντος εἶδος τι νεκρικοῦ θαλάμου, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ συνοδεύουσαι τὰς τοιχογραφίας ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαί, ἀναφέρονσαι τὰ ὀνόματα προσώπων (ιερέων καὶ δωρητῶν τοῦ ναοῦ) ταφέντων κάτωθεν τῶν τοιχογραφιῶν ἦτοι εὐθὺς ἔξω τοῦ ναοῦ, κατ' ἔθιμον, ὅπερ ἐφηρμόζετο ἀκόμη γενικῶς μέχρι πρὸ ἑνὸς αἰῶνος. Ἐπειδὴ αἱ τοιχογραφίαι αὗται εἶναι ἀρχαιότεραι τῶν τοῦ ναοῦ, τὴν ἐξέτασίν μας θὰ ἀρχίσωμεν ἀπὸ αὐτάς.

Ἡ παλαιότερα ἐξ ὧν τῶν ἐξωτερικῶν τοιχογραφιῶν χρονολογεῖται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1637, εἰκονίζει δὲ τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ καὶ κατὰ μέτωπον κρατοῦσαν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς τὸν μικρὸν Χριστόν, ὅστις κάθεται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ τῆς βραχίονος. Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή λέγει: (εἰκ. 152).

¹ Εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐδημοσίευσεν ἤδη τὸ 1900 ὁ de Launay ἐν τῷ περιοδικῷ Tour du Monde No 40 (1900) σ. 478 καὶ ἀργότερον ἡ Montesanto, La città sacra (1930) (ἀνευ σελίδος καὶ ἀριθμοῦ).

² Γραπτὴ ἐπιγραφή ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ νοτίου σκέλους τοῦ σταυροῦ ἐσωτερικῶς ἀναφέρει, ὅτι «ἐτελειώθη ὁ θεῖος καὶ πάνσοπος ναὸς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς ἐν Λίνδῳ ἔτει σω(τη)ρ(ί)ῃ ΑΔΟ'». Ἡ ἐν τέλει χρονολογία ἀνεγνώσθη ἐσφαλμένως 1490 (G. Gerola, Annuario σ. 343) τοῦ δευτέρου γράμματος, ὅπερ εἶναι σαφὲς δέλτα, ἐρμηνευθέντος, ἀτόπως, ὅτι σημαίνει 400. Ὡς ἔχει ἡ χρονολογία οὐδὲν ἔτος ἀντιπροσωπεύει, φαίνεται δ' ὅτι ἐγράφη μεταγενεστέρως παρ' ἄδοῦς τινος.

³ M. Montesanto, La città sacra σ. 20. Πβ. Jacopi, Rodi, 1933, σ. 112, 115.

⁴ Ὅρα κατωτέρω σχετικὴν ἐπιγραφὴν (σ. 210).

1637

ΜΗΝΙΝΔΕΜΒΡΙΩ

14

ΝΘΑΔΕΚΕΙΤΕΝΤΩΜΗΔΗΕ
 ΣΥΜΒΙΟΣΠΟΤΕΧΑΝΤΖΗΤΖ
 ΗΚΑΠΕΤΑΝΧ

1637

Μηνὶ Νοεμβρίῳ

14

[ἐ]νθάδε κείτε Ντώμνα ἡ ε/δ
 σεβής:] σύμβιος ποτὲ Χαντζήτζ[ανε
 τ/ῃ καπετάνου.

Εἰκ. 152. Ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή.

Ἡ κάτωθεν λοιπὸν τῆς εἰκόνος τεθαμμένη νεκρά ἦτο ἡ σύζυγος τοῦ καπετάνιου Χατζῆ Τζανετῆ. Τὸ ὄνομα Τζανετῆς συνεπλήρωσα στηριχθεὶς εἰς σημεῖωμα τοῦ 1642 γραφὲν ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ρόδου Παΐσιου (:) εἰς τὸ ἐσώφυλλον ἱστορημένου τετραευαγγέλου τοῦ 11ου αἰῶνος σφισμένου εἰς τὸν ναόν¹.

Ἡ νεκρά Ντώμνα (Δόμνα) θὰ εἰκονίζετο πιθανώτατα γονυκλινῆς καὶ δεομένη κάτωθεν τῆς εἰκόνος τῆς Παναγίας, ὡς συνέβαινε εἰς ἄλλην, δυστυχῶς πολὺ κατεστραμμένην, τοιχογραφίαν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ θαλάμου, εἰκονίζουσιν πάλιν τὴν Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν καὶ κάτωθεν αὐτῆς γυναῖκα δεομένην².

Ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ βορείου σκέλους ἔχομεν ὁμάδα ἐκ τριῶν παραστάσεων ἥτοι ἐν τῷ μέσῳ μὲν τὴν Παναγίαν κρατοῦσαν τὸν Χριστόν, δεξιᾷ ὁλόσωμον ἱερέα καὶ ἀριστερᾷ μεγαλυτέραν σύνθεσιν εἰκονίζουσιν τὸν θάνατον τοῦ Δικαίου.

Ἡ πρώτη παράστασις (εἰκ. 153) εἰκονίζει τὴν Παναγίαν ἐν προτομῇ καὶ εἰς στάσιν³, φοροῦσαν τὸ τυπικὸν ἐρυθρὸν μαφόριον καὶ κρατοῦσαν διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τὸν μικρὸν Χριστόν, κατὰ τὸν τύπον τῆς Ὁδηγητρίας. Τὸ παιδίον, ἐνδεδυμένον λευκόν, διάστικτον ἐξ ἀνθυλλίων, ἱμάτιον καὶ ἐπ' αὐτοῦ σκοτεινότερον χιτῶνα, διὰ μὲν τῆς δεξιᾶς εὐλογεῖ, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ διπλωμένον εἰλητόν. Τὰ κανονικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Παναγίας—εὐθεῖα ρίς, μικρὸν στόμα—ἡ γλυκύτης τῆς ἐκφράσεως καὶ οἱ μεγάλοι, ρεμβῶδεις, μέλανες

¹ Ἰδοὺ πῶς ἔχει τὸ κείμενον τοῦ σημειώματος: † τὸ παρὸν τετραευαγγέλιον ἡφιερώθη παρὰ τοῦ εὐγενεστάτου Τζανετῆ καπετάνου ἐν τῇ πανομήνῳ κατὰ τῆς ἐπεραγίας Θεοτόκου τῆς οὐσῆς ἐν Λίνδῳ κατὰ τὸ ἀχμβ' (= 1642) μηνίῳ ΚΓ' αἰ. Κατωθεν ὑπάρχει ἡ μονοκονδυλιά τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ρόδου (Παΐσιου;).

² Ἡ σχετικὴ ἐπιγραφή εἶναι σήμερον λίαν βεβλαμμένη, ὥστε ἡ ἀνάγνωσίς της ἀποβαίνει ἀδύνατος. Κατὰ τὴν Montesanto (La città sacra σ. 21) ἡ ἐν λόγῳ ἐπιγραφή ἀνέφερε τὸ ὄνομα τῆς συζύγου τοῦ ἱερέως Γεωργίου Παρδάκα, Ἐομεράλδης. Τὸ ὄνομα τοῦτο πρέπει νομίζω νὰ γίνῃ δεκτὸν μὲ πᾶσαν ἐπιφύλαξιν.

ὀφθαλμοί, τάσσουνσι τὴν Παρθένον τῆς Λίνδου μεταξύ τῶν ὠραιότερων εἰκόνων τοῦ εἵδους της.

Ὁ δεξιὰ τῆς περιγραφείσης εἰκόνος κατὰ κρόταφον ἱστάμενος ἱερεὺς, μὲ μέλαν ἔνδυμα καὶ ἐπανωκαλύμανχον, κρατεῖ εὐαγγέλιον καὶ φέρει ἐγκόλ-

Εἰκ. 153. Ἡ Παναγία Ὁδηγήτρια.

πιον μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Ἐπιγραφή γεγραμμένη ἐκατέρωθεν του μᾶς διδάσκει, ὅτι τὸ πρόσωπον αὐτὸ εἶναι

«ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ Γεώργιος ἱερεὺς καὶ ἐπίτροπος Παναγίας Λίνδου»

Τέλος ὁ ἀριστερῶς τῆς Παναγίας εὐρισκόμενος μέγας πίναξ (εἰκ. 154) εἰκονίζει εἰς μὲν τὸ κάτω μέρος ἄνδρα ἐξηπλωμένον κάτωθεν σκεπάσματος, προφανῶς ἐτοιμοθάνατον, τὸν ὅποιον μεταλαμβάνει ἄγγελος προσκλίνων μὲ στοργὴν πρὸς αὐτόν. Εὐθὺς παρὰ τὸν ἄγγελον ἵσταται ὁ προφητὰνᾶξ Δαυὶδ φέρων μαργαροκόσμητον στολὴν καὶ στέμμα καὶ σύρων τὸ δοξάριόν του ἐπὶ τετραχόρδον (βιόλας). Τὴν μουσικὴν συνοδεύει προφανῶς ὁ Δαυὶδ μὲ ψαλμωδία, ὡς ἀποδεικνύει ἡ πρὸς τὰ ἄνω μὲ ἔκστασιν κλίνουσα κεφαλὴ του. Τὸν προφητὰνᾶκα περιστοιχίζουσιν τέσσαρες ἄλλοι ἄγγελοι κρούοντες θαμβούρας¹ (εἶδος

¹ Ἐγχορδα ὄργανα (ψαλτήριον, κιθάρα, σμιθόκη) ἀναφέρονται συνηθέστατα εἰς τὰ παλαιὰ κείμενα (ιδίως εἰς τὴν Π. Διαθήκην) ἀπεικονίζονται δὲ συχνὰ καὶ εἰς τοιχογραφίαις ναῶν (ιδίαι εἰς τὴν παράστασιν τοῦ Αἰνεῖτε τὸν Κύριον ἐν χορδαῖς καὶ ὄργανοις) καὶ εἰς μικρογραφίας χειρογράφων. Ὅρα προχείρως τοιαῦτα παρὰ S. d e r

μαντολίνου) ἐν ᾧ τρεῖς ἄλλοι ἄγγελοι πετῶσι μὲ τὰς πτέρυγας ἀνωρθωμένας εἰς τὸ ἄνω ἄριστερόν μέρος τοῦ πίνακος, ἔτοιμοι νὰ παραλάβουν εἰς τοὺς οὐρανούς τὴν ψυχὴν τοῦ Δικαίου¹.

Εἰκ. 154. Ὁ θάνατος τοῦ Δικαίου.

Nersessian L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph πίν. XCVII. 390 (χειρόγραφον Ἐθν. Βιβλιοθ. Ἀθηνῶν ὑπ' ἀριθ. 11 φ. 169 β). Πολλὰ καὶ ποικίλα πνευστὰ καὶ ἔγχορδα ὄργανα εἰκονίζεῖ καὶ τοιχογραφία παριστῶσα τὴν μεταφορὰν τῆς κιβωτοῦ ἐν τῷ καθολικῷ τῆς Μ. Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων, ἔργον τοῦ Φράγκου Κατελάνου (16ου αἰ.) Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται καὶ βιόλα σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Δαυὶδ τῆς ἡμετέρας εἰκόνης. Ἦδη κατὰ τὸ α' ἡμῖς τοῦ 16ου αἰ. ἡ βιόλα καὶ τὸ βιολίον ἦσαν ἐν χρήσει εἰς τὴν αὐλὴν τῆς Γαλλίας (J. Combarnieu, Histoire de la musique I, Paris 1942 σ. 584) διάστημα δὲ ἦσαν καὶ τὰ ἐν Κρεμόνα τῆς Ἰταλίας ἐργοστάσια βιολίων τῆς οἰκογενείας τῶν Ἀμάτι (A. Lavigna c, La musique et les musiciens, Paris 1919 σ. 157). Ἡ Ἰταλικὴ λοιπὸν ἐπίδρασις εἰς τὰ ὄργανα τῆς εἰκόνης μας εἶναι προφανής. Εἰς τὰ παλαιότερα τοῦ 16ου αἰῶνος βυζαντινὰ ἔργα ὁ Δαυὶδ παίζει συνήθως τὸ ψαλτήριον. Τὴν θαμβοῦραν συναντῶμεν συχνὰ παρὰ Διγενῇ Ἀκρίτῃ (στ. 1837, 1843, 1878. 2949, 3100, 3103, 4201 ἔκδ. Καλονάγου 1941).

¹ Ὁ θάνατος τοῦ Δικαίου ἦτο θέμα λίαν ἀγαπητὸν εἰς τὴν εἰκονογράφησιν ἰδίᾳ

Δαπάνη καὶ φροντίδι τίνων ἐγένετο ἡ περιγραφεῖσα τοιχογραφία τῆς Παναγίας μᾶς πληροφορεῖ ἐπιγραφὴ γεγραμμένη εἰς τὸ ἄνω δεξιὸν μέρος τοῦ τελευταίου πίνακος, ἔχουσα ὡς ἑξῆς: (εἰκ. 154)

ΕΓΙΝΕΝ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΖΩΓΡΑΦΗΑ ΤΗΣ
ΡΑΓΙΟΥΣΑΙΔΕΖΩΑΧΩΝΩΓΕΝΕ-
ΣΑΤΩΝΚΑΒΩΚΥΡΕΚΑΙΣΕΒΩΝ
ΧΡΗΣΙΝΩΝ: ΑΙΔΑΕΙΚΟΠΤΕΩ
ΑΡΜΙΣΤΑΛΑΒΕΤΑΕΝΙΕΡΑ
CΙΚΥΓΕΩΡΠΔ·ΠΑΡΑΚΑ·ΕΠΙ
ΡΟΗΤΕΘΑ ΜΩΝΗΣΤΑΥΤΗΣ
ΕΤΟΣ Δ'ΧΟΕ ΣΕΤΑΡ

Ἐγένετο ἡ παρούσα ζωγραφία τῆς
ῥαγί[ας] Θεοτόκ(ου) διὰ ἐξώδου
τῶν εὐγενε-
στάτων καραβικυρέων καὶ εὐσε-
βῶν
ἡμετέρων: διὰ δὲ κόπον καὶ συν-
δρομῆς τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερεῦ-
σι Κ(υροῦ) Γεωργίου Παρθάκα
καὶ ἐπι-
τρόπου τῆς θήας μωνῆς ταύτης
ἔτος, ,αχρε' (= 1675) σепτεμ-
β(ρίου) 4.

031

ὑψ. γραμ. 0.025 μ.

Εἰκ. 155. Ἐπιγραφὴ ἄνωθεν τῆς Παναγίας.

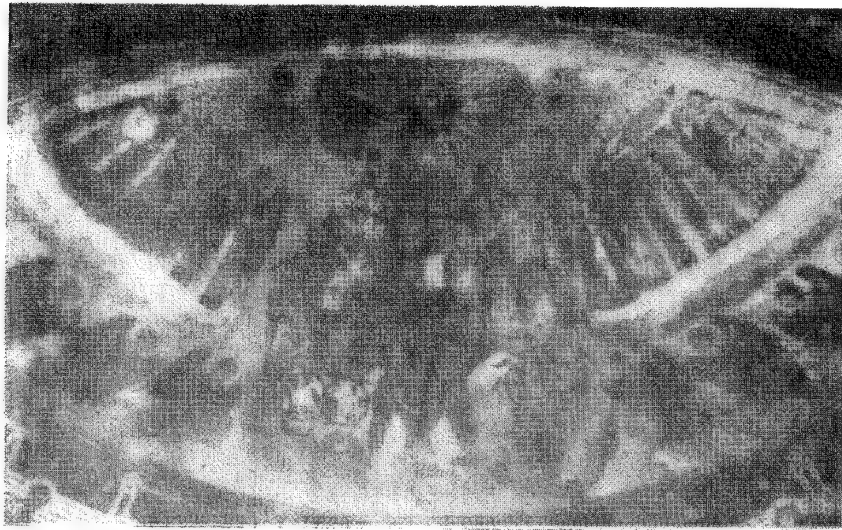
Ἄς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὰς τοιχογραφίας τοῦ καθολικοῦ ἀρχίζοντες ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ. Τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνεται ἀπὸ μίαν πολυπρόσωπον σύνθεσιν, (εἰκ. 156) εἰς τὸ κέντρον τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριάς μὲ τὸν Πατέρα δεξιᾷ, φοροῦντα χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, τὸν Υἱὸν ἀριστερᾷ μὲ στολὴν ἀρχιερέως — ἀμφοτέρους καθημένους καὶ εὐλογοῦντας — καὶ μὲ τὸ ἁγ. Πνεῦμα ἄνωθεν αὐτῶν¹ ἐν εἴδει περιστρεφῶς περιβαλλομένης ὑπὸ πλαισίου

τῶν τραπέζων τῶν μονῶν. (H. Brockhaus, Die Kunst in den Athosklöstern, Leipzig 1891 σ. 156). Τὸ εὐρίσκομεν πράγματι μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βορείου σκέλους τῆς τραπέζης τῆς ἐν Ἀθῶ Μονῆς τῆς Ἁγίας Λαύρας τοῦ ἔτους 1512 (Diehl, Manuel² σ. 854).

¹ Ἡ παράστασις τῆς Ἀγ. Τριάδος μὲ τὸν Πατέρα καθημένον αὐτοτελῶς παραπλευρῶς τοῦ Υἱοῦ καὶ υπερᾶνω αὐτῶν ἐν τῷ μέσῳ τὸ ἁγ. Πνεῦμα ὑπὸ μορφῇ περιστρεφῶς ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἐν τῇ Δύσει εἰς ἔργα τῆς πρωΐμου ἀναγεννήσεως, ἐκεῖθεν δὲ μετεδόθη καὶ εἰς τὴν εἰκονογραφίαν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, ὅπου τὴν συναντῶμεν ἤδη ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. τόσοις εἰς ναοὺς ὅσον ἰδίᾳ εἰς φορητὰς εἰκόνας (πρβλ. εἰκόνας Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 204 καὶ 300 [Τζανφουνάρη καὶ Σκορδύλη], Μουσείου Δ. Λομβέρδου ἀρ. 523 [Πορφυρίου], Μουσείου Μπενάκη ἀρ. 40 [Ι. Μόσκου]. Ἡ προσωποποίησις τοῦ Πατρὸς ἀπεφεύγετο ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν ὡς ἐναντία τῆς Γραφῆς. Σπανιώτατα μόνον συναντῶμεν, ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ., τὸν Πατέρα φέροντα ἐπὶ τῶν γονάτων τοῦ τὸν Χριστὸν ὡς π.χ. εἰς τὸν ὑπ' ἀριθ. 52 κώδικα τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης, εἰς τοιχογραφίαν τῆς Κουμπελίδικης Καστορίας (13ον) καὶ εἰς ἄλλην τῆς Μ. Κρυστοφέρους (14 αἰ.). Ὅρα ὅσα σχετικὰ ἔγραφα ἐν Ἀρχεῖῳ Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος Δ' (1938) σ. 132-133.

σχηματιζομένου εκ δύο διατεταγμένων τετραγώνων, από των οποίων αναχωρούν λευκαί δέσμαι ακτίνων προβαλλόμεναι επί σκοτεινοῦ νέφους.

Μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ κεῖται ἀνοικτὸν εὐαγγέλιον, ὑπεράνω δ' αὐτοῦ σταυρός. Πατὴρ καὶ Υἱὸς πατοῦν ἐπὶ ζεύγους ἐλαφρῶς τεταγμένων πτερωτῶν τροχῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλεται ἑξαπτέρυγον, Σεραφεῖμ¹.

Εἰκ. 156. Ἡ τοιχογραφία τοῦ τεταρτοσφαιρίου τοῦ ἱεροῦ.

Τροχοὶ καὶ ἑξαπτέρυγον φέρονται ὑπὸ τῶν κάτωθεν ἱσταμένων τεσσαρῶν συμβόλων τῶν Εὐαγγελιστῶν.

Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς ταύτης παραστάσεως ἴστανται, εἰς τρεῖς ἐπαλλήλους ζώνας, χοροὶ ἀγγέλων ἥτοι ἄνω μὲν ἀνὰ τρεῖς, εἰς τὸ μέσον δὲ πολυάριθμοι πατοῦντες ἐπὶ λευκῆς νεφέλης καὶ φοροῦντες ἱερατικὰς στολὰς μὲ μακρὰ ἐπιτραχήλια. Ἐκ τούτων κρατοῦσιν οἱ μὲν πρὸς τὰ δεξιὰ τὸν «ἐπιτάφιον» ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς των, οἱ δὲ πρὸς τ' ἀριστερὰ εὐαγγέλιον. Τέλος εἰς τὸ κατώτατον μέρος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται ἀνὰ τέσσαρες πρὸς τὸ μέσον πετώντες ἄγγελοι, ἔξ ὧν οἱ μὲν κορυφαῖοι κρατοῦν θυμιατήρια, οἱ δὲ λοιποὶ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἥτοι σταυρόν, λόγχην κλπ. Ὡστε ἐν τῷ συνόλῳ ἔχομεν ἑκατέρωθεν τῆς ἀγ. Τριάδος τὴν Θεῖαν λειτουργίαν τελουμένην ὑπὸ τῶν οὐρανίων δυνάμεων.

Κάτωθεν τῆς θείας λειτουργίας εἰκονίζεται ἡ Μετάληψις τοῦ οἴνου καὶ ἡ Μετάδοσις τοῦ ἄρτου εἰς τοὺς ἀποστόλους εἰκονιζομένους κατὰ κρόταφον

¹ Πβλ. Ἡ σατ' α ν 6, 2 καὶ Διονυσίου, Ἑρμηνείαν τῶν ζωγράφων σ. 67 § 105.

καὶ προσερχομένους ἀκροποδητεῖ πρὸς τὸν ἐν τῷ μέσῳ εἰκονιζόμενον Χριστόν. Τέλος τὸ κατώτατον μέρος τοῦ κυλίνδρου καταλαμβάνουσιν ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες ἐνδεδυμένοι τὰς ἐπισήμους αὐτῶν στολὰς.

Ἐπὶ τοῦ πρὸ τῆς ἀψίδος κυλινδρικοῦ θόλου εἰκονίζεται ἐν τῷ κέντρῳ μὲν καὶ ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς δόξης ὁ ἀναλαμβάνόμενος Χριστός, ἑκατέρωθεν δ' αὐτοῦ οἱ ἀπόστολοι, κατανεμομένοι εἰς δύο ἡμιχόρια. Εἰς τὰ κάτωθεν τῆς καμάρας τοιχώματα εὐρηναὶ σκηναί, σχετιζόμεναι πρὸς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας ἥτοι πρὸς νότον μὲν ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἡ φιλοξενία τῶν τριῶν Ἀγγέλων, πρὸς βορρᾶν δὲ τὸ ὄραμα τοῦ Ἀγ. Πέτρου τῆς Ἀλεξανδρείας, μὲ τὸν νεαρὸν Χριστὸν ὄρθιον ἐπὶ τῆς ἀγ. Τραπεζῆς ἔχοντα διερρηγμένον τὸν χιτῶνα, παράστασις συμβολίζουσα τὴν μειονεκτικότητα τῆς ἀρειανῆς αἰρέσεως.

Τροῦλλος. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἐντὸς κύκλου ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, κάτωθεν δ' αὐτοῦ ἐν ὁμοκέντρῳ δακτυλίῳ ἡ Παναγία συνοδευομένη ὑπὸ Ἀρχαγγέλων, Χερουβείμ καὶ Σεραφεῖμ. Εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην ζώνην ἴστανται οἱ προφῆται, εἰς δὲ τὰ 4 λοφία οἱ Εὐαγγελισταί. Τὸν τροῦλλον περιτρέχει κατὰ τὴν βάσιν ἡ ἑξῆς ἐκ τοῦ 79^{ου} ψαλμοῦ (στ. 15-16) εἰλημμένη ἐπιγραφή, *Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεπον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου*.

Ἐγκάρσια σκέλη. Τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον σκέλος τοῦ σταυροῦ εἶναι ἀφιερωμένα τοῦτο μὲν εἰς τὰς μεγάλας εὐαγγελικὰς παραστάσεις, τοῦτο δὲ εἰς τὴν ἀποθέωσιν τῆς ἐν τῷ ναῷ τιμωμένης Παναγίας. Οὕτω ἐκ τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου παρεστάθη εἰς μὲν τὸ νότιον σκέλος ὁ Εὐαγγελισμός, καὶ ἡ Γέννησις πρὸς ἀνατολὰς, ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Μεταμόρφωσις πρὸς δυσμὰς, εἰς δὲ τὸ βόρειον σκέλος ἡ ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ καὶ ἡ Ἀνάστασις πρὸς Δυσμὰς, αἱ Μυροφόροι, τὸ Μή μου ἄπτου, ἡ Πεντηκοστή, ἡ Ἰασις τοῦ τυφλοῦ καὶ τοῦ παραλυτικοῦ, καὶ αἱ παραβολαὶ τοῦ καλοῦ Σαμαρείτου καὶ τοῦ ἐντιχόντος εἰς ληστὰς πρὸς Βορρᾶν. Ἐκ δὲ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου εἰκονίσθησαν εἰς μὲν τὸ νότιον σκέλος ἡ προσευχὴ Ἰωακείμ καὶ Ἄννης, ἡ Γέννησις, τὰ Εἰσόδια καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ, ἡ ὑπὸ τῶν ἱερέων ἀνακήρυξις τῆς Παναγίας εἰς ἀγίαν, ἡ Παναγία μεταξὺ τῶν ἁγίων κλπ. Εἰς δὲ τὸ βόρειον διάφορα θεοτοκία ἐκ τοῦ α' ἡχου τῆς Παρακλητικῆς, ὡς π.χ. ὁ λογικὸς τοῦ δευτέρου Ἀδάμ παράδεισος, Ναὸς ἡγιασμένος ἐδείχθη τοῦ Θεοῦ ἡ Θεὸν γεννήσασα σαρκί, Στίφη τῶν ἀγγέλων Πάναγνε, Ἐκ γενεῶν πασῶν σε, Ἐπὶ σοὶ χαίρει πᾶσα ἡ Φύσις κλπ. Εἰς τὸ κατώτατον μέρος τοῦ νοτίου σκέλους εἰκονίζονται καὶ οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαήλ, Γαβριὴλ καὶ Ραφαήλ ὡς καὶ οἱ ἱατροὶ ἅγιοι Κοσμᾶς, Δαμιανὸς καὶ Παντελεήμων.

Λυτικὸν σκέλος. Ὁ κυλινδρικός θόλος καὶ τὰ ἑκατέρωθεν τοιχώματα τοῦ κύκλου παραγώνου¹ τούτου σκέλους, διηρέθησαν εἰς πολλὰς, παραλλήλους πρὸς

¹ Μῆκος νοτίας παρειᾶς ἐσωτερικῶς 8,61 μ., βορείου 8,81 μ.

τὸν κατὰ μήκος ἄξονα αὐτοῦ ζώνας, ἐκάστη τῶν ὁποίων κατετμήθη εἰς μεμονωμένους ἰσοπλατεῖς πίνακας, χωριζομένους διὰ στενῶν ἐρυθρῶν ταινιῶν καὶ εἰκονίζοντας θέματα ἐνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ κύκλου εἰς ἐκάστην ζώνην. Οὕτω κατὰ μὲν τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας ἔχομεν δύο ζώνας στηθαρίων προφητῶν καὶ βασιλέων τῆς Π. Διαθήκης, μετὰ δὲ ταύτας εἰς μὲν τὸ νότιον ἥμισυ ἀκολουθοῦσι σκηναὶ σχετικαὶ πρὸς τὴν Δημιουργίαν, εἰς δὲ τὸ βόρειον παραστάσεις ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν προπατόρων Ἀδὰμ καὶ Εὕας. Ἡ ἀμέσως ἐπομένη ζώνη εἰς τε τὸ νότιον καὶ τὸ βόρειον ἥμισυ περιλαμβάνει εὐαγγελικὰς σκηνὰς συμπληρούσας τὰς ἐπὶ τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου σκέλους εἰκονιζόμενας¹. Κάτωθεν δ' αὐτῶν, ἐκατέρωθεν πάλιν, ἐξωγραφήθησαν οἱ 24 οἼκοι τῆς Θεοτόκου, ἐξ ὧν εἰς μὲν τὸ νότιον ἥμισυ οἱ ἀπὸ τοῦ στοιχείου Δ μέχρι καὶ τοῦ Ν, εἰς δὲ τὸ βόρειον οἱ ἀπὸ τοῦ Ξ μέχρι καὶ τοῦ Ψ. Τὰ ἐλλείποντα στοιχεῖα (Α, Β, Γ καὶ Ω) εἰκονίσθησαν ἐπὶ τῶν ἀμέσως πρὸς τὸ δυτικὸν σκέλος συνεχομένων παρειῶν τοῦ νοτίου (τὰ Α, Β καὶ Γ) καὶ τοῦ βορείου (τὸ Ω) σκέλους. Τέλος εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην ἐξωγραφήθησαν ἐκατέρωθεν ὁλόσωμοι ἅγιοι μὲ τὴν τυπικὴν καὶ ἄνευ ἐκφράσεως μετωπικὴν στάσιν.

Ἡ λίαν ἐντυπωσιακὴ καὶ ὑποβλητικὴ, ἅμα δὲ καὶ ἐποικοδομητικὴ σύνθεσις τῆς Δευτέρας Παρουσίας εἰκονίσθη καὶ ἐδῶ εἰς τὸ ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας ἡμικυκλικὸν τύμπανον, ἐκτεινομένη καὶ εἰς μικρὸν τμήμα τῶν συνεχομένων τοιχωμάτων τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ σκέλους. Ἡ πολυσύνθετος αὕτη ἀποκαλυπτικὴ σκηνὴ δεικνύει εἰς τὸ μέσον τῆς κορυφῆς τὸν Χριστὸν ὡς κριτὴν ἐν ὅλῃ τοῦ τῇ δόξῃ, ἔχοντα ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον μεσιτεύοντας ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων (Δέησις). Εὐθὺς κάτωθεν τοῦ Κριτοῦ εἰκονίζεται ἡ Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῆς οἱ χοροὶ τῶν δικαίων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, μαρτύρων, ἱεραρχῶν, προφητῶν καὶ γενικῶς ἁγίων ἐν τῷ Παραδείσῳ. Ὁ τελευταῖος οὗτος εἰκονίζεται ὡς κήπος μὲ πολλὰ ἀνθισμένα δένδρα (εἰκ. 157), περικλειόμενα ἐντὸς ὑψηλοῦ μετ' ἐπάλξεων περιβόλου διατρυπωμένου κάτω ὑπὸ τῶν 4 ποταμῶν του — Γεῶν, Φισῶν, Τίγρητος καὶ Εὐφράτου — οἵτινες παρεστάθησαν ἐνταῦθα ὡς κρουνοὶ προχέοντες ἄφθονον ὕδωρ. Ἐντὸς τοῦ Παραδείσου εἰκονίζονται ἐπίσης εὐλογοῦντες καὶ οἱ Ἀβραάμ, Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ παρ' αὐτοὺς ἡ Παναγία καὶ ὁ Δίκαιος ληστής, φέρων τὸν σταυρόν του. Κάτωθεν τῆς Ἑτοιμασίας τοῦ θρόνου παρεστάθη ἡ Ψυχοστασία, δηλ. τὸ ζύγισμα τῶν ψυχῶν ὑπὸ ἀγγέλων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σκηνή, καθ' ἣν εἰς ἄγγελος διαπερᾷ διὰ τῆς λόγχης

¹ Οὕτω εἰς μὲν τὸ νότιον ἥμισυ εἰκονίσθησαν ἀπ' Α πρὸς Δ: ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαῖοφόρος, ὁ Μυστικὸς δεῖπνος, ὁ Νικτήρ, ἡ Προσευχὴ εἰς Γεθσημανῇ, ἡ Προδοσία τοῦ Ἰούδα, ἡ Ἀρνήσις τοῦ Πέτρου, ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Ἀρχιερέως καὶ ὁ Χριστὸς πρὸ τοῦ Πιλάτου. Εἰς δὲ τὸ βόρειον ἥμισυ, ἀπὸ Δ. πρὸς Α.: Ἡ κρίσις τοῦ Ἡρώδου, Ἰδε ὁ Ἀνθρώπος, ἡ ἀπόφασις τοῦ Πιλάτου, ὁ Ἀκάνθινος στέφανος, ὁ Ἐμπαίγιος, ἡ Μαστίγωσις, ὁ Ἐλκόμενος, ἡ Σταύρωσις καὶ ὁ Ἐπιτάφιος θρῆνος.

του μικρὸν διάβολον, ἀναρριχηθέντα εἰς ἓνα τῶν δίσκων τῆς ζυγοῦ, ἵνα τὸν κάμῃ νὰ κλίνη πρὸς τὸ μέρος του.

Μὲ πολὺν ρεαλισμὸν παρεστάθησαν ἐπίσης δεξιᾷ καὶ τὰ βασανιστήρια τῆς Κολάσεως. Ὁ *παμφάγος* Ἀδης ἐξερεύγεται πύρινον ποταμὸν κατακαίοντα πᾶν εἶδος ἁμαρτωλῶν: τὸν δολοφόνον, τὸν κλέπτην, τὸν ἄδικον, τὸν βίαιον,

Εἰκ. 157. Ὁ Παραδείσος.

τὸν ψεύστην, τὸν ὑπερήφανον, τὸν ἀναιδῆ, τὸν μοιχόν, τὸν ἄσωτον, τὸν φιλάργυρον, τὸν βλάσφημον, τὸν καταδότην, τὸν φιλήδονον κλπ. Ἀριστερᾷ πάλιν ὁ Βεελζεβούλ ὑποβάλλει εἰς σκληρὰ μαρτύρια τὸν πλούσιον καὶ τοὺς φιλοχρημάτους Ἰουδαίους.

Περαιτέρω, κάτωθεν σειρᾶς τοξυλλίων, κρέμονται ἀπὸ ἀλύσεων ἁμαρτωλαὶ γυναικες: ἡ πόρνη, ἡ μάντις, ἡ φιλάρεσκος, ἡ μὴ ἐξομολογουμένη, ἡ φίλη τῶν Ἀγαρηνῶν (= ἀπίστων Ἀράβων) κλπ. Τέλος ἄλλη φρικιαστικὴ σκηνὴ εἰκονίζεται ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ τοιχώματος: ἡ Ἀνάστασις τῶν νεκρῶν (εἰκ. 158). Ἄνω ἀριστερᾷ τῆς εἰκόνος εἰς ἄγγελος σαλπίζει τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου, ἐν ᾧ εἰς ἄλλος, δεξιᾷ, ἐκτυλίσσει εἰλητόν, ἐφ' οὗ εἰκονίζονται ὁ ἥλιος, ἡ σελήνη καὶ ἀστέρες. Κάτω ἀριστερὰ γυνὴ περιβαλλομένη ἀπὸ ἰχθεὺς καὶ ἄλλα θαλάσσια ζῶα εἶναι ἀναμφιβόλως ἡ προσωποποίησις τῆς θαλάσσης. Ἡ γυνὴ αὕτη φαίνεται διευθύνουσα πλοίαριον πρὸς τεράστιον ἐν τῷ μέσῳ ὑψούμενον στρόβιλον, ὅστις θὰ τὸ καταπῇ. Ἐπὶ τῆς αὐτῆς θαλάσσης ἐπιπλέουσι σαρκοφάγοι ἄνευ τοῦ καλύμματός των, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἴστανται ζεύγη γυνῶν ἁμαρτωλῶν, ἐν ᾧ ἄνωτέρω, ἐντὸς ζοφερᾶς ἀτμοσφαίρας, τέρατα ἀποφύλια καταπίνουσι μέλη ἁμαρτωλῶν ἀνθρώπων.

Ποῖος ἐξωγράφησε τὸν ναὸν τῆς Παναγίας μᾶς διδάσκει ἐπιγραφή γραφεῖσα ὑπεράνω τῆς θύρας τοῦ βορείου σκέλους ἐσωτερικῶς καὶ ἔχουσα οὕτω:

† Ἀριστομένης οὗτος ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος γὰρ τῆς ὑπεραγίας
δεσποίνης | ἡμῶν Θεοτόκου τῆς ἐν Ἀήνδῳ διὰ σπηδρομῆς τοῦ σοφολογιω-
τάτου | διδασκάλου κυρίου Δημητρίου· δαπάνης δὲ πάντων τῶν εὐσε-
βῶν Χριστιανῶν ἀρχιερχεμένου μὲν τοῦ πανιερωτάτου κυρίου
κυρίου Καλληνίκου | ἐπιτροπεύοντος δὲ τοῦ τιμιωτάτου κὺρ Γεωργίου
τοῦ πικλῆν Χαριστάκη.

Ἐν ἔτοι σωτηρίῳ, ΑΨΟΘ (=1779) κ(α)τὰ μίνα Ἰούλιον
Χεῖρ Γρηγορίου τοῦ ἀπὸ Σύμης.

Εἰκ. 158. Ἡ ἀνάστασις τῶν νεκρῶν.

* *

Ὡς γενικὴ ἐντύπωση αἱ τοιχογραφίαι τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου ἀποτε-
λοῦν ἓν σφικτοδεμένον σύνολον. Γεμίζουν τὸν ναὸν ὁμονικῶς καὶ τὸν συμ-
πληροῦν ὑποβλητικώτατα μὲ τὸ σκοτωμένο χρῶμα των. Ἄν ὅμως τὰς προσέξῃ
κανεῖς πλησιέστερον θὰ ἴδῃ μεταξύ των διαφορὰς καὶ εἰς τὸ ὕψος τῆς συν-
θέσεως καὶ εἰς τὴν τεχνικὴν τῆς ἐκτελέσεως. Οὕτω αἱ μὲν τοιχογραφίαι τῆς
κόγχης τοῦ ἱεροῦ ἐμφανίζουν ἀρκετὸν νατουραλισμὸν καὶ προσπαθοῦν νὰ
δώσουν τὴν ἐντύπωσιν τοῦ βάθους καὶ τῆς ἀυλότητος τῆς ἀτμοσφαιρας, εἰς
τὴν ὁποῖαν κινοῦνται τὰ πρόσωπά των. Οἱ ἀγγελικοὶ ἰδίᾳ τύποι των εἶναι
ἐκτελεσμένοι μὲ λεπτότητα καὶ προσοχὴν καὶ ἔχουν κάποιαν σχετικὴν ἐλευθε-
ρίαν. Ζητοῦν τὴν χάριν καὶ τὴν τρυφερότητα, χωρὶς ὅμως καὶ πάντοτε νὰ τὴν
ἐπιτυγχάνουν. Ποικίλοι ἐπίσης εἶναι καὶ οἱ τόνοι τῶν χρωμάτων των. Τὰς
αὐτὰς ιδιότητας παρατηρεῖ τις καὶ εἰς τὰς σκηνὰς τῆς ἀποθεώσεως τῆς Θεοτό-
κου ὡς καὶ εἰς τὸ κύριον μέρος τῆς Δευτέρας Παρουσίας ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τυμ-

πάνου. Ὅλως τοῦναντίον ὅμως συμβαίνει μὲ τὰς ὁλοσώμους μορφὰς ἁγίων,
τὰς παρατεταγμένας εἰς τὰς κάτω ζώνας τοῦ δυτικοῦ σκέλους. Αὗται παρουσιάζουν
ὅλην τὴν δογματικὴν ἀκινήσιαν καὶ τὸ αὐστηρὸν ὕψος τῶν φορητῶν
εἰκόνων. Ἐντονος εἶναι πράγματι ἡ σχηματικότης των, σκληραὶ καὶ τονισμέ-
ναι αἱ φωτοσκιάσεις των καὶ ἐπιτηδευμένοι αἱ πτυχαὶ τῶν ἐνδυμάτων των,
χαρακτηριστικαὶ τῆς ἐποχῆς. Περισσότεραν κάπως κίνησιν καὶ ζωὴν παρου-
σιάζουν μερικαὶ σκηναὶ τοῦ Ἀκαθίστου, ἃν καὶ στεροῦνται ἐντελῶς πρωτο-
τυπίας. Τέλος αἱ σκηναὶ τῆς Κολάσεως εἶναι μᾶλλον λαϊκαί, συχνὰ δὲ καὶ
παιδαριώδεις. Ἀντιλαμβάνεται τις εὐκόλως, ὅτι ὅταν ὁ ζωγράφος ζητῇ νὰ
ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τὰ καθιερωμένα καὶ νὰ ἐπιχειρήσῃ νέαν, ἰδικὴν του σύν-
θεσιν, γενικῶς ἀποτυγχάνει. Τῶν ζώων ἰδίᾳ τὸ σχέδιον εἶναι ἐλαττωματικώ-
τατον καὶ ἀπὸ ἀπόψεως ἀναλογιῶν καὶ ἀποδόσεως τῆς κινήσεως. Ὑπάρχουν
ἐν τούτοις καὶ εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτὴν μερικὰ ζωγραφικὰ στοιχεῖα μὴ στεροί-
μενα ἐνδιαφέροντος (εἰκ. 157).

Προσθέτομεν ἐν τέλει, ὅτι εἰς ἀρκετὰ εἰκονογραφικὰ θέματα τῶν τοιχο-
γραφῶν τῆς Παναγίας εἶναι ἔμφανής ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις ὡς π.χ. εἰς τὴν
Ἁγ. Τριάδα, τὸ Ἴδε ὁ ἄνθρωπος, τὴν Μαστίγωσιν κλπ., ἐν ᾧ ἂν ἑτέρου αἱ
σκηναὶ τῆς Ἀποθεώσεως τῆς Θεοτόκου φαίνονται μᾶλλον ἐπηρεασμένοι ἀπὸ
τὴν μεταγενεστέραν ρωσικὴν τέχνην.

* *

Πρὶν ἢ κλείσωμεν τὸ κεφάλαιον τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου θὰ ἀναφέ-
ρωμεν καὶ τὸ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον αὐτῆς τέμπλον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ὑπάρχουν,
ἐφθαρμένα δυστυχῶς, δύο καλῆς τέχνης εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Πανα-
γίας, ὡς καὶ τρίτη τοῦ Ἁγ. Νικολάου, εἰς τὸ κάτω ἀριστερὸν ἄκρον τῆς ὁποίας
εὔρηται ἡ ἐπιγραφή: *χεῖρ Νικολάου Δουμέη*. Τὸ προτελευταῖον γράμμα φαί-
νεται μᾶλλον ὡς λάμβδα ἢ ὡς ταῦ, ὅπερ θὰ ἦτο φυσικώτερον. Ὁ ζωγράφος
οὗτος μοι εἶναι ἄλλοθεν ἄγνωστος. Ὡς Ὁραία Πύλη τοῦ αὐτοῦ τέμπλου
χρησιμεύει μεγάλη (0.99×1.36) εἰκὼν, παριστάνουσα τὴν ρίζαν τοῦ Ἰεσοῦ
μὲ τὸν Ἰεσοῦ κατακεκλιμένον καὶ ἄλλους προφήτας (Ἰεζεκιήλ, Δανιήλ κλπ.)
προβάλλοντας διὰ μέσου τῶν διακλαδώσεων τοῦ δένδρου. Παρὰ τὸν Ἰεσοῦ
εἶναι δι' ἐρυθροῦ χρώματος γεγραμμένη ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή, ἥτις μᾶς διδάσκει
τὸν ἀφιερωτὴν της:

Ἀνάστα τοῦ δουλοῦ τοῦ Θεοῦ Κωνσταντίνου ἀρχιερέως μητροπολίτου Ρόδου.

Ὁ Κωνσταντίνος διετέλεσε μητροπολίτης Ρόδου ἀπὸ τοῦ 1691 μέχρι τοῦ
1702¹. Τὸ τέμπλον κατὰ ταῦτα εἶναι κατὰ τι ἀρχαιότερον τοῦ 1700.

Μνημονεύω ἐν τέλει καὶ τὸν ὠραῖον ξυλόγλυπτον ἐπισκοπικὸν θρόνον,
ὅστις, κατ' ἐπιγραφὴν, ἣν φέρει γεγραμμένην ἐκατέρωθεν, εἶναι ἔργον μὲν

¹ Τρ. Εὐαγγελίδου, Ροδιακὰ τ. Β, Ἀθῆναι 1929, σ. 30. Πβλ. καὶ Α. Χαβια-
ροῦ, ὁ Ρόδου Κωνσταντίνος, ἐν Ροδιακῇ Ἱστοριᾷ 1912.

Ἰγνατίου τοῦ Λαοβίου ἀφιέρωμα δὲ *Κωνσταντίνου* τινὸς καὶ Ἀφέντρας, γενόμενον ἐν ἔτει σωτηρίῳ α' κ(αι) χ σὺν τῷ κ (=1620). Τῆς αὐτῆς ἡ καὶ κατὰ τι μεταγενεστέρως ἐποχῆς πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὸ μετ' ἐνθέσεων ἀναλόγιον.

11. ΜΙΚΡΟΤΕΡΟΙ ΝΑΟΙ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντων ὑπάρχουσιν ἐν Ρόδῳ καὶ πολὺ ἄλλοι μικρότεροι ναοὶ εἰς μᾶλλον δυσπρόσιτα μέρη διασώζοντες, ἐν ὧν ἡ ἐν μέρει, τὴν γραπτὴν τῶν διακόσμησιν, ὡς καὶ ἐνδιαφερούσας κητορικὰς ἐπιγραφάς¹. Ἐκ τῶν μικροτέρων τούτων ναῶν ἀναφέρω ἐνταῦθα ὅσους ἐπρόφθασα νὰ ἐπισκεφθῶ κατὰ τὴν τρίμηνον ἐν Ρόδῳ παραμονὴν μου, χωρὶς βεβαίως νὰ ἱσχυρίζωμαι ὅτι ἐξαντλῶ τὸν κατάλογόν των².

α) Ἀγ. Ἀναστασία Β. Α. Μονολίθου. Εἶναι μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ ἐξ ὀλοκλήρου τοιχογραφημένη, πλὴν δυστυχῶς παρουσιάζουσα σοβαρὰ ρήγματα. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῆς ἡ Δέσις μετὰ τὸν Χριστὸν ἐν πελωρίᾳ προτομῇ καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τὴν Παναγίαν καὶ τὸν Πρόδρομον. Ἡ καλύπτουσα τὸν κυρίως ναὸν καμάρα ὑποδιαίρεται, ὡς ἡ τοῦ Βάρδα καὶ ἄλλων, εἰς 10 πίνακας, εἰκονίζοντας τὰς μεγάλας ἐορτάς. Αὗται ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν Ν.Α. γωνίαν ἀκολουθοῦσαι δὲ κατ' ἀρχὰς τὸ νότιον ἡμισυ τοῦ θόλου, βαίνουνσι πρὸς Δ. κατὰ τὴν ἐξῆς σειρὰν: Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Ὑπαπαντή, Βάπτισις καὶ Μεταμόρφωσις. Ἡ ἐπὶ τοῦ βορείου ἡμίσεος συνέχεια γίνεται ἀπὸ Δ. πρὸς Α. μετὰ τὰς ἐξῆς σκηνάς: Ἐγερσις Λαζάρου, Βαϊοφόρος, Σταύρωσις, Ἀνάστασις, Ἀνάληψις. Κάτωθεν τῶν μεγάλων ἐορτῶν ὑπάρχει ζωφόρος ἐκ στηθαρίων ἁγίων καὶ ὑπὸ ταύτην ὀλόσωμοι ἅγιοι, τῶν ὁποίων αἱ κεφαλαὶ πλαισιοῦνται ὑπὸ τόξων. Τέχνη μᾶλλον λαϊκὴ τοῦ 15ου πιθανῶς αἰῶνος.

β) Ἀγία Κυρὰ Πυλώνας. Θολωτὴ μονόκλιτος βασιλικὴ μετὰ ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφον καμάραν. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἡ Παναγία φέρουσα τὸν Χριστὸν ἐν ἐγκολπίῳ πρὸ τοῦ στήθους (Βραχερνίτισσα) καὶ συνοδευομένη ὑπὸ 2 ἀγγέλων προσκλινόντων ἐκατέρωθεν. Χαρακτηριστικὸν γραφικὸν στοιχεῖον τῆς σκηνῆς τῆς βαπτίσεως: Παιδιά ἱπεύουν ἰχθεῖς ἐν τῷ ὕδατι τοῦ Ἰορδάνου. 16ου πιθανῶς αἰῶνος.

γ) Καθολικὴ Ἀφάντου. (Εἰκ. 20). Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ἡ Δέσις μετὰ τὸν Χριστὸν ἐνθρονον ἐν τῷ μέσῳ. Εἰς τὴν κεντρικὴν ὑψηλὴν καμάραν 6 πίνακες τῶν μεγάλων ἐορτῶν ἀνὰ 3 ἐκατέρωθεν ζώνης στηθαρίων. Ἀρχὴ τοῦ εἰκονογραφικοῦ κύκλου ἀπὸ τῆς Ν.Α. γωνίας. Νότιον ἡμισυ ἀπὸ Α. πρὸς

¹ Τινὰς τῶν ἐπιγραφῶν τούτων ἀναφέρει ἀπλῶς ὁ Gerola (ἔ. ἀ.) χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὰς μεταγράψῃ.

² Πληρέστερον ὀνομαστικὸν κατάλογον τῶν τοιχογραφημένων ναυδρίων τῆς Ρόδου παρέσχεν ὁ Gerola ἐν Annuario I (1914) σ. 320-354.

Δ.: Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Ὑπαπαντή. Βόρειον ἡμισυ ἀπὸ Δ. πρὸς Α.: Βάπτισις, Μεταμόρφωσις, εἰς Ἄδου κάθοδος. Πρὸ τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψις. Εἰς τὸ δυτικὸν σκέλος ἡ Δευτέρα παρουσία. Μετρία τέχνη τοῦ 16ου αἰῶνος. Διαφαίνεται καὶ παλαιότερον στρώμα τοιχογραφιῶν.

δ) Καθολικὴ Λάρδου. (Κάτοψις καὶ τομὴ εἰκ. 50). Εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἡ Δέσις μετὰ τὰς τρεῖς μορφὰς ἐν προτομῇ. Εἰς τὰς ἐπὶ τῶν μακρῶν πλευρῶν τυφλὰς ἀψίδας πρὸς νότον μὲν Παναγία ἡ Καθολικὴ, πρὸς βορρᾶν δ' ὁ Ἀγ. Γεώργιος ἑφιππος, 17ου αἰῶνος.

ε) Κοίμησις Θεοτόκου, χωρίον Ἀσκληπιῶς (κάτοψις εἰκ. 79). Κακότεχνοι τοιχογραφίαι τοῦ 2ου ἡμίσεος τοῦ 17ου αἰ. Ἐπὶ τοῦ βορείου πεσσοῦ τῆς διασταυρώσεως τῶν σκελῶν τοῦ σταυροῦ ἡ ἐπιγραφή:

Ἦ Ἐγ[έμετο ἡ] ζωγραφία τοῦ ἁγίου κο[ς] / χο[ς]. ἐπι-
τροπε[ύοντος] ὁ εὐσεβέ[στατος] ἐν ἱερεῦσι | κ[υρός] καί/
ἡ πρεσβυτέρα αὐ[τοῦ] καὶ τὰ τέκνα] αὐτῶν καὶ ἡ κοινότη
αὐτ[ῶν] | σα τοῦ ναοῦ. Ποίημα ἐμοῦ ἀναξί[ου] καὶ
ἁμαρτολοῦ Μιχαὴλ ἱερέος, ὁ ἐκ Νε[οχω]ρίου τῆς
Χίου.
. ἡ ζωγραφία
ἔτος.

[μηνί] δικεμβρίῳ. .

ὁ Gerola (Annuario σ. 351) γράφει, ὅτι ἀνέγνωσε τὰ ἔτη 1646 καὶ 1677.

ς) Ἀγ. Ἐλεούσα, ὀλίγον ἔξω τῶν Καλυθιῶν. Μικρὸς μονοκάμαρος ναῖσκος (πλ. 3.30) μετὰ ὑπερῶτερον προστεθέντα νάρθηκα, καλυπτόμενον ὑπὸ βεργωτοῦ σταυροθολίου. Ἡ εἰκονογράφησις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι σχεδὸν ὁμοία πρὸς τὴν τῆς κόγχης τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου (σ. 205 ε). Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡ Ἀγ. Τριάς μετὰ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καθημένους καὶ πατοῦντας ἐπὶ πτερωτῶν τροχῶν καὶ ἄνωθεν τὸ Ἀγ. Πνεῦμα. Ἐκατέρωθεν χοροὶ ἀγγέλων. Ὑπὸ τὴν Ἀγ. Τριάδα τὰ 4 σύμβολα τῶν Εὐαγγελιστῶν καὶ ἔτι κατωτέρω μία ζωφόρος μετὰ ἑξ ἀγγέλους. Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διεσώθη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: Ἀνηστορίθι οὗτος ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς ὑπερευλογημένης Θεοτόκου τῆς καλουμένης Ἐλεούσης διὰ σπηνοδρομῆς τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου κυρ Νεοφύτου δαπάνης δὲ πάντων τῶν εὐσεβῶν Χριστιανῶν ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου Ρόδου κυρίου Καλλινίκου ἐν ἔτει σωτηρίῳ ΑΨΜΑ (=1741) κατὰ μῆνα Αὐγούστου. Χεῖρ Νεοφύτου ἱερομονάχου τοῦ ἀπὸ Σύμης». Ὁ ζωγράφος τῆς Ἐλεούσης εἶναι κατὰ ταῦτα συγχωριανὸς τοῦ ζωγραφίσαντος τὴν Παναγίαν τῆς Λίνδου ἀλλὰ κατὰ τινα ἔτη προγενέστερος ἐκείνου. Ἡ τέχνη τῶν ὁμοιάζει καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ προέρχωνται ἀμφοτέρω ἀπὸ τὴν αὐτὴν σχολὴν τοῦ Πανορμίτου τῆς Σύμης.

ζ) *Κοίμησις Θεοτόκου Καταβύσις*. Ὁ μὲ βαρείας ἀναλογίας σταυρικός οὗτος ναὸς (εἰκ. 75 καὶ 76) εἶναι κατάγραφος ἐκ τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου αἰῶνος, ἔργοις Γρηγορίου τοῦ Χίου (Gerola, *Annuario* σ. 354)¹. Εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζεται ἐνταῦθα ἡ Πλατυτέρα μεταξὺ δύο ἀγγέλων. Ἐξωτερικῶς ἐπὶ τοῦ Β. καὶ Ν. σκέλους ὁ ναὸς φέρει ἐντειχισμένα «ρόδια» πινάκια. Τὰ δυτικῶς ἐκτισμένα δύο διαμερίσματα μὲ βεργωτὰ σταυροθόλια εἶναι προσθῆκαι τοῦ 19ου αἰ.

η) *Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (Κουφὰς) Παραδείσι (Βιλλανόβα)*. Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ διατηροῦσα εἰς μὲν τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τὴν παράστασιν τῆς Δεήσεως, εἰς δὲ τὸν μακρὸν τοῖχον ὥραϊαν εἰκόνα τοῦ φερωνύμου ἁγίου μὲ τὸν Πρόχορον. Εἰς τὸ μέσον τοῦ βορείου τοῖχου διεσώθη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή: (διαστ. 0.40×0.43). *† Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου διὰ χειρὸς καίμοι τοῦ ταπεινοῦ ἀμαθῆ Μανουὴλ ιερῆως καὶ σακελίον Ρόδου· διὰ ἐξόδου τῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν. Ὑπῆρχεν ἐπίτροπος Κωνσταντῖνος ὁ χορὸν ὀνομαζόμενον* [ἔτει σωτηρίῳ] *ΑΧΠ* (=1686)

θ) *Προφήτης Ἀμώς*. Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ εἰς τοποθεσίαν ἀρχιμανδρίτης, πρὸς νότον τῶν Καλυθιῶν. (Πλ. 2.60). Ἔχει ἡμικυκλικὴν ἀψίδα ἱεροῦ καὶ μεταγενέστερον νάρθηκα. Ἐντὸς τῆς τυφλῆς ἀψίδος τῆς βορείου πλευρᾶς διασώζει εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐρίππου, ἄνωθεν δ' αὐτῆς τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν:

Δέροις / τ/οῦ δο/ύλου τοῦ θεοῦ/ Ἰωακείμ Δεμ
σοφροσύνης²

Ὡς στηρίγματα τῆς Ἀγ. Τραπέζης τοῦ ναοῦ χρησιμεύουν δύο ἀντεστραμμένοι διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παλαιοχριστιανικοῦ παραθύρου.

ι) *Ἀγ. Εἰρήνη Κοσκινός*. Ἡ μικρὰ αὕτη σταυρόσχημος ἐκκλησία διασώζει κατὰ μὲν τὴν ἀνατ. πλευρὰν τοῦ βορείου σκέλους τῆς, τὴν Παναγίαν βρεφοκρατοῦσαν καὶ συνοδευομένην ὑπὸ 2 σεβιζόντων ἀγγέλων, κατὰ δὲ τὸ βόρειον τύμπανον ὑπερμεγέθη, ὁλόσωμον εἰκόνα τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, τὸν ὁποῖον ὁ λαὸς ἀποκαλεῖ *Πανερμινιώτην*, προφανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῆς ἐπὶ τῆς ἔναντι ἀκτῆς τῆς Σύμης κειμένης περιφίμου μονῆς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ τοῦ Πανορμίτου. Εἰς τὰ κάτωθεν τοῦ τρούλλου λοφία ἐτέθησαν ἡχητικά ἀγγεῖα. (Πρβλ. σ. 114).

¹ Δυστυχῶς ἡ ὑπὲρ τὴν θύραν κτιτορικὴ ἐπιγραφή, ἣν ἀνέγνωσεν ὁ Gerola καὶ ἣτις ἀνέφερε τὸ ὄνομα τοῦ ζωγράφου, ἔχει σήμερον καταστραφῇ.

² Ὁ Gerola (*Annuario* I σ. 320) ἀναφέρει καὶ δευτέραν ἐπιγραφὴν μνημονεύουσαν ἐνὸς Σταμάτη Ἀναγνώστη. Ἡ ἐπιγραφή αὕτη δὲν σώζεται πλέον σήμερον.

ια) *Ὑπαπαντὴ Παραδείσι (Βιλλανόβας)*. Μικρὰ μονοκάμαρος βασιλικὴ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καθήμενος μεταξὺ δύο ἀγγέλων καὶ κρατῶν τὸν Ἐσταυρωμένον¹. Τὴν κατὰ δυτικὴν προφανῶς ἐπίδρασιν ἐκτελεσμένην εἰκόνα ταύτην ἐπανευρίσκομεν καὶ εἰς ἄλλην γειτονικὴν ἐκκλησίαν τοῦ προφήτου Ἀβακούμ, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα δὲν ὑπάρχουσιν οἱ ἄγγελοι.

ιβ) *Κοίμησις Θεοτόκου Τριάντα*. Ὁ κατὰ φραγκικὸν (ὄρα σ. 170) ἀρχιτεκτονικὸν σχέδιον ἐκτισμένος ναὸς οὗτος διασώζει πλὴν τοῦ λαμπροῦ ξυλογλύπτου τέμπλου του καὶ τὴν ἐξῆς κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν ἐντειχισμένην κατὰ τὴν Β. πλευρὰν, παρὰ τὴν θύραν.

† Ὁ περικαλλής, θεατὴ, ναὸς οὗτος, τῆς Θεοτόκου καὶ Παρθένου Μαρίας ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ θεμελίων ἀρχιερατεύοντος μὲν ἀρχιερέως κυρίου Ἰερεμίου τοῦ ἐκ Πάτμου, προστατεύοντος δὲ ἱερομονάχου κυρίου Ἰακωβίου τοῦ ἐγγαυρίου, ἐξόδοις τε χριστιανῶν φιλοχρίστων, ὧν περ τὰ ὀνόματα Κύριε χάριτον ἐν τῇ βίβλῳ τῶν ζώντων καὶ μακαρίων ΑΨΝΤω (=1756).

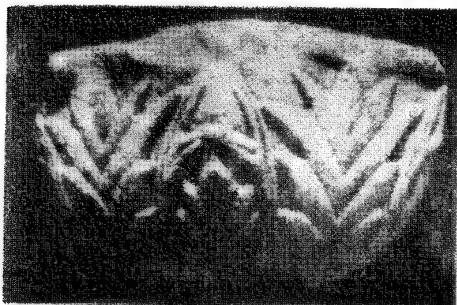
BYZANTINA GLYPHTA THS RODOY

Τὰ γλυπτά τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς εἶναι σχετικῶς πολυάριθμα. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἄλλοτε ἐντειχισμένα εἴτε εἰς ναοὺς εἴτε εἰς οἰκίας, ὁπόθεν ἀποταχισθέντα μετεφέρθησαν εἰς τὸ μουσεῖον. Ἄλλα εὐρέθησαν κατὰ τὴν θεμελίωσιν νέων οἰκιῶν καὶ ἄλλα προέρχονται ἐξ ἄλλων μερῶν. Δυστυχῶς εἰσκομιζόμενα εἰς τὸ μουσεῖον ἀπετίθεντο εἴτε εἰς μίαν ἐσωτερικὴν αὐλὴν εἴτε εἰς τὸν ὅπισθεν κήπον χωρὶς νὰ καταγράφωνται εἰς εἰδικὸν εὑρετήριον. Τοῦτου ἕνεκα ἀγνωστοῦμεν ἐκ ποίων ναῶν ἢ μερῶν προέρχονται, δι' ὃ καὶ θὰ περιγράψωμεν ταῦτα κατὰ ὁμοειδεῖς κατηγορίας.

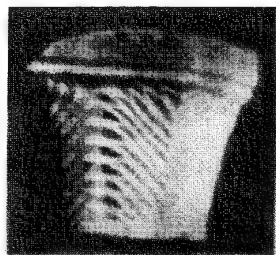
α) *Κιονόκρανα*. Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι τὰ διάσωθέντα κιονόκρανα. Παλαιότατα ἐξ αὐτῶν εἶναι τρία λεβητοειδῆ (εἰκ. 159) ἀποκαίμενα εἰς τὸν ὅπισθεν τοῦ μουσείου κήπον. Αἱ διαστάσεις τοῦ ἁββάκος τῶν εἶναι 0,405×0,435, τὸ δὲ ὀλικὸν τῶν ἴψος 0,34. Ἀντιστοιχοῦσι πρὸς κορμὸν κιό-

¹ Συχνὴ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι, εἰς φορητὰς ἰδίαις εἰκόνας, ἡ παράστασις τῆς Παναγίας κρατοῦσης τὸν Ἐσταυρωμένον (Pietà) ἢ πλ. Σωτηρίου. Ὁδηγὸν Βυζ. Μουσείου, Ἀθήναι 1931 σ. 89 ἀφ. 275 καὶ 276.

νος διαμέτρου 0,25. Ἐφ' ἐκάστης τῶν τεσσάρων πλευρῶν των ὑπάρχει, ἀδρῶς γεγλυμμένον, μέγα φύλλον ἐσχηματοποιημένης ἀκάνθης, εἰς δὲ τὰς γωνίας τὸ περίγραμμα λογχειδοῦς φύλλου (καλάμου:) εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ ὁποίου

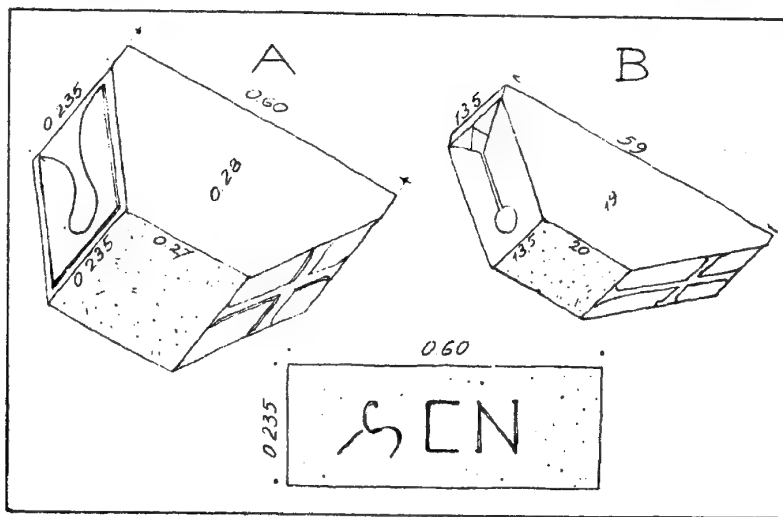

Εἰκ. 159. Λεβητοειδὲς κιονόκρανον.

Εἰκ. 160. Καλαθοειδὲς κιονόκρανον.

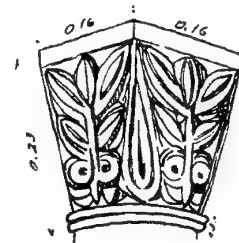
προβάλλει μικρότερον φύλλον ἀκάνθης. Ἡ λεβητοειδὲς μορφή τοῦ κιονοκράνου, ἡ μεγάλη σχηματοποίησις τῶν φύλλων τῆς ἀκάνθης καὶ ἡ ἄνευ πλαστικότητος ἀπόδοσις αὐτῶν, ὡς καὶ ἡ βιαστική καὶ μὴ φροντισμένη ἐκτέλεσίς των,

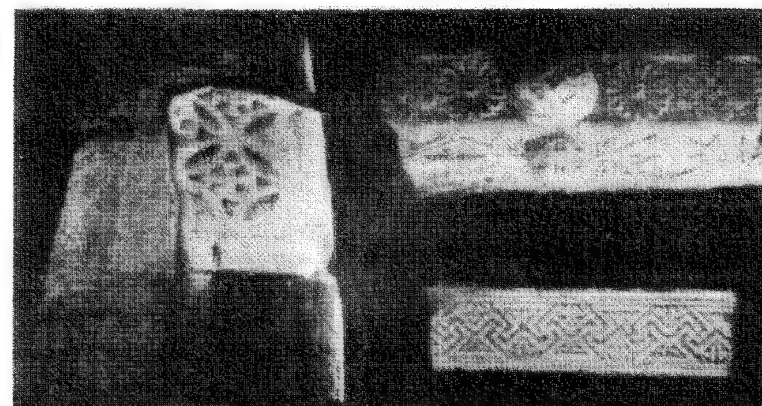
Εἰκ. 161. Ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων.

τάσσουνι τὰ ὑπ' ὅψιν κιονόκρανα εἰς μεταίουσινιανεῖους χρόνους, εἰς τὸν 7^{ον} ἢ τὸν 8^{ον} αἰῶνα. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγεται καὶ τὸ ἤδη (σ. 10) ἐξετασθὲν ἐνεπίγραφον κιονόκρανον τῆς εἰκ. 160 ἐμφανίζον τὴν αὐτὴν περίπου

τεχνοτροπίαν καὶ διαφέρων μόνον κατὰ τοῦτο, ὅτι ἡ ἀκάνθᾳ του ἀπλοῦται οὐχὶ ἐπὶ λεβητοειδοῦς ἀλλ' ἐπὶ καλαθοειδοῦς πυρήνος. Σύγχρονα ἐπίσης εἶναι καὶ τινὰ ἐπιθήματα διαχωριστικῶν κιονίσκων παραθύρων ἀποκείμενα σήμερον ἐν τῇ μικρᾷ νοτίᾳ αὐλῇ τοῦ μουσείου. Τὰ ἐπιθήματα ταῦτα ἔχουσιν, ὡς συνήθως, τὸ σχῆμα ἀντεστραμμένης κολούρου πυραμίδος, ἰσχυρῶς μειουμένης πρὸς τὰ κάτω. Αἱ δύο στεναὶ κεκλιμέναι παρειαὶ τῆς πυραμίδος ταύτης κοσμοῦνται ἡ μὲν δι' ἀνισοσκελοῦς σταυροῦ, ἡ δὲ δι' ἐλαφρῶς ἀναγλύπτων ἀλλ' ἐντελῶς ἐπιπέδων ὑδροχαρῶν φύλλων (εἰκ. 161) τὰ ὁποῖα εἰς τὸ ὑπὸ στοιχεῖον Β ἐπιθήμα ἔχουσιν ἀποβάλλει τὸ φυσικὸν περίγραμμα τῶν φύλλων καὶ ἀποβῇ ἀπλᾶ γεωμετρικὰ σχήματα, δηλούμενα διὰ βαθείας χαραγῆς. Ἡ χρονολογία κατασκευῆς τῶν ἐπιθημάτων εἶναι χαρᾶ γμένη ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ ὑπὸ στοιχείου Α ἐπιθήματος διὰ μεγά-

Εἰκ. 162. Κιονόκρανον βυζαντινοῦ κιονίσκου.

Εἰκ. 163. Κοσμήται καὶ ἐπιστύλιον τέμπλου.

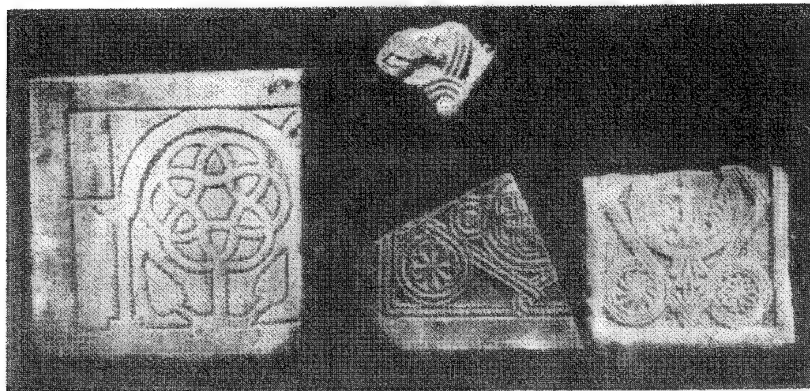
λων (ὑψ. 0,10) γραμμάτων, — ΓCN, — (6250) ἀντιστοιχεῖ δ' αὕτη πρὸς τὸ ἔτος 742 μ.Χ.

Ἐν τελευταίῳ πυραμιδοειδὲς κιονόκρανον ἐντελιζόμενον σήμερον εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ αἵθριου τοῦ παλατίου τοῦ Μ. Μαγίστρου φέρει ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον φύλλον καὶ προέρχεται πιθανῶς ἐκ κιονίσκου τέμπλου τοῦ 11^{ον} αἰῶνος (εἰκ. 162).

Διακοσμητικαὶ ταινίαι. Εἰς τὴν προσφάτως ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν ἀναστηλωθεῖσαν φραγκικὴν μονὴν τοῦ Φιλερήμου ἐνετειχίσθησαν παρὰ τὴν κλίμακα

τῆς ἀνόδου εἰς τὸν ἄνω ὄροφον καὶ εἰς τὸν τοῖχον τοῦ βάθους τῆς ἰσογείου στοᾶς, διάφορα μαρμάρινα βυζαντινὰ γλυπτά. Ἐκ τούτων δύο (εἰκ. 163 ἀριστερὰ καὶ κάτω δεξιᾷ) εἶναι τμήματα διακοσμητικῶν ταινιῶν. Καὶ ἐπὶ μὲν τῆς μιᾶς ἐξ αὐτῶν εἶναι γεγλυμμένοι ἀλληλοτεμνόμενοι κύκλοι μὲ σταυροὺς κατὰ τὸ κέντρον, ἐπὶ δὲ τῆς ἄλλης σύνθετος λοξὸς μαϊάνδρος ἐν συνδυασμῷ πρὸς τρίφυλλα. Τοιούτους μαϊάνδρους συναντῶμεν συχνὰ εἰς κοπτικὰ ἀνάγλυφα¹. Ἀμφότεραι αἱ ταινίαι εἶναι ἔργα τοῦ 6^{ου} πιθανώτατα αἰῶνος.

Θωράκια. (Εἰκ. 164). Ὀλίγα σχετικῶς εἶναι καὶ τὰ διασωθέντα θωράκια τέμπλων. Δύο ἐξ αὐτῶν τεθραυσμένα, ἐκ λευκοῦ τὸ μὲν ἐξ ὑποκυάνου τὸ δὲ

Εἰκ. 164. Τεμάχια σαρκοφάγου (ἀριστερᾷ) καὶ θωρακίων τέμπλου (δεξιᾷ).

μαρμάρου (εἰκ. 164 δεξιᾷ) κοσμοῦνται διὰ ρόμβον, ἔγγεγραμμένον ἐντὸς ὀρθογωνίου καὶ συμπλεκόμενον μετὰ κύκλων πληροῦντων τὰ 4 μικρὰ κατὰ τὰς γωνίας δημιουργούμενα τρίγωνα, ἐν ᾧ τὴν ἐσωτερικὴν του ἐπιφάνειαν καταλαμβάνει κύκλος. Καὶ οἱ μὲν μικροὶ γωνιαῖοι κύκλοι πληροῦνται διὰ ροδάκων καὶ πυροστροβίλων, ἐκ δὲ τῶν μεσαίων ὁ μὲν (εἰκ. 164 δεξιᾷ) διὰ σταυροῦ, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἐκατέρωθεν ἀνερχόμενα φύλλα, ὁ δὲ (εἰκ. 164 ἐν τῷ μέσῳ) διὰ συμπλέγματος ἐκ τριῶν διασταυρουμένων ληνίσκων. Ὅμοιον ἀκριβῶς κόσμημα, οὐχὶ ὅμως γλυπτὸν τοῦτο ἀλλὰ χαρακτὸν, κοσμεῖ καὶ τὸ ἐν εἰκ. 164 ἀριστερᾷ εἰκονιζόμενον γλυπτὸν, ὃπερ παρουσιάζει οἶονεῖ ἐσχηματοποιημένον τι δένδρον μὲ κορμόν, ἀπὸ τῆς ρίζης τοῦ ὁποίου ἐκφύονται ἐκατέρωθεν δύο κισσόφυλλα. Τὸ κόσμημα τοῦτο εἶναι

¹ Π.χ. τὸ ἐκ Baouit ἀνάγλυφον τοῦ Kaiser-Friedrich Museum ἐν Βερολίῳ O. Wulff, *Altchristliche und byzantin. Kunst*, Berlin-Neuhabelsberg, 1914, σ. 270 εἰκ. 255, ὡς καὶ τὸ ἐκ Καΐρου O. Wulff, *Beschreibung der altchr. und mittelalt. Bildwerke* τ. III, Zweiter Nachtrag ἀρ. 2217 σ. 66.

τοποθετημένον κάτωθεν τόξου στηριζομένου ἐπὶ κιονίσκῳ. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο, ἀνῆκον πιθανώτατα εἰς τὴν προσθίαν πλευρὰν σαρκοφάγου, ἔχει προφανῶς παραμείνει ἡμιτελές. (Πλ. 0,65, ὕψ. 0,68 πλάχ. 0,08). Ἀναφέρω ἐν τέλει καὶ μικρὸν θραῦσμα θωρακίου (εἰκ. 164 ἄνω ἐν τῷ μέσῳ) εἰκονίζον ἐν μέσῳ κυκλικοῦ μετὰ κόμβων πλέγματος τὸ κάτω ἡμισυ ζώου βαίνοντος πρὸς δεξιὰ. Πάντα τὰ περιγραφέντα γλυπτά καὶ λόγῳ τῶν θεμάτων των καὶ λόγῳ τῆς τεχνοτροπίας των ἀνάγονται εἰς τὸν 11^{ον} ἢ τὸν 12^{ον} αἰῶνα.

Ἀπὸ τέμπλον πιθανώτατα προέρχεται καὶ πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (0,425×0,64×0,04) χρησιμεύουσα σημερον ὡς φύλλον ἀρμαρίου τοῦ παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν κλίμακα ἀνόδου τοῦ Καστέλλου ἐγκατεστημένου ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν φραγκικοῦ παρεκκλησίου. Ἐπὶ τῆς πλακὸς ταύτης (εἰκ. 165) εἰκονίζονται ἐκατέρωθεν περιρραντηρίου δύο ἀντίμετωπα παγῶνια ἰστάμενα ὀρθια καὶ πατοῦντα ἐπὶ τῆς βάσεως τοῦ περιρραντηρίου, ἐν ᾧ τὸ ἐν αὐτῶν κλίνει τὴν κεφαλὴν ἕνα πῆν ἐκ τῆς λεκάνης¹. Τὰ παγῶνια ἔχουν γλυφῇ ἐν ἐξέργῳ τὸ δὲ πτῖλωμά των ἔχει δηλωθῇ ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ. Ἀντιθέτως τὸ κάτωθεν τῶν παγωνίων κόσμημα ἔχει ὅλως διάφορον τεχνικὴν, εἶναι δὲ πολὺ ἀνοργάνως συνδεδεμένον πρὸς τὰ παγῶνια. Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τὰ παγῶνια ἐγλύφησαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐπὶ προϋπάρχοντος παλαιοχριστιανικοῦ ἀναγλύφου ἀποτελουμένου ἐκ τριῶν ταινιῶν, ἐξ ὧν ἡ μέση διεκοσμεῖτο διὰ σειρᾶς ἐφαπτομένων κύκλων περιβαλλόντων ἑξακτίνους ρόδακας.

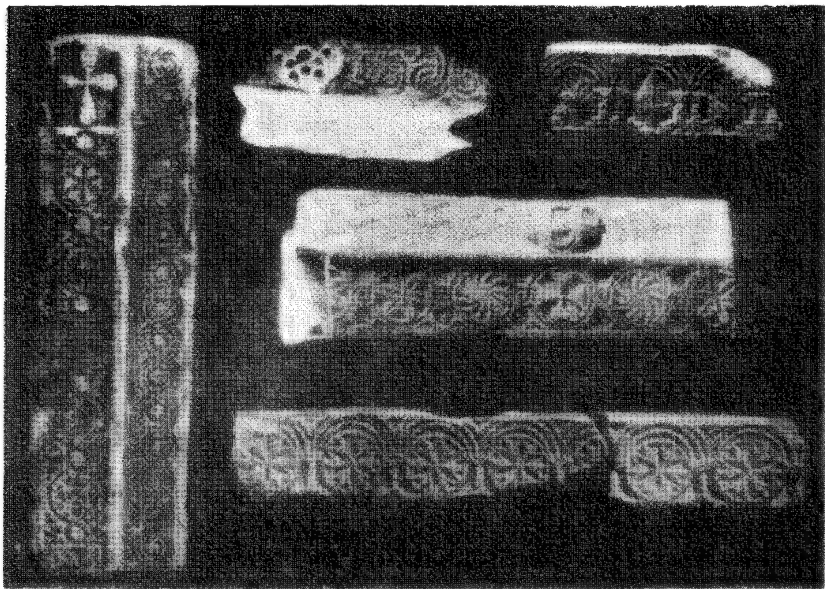
Κιονίσκοι τέμπλων. Ἐκ τούτων διατηροῦνται τεμάχια τινὰ παρουσιάζοντα τὴν συνήθη ὀκτάγωνον τομήν. Ταῦτα ἔβαινον ἄλλοτε ἐπὶ τετραγώνον πεσσίσκων, ἐκ τῶν ὁποίων προσάγω ἐνταῦθα ἕνα (εἰκ. 166) προερχόμενον ἐξ Ὁραίας Πύλης τέμπλου, ὡς ἀποδεικνύει ἡ σύζευξις αὐτοῦ πρὸς τὴν μικρὰν παραστάδα τοῦ βημοθύρου. Ἡ ἐξωτερικὴ κατακόρυφος ἐπιφάνεια τοῦ τε πεσσίσκου καὶ τοῦ παραστάτου εἶναι κατάκοσμος καὶ δὴ τοῦ μὲν πεσσίσκου διὰ «συριακῶν» τροχῶν καὶ σταυροῦ εἰς τὸ ἄνω μέρος, τοῦ δὲ παραστάτου διὰ σπειράς (εἰκ. 166).

¹ Ἡ σύνθεσις παρουσιάζει μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὸ θωράκιον τοῦ τέμπλου τῆς βασιλικῆς τοῦ Torcello. Colasanti, *L'arte bizantina in Italia* πιν. 86.

Εἰκ. 165. Θωράκιον τέμπλου (:).

Ἐπιστύλια τέμπλων. Ἐξ ὅλων τῶν γλυπτῶν ἀφθονώτερα εἶναι τὰ ἐπιστύλια τῶν τέμπλων, ἀναγνωριζόμενα εὐκόλως ἐκ τῆς χαρακτηριστικῆς τροπεζοειδοῦς τομῆς των καὶ τῆς λοξῆς πρὸς τὰ κάτω κλίσεως τῆς προσθίας των ἐπιφανείας. Ὁ πλούσιος διάκοσμος, τὸν ὁποῖον φέρουν τὰ ἐπιστύλια, ἐκτείνεται συνήθως εἰς τε τὴν κεκλιμένην ἐμπροσθίαν των ἐπιφάνειαν καὶ εἰς τὴν κάτω

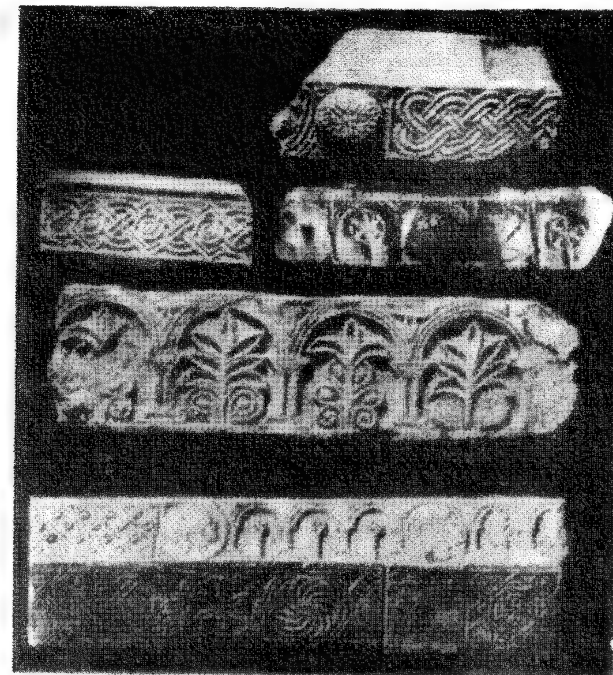

Εἰκ. 166. Πεσσίσιος καὶ ἐπιστύλια τέμπλων.

ὀριζοντίαν, ἥτις ἦτο ὁρατὴ μεταξὺ τῶν κιονίσκων. Μόνον εἰς τὰ μικρὰ τετράγωνα τμήματα, ὅπου κάτωθεν ὑπῆρχον τὰ κιονόκρανα τῶν στηριζόντων κιονίσκων δὲν ὑπάρχουν κοσμήματα ἀλλ' ἐνίοτε βαθύνσεις πρὸς ὑποδοχὴν τῶν κιονοκράνων (ὄρα εἰκ. 167 κάτω). Ἐκ τῶν διακοσμοῦντων τὴν ἐμπροσθίαν ἐπιφάνειαν θεμάτων λίαν συνήθεις εἶναι καὶ ἐδῶ τὸ ὑπὸ τοῦ Strzygowski¹ τὸ πρῶτον ἀποκληθὲν «μικρασιατικὸν» θέμα, ὅπερ συνίσταται ἐκ σειρᾶς τόξων βαινόντων ἐπὶ ἀπλῶν (εἰκ. 167) ἢ διδύμων (εἰκ. 167) κιονίσκων καὶ περιβαλλόντων διάφορα φυτικά, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, θέματα ἥτοι ἄλλοτε μὲν ἐσχηματοποιημένον φύλλον ἀκάνθης ἢ ἀνθέμιον (εἰκ. 166 καὶ 167) ἄλλοτε ἐσχηματοποιημένον δένδρον (εἰκ. 167 κάτω) καὶ ἄλλοτε πάλιν ρόδακα (εἰκ. 166). Ὁ Strzygowski (ἐ. ἀ.) χρονολογεῖ τὰ μὲ τοιαύτην διακόσμησιν ἐπιστύλια ἀπὸ τοῦ 10ου αἰ., λόγῳ κεχρονισμένου τινὸς τεμαχίου,

¹ Wiener Studien XXIV σ. 1 ἐξ. καὶ πίν. V.

νομίζω ὅμως, ὅτι ἡ χρῆσις των ἐσυνεχίσθη καὶ ἀργότερον¹. Πλὴν τοῦ θέματος τῶν τοξυλλίων ἡ ἐμπροσθία λοξὴ ἐπιφάνεια τῶν ἐπιστυλίων κοσμεῖται ἐνίοτε καὶ διὰ δικτυωτοῦ πλέγματος (εἰκ. 167 κάτω) ἀκόμη δὲ καὶ διὰ ροδάκων (εἰκ. 166), μεταξὺ τῶν ὁποίων περιεβάλλονται κατ' ἀποστάσεις καὶ

Εἰκ. 167. Ἐπιστύλια τέμπλων.

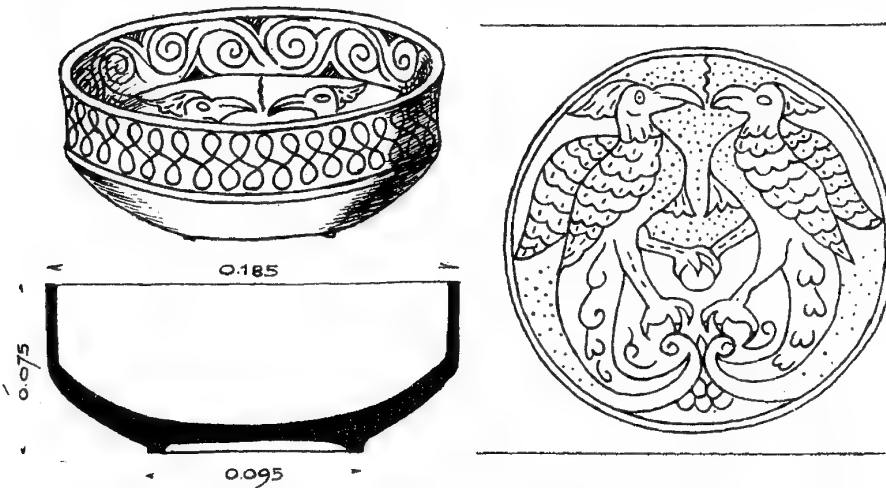
ἔξωγα, ἡμισφαιρικά κομβία (cabochons) μετ' ἀναγλύφου, οὐδέποτε δὲ διατρήτου, διακοσμήσεως. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὴν κάτω ἐπιφάνειαν, αὕτη διεκοσμεῖτο συνήθως διὰ «συριακῶν» τροχῶν (εἰκ. 166 ἐν τῷ μέσῳ καὶ 167 κάτω), ἢ καὶ ρόμβων (εἰκ. 163 ἄνω δεξιᾷ). Σπανίως δ' ἔφερεν αὕτη μεταξὺ τῶν κοσμημάτων καὶ ἐξέχοντα κομβία (εἰκ. 163 ἄνω).

Τὰ παρατεθέντα δείγματα ἐπιστυλίων χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι τοῦ 13ου αἰῶνος.

¹ Τὰ ἐπανευρίσκομεν πράγματι εἰς Ὁσ. Λουκᾶν (Schultz and Barnsley, The monastery of St Luke of Stiris πιν. 22), Μυστράν (Millet, Mon. byz. de Mistra πιν. 48 εἰκ. 5 καὶ 6) καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα μνημεῖα τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ.

BYZANTINA ΑΓΓΕΙΑ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΡΟΔΟΥ

Τὸ μουσεῖον τῆς Ρόδου κατέχει ὀλίγα δείγματα βυζαντινῶν ἀγγείων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκεραίων ἀγνώστου ὅμως, δυστυχῶς, προελεύσεως. Τὸ ὠραιό-

Εἰκ. 168. Ἀγγεῖον μετ' ἐγχράκτου διακοσμήσεως.

τερον ἐξ αὐτῶν (εἰκ. 168) εἶναι «σκύφος» (bowl) ἄνω διαμέτρου 0.185 καὶ ὕψους 0.075, βαίνων ἐπὶ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμ. 0.095 μ. Ἡ διατομή του παρουσιάζει τὸ σχῆμα τῆς εἰκ. 168, κάτω ἀριστερᾷ. Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ του ἐπιφάνεια καὶ τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς του κοσμεῖται διὰ καστανοῦ κοσμήματος χαραχθέντος ἐπὶ ζωηρῶς κιτρίνου κάμπου. Καὶ εἰς μὲν τὸν κοῖλον ἐσωτερικὸν πυθμένα εἰκονίζονται δύο ὄρθια ἀντιμέτωπα πτηνὰ μὲ παχὺ ράμφος καὶ θύσανον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, πατοῦντα διὰ τοῦ ἑνὸς προβεβλημένου πόδου ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἐρυθρᾶς σφαίρας, ἐπὶ δὲ τοῦ ὑψηλοῦ κατακορύφου χεῖλους ἐσωτερικῶς μὲν σπεῖραι, ἐξωτερικῶς δὲ σειρὰ συνεχομένων ληνίσκων (εἰκ. 168). Ἡ ἐκτέλεσις τῆς διακοσμῆσεως ἠκολούθησε τὴν ἐξῆς πορείαν. Κατ' ἀρχὰς τὸ ἀγγεῖον ἠλείφθη δι' ἑνὸς πολὺ λευκοῦ ἐπιχρίσματος ἐν ὧσιν δ' ἀκόμη τοῦτο ἦτο νωπὸν, ἐχράσθη δι' αἰχμηροῦ ἐργα-

λείου τὸ κόσμημα, ὅπερ, λόγῳ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ ἐπιχρίσματος, ἔλαβε τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ. Ἐπειτα τὸ ὅλον ἐκαλύφθη διὰ ζωηρῶς κιτρίνου βερνικίου (ὕδρουάλου) διὰ τοῦ ὁποίου μετὰ τὴν ὕπτειν, ἡ μὲν ὅλη ἐπιφάνεια ἀπέκτησε

Εἰκ. 169. Ἀγγεῖον μετ' ἐγχράκτου διακοσμῆσεως.

σιλπνότητα, τὸ δὲ κόσμημα, λόγῳ τῆς ἐνώσεως τοῦ βερνικίου μετὰ τοῦ πηλοῦ, ἀπέβη σκοτεινὸν καστάνινον. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη τῆς διακοσμῆσεως ἀπῆτει καὶ χειρὸς ἐλαφρότητα καὶ δεξιότητα τοῦ σχεδιαστοῦ μεγάλην¹.

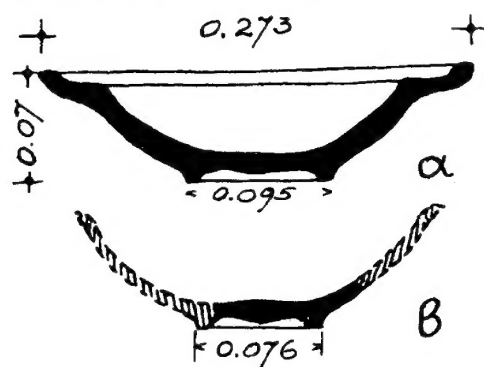
Λόγῳ τοῦ σχήματος τῆς τομῆς του² (εἰκ. 168) καὶ τῆς ἐπιμελοῦς χαράξεως τῶν κοσμημάτων του τὸ ἐξεταζόμενον ἀγγεῖον δύναται νὰ ταχθῇ μετὰ τῶν μέσων τοῦ 12^{ου} καὶ τῶν μέσων τοῦ 13^{ου} αἰῶνος. Πάντως τὸ θέμα τῆς διακοσμῆσεως τοῦ πυθμένος του παρουσιάζον πτηνὰ ἐξωτικά (οἷα συνήθως συναν-

¹ Τὴν δεξιότητα ταύτην τῶν Ἑλλήνων ἐπαινεῖ ἰδιαιτέρως ὁ κατὰ τὸν 10^{ον} (;) αἰῶνα ζήσας πρεσβύτερος καὶ μοναχὸς Θεόφιλος ἐν τῷ «περὶ τῶν διαφόρων τεχνῶν» βιβλίῳ του (Π. 16, τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ch. de l'Escalopier, Paris 1843 σ. 95) γράφων, ὅτι ἐγνώριζον νὰ διακοσμοῦν τὰ ἀγγεῖα των διὰ κύκλων, τετραγώνων, ζῶων, πτηνῶν, φυλλωμάτων καὶ νὰ καλύπτουν αὐτὰ πρὸς τῆς ὀπτήσεως διὰ χρωμάτων περιεχόντων κονιοποιημένην ὕαλον, ἵνα ἐπιτύχωσιν ἐγχρωμον διαφανὲς βερνίκιον.

² Ὅρα ὁμοίαν τομὴν ἀγγείων τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν παρὰ M. Alison Frantz. Middle byzantine pottery in Athens, Hesperia 7 (1938) σ. 466 εἰκ. 33, C5.

τῶμεν εἰς ἔργα Περσικῆς τέχνης) καὶ δὴ ἐραλδικῶς διατεταγμένα, μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀνατολικῆς του προελεύσεως¹.

Τοιούτων ἔξ ὀπτοῦ πηλοῦ ἀγγείων ἀντὶ χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν ἔκαμον ἀργότερον χρῆσιν (14^{ον} αἰ.) καὶ αὐτοὶ οἱ αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, ὡς

Εἰκ. 170. Τομαὶ τῶν ὑπ' ἀρ. 2 καὶ 3 ἀγγείων.

τερον ἀγγεῖον βαίνει ἐπὶ μιᾷ πολὺ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμέτρου 0.095. Εἰς τὸν κοῖλον πυθμένα του εἰκονίζονται δύο παραλλήλως μὲν ἀλλ' ἀντιθέτως βαίνοντα ἐπάλληλα ὁψάρια (εἰκ. 169), ἕκαστον τῶν ὁποίων συμπλέκεται χιαστί πρὸς φανταστικὸν ζῶον (φώκην;) ἔχον κεφαλὴν μὲν τετραπόδου ἀντὶ δὲ ποδῶν περυγία ἰχθύος καὶ ὡς οὐρὰν φύλλον κισσοῦ (εἰκ. 169). Τὰ κενὰ τῆς συνθέσεως πληροῦσι 4 μικραὶ σπεῖραι. Τέλος τὸ ὀριζόντιον χεῖλος τοῦ ἀγγείου διακοσμεῖται διὰ τεθλασμένου γραμμικοῦ κοσμήματος (ζιγκ-ζάγκ) (εἰκ. 169).

Ὅλη ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου καλύπτεται διὰ κιτρίνου γανώματος, οὐχὶ ὅμως τόσον ζωηροῦ ὥς εἰς τὸ πρῶτον οὔτε καὶ πανταχοῦ καλῶς διατηρουμένη. Μόνον τὰ σπειροειδῆ του μικρὰ κοσμήματα εἶναι πράσινα. Τὸ εἶδος τοῦ χαρακτοῦ κοσμήματος ὡς καὶ τὸ σχῆμα τῆς τομῆς του² καὶ ἡ ἐν γένει ἐπιμελὴς αὐτοῦ ἐκτέλεσις τάσσουσι καὶ τὸ ἀγγεῖον τοῦτο εἰς τὰ τέλη τοῦ 12^{ου} ἢ τὸν 13^{ον} αἰῶνα.

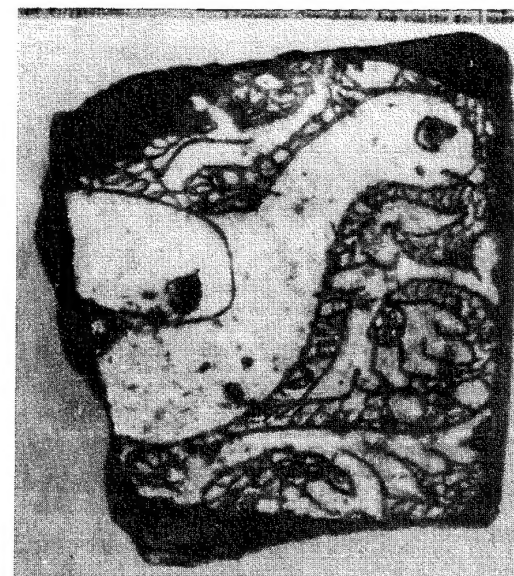
¹ Ἀνάλογα διακοσμητικὰ θέματα μὲ δύο ἀντωπὰ ἢ ἀντίνωτα πτηνὰ συναντῶμεν καὶ εἰς βυζαντινὰ ὑφάσματα τοῦ 11^{ου} ἢ 12^{ου} αἰῶνος (O von Falke, Kunstgeschichte der Seidenweberei, Berlin 1921, εἰκ. 191, 194, 196, 198) καὶ εἰς ἱστορημένα χειρόγραφα ἤδη ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 10^{ου} αἰῶνος (J. Ebersolt, La miniature byzantine Paris 1926 πίν. 30, 2, 33 κλπ.).

² Ἰστ. XV, 11. Ἑκδ. Βόννης σ. 788.

³ Πβλ. ὁμοίας τομῆς ἀγγεία τῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν παρὰ M. Alison Frantz, Middle byzantine Pottery in Athens, Hesperia 7 (1938) σ. 466 εἰκ. 33 A 16 καὶ A 45.

Τρίτον καὶ τελευταῖον δείγμα βυζαντινοῦ ἀγγείου προσάγω θραῦσμα (εἰκ. 171) ἐκ πυθμένος σκύφου πιθανώτατα, βαίνοντος ἐπὶ ταπεινῆς δακτυλιοειδοῦς βάσεως διαμ. 0.076 (εἰκ. 170 κάτω). Διαστάσεις σωζόμεναι 0.065 × 0.07 Πάχος 0.008.

Ἐπὶ τοῦ θραύσματος σάζεται χαρακτὸν τὸ σχέδιον τοῦ προσθίου ἡμίσεος πτηνοῦ βαίνοντος πρὸς δεξιὰ καὶ περιβαλλομένου ὑπὸ πυκνῶν φυλλω-

Εἰκ. 171. Θραῦσμα βυζαντινοῦ ἀγγείου.

μίτων. Τὸ κόσμημα ἐχαράχθη ἐπὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος δ' οὐχὶ πολὺ ὀξέος ἐργαλείου καὶ ἐκαλύφθη ὑπὸ ἀχρόου στυλποῦ γανώματος. Ὅμοιον ἐλαφρὸν ἐπίχρισμα ἀλλ' ἄνευ γανώματος ἐκάλυπτε καὶ τὴν ἐξωτερικὴν του ἐπιφάνειαν. Τὸ ὑπ' ὄψιν ἀγγεῖον ὁμοιάζει πολὺ καὶ ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴν πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθμ. 1250 ἐγγράρακτον ἀγγεῖον τοῦ μουσείου Κορίνθου¹, χρονολογούμενον ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 12^{ου} αἰῶνος, πρὸς τὸ ὅποιον εἶναι καὶ πιθανώτατα σύγχρονον.

¹ Ch. H. Morgan, Corinth XI, The byzantine pottery, Cambridge Massachusetts 1942, σ. 132 εἰκ. 107. Περὶ τῶν χαρακτῶν, (sgraffito) ἀγγείων καθόλου ὄρα D. Talbot Rice, Byzantine glazed pottery, Oxford 1930.

ΤΕΣΣΑΡΕΣ ΧΡΙΣΤ. ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΡΟΔΟΥ

1) Ἐπὶ τῆς ἄνω ὀριζοντίας ἐπιφανείας ἐπιθήματος διαχωριστικοῦ κιονίσκου παραθύρου, φέροντος ἐπὶ τῆς στενῆς κεκλιμένης παρειᾶς αὐτοῦ ἀνά-

Εἰκ. 172. Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ μουσείου Ρόδου.

γλυπτον πυροστρόβιλον (εἰκ. 172 ἐν τῷ μέσῳ) εὔρηται κεχαραγμένη διὰ μεγάλων γραμμάτων (ὑψ. 0.07) ἢ κίτῳθι κολοβὴ ἐπιγραφὴ (εἰκ. 172, ἄνω)

ταῖς θυρίσιν ;]

τά τῆς οἰκοδομῆς ἅπαντα μ

διαστάσεις 0.72 × 0.18 μ.

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶναι προφανῶς προγενεστέρα τοῦ ἐπιθήματος, διότι ἐκολοβώθη ἵνα κατασκευασθῇ τοῦτο. Ἴσως ἀνῆκε εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 6ου μ. Χ. αἰῶνος. Ἀπόκειται ἐν τῷ ὑποστέγῳ τοῦ κήπου τοῦ μουσείου.

2) Ἐπὶ τῆς κεκλιμένης ἐπιφανείας παλαιοχριστιανικοῦ ἐπιθήματος ἰωνικοῦ κιονοκράνου ἀποκειμένου ἐν τῷ ὀπισθεν τοῦ μουσείου κήπῳ εὔρη-

ται, κεχαραγμένη ἀντιστρόφως, ἥτοι βλέπουσα πρὸς τὰ ἄνω, ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ : (εἰκ. 172 ἐν τῷ μέσῳ)

Δ/έησις τοῦ δ(οῦ)λ(ο)υ τοῦ Θ(εο)ῦ. Γεωργ(ίου). τοῦ Σπαθαῖ

μήκος 0.56 μ. ὑψ. γραμ. 0.04.

Λόγῳ τῆς θέσεως, ἔνθα ἐχαράχθη καὶ τῆς ἀντιστρόφου αὐτῆς φορᾶς, ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη δὲν δύναται νὰ ἔχη σχέσιν πρὸς τὸ ἐπίθημα, ἐφ' οὗ ἐχαράχθη, οὐδ' εἶναι σύγχρονος πρὸς αὐτὸ ἀλλὰ πολὺ μεταγενεστέρα. Τοῦτο ἄλλως τε προσεπικυροῖ καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν γραμμάτων τῆς καὶ αἱ πολλαὶ συντιμήσεις τῶν λέξεων ὥς παρουσιάζει. Τὴν τελευταίαν λέξιν θεωρῶ μᾶλλον ὡς ἐπώνυμον ἢ ὡς συντομογραφίαν τοῦ σπαθαρίου, ὅπερ ἦτο ἀνώτερον στρατιωτικὸν ἀξίωμα ἀπονεμόμενον ὑπὸ τοῦ βασιλέως, εἰς ἀνθρώπους τοῦ ἀμέσου του περιβάλλοντος¹. Ἐν τοιοῦτον πρόσωπον δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἔγραψε τὴν ἀφιέρωσίν του ἐπὶ παλαιοῦ, ἀχρήστου κιονοκράνου. Προτιμῶ διὰ τοῦτο τὴν ἀνάγνωσιν Σπαθαῖ², τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον προηγείται ταύτης καὶ τὸ ἄρθρον τοῦ. Ὁ Γεώργιος Σπαθαῖς μοῦ εἶναι ἄγνωστος ἄλλοθεν.

3) Ἐπὶ δύο τεμαχίων μαρμαρίνου λοξομήτου γείσου καμπτομένου κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἔχοντος τὴν κάτω ἐπιφάνειαν ἀδρῶς κατεργασμένην εὔρηται τὰ ἐξῆς ἀποσπάσματα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἀναμφιβόλως ἐπιγραφῆς : (εἰκ. 172, κάτω)

τεμάχιον α: δαφινῇ καὶ πλούσι[α]

(διαστ. 0,30 × 0,27 × 0,073) ὑψ. γραμ. 0,06

τεμάχιον β: λ/ύτρον ἀμπλ[ακημάτων]

διαστ. (0,35 × 0,27 × 0,073). (Εἰκ. 172, κάτω)

Εἰς τὴν πρώτην ἐπιγραφὴν ὁ χαρακτὴς ἔγραψεν ἐκ παραδρομῆς μὲ νῦ ἀντὶ μὲ λάμβδα τὴν λέξιν δαφιλῇ ἠθέλησε δ' ἔπειτα νὰ διορθώσῃ τὸ σφάλμα του καὶ ἀπέξεσεν ἐν μέρει τὸ νῦ, ὅπερ οὕτω φαίνεται σήμερον ἐλαφρότερον χαραγμένον. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν συμπλήρωσιν τῆς δευτέρας λέξεως τοῦ τεμαχίου β, αὕτη εἶναι ἀσφαλής, τῆς φράσεως «λύτρον ἀμπλακημάτων» ἀπαντώσης συνηθέστατα εἰς βυζαντινὰς ἐπιτιμβίας ἐπιγραφάς, οἷα ἀναμφιβόλως εἶναι καὶ ἡ προκειμένη, ἥτις εὑρέθη ἤδη ἀπὸ τοῦ 1925, παρὰ τὸ παλάτιον τοῦ Μ. Μαγίστρου, ἀπόκειται δὲ σήμερον ἐν τῇ μικρᾷ νοτίᾳ αὐλῇ τοῦ Μουσείου.

4) Μάρμαρον ὀρθογώνιον κολοβὸν πρὸς τὰ δεξιὰ διαστ. μεγ. σωζ. μ. 0,76, ὑψ. 0,235 πλ. 0,30. Φέρει ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας του χαραγμένην διὰ μεγάλων γραμμάτων (ὑψ. 0,12) τὴν ἐπιγραφὴν :

Ν(υ)κόλ(ας) Ἀρμ.

Εὑρέθη εἰς τὴν νοτίως τοῦ Μουσείου ἀνοιχθεῖσαν ὑπόνομον καὶ ἀπόκειται σήμερον εἰς τὸ ὑπόστεγον τοῦ κήπου.

¹ Ὅρα τὰς σχετικὰς μαρτυρίας παρὰ Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis ἐν λέξει σπαθάριος.

² Σπαθαῖς σημαίνει, κατὰ Du Cange ἐν ᾧ, τὸν μαχαιοποιόν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Σ'

	Σελ.
Παλαιοχριστιανικά λείψανα τῆς Ρόδου	3
Βυζαντινά καὶ μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Ρόδου	55
Ἀρχιτεκτονικὴ	61
Αἱ τοιχογραφίαι	113
Βυζαντινά γλυπτὰ τῆς Ρόδου	215
Βυζαντινὰ ἀγγεῖα τοῦ μουσείου Ρόδου	222
Τέσσαρες χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ μουσείου Ρόδου	226

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὴν σελ. 194 εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν (στ. 32) νὰ προστεθῇ ἡ φράσις: Κατὰ ταῦτα ὁ πατὴρ τῆς κόρης λογοθέτης θὰ ἐπωνομάζετο Βαρδο(ῖ)άν(ν)ης.

Η ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΤΩΝ ΤΟΜΩΝ Δ΄-Ζ΄
ΤΟΥ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ
ΣΥΝΤΑΧΘΕΝΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΔΟΘΕΝΤΟΣ
ΑΡΧΕΙΟΥ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠ' ΑΡ. 187 ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΕΙΡΑΝ ΤΗΣ *ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ*
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΓΙΝΕ ΤΟ 1999
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ, ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΕΙΣ ΤΑΣ «ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΥ - Ε. ΠΕΡΠΙΝΙΑ»

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ
ΕΚ ΤΗΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΚΑΡΙΑΝΑΚΗ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΔΡΟΒΙΚ